ॐ

अथर्ववेदीया

माण्डूक्योपनिषत्[१]

सगौडपादीयकारिका

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
भद्रं नो अपि वातय मनः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितं भाष्यम्

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान्
भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान्पुनरपि धिषणोद्भासितान्कामजन्यान् ।
पीत्वा सर्वान्विशेषान्स्वपिति मधुरभुङ्मायया भोजयन्नो
मायासंख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिता माण्डूक्योपनिषद्भाष्यटीका

चित्सत्तामात्ररूपस्य पूर्णस्यैव ममात्मनः । प्रकारास्सर्व एवैते कल्पनैव द्विचन्द्रवत् ॥ १ ॥
गौडपादीयभाष्यस्य टिप्पणं क्रियते स्फुटम् । चिरोज्झितागमाख्यातृचित्तसन्तापशान्तये ॥ २ ॥

नन्वत्राद्यश्लोकद्वयमर्थतस्तुरीयब्रह्ममात्रप्रतिपादनपरत्वात्, द्वितीये च श्लोके चतुर्थ एव पादेऽक्षराधिक्यात्, समवृत्ताद्यसमविषमवृत्तलक्षणाभावात्, लक्षणदुष्टत्वादव्याख्येयत्वम् । तत्र न तावत्पौनरुक्त्यम् । प्रक्रियाविभागप्रदर्शनार्थत्वात् । द्विधा खलु वेदान्ते प्रतिपादनप्रक्रिया । क्वचित्तदर्थत्वेनोपक्रम्य त्वमर्थेनैक्यमुपदिश्यते । यथा

श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृता माण्डूक्योपनिषद्भाष्यटीका

परिपूर्णपरिज्ञानपरितृप्तिमते सते । विष्णवे जिष्णवे तस्मै कृष्णनामभृते नमः ॥ १ ॥
शुद्धानन्दपदाम्भोजद्वन्द्वमद्वन्द्वतास्पदम् । नमस्कुर्वे पुरस्कर्तुं तत्त्वज्ञानमहोदयम् ॥ २ ॥

---

१. "ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमि''त्यारभ्य "एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद" इत्यन्ता द्वादशखण्डात्मिका माण्डूक्योपनिषत् । तस्याः विवरणरूपाः गौडपादीयकारिकाः प्रथमप्रकरणस्यैकोनत्रिंशत्संख्याकाः । 'वैतथ्याद्वैतालातशान्त्याख्यानि' प्रकरणानि चोपनिषदर्थविवरणपराणि गौडपादाचार्यप्रणीतानि—इति सम्प्रदायः । अत्र मध्वाचार्याः प्रथमप्रकरणस्थाः एकोनत्रिंशत्कारिकाः श्रुत्यन्तर्गता एवेति मन्यन्ते व्याकुर्वन्ति च । रामानुजसम्प्रदाये व्याख्यातारः रङ्गरामानुजास्तु कारिकाः न व्याकुर्वन्ति । तन्मतव्याख्याता कूरनारायणस्तु प्रथमप्रकरणगतकारिका अपि व्याकरोति तासामुपनिषदन्तर्भावं स्वीकुर्वाणः ।

एवं स्थिते **विधुशेखरभट्टाचार्यनामा** कश्चित् प्राध्यापको वदति—प्रथमप्रकरणगताः श्लोका एवोपनिषद्घटका उपनिषद्रूपाः, ओमित्यादिवाक्यानि तु तदर्थप्रतिपादकानि पौरुषेयवाक्यानि । कुत इति चेत्, कारिकाणां व्याख्यानत्वेनाभिमतानां मूलापेक्षया अधिकार्थप्रतिपादकत्वात् मूलस्यैव तथा-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

छान्दोग्ये 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति तत्पदार्थं प्रक्रम्य स आत्मेति तस्यैवान्ते प्रत्यगात्मत्वं दर्शयति। क्वचित्तु, त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्यासंसारिब्रह्मात्मत्वं निरूप्यते। यथा बृहदारण्यके 'सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'ति प्रक्रम्य, 'ध्यायतीव लेलायतीवे'ति तस्यासंसारित्वमुक्त्वा, अन्ते 'स वा एष महानज आत्मे'ति ब्रह्मत्वं निरूपयति। तथैव प्रक्रियाद्वैविध्यं श्लोकाभ्यां सूचयति। तत्राद्येन 'यत्परं ब्रह्म तन्नतोऽस्मी'त्यस्मदर्थस्य तदैक्यस्मरणमेव नमनम्। सूत्रे यथा ब्रह्मणः प्रत्यक्त्वप्रतिपादनपरत्वं सूचितम्। द्वितीयश्लोकेन च विश्वादिशब्दवाच्यस्य भोक्तुस्तुरी-

आनन्दगिरिटीका

गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव लक्ष्यते। तदर्थतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये स्वशक्तितः॥ ३॥
[1]पूर्वे यद्यपि विद्वांसो व्याख्यानमिह चक्रिरे। तथाऽपि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्यते॥ ४॥

श्रीगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नान्माण्डूक्योपनिषदर्थाविष्करणपरानपि श्लोकानाचार्यप्रणीतान्व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारश्चिकीर्षितस्य भाष्यस्याविघ्नपरिसमाप्त्यादिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणं शिष्टाचारप्रमाणकं मुखतः समाचरन्नर्थादपेक्षितमभिधेयाद्यनुबन्धमपि सूचयति—**प्रज्ञानेत्यादिना**। तत्र [2]विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनमिति प्रक्रियां प्रदर्शयति—**ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मीति**। अस्मदर्थस्य तदैक्यस्मरणरूपं नमनं सूचयता ब्रह्मणस्तदर्थस्य प्रत्यक्त्वं सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यं विषयो ध्वनितः। यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावद्योतकत्वाद्वेदान्तप्रसिद्धं यद्ब्रह्म तन्नतोऽस्मीति सम्बन्धेन मङ्गलाचरणमपि श्रुत्या क्रियते। ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादेव जननमरणकारणाभावादमृतमजमित्युक्तम्। जननमरणप्रबन्धस्य संसारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता संसारानर्थनिवृत्तिरिह प्रयोजनमिति द्योतितम्। यद्यद्वितीयं स्वतोऽसंसारि ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थात्रयविशिष्टा जीवा भोक्तारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेश्वरः श्रूयते भोज्यं च विषयजातं पृथगुपलभ्यते। तदेतदद्वैते विरुध्येतेत्याशङ्क्य ब्रह्मण्येव जीवा जगदीश्वरश्चेति सर्वं काल्पनिकं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—**प्रज्ञानेति**। प्रकृष्टं जन्मादिविक्रियाविरहितं कूटस्थं ज्ञानं ज्ञप्तिरूपं वस्तु प्रज्ञानम्। तच्च ब्रह्म। 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति हि श्रूयते।

त्वात्। मूलस्थानां "सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः" इत्यादिकठिनपदानां कारिकाभिरव्याख्यानात्। मूलस्थवैश्वानरपदं विहाय विश्वपदप्रयोगात्। जागरितस्थानः, स्वप्नस्थानः, सुषुप्तस्थान, इत्यादिपदानां कारिकास्वव्याख्यानात्।

वैतथ्याद्वैतालातशान्तिप्रकरणानि मिलित्वा अथवा पृथगेव ग्रन्थान्तराणि? न तेषां प्रथमप्रकरणेन सम्बन्धो वक्तव्यः, पृथक्ग्रन्थत्वेऽपि बाधकाभावात् कारिकासु आदौ प्रथमप्रकरणविवरणार्था इमाः कारिका इत्यनुक्तत्वाच्चेति।

तत्रेदमुच्यते—सम्प्रदायागतो महत्या श्रद्धया परिपालितो भारतवर्षे सर्वत्र एकरूपेण प्रवृत्तो ग्रन्थसन्निवेशः कथं वा केनचिदाधुनिकेन सम्प्रदायानभिज्ञेनान्यथयितुं पार्यते। वयं तु पृच्छामः—यथाश्रुतसम्प्रदायावलम्बनेन प्रवृत्तायाः श्रीभगवत्पादीयकारिकाव्याख्याया अवलम्बने काऽनुपपत्तिः? को वा प्रद्वेषस्तस्य महाभागस्य? यदुक्तम्, गद्यभागगतानां केषाञ्चित्पदानां कारिकासु व्याख्या न कृतेति, तन्न। उपनिषदर्थानुसन्धानकुशलानां तदुक्तपदार्थाः प्रसिद्धा एवेति न व्याख्यापेक्षा तेषाम्। यदपि वैतथ्यादिप्रकरणानां पृथग्ग्रन्थत्वमेवास्त्विति, तन्न। आगमप्रकरणगतप्रपञ्चमिथ्यात्वस्य विस्तरेण निरूपणाय द्वितीयं प्रकरणम्। अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते, 'स आत्मा स विज्ञेय' इत्यत्र विज्ञेयत्वेनोक्ताद्वैतस्य युक्त्याप्युपपादनार्थं तृतीयमद्वैतप्रकरणं, तत्प्रतिपक्षभूतानां निराकरणार्थं चतुर्थमिति भगवत्पादोक्त्यैव भवदुक्तदुराक्षेपाणां समाधानं भवत्येवेति विजानीहि। अपि च 'सोऽयमात्मा चतुष्पात्'—इत्यारभ्य प्रवृत्ता सर्वाप्युपनिषत् नृसिंहोत्तरतापिन्यामपि दृश्यते। यदि वाक्यात्मिका उपनिष्यत्त्वेन प्रसिद्धा केनचिद्रचितटीका अभविष्यत् कथमुपनिषदि दृश्यते। तस्मात् सैवोपनिषत्, श्लोकास्तु तत्रादृश्यमानत्वात् पौरुषेया एवेति निर्णयः।

१. पूर्वे विद्वांसः—अनुभूतिस्वरूपादयः। २. स्वरूपप्रदर्शनद्वारा। यथा—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यत्वेनासंसारिब्रह्मत्वप्रतिपादनपरत्वं सूत्रितम् । यद्वा, आद्येन कृतस्य नमस्कारस्य फलं विघ्नोपप्लवाद्रक्षणं, द्वितीयेन याचते—**पात्विति** । अथवा विधिमुखेन निषेधमुखेन च ब्रह्मप्रतिपादनमिति प्रक्रियाद्वैविध्यं श्लोकाभ्यां सूचयति ।

नन्वनयोः प्रक्रिययोः को भेदः ? उच्यते—लौकिकेष्वन्तःकरणवृत्तिशबलेषु ज्ञानानन्दादिषु व्युत्पन्नाश्शब्दाः सामानाधिकरण्येन वेदे प्रयुज्यमाना विशेषणविशेष्यभावबलेन सम्भावितानृतजडपरिच्छेददुःखानात्मविरोधिस्वरूपं ब्रह्मत्वेन लक्षयन्तः सविलासाविद्यानिवृत्तिफलावसाना भवन्ति । तदेतद्विधिमुखेन बोधनं सूत्रितम्—**ब्रह्म यदिति** । स्थूलार्थेषु व्युत्पन्नानां स्थूलादिशब्दानामभाववाचकनञा सह प्रयुज्यानानां नैसर्गिकस्थूलाद्यभावबोधनेनाध्यस्त-निवृत्तिफलावसानत्वम् । यथा स्वाभाविकासर्पत्वबोधेन नायं सर्प इत्याप्तवाक्यस्य सर्पाध्यासनिवृत्तिफलत्वम् । तदेतन्निषेधमुखेन बोधकत्वं सूचितम्—**पीत्वा सर्वान्विशेषानिति** । ननु नैसर्गिकस्थौल्याद्यभावः किं सन् उतासन्, आद्ये सद्वितीयता, अन्त्ये असति वेदान्ताः प्रमाणं स्युः । ततो ब्रह्मण औपनिषदत्वविशेषणमसमञ्जसं स्यात् । सन्नसन्निति कोऽर्थः ? यदि भावोऽभावो वेति, नैवं विकल्पस्सम्भवति । प्रतिपन्ने धर्मिणि विरुद्धानेकविशेषोपनिपाता-भावात् । नो खलु घटः किं घटोऽघटो वेति विकल्पस्सञ्जाघटीति । यदि बाध्योऽबाध्यो वेति । तत्राद्य इति ब्रूमः । तदालम्बनस्यैव प्रमाणस्य इतराध्यस्तनिवर्तकत्वात् । न सद्वितीयता भावाद्वैताभ्युपगमात् । सम्बन्धानिरूपणादि-युक्तिबाधाच्च न दृश्यत्वमनेकान्तम् । न चौपनिषदत्वव्याघातः, वाचकशक्त्या स्थूलाद्यभावमभिधाय तदुपलक्षिते पर्यवसानात् । ननु अभावबोधस्य अध्यस्तदुःखनिवृत्तिफलत्वे सत्यपि किमित्यद्वैते पर्यवसानमिष्यते, अजिज्ञासित-प्रतिपादनप्रसङ्गात् । परमानन्दं हि कामयमानः मुमुक्षुरद्वैतानन्दं ब्रह्म जिज्ञासते । अभावज्ञानाच्च मोक्षः प्रसज्यते तदा च 'तरति शोकमात्मविदि'त्युपक्रम्य, 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयती'त्युपसंहारो विरुध्यते ।

ये तु, निषेधशास्त्रं निवर्तकमेवेति वदन्ति, तेषां मुद्गराभिघातवत् कारकत्वप्रसङ्गः, किञ्चिदनालम्ब्य स्वभावविशेषान्निवर्तकत्वे सदा निवर्तकत्वप्रसङ्गोऽपि । तस्मात् तात्पर्यवृत्या अद्वैतस्य औपनिषदत्वं निषेधपक्षेऽपि सिद्धम् । अथवा प्रकरणचतुष्टयात्मकस्यागमस्य वेदान्तैकदेशसम्बद्धत्वख्यापनाय निर्गुणवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म आद्य-श्लोकेन सूत्रितम् । माण्डूक्यश्रुतिवाक्यव्याख्यानरूपेण आद्यप्रकरणेन ओङ्कारमात्राणामात्मपादानां चैकीकरणेन प्रतिपाद्यं तुरीयं ब्रह्म सूचितं द्वितीयश्लोकेन । न च तस्य लक्षणदुष्टत्वं गाथालक्षणोपेतत्वात् । तदुक्तम्—

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥ वृत्तरत्नाकरे इति ।

आनन्दगिरिटीका

तस्यांशवो रश्मयो जीवाश्चिदाभासाः सूर्यप्रतिबिम्बकल्पा [1]निरूप्यमाणा बिम्बकल्पाद्ब्रह्मणो भेदेनासन्तस्तेषां प्रताना विस्तारास्तैरपर्यायमेवाशेषशरीरव्यापिभिः । तदेवाऽऽह—**स्थिरेति** । स्थिरा वृक्षादयः । चरा मनुष्यादयः । तेषां निकरः समूहस्तं व्याप्तुं शीलमेषामिति तथा तैरिति यावत् । लोका लोक्यमाना विषयास्तान्व्याप्येति विषय-सम्बन्धोक्तिस्तत्फलं कथयति–**भुक्त्वेति** । भोगाः सुखदुःखादिसाक्षात्कारास्तेषां स्थविष्ठत्वं स्थूलतमत्वं देवतानुगृहीत-बाह्येन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तद्विषयाकारपरिणामजन्यत्वं तान्भुक्त्वा स्वपितीति सम्बन्धः । एतेन जागरितं ब्रह्मणि कल्पितमुक्तम् । तत्रैव स्वप्नकल्पनां दर्शयति—**पुनरपीति** । जाग्रद्धेतुधर्माधर्मक्षयानन्तर्यं पुनःशब्दार्थः । स्वप्नहेतु-कर्मोद्भवे च सतीत्यपिनोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि स्थूला विषयाश्च सन्ति किं तु धिषणाशब्दित-बुद्ध्यात्मानो [2]वासनात्मानो विषया भासन्तेताननुभूय स्वपितीत्यर्थः । तेषां प्रापकमुपन्यस्यति—**कामजन्यानिति** । कामग्रहणं कर्माविद्ययोरुपलक्षणार्थम् । अवस्थाद्वयकल्पनां ब्रह्मणि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति—**पीत्वेति** । सर्वे विशेषाः सर्वे विषयाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च जागरितस्वप्नरूपास्तान्पीत्वा स्वात्मन्यज्ञाते प्रविलाप्य

१. प्रतिबिम्बा बिम्बव्यतिरिक्तो न वेति विचारे, न तावदतिरिक्तः, आदर्शान्तिरस्तत्परिमातुं प्रदेशाभावात् । नाप्यभिन्नः, उपाधावन्तर्गतत्वेन प्रतीतेः । अतः भेदेन वा अभेदेन वा निरूपयितुमशक्यः प्रातिभासिकः इत्येकः पक्षः, बिम्ब एवादर्शतलमभिहृत्य परावृत्तैश्चक्षूरश्मिभिः अभिमुखत्वेन गृह्यते । तत्राभिमुख्यं दर्पणस्थत्वं च कल्पितं, स्वरूपं तु बिम्ब एवेति विवरणकाराः ।

२. वासनाजन्याः प्रातिभासिकाः ।

यो विश्वात्मा विधिजविषयान्प्राश्य भोगान्स्थविष्ठा-
न्पश्चाच्चान्यान्स्वमतिविभवाञ्ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ।
सर्वानेतान्पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा
हित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥ २ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

आद्यश्लोको मूलाचार्यस्य द्वितीयो भाष्यकारस्येत्यसाम्प्रदायिकं सम्बन्धानभिधानात् । ओमित्येतदारभ्यत इति आदिग्रहणविरोधाच्चेति ।

अत्रैवं पदान्वयः—यच्छब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकत्वात् वेदान्तप्रसिद्धं यदद्वैतं ब्रह्म तन्नतोऽस्मीति मङ्गलमाचरति । अद्वितीयत्वादेव जन्ममरणकारणाभावात् अमृतमजम् । जन्ममरणप्रबन्धो हि संसारः तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शितम् ।

यदि स्वतोऽसंसार्यद्वितीयं ब्रह्म वेदान्तवेद्यं तर्हि अवस्थात्रयविशिष्टाः जीवा भोक्तारो दृश्यन्ते भोजयिता चेश्वरः श्रूयते । तद्विरुध्येत इत्याशङ्क्य ब्रह्मण्येव काल्पनिकं सर्वं सम्भावयति—**प्रज्ञानांश्वित्यादिना । प्रज्ञानं** ब्रह्म तस्यांशव इवांशवो जीवाश्चिन्मात्रं तत्रानाद्यनिर्वाच्याज्ञानेषु आवरणविक्षेपशक्तिमत्सु मत्या व्यष्टिषु प्रतिबिम्बितं तदेव चैतन्यं अनन्तजीवव्यवहारास्पदमिति बहुवचनम् । तेषां प्रताना विस्ताराश्चिदाभासाः तैः युगपत् सकलशरीरव्यापिवेदनानुसन्धानानुपपत्त्या स्थावरजङ्गमशरीरव्यापिभिः लोकान्विषयान् प्राप्य स्थूलतमान् सुखदुःखादिभोगान् भुक्त्वा स्वपितीति सम्बन्धः । जागरिते हि अदृष्टेन्द्रियादिसहकृतं मनो दीर्घप्रभाकारेण गवाक्षनिस्सृतप्रदीपप्रभावत् विषयपर्यन्तं सञ्चरत् तान् व्याप्नोति तदुपहितं चैतन्यं तत्र चिदाभासहेतुर्भवति । यथा जले प्रतिबिम्बितस्सविता तत्र प्रकाशाभासोदयहेतुः एषः स्थूलो भोगः। स्वप्ने तु धिषणोद्भासितान् जाग्रद्बुद्धिवासनानिर्मितान् कामग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् कामकर्माविद्यानिमित्तान् भुक्त्वा पुनरपि क्रमेणाक्रमेण वा स्वपिति स्थानद्वयोद्भूतश्रमेण परिश्रान्तं पीत्वा सर्वान् विशेषान् मधुरभुगानन्दभुक् स्वापं मौढ्यलक्षणमनुभवति । चिदाभासोदयेनेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—ब्रह्मैव व्यष्ट्युपाधिः तथा द्वारेण जीवभावापन्नं भोक्ता । समष्टिरूपमायायां प्रतिबिम्बितं नोऽस्मान् घटाकाशकल्पान् जीवान् मायया मोहयत् भोजयति । अतो नाद्वैतविरोध इति ।

ननु—चतुर्णां पूरणस्तुरीय इति व्युत्पत्तेः ब्रह्मणस्तुरीयत्वेन श्रुत्या निर्देशात्सद्वितीयत्वं प्राप्तम् । तत्राह—**मायासंख्येति** । कल्पितस्थानत्रयसंख्यापेक्षया तुरीयत्वं नतु सद्वयतयेत्यर्थः । मायावित्वेन प्राप्तं निकृष्टत्वं निराचष्टे—**परमिति** । चित्तन्त्रापि माया स्वप्रतिबिम्बित एव चैतन्ये संसर्गव्यवहारं जनयति । दर्पणाद्युपाधीनामेवंस्वभावतादर्शनात्; न तु बिम्बकल्पे ब्रह्मणेत्यर्थः ॥ १ ॥

यो विश्वात्मेति । विधीयत इति विधिः धर्मोऽविधिरिति पदच्छेदेनाधर्मोऽपि गृह्यते। तदुपस्थापितादित्यादि-

आनन्दगिरिटीका

स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः । तत्राऽऽनन्दप्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि—**मधुरभुगिति** । अवस्थात्रयस्य मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिम्बकल्पेष्वस्मासु सम्बन्धितामिवाऽऽपाद्यास्मान्भोजयद्ब्रह्म वर्तते। अतो ब्रह्मण्येवावस्थात्रयम् । तद्वन्तो जोवा मायावि ब्रह्म च ब्रह्मणि परिशुद्धे परिकल्पितं सर्वमित्याह—**माययेति** । तस्यैव ब्रह्मणोऽवस्थात्रयातीतत्वेन विज्ञप्तिमात्रत्वं दर्शयति—**तुरीयमिति** । चतुर्णां पूरणं तुरीयमिति व्युत्पत्तेर्ब्रह्मणस्तुरीयत्वेन निर्देशात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पितस्थानत्रयसंख्यापेक्षया तुरीयत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह—**मायेति** । मायावित्वेन निकृष्टत्वमाशङ्क्योक्तम्—**परमिति** । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्सम्बन्धेऽपि स्वरूपद्वारा न तत्सम्बन्धोऽस्तीति कुतो निकृष्टतेत्यर्थः ॥ १ ॥

विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामवलम्ब्य तदर्थेनोपक्रम्य तस्य त्वमर्थप्रत्यगात्ममात्रत्वमुक्तम् । अभिधेयफलोक्त्या सम्बन्धाधिकारिणौ च सूचितौ। सम्प्रति [1]निषेधद्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामाश्रित्य त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्य तदर्थासंसारिब्रह्ममात्रत्वं प्रत्याययति—**यो विश्वात्मेति** । तत्र त्वमर्थः स्वतः सिद्धश्चिद्धातुः सर्वनाम्ना परामृश्यते ।

---

१. निषेधद्वारा वस्तुप्रतिपादनम्—यथा 'नेति नेती'ति प्रपञ्चं निषिध्य अन्यत्परमस्तीति ब्रह्म प्रतिपादितम् । एवमत्र विगतगुणगणत्वप्रतिपादनपूर्वकं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपाद्यते ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

प्रकाशानुगृहीतेन्द्रियसम्बन्धेन मायामयमहाभूतपरिणामत्वेन स्थूलतमान् प्राश्य यो विश्वात्मा भवति समग्रस्थूलभोगसाधनाभिमानात् । पश्चाच्च स्वप्नावस्थायां वासनामात्रमयत्वेन सूक्ष्मान् स्वेन ज्योतिषा उपलभ्य यस्तैजसो भवति । पुनरपि क्रमेण सुषुप्ते सर्वान्विशेषप्रत्ययान् स्वात्मनि संहृत्य यः प्रज्ञानघनः प्राज्ञो भवति, स एव त्र्यवस्थो जीवो 'नान्तः प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञमि'त्यादिनिषेधशास्त्रजनितप्रमाणोपरूढस्सर्वानध्यस्तविशेषान् हित्वा निर्गुणपरमात्मरूपेण सम्पृक्तो नोऽस्मान् व्याख्यातॄन् श्रोतॄंश्च विघ्नाभिभवात् पातु रक्षतु इत्यर्थः ॥ २॥

आनन्दगिरिटीका

तस्मिञ्जागरितमारोपित्तं तमुदाहरति—**विश्वात्मेति** । विश्वं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं स्थूलं जगद्वैराजं शरीरम् । तस्मिञ्जागरिते चाहं ममेत्यभिमानवानित्यर्थः । तस्यार्थक्रियामुपन्यस्यति—**विधिजेति** । विधीयत इति विधिर्धर्मो नञाऽनुबन्धेन ततो व्यतिरिक्तोऽविधिरधर्मस्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यामविद्याकामप्रसूताभ्यां विषयाः शब्दादयो जन्यन्ते । तान्भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुगृहीतबाह्येन्द्रियद्वारकबुद्धिपरिणामगोचरतया स्थूलतमान्प्राश्य साक्षादनुभूय स्थितोऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः। तत्रैव स्वप्नावस्थामध्यस्यति—**पश्चाच्चेति** । जाग्रद्धेतुकर्मक्षयानन्तरं स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे च सति स्थूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्यानस्मादेव हेतोः सूक्ष्मान्बाह्येन्द्रियाणामुपरतत्वादविद्याकामकर्मप्रेरितात्मीयमतिप्रभावादेव प्रसूतानन्तःकरणात्मनो वासनामयानादित्यादिज्योतिषामस्तमितत्वादात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयीकृताननुभूयापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं सूक्ष्मप्रपञ्चं हैरण्यगर्भं शरीरं स्वप्नस्थानं चाभिमन्यमानस्तैजसो भवतीत्यर्थः। तत्रैव सुषुप्तकल्पनां दर्शयति—**सर्वानिति** । स्थूलसूक्ष्मविभागेन स्थानद्वयावच्छिन्नान्प्रकृतानेतानशेषानपि विशेषानुपाधिद्वयभूतानुपाधिद्वयद्वारकस्थानद्वयसञ्चारप्रयुक्तश्रमोद्भवानन्तरं तस्यापि परिजिहीर्षायां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा स्वात्मन्यज्ञाते कारणात्मनि स्थापयित्वोपसंहृत्याव्याकृतप्रधानः सन्प्राज्ञो भवतीत्यर्थः। तस्यैव प्रत्यगात्मनः स्थानत्रयविशिष्टस्य नान्तःप्रज्ञ न बहिःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधशास्त्रप्रसूतप्रमाणज्ञानसमारूढस्य सर्वानप्यनर्थविशेषान्कार्यकारणरूपान्प्रमाणज्ञानप्रभावादेव हित्वा निरुपाधिकपरिपूर्णपरिज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिष्पन्नं तत्त्वं कथयति—**हित्वेति** । प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रणामस्य प्रत्यूहप्रवाहप्रशमनात्मकं प्रयोजनं स्थानत्रयप्रकल्पनातीतपरवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन—**पात्विति** । नोऽस्मान्व्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यवस्थितान्पुरुषार्थपरिपन्थिभूतकारणनिरासपुरःसरं परमात्मा पराकृताशेषकल्पनो नित्यविज्ञप्तिस्वभावो मोक्षप्रदानेन तद्धेतुज्ञानप्रदानेन च परिरक्षतादित्यर्थः। केचित्तु प्रकरणचतुष्टयात्मनो ग्रन्थस्य वेदान्तैकदेशसम्बद्धत्वज्ञापनार्थं निष्प्रपञ्चं वाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म प्रथमश्लोकेन सूचितम् । द्वितीयेन माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपेणाऽऽद्यप्रकरणेन प्रणवमात्राणामात्मपादानां चैकीकरणेन प्रतिपाद्यं ब्रह्म सूचितमिति मन्यन्ते। न च द्वितीयश्लोके चतुर्थपादे **वृत्तलक्षणाभावादसाङ्गत्यमाशङ्कनीयम्।** [1]**गाथा**-लक्षणस्य तत्र सुसम्पादत्वादिति द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकान्तर्भूतमभ्युपगच्छन्तो द्वितीयश्लोकं **भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति** । तदसत् । उत्तरश्लोकेष्विवाऽऽद्येऽपि श्लोके भाष्यकृतो व्याख्यानप्रणयनप्रसङ्गात् । **ओमित्येतदक्षरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च**[2] । अपरे पुनराद्येन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नमनक्रिया प्रकरणप्रारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिवदपरदेवताभक्तेरपि विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिष्यशिक्षायै ज्ञापनार्थमवस्थात्रयातीतान्नित्यसिद्धविज्ञानमूर्तेराचार्यान्मोक्षौपयिकज्ञानप्राप्तिराचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन मुमुक्षुणा प्रार्थ्यते द्वितीयश्लोकेनेति कल्पयन्ति ॥ २ ॥

---

१. गाथालक्षणेति—तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे—

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥

अत्र दशधर्मा भारते प्रोक्ताः । प्रकृतश्लोके विषमाक्षरपादत्वमात्रम् ।

"मत्तः प्रमत्तः उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ॥"

२. भाष्ये ओमित्यारभ्य व्याख्यानविरोधात् ।

ओमित्येतदक्षरमिदँ सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थसारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथक्सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथाऽपि प्रकरणव्याचिख्यासुना संक्षेपतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजनवत्साधनाभि-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

व्याख्येयस्य प्रतीकमादत्ते—**ओमित्येतदक्षरमिदं तस्योपव्याख्यानमिति** । प्रकरणलक्षणाभावादव्याख्येयत्वं नाशङ्कनीयमित्याह—**वेदान्तार्थेति** । वेदान्तानामर्था निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैकत्वसगुणब्रह्मोपासनकार्यब्रह्मोपासनादिविषयास्तेषां मध्ये सारमात्यन्तिकपुरुषार्थवत्तया निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वं तस्य शास्त्रे विस्तरेणोक्तस्य संक्षेपाभिधायकमिदम् । अतोऽवान्तरप्रयोजनसद्भावाद्व्याख्यातुमारभ्यत इत्यर्थः ।

निर्विषयत्वासम्बन्धत्वादिप्रयुक्तापि अव्याख्येयत्वाशङ्का प्रकरणत्वादेव पर्यहारीत्याह—**अत एवेति** । श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यानीति चेत् तत्राह—**यान्येव त्विति** । ननु प्रयोजनं मोक्षाख्यं ब्रह्मज्ञानस्य, न वेदान्तानां तस्यैव च विषयेण ब्रह्मणा सम्बन्धोऽपि, अतः कथमुच्यते—**वेदान्ते सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानीति** । तत्राऽऽह—**तत्रेति** । प्रयोजनस्य मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं तस्य जनकत्वेन शास्त्रमपि ब्रह्मसम्बन्धं भवति । तदभिधानमन्तरेण

आनन्दगिरिटीका

यदुद्दिश्य मङ्गलाचरणं कृतं तन्निर्देष्टुमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं गृह्णाति—**ओमित्येतदिति** । ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते व्याख्यायतेऽस्माभिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याचिख्यासितम् । नाऽऽद्यः । शास्त्रलक्षणाभावादस्याशास्त्रत्वात् । एकप्रयोजनोपनिबद्धमशेषार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रम् । अत्र च मोक्षलक्षणैकप्रयोजनवत्त्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वम् । न द्वितीयः । प्रकरणलक्षणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—**वेदान्तेति** । शास्त्रं वेदान्तशब्दार्थः । तस्यार्थोऽधिकारिनिर्णयगुरूपसदनपदार्थद्वयतदैक्यविरोधपरिहारसाधनफलाख्यः । तत्र सारो जीवपरैक्यं तस्य सम्यग्ग्रहः संग्रहः संशयविपर्यासादिप्रतिबन्धव्युदासेन तदुपायोपदेशो यस्मिन्प्रकरणे तत्तथेति यावत् । तथा च–"शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे **स्थितम्**"[१] । इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यातुमिष्टम् । निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनसंक्षेपस्य च कार्यान्तरत्वात्प्रकरणलक्षणस्य चात्र सम्पूर्णत्वादित्यर्थः । प्रकरणत्वेऽपि निर्विषयत्वादिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याऽऽह—**अत एवेति** । प्रकरणत्वादेव प्रकृतशास्त्राद्भेदेन सम्बन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यङ्गतया तानि त्ववश्यं वक्तव्यानीत्याशङ्क्य शास्त्रीयसम्बन्धादीनां तदीये प्रकरणेऽर्थात्प्राप्तत्वान्नास्ति वक्तव्यत्वमर्थपुनरुक्तेरित्याह—**यान्येवेति** । श्रोतारो हि शास्त्रीयं प्रकरणं प्रतिपद्यमानाः शास्त्रीयाण्येव सम्बन्धादीन्यत्र वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन्प्रकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्तृवदेव तद्भाष्यकृताऽपि विषयादीनामत्रावक्तव्यत्वाद्भाष्यकृतो विषयाद्युपन्यासायासो वृथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**तथाऽपीति** । प्रकरणकर्तुरवक्तव्यान्यपि तद्भाष्यकृता तानि संक्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातॄणां मतम् । द्वाभ्यामनुक्तत्वे तेष्वनाश्वासाशङ्कावकाशादित्यर्थः ।

भाष्यकृता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षलक्षणप्रयोजनवत्त्वं प्रतिजानीते—**तत्रेति** । प्रयोजनवच्छास्त्रमिति सम्बन्धः । शास्त्रग्रहणं प्रकरणोपलक्षणार्थम् । मोक्षलक्षणं फलं ब्रह्मज्ञानस्येष्यते न शास्त्रप्रकरणयोरित्याशङ्क्याऽऽह—**साधनेति** । सत्यं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानम् । तस्य जनकं शास्त्रादि तद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलवद्भवति शास्त्रादीत्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणा विषयेण सम्बन्धो वेदान्तानामेवेष्यते तत्कथमभिधेयसम्बद्धं शास्त्रादीत्याशङ्क्य ब्रह्मविचारमन्तरेण तज्ज्ञानजनकत्वायोगात्तज्ज्ञानजननद्वारा विषयसम्बन्धसिद्धि-

---

१. "आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः" इत्युत्तरार्धम् ।

व्यञ्जकत्वेनाभिधेयसम्बद्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसम्बन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्तस्येव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता । तथा दुःखात्मकस्याऽऽत्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता अद्वैतभावः प्रयोजनम् । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया तदुपशमः स्यादिति ब्रह्मविद्याप्रकाशनायास्याऽऽरम्भः क्रियते । "यत्र हि द्वैतमिव भवति"। "यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यद्विजानीयात्"। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

जनकत्वासम्भवात् ज्ञानद्वारेण तत्फलेनैव फलवच्चेत्यर्थः। शास्त्रीयं प्रयोजनमाक्षिपति—**किं पुनरिति**। सिद्धत्वे नास्य प्रयोजनं, साध्यत्वे स्वर्गवदनित्यत्वमिति भावः। स्वस्वरूपत्वेन सिद्धस्यापि अद्वैतानन्दस्याभिव्यक्तिप्रतिबन्धक-निवृत्त्यौपाधिकसाध्यत्वेन प्रयोजनत्वं घटत इति परिहरति—**उच्यत इति**। तथापि बन्धस्य सत्वात् कर्मणैव निवृतिर्न ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह—**द्वैतप्रपञ्चस्येति** । बन्धस्याविद्यात्मकत्वेऽन्वयव्यतिरेकगर्भां श्रुतिमाह—**यत्र हीत्यादिना** । एवं

आनन्दगिरिटीका

रित्याह—**अभिधेयेति** । उक्तं ज्ञानव्यवहितं प्रयोजनादि शास्त्रादेरुपसंहरति—**पारम्पर्येणेति** । तत्र सम्बन्धो ब्रह्मज्ञानं [1]**शास्त्रादिना** जन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तः । शास्त्रादिनैव जन्यमित्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विषयोऽपि दर्शितः ।

यदुक्तं प्रयोजनवत्त्वं तदाक्षिपति—**किं पुनरिति** । साध्यत्वे स्वर्गवदनित्यत्वं नित्यत्वे साधनानधीनत्वान्न तादर्थ्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । मोक्षस्याऽऽत्मस्वरूपत्वान्नानित्यत्वं नापि साधनानर्थक्यम् । स्वरूपभूतमोक्ष-प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वादित्युत्तरमाह—**उच्यत इति** । यथा देवदत्तस्य ज्वरादिना रोगेणाभिभूतस्य स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागपि सती रोगप्रतिबद्धाऽसतीव स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात्प्रति-बन्धभूतरोगापगमे सत्यभिव्यज्यते। न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धप्रध्वंसार्थत्वात्। न चानित्यत्वं स्वस्थतायाः शङ्क्येत। तस्यास्तदसाध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—**रोगार्तस्येवेति** । यथोदितदृष्टान्तानुरोधादात्मनः स्वतःसमुत्खातनिखिल-दुःखस्य निरतिशयानन्दैकतानस्यापि स्वाविद्याप्रसूताहङ्कारादिद्वैतप्रपञ्चसम्बन्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी सुखं मया प्राप्तव्यमिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्योत्थाद्वैतविद्यातो द्वैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धप्रध्वंसे स्वभावभूता परमानन्दता निरस्तसमस्तानर्थता च स्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति। सा च स्वस्थता परिपूर्णवस्तु-स्वभावान्नातिरिच्यते । तदिदं शास्त्रीयं प्रयोजनम् । तस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नानित्यत्वं शङ्कितव्यम् । न च साधनवैयर्थ्यं प्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेति** । ननु द्वैतस्यांहङ्काराद्यात्मनो वस्तुत्वा-द्वस्तुनश्च विद्यानपोह्यत्वान्नित्यनैमित्तिककर्मायत्तत्वात्तन्निवृत्तेरलं विद्यार्थेन प्रकरणारम्भेणेति तत्राऽऽह—**द्वैतेति** । आत्माविद्याकृतस्य द्वैतस्याऽऽत्मविद्यया कारणनिवृत्त्या निवृत्तेरात्मविद्याभिव्यक्तये शास्त्रारम्भो युज्यते। न च द्वैतस्याविद्याकृतस्य विद्यमानदेहत्वे प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनीं श्रुतिमुदाहरति—**यत्र हीति** । [2]इवशब्दाभ्यामविद्यावस्थायां प्रतिभातद्वैतस्य तत्प्रतिभानस्य चाऽऽभासत्वेनाविद्यामयत्वमुच्यते—**आत्मैवाभूदिति** । विदुषो विद्यावस्थायां कर्तृकरणादिसर्वमात्ममात्रं नातिरिक्तमस्तीत्युक्त्या विद्याद्वारा सर्वस्य द्वैतस्याऽऽत्ममात्रत्व-वचनाद्विद्यानिमित्ता कार्यकारणात्मकद्वैतनिवृत्तिरात्मैवेत्यभिलप्यते। तथा च विद्यातो द्वैतनिवृत्तिनिर्देशात्तस्या-विद्यात्वमवद्योत्यते। आदिशब्दान्नेह नानेत्यधिष्ठाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं द्वैतस्याभिदधद्वाक्यं वाचारम्भण-वाक्यं च गृहीतम् । **अस्यार्थस्येति** । द्वैतगताविद्याकृतत्वस्येत्यर्थः ।

विषयप्रयोजनाद्यनुबन्धोपन्यासमुखेन ग्रन्थारम्भे स्थिते सत्यादौ प्रकरणचतुष्टयस्य प्रत्येकमसङ्कीर्णं प्रमेयं

---

१. शास्त्रादिना जन्यमेवेत्यत्रायोगव्यवच्छेद एवकारार्थं; विशेषणसङ्गत्वात् शङ्खः पाण्डुर एवेतिवत् । अत्र यथा एवाकारेण शङ्खत्वव्यापकत्वं पाण्डुरत्वे प्रतीयते तथा शास्त्रव्यापकत्वं तत्त्वज्ञानजनकत्वे प्रतीयते । शास्त्रादिनैव जन्यमिति एवकारस्य विशेष्येण सम्बन्धे 'पार्थं एव धनुर्धरः' इतिवत् शास्त्राद-न्येन न जन्यत इत्यर्थः । तेनासाधारणविषयसिद्धिः । क्रियासङ्गतस्तु एवकारो 'नीलं सरोजं भवत्येवे'-त्यादौ तत्रायोगे सरोजे नीलायोगे सरोजत्वव्यापकत्वव्यवच्छेदो बोध्यत इति ज्ञेयम् ।

२. इव शब्दाभ्यामिति—यत्र हि द्वैतमिव' इत्यादौ कल्पितत्वरूपमाभासत्वमिवशब्दार्थं इत्यर्थः ।

पश्येत्केन कं विजानीयात्" इत्यादिश्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः। तत्र तावदोङ्कारनिर्णयाय [1]प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम्। यस्य द्वैतप्रपञ्चस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्ती रज्ज्वामिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः तस्य द्वैतस्य हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम्। तथाऽद्वैतस्यापि वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्तौ युक्तितस्तथात्वदर्शनाय तृतीयं प्रकरणम्। अद्वैतस्य तथात्वप्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि तेषामन्योन्यविरोधित्वादतत्वार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणम्। कथं पुनरोङ्कारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इति। उच्यते। "ओमित्येतत्"। "एतदालम्बनम्"। "एतद्वै सत्यकाम"। "ओमित्यात्मानं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

प्रयोजनादिमत्वाद्व्याख्येयत्वमुपपाद्य प्रकरणचतुष्टयस्य संक्षेपतोऽर्थविभागमाह—**तत्र तावदित्यादिना। आगमप्रधानमिति।** माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपत्वान्न युक्तिप्रधानमित्यर्थः। अद्वैतस्यापि व्यवस्थानुपपत्यादितर्कविरोधात् द्वैतवत् वैतथ्यप्रसक्तौ सत्यामित्यर्थः। तदुपपत्तिभिरेव निराकरणे हेतुः **अन्योन्यविरोधित्वादिति**। निराकार्यत्वहेतुः **अतत्त्वार्थत्वेनेति**। मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः।

आद्यप्रकरणार्थमाक्षिपति—**कथं पुनरिति**। अन्यज्ञानं ह्यविनाभावादिबलेनान्यप्रतिपत्तौ हेतुर्यथा धूमादिज्ञानं वह्न्यादिप्रतिपत्तेः, न चोङ्कारस्याविनाभावादिरस्तीत्यर्थः। परिहरति—**उच्यत इत्यादिना**। 'सर्वे वेदा

आनन्दगिरिटीका

प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं सूचयितव्यमित्याह—**तत्र तावदिति**। ओङ्कारप्रकरणस्यासङ्कीर्णं प्रमेयं संगृह्णाति—**ओङ्कारेति**। तन्निर्णयाय प्रकरणमारब्धमित्ययुक्तम्। तन्निर्णये प्रमाणाभावात्तस्य चानुपयोगित्वात्। आत्मप्रतिपत्तिर्हि पुरुषार्थोपयोगिनीत्याशङ्क्याऽऽगमेत्यादिविशेषणद्वयम्। तदुपदेशप्रधानं माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यानरूपम्। तेन तत्र प्रमाण्यादुक्तो निर्णयः सेत्स्यति न त्विदं युक्तिप्रधानं युक्तिलेशस्य सतोऽपि गुणत्वादप्रधानत्वात्। न चायमोङ्कारनिर्णयो नोपयुज्यते। यदात्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं तत्प्रतिपत्तावुपायत्वात्। तत्प्रतिपत्तेश्च मुक्तिफलत्वात्। अतश्चाऽऽद्यं प्रकरणमोङ्कारनिर्णयावान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्यवस्यतीत्युपदेशवशादधिगन्तव्यमित्यर्थः। वैतथ्यप्रकरणस्यावान्तरविषयविशेषं दर्शयति—**यस्येति**। आरोपितनिषेधे सत्यनारोपितप्रतिपत्तिः स्वाभाविकीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**रज्ज्वामिवेति**। हेतुतो दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादियुक्तिवशादित्यर्थः। अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषमुपन्यस्यति—**तथाऽद्वैतस्यापीति**। तस्यापि द्वैतवद्व्यवस्थानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः शङ्क्यते। तस्यां सत्यामौपाधिकभेदाद्व्यवस्थायाः सुस्थत्वाद**व्यभिचारादि**[2]युक्तिवशादद्वैतस्य परमार्थत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः। [3]**अलात**शान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं कथयति—**अद्वैतस्येति**। तस्य तथात्वमबाधितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपक्षत्वं पक्षान्तराणामित्यत्र हेतुमाह—**अवैदिकानीति**। तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह—**अतत्त्वार्थत्वेनेति**। मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः। तदुपपत्तिभिरेव निराकरणे हेतुमाह—**अन्योन्येति**। पक्षान्तरप्रतिषेधमुखेनाद्वैतमेव द्रढयितुमन्त्यं प्रकरणमित्यर्थः।

ओङ्कारनिर्णयद्वारेणाऽऽत्मप्रतिपत्त्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमित्ययुक्तम्। तन्निर्णयस्य तद्धीहेतुत्वायोगात्। न खल्वर्थान्तरज्ञानमर्थान्तरज्ञाने व्यप्तिमन्तरेणोपयुज्यते। न चात्र धूमाग्न्योरिव व्याप्तिरुपलभ्यते। न चाऽऽत्मकार्यत्वमोङ्कारस्य युक्तम्। आकाशादेरविशेषात्। तस्य च सर्वात्मत्वेनाऽऽत्मवत्तत्कार्यत्वव्याघातादिति मन्वानः सन्प्रथमप्रकरणार्थं प्रागुक्तमाक्षिपति—**कथमिति**। न वयमनुमानावष्टम्भादोङ्कारनिर्णयमात्मप्रतिपत्त्युपायमभ्युपगच्छामो येन व्याप्यभावो दोषमावहेत्। किं तु श्रुतिप्रमाण्यात्तन्निर्णयस्तद्धीहेतुरिति परिहरति—**उच्यत इति**। तत्र मृत्युना

१. प्रथमं आगमप्रकरणमुपनिषदर्थप्रतिपादनपरत्वात्। द्वितीयम्—'प्रपञ्चोपशमं' 'अद्वैतं' 'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' इति वाक्यसूचितं प्रपञ्चमिथ्यात्वं युक्तिभिः प्रतिपादयति। तृतीयं, प्रपञ्चमिथ्यात्वे तदधिष्ठानस्यापि मिथ्यात्वशङ्कायां तस्य सत्यत्वं बोधयति। चतुर्थं तु अद्वैतसमर्थनाय द्वैतवादिमतखण्डनमिति प्रथमप्रकरणशेषभूतं प्रकरणत्रयमपीति भावः।

२. अव्यभिचारादीति–शरीरादेर्भेदेऽपि आत्मनोऽभेदः; भेदप्रतीतेः उपाधिगोचरत्वात्। उपाधीनां मिथ्यात्वाच्चेति। सद्बुद्धेः सर्वत्राव्यभिचाराच्च।

३. अलातदृष्टान्तघटितन्यायप्रयोगयुक्तं प्रकरणमलातशान्तिप्रकरणम्।

युञ्जीत"। "ओमिति ब्रह्म"। "ओङ्कार एवेदं सर्वम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः। रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽद्वय आत्मा परमार्थतः सन्प्राणादिविकल्पस्याऽऽस्पदो यथा तथा सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्मविकल्पविषय ओङ्कार एव। स चाऽऽत्मस्वरूपमेव। तदभिधायकत्वात्। ओङ्कारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभि-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।' 'यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदि'ति, मृत्युना नचिकेतसं प्रति ब्रह्मत्वेन 'ओमि'त्येतदुपदिष्टम्। तस्यायं भावः—उपसंहृतबाह्यकरणेन समाहितमनस्केनोङ्कारोच्चारणे सति यच्चैतन्यं स्फुरति तदोङ्कारसामीप्यात् शाखाचन्द्रन्यायेन 'ओं'शब्देन लक्ष्यते। अतो लक्षणयोङ्कारनिर्णयो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपाय इति। यद्वा, वक्ष्माणेन वाच्यवाचकाभेदन्यायेन सर्वमोमिति प्रतिपद्य व्यवस्थितो यदेतदोमिति तद्‌ब्रह्मेति बाधायां सामान्याधिकरण्येन बोध्यते योऽयं स्थाणुः पुमानेष इतिवदिति। यद्वा, प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् परापरब्रह्मदृष्ट्या ओङ्कार उपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो भवति। तदेतदभिप्रेत्य श्रुतीः पठति—**एतदालम्बनमित्यादिना**। अथवा, "ओङ्कार एवेदमि"ति श्रुत्यन्तरेणोङ्कारः सर्वास्पद उक्तः। सर्वास्पदं च ब्रह्म। अत एकलक्षणत्वादन्यत्वमसिद्धमित्यर्थः।

ननु प्राणादिः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कल्पितः विभक्तत्वाद्य एवं स एवं, यथा सर्पादिः, स्वानुगतप्रतिभासे रज्ज्विवदंशे कल्पित इत्यनुमानादात्मैव सर्वास्पदो गम्यते। सर्वस्य स्वप्रकाशानुविद्धत्वात्, नोङ्कारस्तस्य जगत्यनुगमादर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—**रज्ज्वादिरिवेत्यादिना**। "प्राण इति प्राणविद" इत्यादि वक्ष्यमाणो यः प्राणादिः आत्मविकल्पस्तद्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चः ओङ्कारास्पदः "एवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णे"ति श्रुतेः। तदनुविद्धत्वस्याप्यवगमादित्यर्थः। तर्ह्यर्थजातस्याऽऽत्माऽऽस्पदः ओङ्कारश्च वाक्प्रपञ्चस्याऽऽस्पद इत्यास्पदद्वयं प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**स चोङ्कार आत्मनः स्वरूपमेव**। तस्याऽऽत्मनोऽभिधायकत्वात्।

आनन्दगिरिटीका

नचिकेतसं प्रत्योमित्येतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेनोमित्येतदुपदिष्टम्। समाहितेनोङ्कारोच्चारणे यच्चैतन्यं स्फुरति तदोङ्कारसामीप्यादेव [1]**शाखाचन्द्रन्याये**नोङ्कारशब्देन लक्ष्यते। तेन लक्षणयोङ्कारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतुरिति विवक्षित्वा श्रुतिमुदाहरति—**ओमित्येतदिति**। प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवदोङ्कारो ब्रह्मबुद्ध्योपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्यान्तरं पठति—**एतदालम्बनमिति**। किं चायमोङ्कारो यदा परापरब्रह्मदृष्ट्योपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति—**एतद्वा इति**। किं च समाधिनिष्ठो यदा ओमित्युच्चार्याऽऽत्मानमनुसंधत्ते तदा स्थूलमकारमुकारे सूक्ष्मे तं च कारणे मकारे तमपि कार्यकारणातीते प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य तन्निष्ठो भवतीत्यनेन प्रकारेणोङ्कारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायतेति विधान्तरेणाऽऽह—**ओमित्यात्मानमिति**। किं च योऽयं स्थाणुः स पुमानितिवद्यदेतदोमित्युच्यते तद्‌ब्रह्मेति बाधायां सामानाधिकरण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते। तथा च युक्तमोङ्कारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमित्याह—**ओमिति ब्रह्मेति**। किं च सर्वास्पदत्वादोङ्कारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादेकलक्षणत्वादन्यत्वासिद्धेरोङ्कारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्याह—**ओङ्कार एवेति**। ओमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यान्तरसंग्रहार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोङ्कारस्य प्रमितमिति शेषः। ननु स्वानुगतप्रतिभासे सन्मात्रे चिदात्मनि प्राणादिविकल्पस्य कल्पितत्वादात्मनः सर्वास्पदत्वं न पुनरोङ्कारस्य तदस्त्यननुगमादिति तत्राऽऽह—**रज्ज्वादिरिवेति**। यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादिरधिष्ठानविशेषः सर्पो रजतमित्यादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगतस्तथाऽऽत्माऽद्वयत्वान्मिथ्यात्वहेत्वभावात्परमार्थसत्स्वभावो वक्ष्यमाणस्तस्य प्राणादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगम्यते यथैष दृष्टान्तस्तथैव प्राणादिरात्मविकल्पो यस्तद्विषयः सर्वो **वाक्प्रपञ्चो** यथोक्तोङ्कारमात्रात्मकस्तदास्पदो गम्यते। न च जगत्योङ्कारस्याननुगमः। ओङ्कारेण सर्वा वाक्[2]संतृण्णेति श्रुतेः। अतो युक्तमोङ्कारस्य सर्वास्पदत्वमित्यर्थः।

नन्वर्थजातस्याऽऽत्मास्पदत्वादोङ्कारास्पदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तमास्पदद्वयत्वमिति नेत्याह—**स चेति**।

---

१. शाखेति—अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति जिज्ञासोः चन्द्रसम्बन्धरहिताया: शाखाया उपलक्षणतया चन्द्रसूचकत्वं दृश्यते, तद्वत् ओङ्कारेण ब्रह्मणः स्फुरणम् ओङ्कारावाच्यत्वेऽपि शुद्धब्रह्मणः युक्तम्।

२. सन्तृण्णा—व्याप्ता। अकारः सर्वशब्दानुस्यूतः। ओङ्कारश्चाकारप्रधानः, तेन तद्व्याप्तत्वं सर्वेषां शब्दानामित्यर्थः।

धानव्यतिरेकेण नास्ति। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं" "तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

ननु यो यस्याभिधायकः स तस्य स्वरूपमिति नास्ति व्याप्तिः। प्राणादेः आत्मविकल्पस्याभिधानातिरेकदर्शनादित्याशङ्क्य तस्याविवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याह—**ओङ्कारेति**। विमतश्शब्दस्तत्त्वतः स्वव्यतिरिक्ताभिधेयशून्यः शब्दत्वात्, शशविषाणादिशब्दवत्। ननु प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षः, न तावच्चाक्षुषं प्रत्यक्षं शब्दे व्याप्यवर्ति, कथङ्कारं ततो व्यतिरेकं परिच्छिन्द्यात्। श्रावणं च न रूपे व्याप्यवर्ति तदपि कथङ्कारं तस्य व्यतिरेकं गोचरयेत्। मनश्चास्वतन्त्रं बाह्ये। प्रत्यक्षस्य च वर्तमानग्राहिणोऽत्यन्तबाह्यांशग्रहणे व्यापाराभावान्न प्रकृतप्रतिपक्षता। ननु शब्दार्थौ न तत्त्वतोऽभिन्नौ विरुद्धधर्माक्रान्तत्त्वात्तमः प्रकाशवदित्यनुमानविरुद्धः पक्षः। न। विरुद्धधर्माक्रान्तत्वस्य भेदसिद्धिपूर्वकत्वेन हेतोरसिद्धत्वात्। नो खल्वभेदवादिनश्शब्दस्य निरवयवत्वमर्थस्य सावयवत्वमिति विरुद्धधर्माक्रान्तत्वं संमतम्। ननु शब्दः प्रमाणं प्रमेयश्चार्थ इति व्यवहारान्यथानुपपत्या बाधः। न, स्वप्नवदुपपत्तेः। न च साध्यविकलो दृष्टान्तः, विकल्पमात्रत्वात् तदुक्तं—**शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति**।

किञ्च, तार्किकाणां वनसेनाविशिष्टादिशब्दा व्यतिरिक्ताभिधेयशून्या इति सुलभ एव दृष्टान्तः तान्प्रति। अथ वनादिशब्दानामौपाधिकोऽर्थं आलम्बनम्। किमुपाधिः तद्योगोऽर्थश्चेति त्रयमालम्बनं? किं वा रूपान्तरं? नाद्यः, एकाकाराया बुद्धेरनेकालम्बनत्वे भ्रमत्वप्रसङ्गादेकैकस्मिंस्तद्बुद्ध्यदर्शनाच्च। न द्वितीयः अनभ्युपगमादभ्युपगमे वा पदार्थातिरेकप्रसङ्गः। किञ्च, तत्किं प्रत्येकं समवेतं समुदितेषु वा? नाद्यः, न हि प्रत्येकं तरुषु वनमिति मतिः। न द्वितीयो वस्त्वतिरेकेण समुदायानुपलम्भात्। अनेकत्वविशिष्टेषु समवायेऽनवस्था। **एतेन** पञ्चावयवमनुमानमित्यपि वाङ्मात्रं न हि तत्रापि प्रत्यवयवमनुमाबुद्धिः, न च समुदायोऽङ्गीक्रियते।

किञ्च, व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टात् धूमाद्या प्रमितिरुदेति तस्यास्तावन्न वह्निपर्वततत्सम्बन्धालम्बत्वं, परोक्षबुद्धेः प्रत्यक्षालम्बनविरोधान्नापि वह्निविशिष्टः पर्वतः पक्षधर्मताऽभावप्रसङ्गात्, न विशिष्टस्य विशिष्टान्तरे वृत्तिः पर्वतस्य स्ववृतितापातात्। किञ्चाग्निधूमयोः वृत्तिः संयोगलक्षणा। तत्र यः प्रदेशोऽग्निसंयोगरुद्धस्तत्र धूमसंयोगाप्रवेशादसिद्धिस्तथा विषयविषयिभावविशेषणविशेष्यभावादयः सम्बन्धा नातिरिक्ताः सन्ति, द्वयाधारवस्त्वन्तरानुपलम्भात्, अतस्ते वाङ्मात्रा एव। किं बहुना—अन्योन्यदृष्ट्यपेक्षया सर्वे पक्षा अन्योन्यस्य वाङ्मात्रा एव। धातुवादादिग्रन्थाश्च तत्त्वतोऽर्थशून्या इति प्रसिद्धम्। अतो दृष्टान्तस्सुलभः।

नन्विदं वैयाकरणमतं किमिति भाष्यकृता स्थापितं वैयाकरणानां शब्दः तत्त्वं तत्रार्थः परिकल्पित इति मतम्। ब्रह्मविदां तु शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्य शब्दत्वानुपपत्तौ निर्विकल्पं सन्मात्रं वस्त्विति मतम्। ततो महदन्तरं; यदि तेषामपि वाच्यवाचककल्पनास्पदं निर्विकल्पं चित्सत्तामात्रं वस्तु तर्हि संवाद एवेति सन्तोष्टव्यम्। नास्माभिः वैयाकरणसिद्धान्त आश्रितः, किन्त्वयं श्रौत एव पन्था इत्यभिप्रेत्य श्रुतिं पठति—**वाचारम्भणमिति**। अस्य ब्रह्मण इदं सर्वं विकारजातं **वाचा** सामान्यरूपया **तन्त्या** प्रसारितरज्जुतुल्यतया नामभिः शब्दविशेषैः

आनन्दगिरिटीका

आत्मवाचकत्वेऽपि नास्त्योङ्कारस्याऽऽत्ममात्रत्वं तद्वाचकस्य तन्मात्रत्वमिति व्याप्त्यभावात्। प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेकदर्शनादित्याशङ्क्याह—**ओङ्कारेति**। तस्य विकारः सर्वो वाग्विशेषः। 'अकारो वै सर्वा वागि'ति श्रुतेः। ओङ्कारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्मविकल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति। तच्चाभिधानं प्राणादिशब्दविशेषात्मकमोङ्कारविकारभूतमोङ्कारातिरेकेण न सम्भवतीत्योङ्कारमात्रं सर्वमिति निश्चीयते। आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य तन्मात्रत्वाभिधानादित्यर्थः। शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्तेरेकत्र विषयविषयित्वायोगान्निर्विकल्पं सन्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकविभागशून्यं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्वे प्रमाणमाह—**वाचारम्भणमिति**। कार्यस्य सर्वस्यैवं मिथ्यात्वेऽपि कथमोङ्कारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**तदस्येति**। तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः सम्बन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्त्या प्रसारितरज्जुतुल्यया सितं बद्धं व्याप्तमिति सम्बन्धः। शब्दसामान्येनार्थसामान्यस्य व्याप्तावपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**नामभिरिति**। शब्दविशेषैर्दामभिर्दामस्थानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थजातं व्याप्तं

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

सर्वं हीदं नामनी" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत आह—ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति। यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यतिरेकात् अभिधानस्य चोङ्काराव्यतिरेकादोङ्कार एवेदं सर्वम्। परं च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेव गम्यत इत्योङ्कार एव। तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्योमित्येतस्योपव्याख्यानम्। ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रस्तुतं वेदितव्यमिति वाक्यशेषः। भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं यत्तदप्योङ्कार एवोक्तन्यायतः। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं कार्याधिगम्यं कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि तदप्योङ्कार एव॥१॥

अभिधानाभिधेययोरेकरूपत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानप्राधा-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

दामस्थानीयैः सितं बद्धं व्याप्तमित्यर्थः। तत्र हेतुस्सर्वं हीति—नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यत इति नामनी तथा च गोपालादयो व्यवहारासङ्कराय संज्ञां निवेशयन्ति। तदनध्यवसाये च वाक्सामान्यानुबद्धोऽपि अनध्यवसायो दृष्टः। तस्माद्वागनुरक्तबुद्धिविषयत्वात् सर्वं वाङ्मात्रम्। वाग्जातं सर्वमोङ्कारानुविद्धत्वादोङ्कारमात्रम्। स च ओङ्कारो लक्षणादिद्वारेणात्मप्रतिपत्तेरुपाय इत्यादिना प्रकरणारम्भमुपपाद्य श्रुतिमवतारयति—अत आहेति। श्रुतिं योजयति। यदिदमित्यादिना। वाच्यं सर्वं भवतु ओङ्कारमात्रं न परं ब्रह्मेत्याशङ्क्याह—परं चेति। ब्रह्माप्यवगन्तव्यं चेत् तर्हि शब्दानुरक्तमेव। निर्विकल्पेऽपि सूक्ष्मा वागस्त्येव। यत्र तु नावगम्यावगन्तृविभागस्तत्र न शब्दानुरागोऽपि इति वाच्यस्य ब्रह्मण ओङ्कारत्वे न वस्तुस्थितिरिति भावः। आदिशब्दात् सूत्रात्मा गृह्यते, कालस्यादित्योदयादिक्रियाधर्मत्वात् न कारणपरिच्छेदकत्वमिति द्रष्टव्यम्॥ १॥

'सर्वं ह्येतद्ब्रह्मे'ति श्रुतिं वृत्तानुवादपूर्वकमवतारयति—अभिधानेत्यादिना। एकरूपत्वेति। सति कल्पितत्वेन सदेकरूपत्वेऽपीत्यर्थः।

आनन्दगिरिटीका

वक्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। उक्तमर्थं समर्थयते—सर्वं हीति। इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्मकमर्थजातं सामान्यरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते तेन नामनीत्युच्यते। तदेवं वागनुरक्तबुद्धिबोध्यत्वाद्वाङ्मात्रं सर्वं वाग्जातं च सर्वमोङ्कारानुविद्धत्वादोङ्कारमात्रम्। स चोङ्कारो लक्षणादिनाऽऽत्मधीहेतुरित्याद्यप्रकरणारम्भः सम्भवतीत्यर्थः। तद्यथा शङ्कुनेतिश्रुतिसंग्रहार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः।

अर्थमुपपाद्य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति—अत आहेति। श्रुतिं व्याचष्टे—यदिदमिति। तदिदं सर्वमोङ्कार एवेति सम्बन्धः। अभिधानस्याभिधेयतया व्यवस्थितमर्थजातमोङ्कार एवेत्यत्र हेतुमाह—तस्येति। तथाऽपि पृथगभिधानभेदः स्थास्यति नेत्याह—अभिधानस्येति। वाच्यं वाचकं च सर्वमोङ्कारमात्रमित्यभ्युपगमेऽपि परं ब्रह्म पृथगेव स्थास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—परं चेति। यद्धि परं कारणं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते तदा किञ्चिदभिधानं तेनेदमभिधेयमित्येवमात्मकोपायपूर्वकमेव तदधिगमोऽभिधेयं च स्वाभिधानाव्यतिरिक्तं तत्पुनरोङ्कारमात्रमित्युक्तत्वाद्वाच्यं ब्रह्मापि वाचकाभिन्नं तन्मात्रमेव भविष्यति यत्र तु कार्यकारणातीते चिन्मात्रे वाच्यवाचकविभागो व्यावर्तते तत्र नास्त्योङ्कारमात्रत्वमोङ्कारेण लक्षणया तदवगमाङ्गीकारादित्यर्थः। तस्येत्यादिश्रुतिमवतार्य व्याकरोति—तस्येति। भूतमित्यादिश्रुतिं गृहीत्वा व्याचष्टे—कालेति। वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य चोङ्कारमात्रत्वादित्युक्तो न्यायः। कालत्रयातीतमोङ्कारातिरिक्तं जडं वस्तु नास्त्येवं प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—कार्याधिगम्यमिति। अव्याकृतं साभासमज्ञानमनिर्वाच्यं तन्न कालेन परिच्छिद्यते कालं प्रत्यपि कारणत्वात्कार्यस्य कारणात्पश्चाद्भाविनो न प्राग्भाविकारणपरिच्छेदकत्वं सङ्गच्छते। [१]सूत्रमादिपदेन गृह्यते तदपि न कालेन परिच्छेत्तुं शक्यते। "स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर आसे"ति सूत्रात्कालोत्पत्तिश्रुतेः। तदपि सर्वमोङ्कारमात्रं वाच्यस्य वाचकाव्यतिरेकन्यायादित्यर्थः॥ १॥

अभिधानाभिधेययोरेकस्मिन्नेव सति कल्पितत्वेन तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्किमिति पुनः सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्युच्यते। तत्र वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यस्य सफलं तात्पर्यमाह—अभिधानेत्यादिना। वाच्यस्य वाचकत्वोक्त्यैव तयोरेकत्व-

१. सूत्रम्—सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी।

[1]जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

न्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशोऽभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः। इतरथा ह्यभिधानतन्त्राऽभिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का स्यात्। एकत्वप्रतिपत्तेश्च प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविलापयंस्तद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति। तथा च वक्ष्यति—"पादा मात्रा मात्राश्च पादाः" इति। तदाह—सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति। सर्वं यदुक्तमोङ्कारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म। तच्च ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति—अयमात्मा ब्रह्मेति। अयमितिचतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति—अयमात्मेति। सोऽयमात्मोङ्काराभिधेयः परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्षापणवन्न गौरिवेति। त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दः। तुरीयस्य पद्यत इति कर्मसाधनः पादशब्दः ॥ २ ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह—जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः। बहिष्प्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

नन्वभिधेयस्याभिधानतन्त्रत्वेऽभिहिते सिद्धमेकत्वं किमिति व्यतिहारोपदेश इत्याशङ्क्याह—**इतरथा हीति।** परस्पराभेदोपदेशेनाभिधानाभिधेययोः एकत्वप्रतिपत्तेर्वा किंप्रयोजनमित्याशङ्क्याह—**एकत्वप्रतिपत्तेश्चेति।** सर्वं सति कल्पितं प्रत्येकं तदनुविद्धत्वात् यत् येन प्रत्येकमनुविद्धं तत्तत्र परिकल्पितं यथा जलतरङ्गचन्द्रमसश्चन्द्रमसोत्यनुमानानुगृहीतश्रुतिसमर्पितत्वात्। परोक्षत्वं प्राप्तं निवर्तयति—**तच्च ब्रह्मेति।** विवक्षितार्थप्रतिपत्तये असाधारणः कायिको व्यापारोऽभिनयः। तेन कराग्रं हृदयदेशमानीय निर्दिशतीत्यर्थः। **परापरत्वेनेति।** सर्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण परत्वं, प्रत्यग्रूपेण चापरत्वं, तेन सर्वात्मना व्यवस्थितश्चतुष्पात् कल्प्यते प्रतिपत्तिसौकर्यायेत्यर्थः। **कार्षापण इति।** षोडशपणानां संज्ञा देशविशेषे। तस्य यथा पादकल्पना व्यवहारप्राचुर्याय तद्वदित्यर्थः। न गौरिव चतुष्पात् निष्कलत्वश्रुतिनिषेधादित्यर्थः। कथं तर्हि विश्वादिषु पादशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—**त्रयाणामिति** ॥ २ ॥

सुतेजाः द्युलोकः विश्वरूप आदित्यः, पृथक् नानाविधं वर्त्म सञ्चरणमात्मा स्वभावो यस्य सः पृथग्वर्त्मात्मा

आनन्दगिरिटीका

सिद्धेर्व्यतिहारनिर्देशो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह—**इतरथेति।** वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुक्त्वा वाचकेनैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्युपायोपेयप्रयुक्तमेकत्वं न मुख्यमैक्यमित्याशङ्क्येत तन्निवृत्त्यर्थं व्यतिहारवचनमर्थवदित्यर्थः। परस्पराभेदोपदेशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिरस्तु साऽपि विफला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**एकत्वेति।** अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तेश्चेदं प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन द्वयमपि विलापयन्नुभयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्वृणोतीति योजना। अभिधानाभिधेययोर्व्यतिहारोपदेशे वाक्यशेषमनुकूलयति—**तथा चेति।** उक्ते वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्य योजयति—**तदाहेति।** सर्वं कार्यं कारणं चेत्यर्थः। ब्रह्मणः श्रुत्युपदिष्टस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति—**तच्चेति।** यद्ब्रह्म श्रुत्या सर्वात्मकमुक्तं तन्न परोक्षमिति मन्तव्यं किं त्वयमात्मेति योजना। चतुष्पात्त्वेन विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयत्वेनेत्यर्थः। अभिनयो नाम विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः शारीरो व्यापारस्तेन हस्ताग्रं हृदयदेशमानीय कथयतीत्यर्थः। सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमवतार्य व्याकरोति—**ओङ्कारेति।** सर्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण परत्वं प्रत्यग्रूपेण चापरत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्वात्मना व्यवस्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं चतुष्पात्कल्प्यते तत्र दृष्टान्तमाह—**कार्षापणवदिति।** देशविशेषे कार्षापणशब्दः षोडशपणानां संज्ञा। तत्र यथा व्यवहारप्राचुर्याय पादकल्पना क्रियते तथेहापीत्यर्थः। यथा गौश्चतुष्पादुच्यते न तथा चतुष्पादादेष्टुं शक्यते निष्कलश्रुतिव्याकोपादित्याह—**न गौरिवेति।** विश्वादिषु तुर्यान्तेषु पादशब्दो यदि करणव्युत्पत्तिकस्तदा विश्वादिवत्तुर्यस्यापि करणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः। यदि तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मव्युत्पत्तिकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्य विभज्य पादशब्दप्रवृत्तिं प्रकटयति—**त्रयाणामित्यादिना।** करणसाधनः करणव्युत्पत्तिकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पत्तिक इति यावत् ॥ २ ॥

आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते पादचतुष्टयं तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते—**कथमिति।** परमार्थत-

---

१. जागरितं 'दक्षिणाक्षिमुखे विश्व' इत्युक्तेः जाग्रदवस्थावतः स्थानं दक्षिणाक्षि। जाग्रदवस्था तु तदभिमानविषयावस्था—अत्र विश्ववैश्वानरयोरेकत्वाभिप्रायः जागरितस्थानः स्थूलभुक् इति पदाभ्यां वैश्वानरपदेनाभिधानात् द्युलोकादिसप्ताङ्गत्वाच्च द्योत्यते।

यस्य स बहिष्प्रज्ञः [१]बहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्यर्थः। तथा सप्ताङ्गान्यस्य "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ" इत्यग्नि-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

वायुः सन्देहः कायमध्यं बहुलो विस्तीर्णं आकाशः। वस्तिः मूत्रस्थानम्, रयिरन्नं लक्षणया तत्कारणभूता आप इत्यर्थः। तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिना प्राणाहुतिषु अग्निहोत्रकल्पना कृता। तच्छेत्रत्वेन आहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेन कल्पितः इत्यर्थः। प्राणादिषु सत्स्वेव शब्दाद्युपलब्धिः सम्भवति नोत्क्रान्तेष्विति परम्परयोपलब्धिद्वारत्वं द्रष्टव्यम्। विश्वे च ते नराश्च विश्वानराः 'नरे संज्ञाया'मित्यस्य विषयत्वान्निपातात्पूर्वपदस्य दीर्घता। विश्वान्नरान्प्रति अनेकधा कर्मानुसारेण सुखदुःखादि नयति प्रापयति समष्टिरूप इति वैश्वानरः। कर्तर्यण्प्रत्ययः। अथवा, विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः। स्वार्थेऽण् राक्षसवायसवत्।

आनन्दगिरिटीका

तश्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि काल्पनिकमुपायोपेयभूतं पादचतुष्टयमविरुद्धमित्यभिप्रेत्याऽऽद्यं पादं व्युत्पादयति—**आहेत्यादिना।** स्थानमस्येत्यभिमानस्य विषयभूतमित्यर्थः। प्रज्ञायास्तावदान्तरत्वप्रसिद्धेरयुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**बहिरिति।** चैतन्यलक्षणा प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्ये विषये प्रतिभासते तस्या विषयानपेक्षत्वात् बाह्यस्य **च** विषयस्य वस्तुतोऽभावादित्याशङ्क्याऽऽह—**बहिर्विषयेवेति।** न स्वरूपप्रज्ञा वस्तुतो बाह्यविषयेष्यते बुद्धिवृत्तिरूपा त्वसावज्ञानकल्पिता तद्विषया भवति। न च साऽपि वस्तुतस्तद्विषयातमनुभवति। वस्तुतः स्वयमभावाद्बाह्यस्य विषयस्य काल्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्रातिभासिकमित्यर्थः। पूर्वेण विशेषणेन विशेषणान्तरं समुच्चिनोति—**तथेति।** सप्ताङ्गत्वं श्रुत्यवष्टम्भेन विश्वस्य विशदयति—**तस्येत्यादिना।** प्रकृतस्य सन्निहितप्रसिद्धस्यैवाऽऽत्मन-

---

अत्र मतान्तरे—अकार-उकार-मकार-अर्धमात्रात्मकपादचतुष्टयवति ओङ्कारे अनिरुद्धप्रद्युम्न-सङ्कर्षणवासुदेवापरपर्याय–विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्यपादचतुष्टययुक्तब्रह्मदृष्टिरिह विवित्सितेति वदन्तः सर्वमिदं पाञ्चरात्रागममूलमिति वदन्ति। परन्त्वत्र वा एतत्समानविषयनृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदि वा वासुदेवव्यूहपरत्वे किमपि गमकं नास्ति, केवलं शुद्धं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यते प्रविलापनद्वारेणेति विज्ञेयम्। एभिः सर्वात्मकत्वं प्रणवस्य नोपपादितम्। तद्यथा शङ्कुना इत्यादिना 'ओङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा' इत्यनेन सर्वशब्दव्यापित्वमकारद्वारा ओङ्कारस्य भवेत्, न तु अर्थप्रपञ्चस्य ओङ्काररूपत्वम्।

अस्मन्मते तु 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" 'सर्वं हीदं नाम्ना' इत्यादिश्रुत्या अर्थप्रपञ्चस्य शब्दप्रपञ्चव्यतिरेकेणाभावः, शब्दप्रपञ्चस्य प्रणवेन व्याप्तत्वात् तद्व्यतिरेकेणाभावश्च निश्चेतुं शक्यते।

अत्र च उत्तरत्र 'पादा मात्रा मात्राश्च पादा' इति परस्पराभेदोक्तेः ओङ्कारपादानामात्मपादानां च विश्वादीनामभेदचिन्तनमुक्तं भवति। अभेदं चिन्तयित्वा तस्योकारे प्रविलापनं च चतुर्थपादे प्रपञ्चोपशमं इत्यनेन सूच्यते। विश्वतैजसप्राज्ञाः प्रपञ्चरूपा तेषामुपशमः चतुर्थपादरूपब्रह्मव्यतिरेकेणाभावज्ञानम्। प्रविलापनं च क्रमेणैव। तच्च—"अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत्। मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत्॥" इत्यादिना पञ्चीकरणवार्तिके श्रीसुरेश्वराचार्यैरुक्तम्।

विश्वतैजसप्राज्ञानामीश्वरात्मकानिरुद्धप्रद्युम्नादिपरत्वे 'सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक्' इत्यादिनां तेषु अन्वयानुपपत्तिः। 'जीवद्वारा' इत्यर्थकरणे चाधिष्ठातुः आधिष्ठेयगतदुःखादेरप्यापत्तिः। स्थूलभुक्त्वादिकं तु हेतुकर्तृत्वेनोच्यत इति बह्वसमञ्जसम्। जीवो नियम्यः नियम्यगतदोषा नियामके भवन्तीति तेषामभिप्रायः। भवतां नियामके नियम्यगुणा भवन्ति चेत् राज्ञि चोरादत्यन्तभिन्ने चोरत्वाद्यापत्तिः। तथा चोत्कृष्टे निकृष्टगुणाध्यारोपात् प्रत्यवायः स्यात्। तदुक्तं रामानुजाचार्यैः "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" इत्यत्र 'उत्कृष्टे हि राजनि भृत्यदृष्टिः प्रत्यवायकरी'ति (ब्र० सू० ४-१-५) अतो विश्वादयो जीवा इत्येव युक्तम्।

१. इवकारात् बुद्धिवृत्तेः बहिर्गमनात् वृत्तिमदन्तःकरणमपि बहिर्गतमेव। तत्र च प्रमातृचैतन्यं प्रतिबिम्बितमिति आत्मा बहिर्विषय उच्यते न तु स्वतः।

होत्रकल्पनाशेषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः। तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः। स एवंविशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दादीन्स्थूलान्विषयान्भुङ्क्त इति स्थूलभुक्। विश्वेषां नराणामनेकधा नयनाद्वैश्वानरः। यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरो विश्वानर एव वैश्वानरः। सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात्स प्रथमः पादः। एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधिगमस्य प्राथम्यमस्य। कथमयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते द्युलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वमिति। नैष दोषः। सर्वस्य प्रपञ्चस्य साधिदैविकस्यानेनाऽऽत्मना

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अध्यात्मपरिच्छिन्नं प्रत्यगात्मानमादाय आक्षिपति—**कथमयमिति**। ब्रह्मरूपेणानवच्छिन्नमादाय परिहरति—**नैष दोष इति**। अनेन ब्रह्मरूपेण आत्मना सात्मकस्येत्यध्याहारः। अत्रेयं प्रक्रिया—चिन्मात्रतन्त्रा अनाद्यनिर्वाच्या भूतप्रकृतिः मायाऽव्याकृतादिशब्दवाच्या। तस्यां प्रतिबिम्बितं तदेव चैतन्यमारोपकस्वभावेन स्वोपाधिना प्रापितविकारवत्तया सर्वज्ञत्वादिधर्मकमीश्वरसंज्ञकं भवति। स एव ईश्वरो मायापरिणामभूतसूक्ष्मोपाधिः तज्जसकललिङ्गाभिमानी **हिरण्यगर्भ**संज्ञो भवति। स एव पञ्चीकृतमहाभूतोपाधिरण्डशरीरःस्थूलाभिमानी विराट्संज्ञो भवति। एवं विराट्हिरण्यगर्भेश्वरबिम्बकल्पतुरीयाख्या अधिदैवं चत्वारः पादाः। यानि चाध्यात्ममस्मदादीनां स्थूलशरीराणि ते विराजोंऽशाः, यथा देवदत्तस्य हस्तपादादयोंऽशाः। तदंशाश्च अङ्गुल्यः तदंशाश्च पर्वभेदभिन्नाः नामरूपशक्ति-

आनन्दगिरिटीका

स्त्रैलोक्यात्मकस्य वक्ष्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्त्वगुणविशिष्टो द्युलोको मूर्धैवेति द्युलोकस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते। विश्वरूपो नानाविधः श्वेतपीतादिगुणात्मकः सूर्यश्चक्षुर्विवक्ष्यते। पृथङ्नानाविधं वर्त्म सञ्चरणमात्मा स्वभावोऽस्येति व्युत्पत्त्या वायुस्तथोच्यते। स च प्राणस्तस्येति सम्बन्धः। बहुलो विस्तीर्णगुणवानाकाशः सन्देहो देहस्य मध्यमो भागो रयिरन्नं तद्धेतुरुदकं बस्तिरस्य मूत्रस्थानं पृथिव्येव प्रतिष्ठात्वगुणा वैश्वानरस्य पादौ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यग्निहोत्रकल्पना श्रुता। तस्याः शेषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इति योजना। उक्तं सप्ताङ्गत्वमुपसंहरति—**इत्येवमिति**। विशेषणान्तरं समुच्चिनोति—**तथेति**। बुद्ध्यर्थानीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि। कर्मार्थानीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि। तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भवन्ति। प्राणादय इत्यादिशब्देनापानव्यानोदानसमाना गृह्यन्ते। उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपदं कर्मोपलक्षणार्थम्। द्वारत्वं करणत्वम्। तत्र बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ करणत्वम्। कर्मेन्द्रियाणां तु वदनादौ कर्मणि करणत्वम्। प्राणादीनां पुनरुभयत्र पारम्पर्येण करणत्वम्। तेषु सत्स्वेव ज्ञानकर्मणोरुत्पत्तेः। असत्सु चानुत्पत्तेः। मनोबुद्ध्योश्च सर्वत्र साधारणं करणत्वमहङ्कारस्यापि प्राणादिवदेव करणत्वं मन्तव्यं चित्तस्य चैतन्याभासोदये करणत्वमुक्तमिति विवेक्तव्यम्। पूर्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य वैश्वानरस्य स्थूलभुगिति विशेषणान्तरम्। तद्विभजते—**स एवंविशिष्ट इति**। शब्दादिविषयाणां स्थूलत्वं दिगादिदेवतानुगृहीतैः श्रोत्रादिभिर्गृह्यमाणत्वम्। इदानीं वैश्वानरशब्दस्य प्रकृतविश्वविषयत्वं विशदयति—**विश्वेषामिति**। कर्मणि षष्ठी। विश्वे च ते नराश्चेति विश्वानराः। निपातात्पूर्वपदस्य दीर्घता। विश्वान् नरान्भोक्तृत्वेन व्यवस्थितान्प्रत्यनेकधा धर्माधर्मकर्मानुसारेण सुखदुःखादिप्रापणादयं कर्मफलदाता वैश्वनरशब्दितो भवतीत्यर्थः। अथ वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः। स्वार्थे तद्धितो राक्षसवायसवदित्याह—**विश्वेति**। कथं विश्वश्चासौ नरश्चेति विगृह्यते जाग्रतां नराणामनेकत्वात्तादात्म्यानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—**सर्वेति**। सर्वपिण्डात्मा समष्टिरूपो विराडुच्यते तेनाऽऽत्मना विश्वेषामनन्यत्वाद्यथोक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः। विश्वस्य तैजसादुत्पत्तेस्तस्यैव प्राथम्यं युक्तं कार्यस्य तु पश्चाद्भावित्वमुचितमित्याशङ्क्याह—**एतदिति**। प्रविलापनापेक्षया प्राथम्यं न सृष्ट्यपेक्षयेत्यर्थः।

अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमादाय प्रागुक्तं सप्ताङ्गत्वमाक्षिपति—**कथमिति**। ब्रह्मणि प्रकृते तस्य परोक्षत्वे शङ्किते तन्निरासार्थं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं प्रकृत्य सोऽयमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पात्त्वे तस्य प्रक्रान्ते द्युलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वसप्ताङ्गत्वसिद्ध्यर्थं यदुक्तं तदयुक्तं प्रक्रमविरोधादित्यर्थः। अध्यात्माधिदैवयोर्भेदाभावान्न प्रक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति—**नैष दोष इति**। तत्र हेतुमाह—**सर्वस्येति**। आध्यात्मिकस्याऽऽधिदैविकेन सहितस्य

चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं च सति सर्वप्रपञ्चोपशमेऽद्वैतसिद्धिः । सर्वभूतस्थश्चात्मैको दृष्टः स्यात् । सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादिश्रुत्यर्थः उपसंहृतश्चैवं स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

कर्माणः, केचन स्पृश्याः केचनास्पृश्याः देवदत्तात्मनैकत्वेऽपि । तद्वद्यानि चाध्यात्मं लिङ्गशरीराणि ते हिरण्यगर्भस्यांशाः । यानि सौषुप्तानि अज्ञानानि तेऽव्याकृतांशाः साङ्गत्वेऽपि न कार्यत्वमिति वर्णितमन्यत्र ।

तदेव तुरीयं चैतन्यमवच्छेदकेषु प्रतिबिम्बतया विश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञकम् । तदेवं विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्या अध्यात्ममपि चत्वारः पादाः । आधिदैविकेन तेषां स्वरूपाभेदादैक्यमाश्रित्य द्युमूर्धत्वादिवर्णनम् । इयं चावयवावयविविभागप्रक्रिया श्रुत्यैवोक्ता—"मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥" इति । अस्यां चाध्यारोपावस्थायां यो जीवो यत्पदप्राप्तिनिमित्तं प्रकृष्टं ज्ञानं कर्म चानुतिष्ठति सोऽपि तत्तत्पदे प्रविष्टो विराडादिशब्दैरभिधीयते। यस्तुरीयं ब्रह्मैवास्मि सर्वं न मत्तोऽन्यदस्तीति श्रुत्याऽऽचार्यप्रसादादैकात्म्यं प्रतिपद्यते तस्य द्वैतविकल्पेनाबाधेऽद्वैतब्रह्मप्राप्तिः फलमित्याह—**एवं सतीति**। अस्मिंश्च पक्षे यन्मनुनोक्तं–"सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥" इति तदप्यनुगृहीतं भवतीत्याह—**सर्वभूतस्थश्चेति**। मनुवचनस्य मूलभूता श्रुतिरपि अनुगृहीता भवतीत्याह–**यस्तु सर्वाणीति** । मायाद्वारेण सर्वभूतास्पदं यत्तुरीयं तदहमस्मीति दर्शनात् सर्वभूतान्यात्मन्नेव पश्यति स्वरूपतयाऽवगतस्यैव ब्रह्मणः सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वेनावस्थानात्सर्वभूतस्थमात्मानं पश्यति विद्वानित्यर्थः । उक्तप्रकारानभ्युपगमे तत्त्वनिष्ठश्रुतिबाह्यतया पाषण्डित्वमेव स्यादित्याह—**अन्यथा हीत्यादिना** । सर्वत्र सत्तासामान्यस्यैकत्वात् सदद्वितीयमिति साभ्यासं श्रुतिः मध्ये चान्ते चैतदात्म्यमिदं सर्वमिति बहुकृत्वोऽभ्यस्यति। अतस्तात्पर्यलिङ्गदर्शनात् मुख्यमेव सर्वात्मैकत्वप्रतिपादकत्वमिष्यत

आनन्दगिरिटीका

प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव स्थूलस्य पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकस्यानेनाऽऽत्मना विराजा प्रथमपादत्वम् । तस्यैव सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मनो हिरण्यगर्भात्मना द्वितीयपादत्वम् । तस्यैव कार्यरूपतां त्यक्त्वा कारणरूपतामापन्नस्याव्याकृतात्मना तृतीयपादत्वम् । तस्यैव तु कार्यकारणरूपतां विहाय सर्वकल्पनाधिष्ठानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपादत्वम् । तदेवमध्यात्माधिदैवयोरभेदमादायोक्तेन प्रकारेण चतुष्पात्त्वस्य वक्तुमिष्टत्वात्पूर्वपूर्वपादस्योत्तरोत्तरपादात्मना प्रविलापनात्तुरीयनिष्ठायां पर्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः ।

यदैवं तुरीये पर्यवसानं जिज्ञासोर्मुमुक्षोरिष्यते तदा तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य प्रातिभासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्णब्रह्माहमस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः सिध्यतीति फलितमाह—**एवं चेति** । उक्तन्यायेन तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् । एको देवः सर्वभूतेष्विति तत्र तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव प्रत्यक्त्वेनावस्थानाभ्युपगमात्तानि तानि च सर्वाणि प्रातिभासिकानि भूतानि तस्मिन्नेवात्मनि कल्पितानि दृष्टानि स्युः । तथा च पूर्णत्वमात्मनो भूतान्तराणां च तदतिरेकेण सत्तास्फुरणविरहितत्वं सिध्यति । ततश्च—

"सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । सम्पश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमभिगच्छति" ॥

इति स्मृतिरनुगृहीता भवतीत्याह—**सर्वभूतस्थश्चेति** । न चेदं मानवं वचनममानमिति शङ्कनीयम् । यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजमिति श्रुतेरित्यभिप्रेय दर्शितस्मृतिमूलभूतां श्रुतिं सूचयति—**यस्त्विति** । यो हि पादत्रयं प्रागुक्तया प्रक्रियया प्रविलाप्य तुरीये नित्ये विज्ञप्तिमात्रे सदानन्दैकताने परिपूर्णे प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानं जानानः सर्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपलभमान आत्मन्येव प्रातीतिकानि तानि प्रत्येति । तेष सर्वेष्वात्मानं सत्तास्फूर्तिप्रदमवगच्छन्ति । ततश्च न किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छतीति श्रुत्यर्थश्च यथोक्तरीत्या तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सति स्वीकृतः स्यादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरभेदाभ्युपगमद्वारेण प्रागुक्तपरिपाट्या तत्त्वज्ञानानभ्युपगमे दोषमाह—**अन्यथेति**। सांख्यादिपक्षस्यापि प्रामाणिकत्वात्तथैव प्रतिदेहं परिच्छिन्नस्य प्रत्यगात्मनो दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगतो भवति । व्यवस्थानुपपत्त्या च प्रतिशरीरमात्मभेदः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**तथा चेति** । सांख्यादीनां द्वैतविषयं दर्शनमिष्टं तेन त्वदीयदर्शनस्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैतं तत्त्वमिति श्रुतिसिद्धो विशेषस्त्वत्पक्षे न सिध्येदतः श्रुतिविरोधो भेदवादे प्रसज्येत। व्यवस्था त्वौपाधिकभेदमधिकृत्य सुस्था भविष्यतीत्यर्थः।

सांख्यादिभिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिकृतो विशेषो न स्यात् । सांख्यादिदर्शनेनाविशेषात् । इष्यते च सर्वोपनिषदां सर्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वम् । अतो युक्तमेवास्याऽऽध्यात्मिकस्य पिण्डात्मनो द्युलोकाद्यङ्गत्वेन विराडात्मनाऽऽधिदैविकेनैकत्वमभिप्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् । "मूर्धा ते व्यपतिष्यत्" इत्यादिलिङ्गदर्शनाच्च । विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मनोः । उक्तं चैतन्मधुब्राह्मणे—"यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मम्" इत्यादि । सुषुप्ताव्याकृतयोस्त्वेकत्वं सिद्धमेव । निर्विशेषत्वात् । एवं च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैतमिति ॥ ३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटोका

इत्यर्थः । परिच्छिन्नदृष्टेः निन्दितत्वादपि सर्वात्मैकत्वमेव श्रुतेरभिमतमित्याह—**मूर्धा ते इति** । ननु मूलग्रन्थे विराजकत्वमेव प्रतीयते विश्वस्य द्युमूर्धत्वादिव्यपदेशात् कथङ्कारं सर्वात्मैकत्वं भाष्यकृतोच्यत इत्याशङ्क्याह—**विराजैकत्वमिति**। ननु विश्वविराडात्मनोः स्थूलाद्यभिमानित्वाविशेषाद्युक्तमेकत्वं तैजसहिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानाविशेषात् । सुषुप्ताव्याकृतयोः पुनः केन लक्षणसाम्येनैकत्वमित्याशङ्क्याह—**सुषुप्तेति** यथा प्रलये संहृतसर्वविशेषमव्याकृतं तथा जाग्रत्स्वप्नोपरमे निर्विशेषं सुषुप्तमिति लक्षणसाम्यात् सिद्धमेव एकत्वमित्यर्थः । तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया मिथ्याभूतेन प्राज्ञेन सहाव्याकृतस्यैक्ये सति स्वरूपेण ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि विद्वद्दृष्ट्या आत्मातिरिक्तवस्तुरूपेण सप्रपञ्चाव्याकृतबाधेऽद्वैतं सिद्धं भविष्यतीत्येकत्वज्ञानस्य प्रयोजनमाह—**एवं चेति**। चकारादंशांशिभावकृतावान्तरविभागेन सर्वव्यवस्थासिद्धिं सूचयति। तथाहि—अकृत्स्नपरिणामित्वेनांशिनोऽव्याकृतस्य विक्षेपशक्तिसद्भावेऽपि आवरणशक्त्यभावात् तदुपाधिरीश्वरः सर्वज्ञोऽहममूढ इति प्रसिद्ध्यति । परिच्छिन्नत्वेन तदंशानां सुषुप्ताख्याज्ञानानामावरणविक्षेपशक्तिमत्त्वात् तदुपाधिका जीवा अज्ञाः प्रसिद्ध्यन्ति । अज्ञानानां च ज्ञानविरोधितया सम्यग्ज्ञानेन रज्जुज्ञानेन रज्ज्वज्ञानदाहवत् स्वरूपदाह एव । मायायाः पुनर्लौकिकमायावत् सम्यग्ज्ञानेन 'वस्तु न भवति' इत्यनेन कारणेन बाधेऽपि न स्वरूपदाह एव, मायाविन्यनुवृत्तिदर्शनात् । यथा च जातिव्यक्त्योः । यथा चास्मदादिपिण्डानां धर्माधर्मादिमलवत्त्वेन हानिवृद्धिमत्त्वेऽपि, तदात्मक एव विश्वरूपधरो नारायणो न तद्वान् भवति कल्पितावच्छेदमात्रात् सर्वापि व्यवस्थोपनीपद्यतेऽध्यारोपदृष्ट्या । अपवाददृष्ट्या तु न काचिद् व्यवस्थेति ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिटोका

ननु भेदवादेऽपि नाद्वैतश्रुतिर्विरुध्यते । ध्यानार्थमन्नं ब्रह्मेतिवदद्वैतं तत्त्वमित्युपदेशसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—**इष्यते चेति** । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना सर्वासामुपनिषदां सर्वेषु देहेष्वात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वमिष्टमतो न ध्यानार्थत्वमद्वैतश्रुतेरेष्टुं शक्यम् । वस्तुपरत्वलिङ्गविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमुपेत्याद्वैतपर्यवसाने सिद्धे सत्याध्यात्मिकस्य व्यष्ट्यात्मनो विश्वस्य त्रैलोक्यात्मकेनाऽऽधिदैविकेन विराजा सहैकत्वं गृहीत्वा यत्तस्य सप्ताङ्गत्वमुक्तं तदविरुद्धमित्युपसंहरति—**अत इति**। अध्यात्माधिदैवयोरैक्ये हेत्वन्तरमाह—**मूर्धेति**। दिवादित्यादिकं वैश्वानरावयवं वैश्वानरबुद्ध्या ध्यायतो जिज्ञासया पुनरखण्डपक्षमुपगतस्य मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इत्यन्धोऽभविष्यो यन्मामित्यादिव्यस्तोपासननिन्दा समस्तोपासनविधित्सया दृश्यते। न च द्युलोकादिकं विपरीतबुद्ध्या गृहीतवतः स्वकीयमूर्धादिपरिपतनमुचितं यद्यध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमत्र विवक्षितं भवतीत्यर्थः ।

ननु विराजो विश्वेनैकत्वमेव मूलग्रन्थे दृश्यते । तत्कथमविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षित्वाऽद्वैतपर्यवसानं भाष्यकृतोच्यते तत्राऽऽह—**विराजेति** । यन्मुखतो विराजो विश्वेनैकत्वं दर्शितं तत्तु हिरण्यगर्भस्य तैजसेनान्तर्यामिणश्चाव्याकृतोपहितस्य प्राज्ञेन सहैकत्वस्योपलक्षणार्थमतो मूलग्रन्थेऽप्यविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षितमित्यद्वैतपर्यवसानसिद्धिरित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्यदेकत्वमिहोच्यते **तन्मधुब्राह्मणेऽपि** दर्शितमित्याह—**उक्तं चेति** । अधिदैवमध्यात्मं चैकरूपं निर्देशं प्रतिपर्यायमयमेव स इत्यभेदवचनादेकत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । ननु विश्वविराजोः स्थूलाभिमानित्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वं युक्तम् । प्राज्ञाव्याकृतयोस्तु केन साधर्म्येणैकत्वं तत्राऽऽह—**सुषुप्तेति** । प्राज्ञो हि सर्वं विशेषमुपसंहृत्य निर्विशेषः सुषुप्ते वर्तते प्रलयदशायामव्याकृतं च निःशेषविशेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्विशेषरूपं तिष्ठति तेनोक्तं साधर्म्यं पुरोधाय तयोरैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वे प्रागुक्तन्यायेन प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति फलितमाह—**एवं चेति** । तच्चाद्वैतं प्रतिबन्धध्वंसमात्रेण न स्फुरति किं तु वाक्यादेवाऽऽचार्योपदिष्टादिति वक्तुं चशब्दः ॥ ३ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्य स्वप्नस्थानः। जाग्रत्प्रज्ञाऽनेकसाधना बहिर्विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मनस्याधत्ते। तन्मनस्तथा संस्कृतं चित्रित इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षमविद्याकामकर्मभिः प्रेर्यमाणं जाग्रद्वदवभासते। तथा चोक्तम्—"अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय" इति। तथा "परे देवे मनस्येकीभवति" इति प्रस्तुत्य "अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति" इत्याथर्वणे। इन्द्रियापेक्षयाऽन्तःस्थत्वान्मनसस्तद्वासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञा यस्येत्यन्तःप्रज्ञः। विषयशून्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां विषयित्वेन भवतीति तैजसः। विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम्। इह पुनः केवला वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोग इति। समानमन्यत्। द्वितीयः पादस्तैजसः ॥ ४ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

स्वप्नपदार्थं व्याख्यातुं तत्कारणं निरूपयति—**जाग्रत्प्रज्ञेत्यादिना।** जाग्रत्संस्कारजः स्वप्न इत्यत्र प्रमाणमाह—**तथा चोक्तमिति।** सर्वसाधनसम्पत्तिः विद्यतेऽस्मिन्निति सर्ववान् तस्य सर्ववतः जाग्रल्लोकस्य मात्रां वासनामादाय स्वपितीत्यर्थः। मनः संस्कृतं स्वप्नाकारेण विवर्तत इत्यत्र प्रमाणमाह—**परे देव इति** ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिटीका

द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे—**स्वप्नेत्यादिना।** स्थानं पूर्ववत्। द्रष्टुर्ममाभिमानस्य विषयभूतमिति यावत्। स्वप्नपदार्थं निरूपयितुं तत्कारणं निरूपयति—**जाग्रदित्यादिना।** तस्याः स्वप्नाद्वैधर्म्यार्थं विशेषणमाह—**अनेकेति।** अनेकानि विविधानि साधनानि करणानि यस्याः सा तथेति यावत्। विषयद्वारकमपि वैषम्यं दर्शयति—**बहिरिति।** बाह्यस्य शब्दादेर्विषयस्याविद्याविवर्तत्वेन वस्तुतोऽभावान्न तद्विषयत्वमपि यथोक्तप्रज्ञाया वास्तवं किं तु प्रातीतिकमित्यभिप्रेत्योक्तमिवेति। न च यथोक्ता प्रज्ञा प्रमाणसिद्धा तस्या अनवस्थानात्। तेन साक्षिवेद्या सेति विवक्षित्वाऽऽह—**अवभासमानेति।** द्वैततत्प्रतिभासयोर्वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुं सूचयति—**मनःस्पन्दनेति।** यथोक्ता प्रज्ञा स्वानुरूपां वासनां स्वसमानाधारामुत्पादयतीत्याह—**तथाभूतमिति।** जाग्रद्वासनावासितं मनो जागरितवदवभासते स्वप्नद्रष्टुरित्येष्टव्यं मनस एव वासनावतः स्वप्ने विषयत्वात् अतिरिक्तविषयाभावादित्याह—**तथा संस्कृतमिति।** जाग्रद्वासनावासितं मनो जागरितवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**चित्रित इति।** यथा पटश्चित्रितश्चित्रवद्भाति तथा मनो जागरितसंस्कृतं तद्वद्भातीति युक्तमित्यर्थः। स्वप्नस्य जागरिताद्वैधर्म्यं सूचयति—**बाह्येति।** यथोक्तस्य मनसो जागरितवदनेकधा प्रतिभाने कारणान्तरमाह—**अविद्येति।** यदुक्तं स्वप्नस्य जागरितजनितवासनाजन्यत्वं तत्र **बृहदारण्यकश्रुतिं** प्रमाणयति—**तथा चेति।** अस्य लोकस्येति जागरितोक्तिस्तस्य विशेषणं सर्वाविदिति। सर्वा साधनसम्पत्तिरस्मिन्नस्तीति सर्ववान्सर्ववानेव सर्वावान्स्तस्य मात्रा लेशो वासना तामपादायापच्छिद्य गृहीत्वा स्वपिति वासनाप्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः। यत्तु स्वप्नरूपेण परिणतं मनः साक्षिणो विषयो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरं दर्शयति—**तथेति।** परत्वं मनसस्तदुपाधित्वाद्वाऽसाधारणकरणत्वाद्वा, देवत्वं द्योतनात्मकत्वात्तन्मनोज्योतिरिति ज्योतिःशब्दात्तस्मिन्नेकी भवति स्वप्ने द्रष्टा तत्प्रधानो भवतीति स्वप्नं प्रकृत्यात्र स्वप्ने स्वप्रकाशो द्रष्टा महिमानं मनसो विभूतिं ज्ञानज्ञेयपरिणामत्वलक्षणां साक्षात्करोति। तथा च मनसो विषयत्वान्न तत्राऽऽत्मग्राहकत्वशङ्केत्यर्थः। ननु विश्वस्य बाह्येन्द्रियजन्यप्रज्ञायास्तैजसस्य मनोजन्यप्रज्ञायाश्चान्तःस्थत्वाविशेषादन्तःप्रज्ञत्वविशेषणं न व्यावर्तकमिति तत्राऽऽह—**इन्द्रियेति।** उपपादितं तावद्विश्वस्य बहिष्प्रज्ञत्वं तैजसस्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य मनसोऽन्तःस्थत्वात्तत्परिणामत्वाच्च स्वप्नप्रज्ञायास्तद्वानन्तःप्रज्ञो युज्यते। किं च मनःस्वभावभूता या जागरितवासना तद्रूपा स्वप्नप्रज्ञेति युक्तं तैजसस्यान्तःप्रज्ञत्वमित्यर्थः। स्वप्नाभिमानिनस्तेजोविकारत्वाभावात्कुतस्तैजसत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**विषयेति।** स्थूलो विषयो यस्यां वासनामय्यां प्रज्ञायां न ज्ञायते तस्यां विषयसंस्पर्शमन्तरेण प्रकाशमात्रतया स्थितायामाश्रयत्वेन भवतीति स्वप्नद्रष्टा तैजसो विवक्षितः। तेजःशब्देन यथोक्तवासनामय्याः प्रज्ञाया निर्देशादित्यर्थः। ननु विश्वतैजसयोरविशिष्टं प्रविविक्तभुगिति विशेषणम्। प्रज्ञाया भोज्यत्वस्य तुल्यत्वात्। मैवम्। तस्या भोज्यत्वाविशेषेऽपि तस्यामवान्तरभेदात्सविषयत्वाद्विश्वस्य भोज्या प्रज्ञा

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् ।
[1]सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः [2] प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

दर्शनादर्शनवृत्त्योस्तत्त्वाप्रबोधलक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं यत्र सुप्त इत्यादि विशेषणम् । अथ वा त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभजते । यत्र यस्मिन्स्थाने काले वा सुप्तो न कञ्चन स्वप्नं पश्यति न कञ्चन कामं कामयते । न हि सुषुप्ते पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते । तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पन्दितं द्वैतजातम् तथारूपापरित्यागेनाविवेकापन्नं नैशतमोग्रस्तमिवाहः सप्रपञ्चकमेकीभूतमित्युच्यते । अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव सेयमवस्थाऽविवेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा रात्रौ नैशेन तमसाऽविभज्यमानं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

ननु यत्र सुप्त इत्येतावता सुषुप्तग्रहणं सिद्धयति किमर्थं 'न कञ्चन काममि'त्यपरितोषादाह—**अथवेति** । पदार्थानां विशेषानभिव्यक्त्यभिप्रायेण एकीभूतत्वाभिधानमित्याह—**स्थानद्वयप्रविभक्तमिति** । सवृत्तिकं मनश्चैतन्यग्रस्तं तिष्ठतीत्यभिप्रायेण प्रज्ञानघनः साक्षी सुखांशाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावादानन्दमय इत्युक्तम् । परमप्रेमास्पदतयाऽऽनन्दस्वभावोऽप्यात्मा रागादिदुःखप्रतिबन्धान्न व्यज्यते तद्विगमे विषयविशेषानुपरक्तसुखरूपेण यथा व्यज्यते

आनन्दगिरिटीका

स्थूला लक्ष्यते । तैजसे तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या वासनामात्ररूपेति विविक्तो भोगः सिध्यतीत्याह—**विश्वस्येति** । सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखत्वमित्येतदन्यदित्युच्यते ॥ ४ ॥

पादद्वयमेवं व्याख्याय तृतीयं पादं व्याख्यास्यन्व्याख्यायमानश्रुतौ न कञ्चनेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह—**दर्शनेति** । दर्शनस्य स्थूलविषयस्य वृत्तिरत्रास्तीति जागरितं दर्शनवृत्तिरित्युच्यते । स्थूलविषयदर्शनादन्यद्दर्शनमदर्शनं वासनामात्रं तस्य वृत्तिरत्रास्तीत्यदर्शनवृत्तिः स्वप्नस्तयोः सुषुप्तवदेव स्वापस्य तत्त्वाग्रहणस्य तुल्यत्वात् यत्र सुप्त इत्युक्ते तयोरपि प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदेन सुषुप्तस्यैव ग्रहणार्थं यत्र सुप्त इत्यादिवाक्ये न **कञ्चनेत्या**दिविशेषणम् । तद्धि स्थानद्वयं व्यवच्छिद्य सुषुप्तमेव ग्राहयतीत्यर्थः । न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीत्यनेनैव विशेषणेन स्थानद्वयव्यवच्छेदसम्भवाद्विशेषणान्तरमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याऽऽह—**अथ वेति** । तत्त्वाप्रतिबोधः स्वापस्तस्य स्थानत्रयेऽपि तुल्यत्वाज्जाग्रत्स्वप्नाभ्यां विभज्य सुषुप्तं ज्ञापयितुं विशेषणमित्यर्थः । एकस्यैव विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वसम्भवादलं विशेषणाभ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्य विशेषणयोर्विकल्पेन व्यवच्छेदकत्वान्नाऽऽनर्थक्यमिति मत्वाऽऽह—**न हीति** । यत्रेत्यस्यापेक्षितार्थं कथयति—**तदेतदिति** । अन्यथाग्रहणशून्यत्वं कामसंस्पर्शनिरहितत्वं च विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । कथमस्य सद्वितीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याशङ्क्याह—**स्थानद्वयेति** । जागरितं स्वप्नश्चेति स्थानद्वयम् । तेन प्रविभक्तं यद्द्वैतं स्थूलं सूक्ष्मं च तत्सर्वं मनःस्पन्दितमात्रमिति वक्ष्यते । तच्च यथा स्वकीयरूपमात्मनो विभक्तं तथैव तस्यात्यागेनाव्याकृताख्यं कारणमापन्नं स्वकीयसर्वविस्तारसहितं कारणात्मकं भवति । यथाऽहर्नैशेन तमसा ग्रस्तं तमस्त्वेनैव व्यवह्रियते तथेदमपि कार्यजातं कारणभावमापन्नं कारणमित्येव व्यवह्रियते । तस्यां चावस्थायां तदुपाधिरात्मैकीभूतविशेषणभाग्भवतीत्यर्थः । तथाऽपि कारणोपहितस्य प्रज्ञानघनविशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा विशेषणसम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह—**अत एवेति** । सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य समनस्कस्य सुषुप्ते कारणात्मना स्थितत्वादेवेत्यर्थः । सुषुप्तावस्थायामुक्तप्रज्ञानानामेकमूर्तित्वं न वास्तवं पुनर्यथापूर्वविभागयोग्यत्वादिति मत्वोक्तम्—**इवेति** । सुषुप्त्यवस्थायाः कारणात्मकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नप्रज्ञानानां तत्रैकीभावात्प्रज्ञानघनशब्दवाच्यतेत्युक्तमनुवदति—**सेयमिति** ।

---

१. सुषुप्तस्थान इत्यत्रापि स्वप्नस्थान इत्यत्रेव दोषः । तत्र सुषुप्तस्थाने इति सप्तम्यन्तत्वाश्रयणं जागरितस्थानः, स्वप्नस्थानः इति प्रथमान्तपदप्रायपाठविरुद्धम् ।

२. चेतो मुखः इत्यत्र "चित्तं च चेतो हृदयमि"ति कोशात् चित्तमेव ग्राह्यम् । तदेव मुखं द्वारं अवस्थान्तरप्राप्तौ इति भगवत्पादनिर्वचनम् । मतान्तरे तु 'विशुद्धचेतोग्राह्यः इत्यर्थः' इत्युक्तम्, तत्तु मुखशब्दस्य ग्राहकार्थकत्वे स्वरसम्' ग्राह्यार्थकत्वं तु अप्रसिद्धम् ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

सर्वं घनमिव तद्वत्प्रज्ञानघन एव । एवशब्दान्न जात्यन्तरं प्रज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः । मनसो विषयविषय्याकारस्पन्दनायासदुःखाभावादानन्दमय आनन्दप्रायो नाऽऽनन्द एव । अनात्यन्तिकत्वात् । यथा लोके निरायासस्थितः सुख्यानन्दभुगुच्यते । अत्यन्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनानुभूयत इत्यानन्दभुक् । "एषोऽस्य परम आनन्दः" इति श्रुतेः । स्वप्नादिप्रतिबोधचेतः प्रति द्वारीभूतत्वाच्चेतोमुखः । बोधलक्षणं वा चेतो द्वारं मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्यज्ज्ञातृत्वं सर्वविषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तोऽपि हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते । अथ वा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः । इतरयोर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥५॥

एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्येशिता नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिव ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तथा सुषुप्ते सकलविक्षेपविगमे निरायासाज्ञानवृत्त्युदये तत्र सुखात्मता व्यज्यते। सुखाकारचिदाभासोदयहेतुत्वमित्यानन्दभुक्त्वमुच्यत इत्याह—**यथा लोक इत्यादिना** ॥ ५ ॥

आधिदैविकभेदमाश्रित्य विशेषणान्तरमाह—**एष हीत्यादिना** । आध्यात्मिकार्थवाचकेन प्राणशब्देन

आनन्दगिरिटीका

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्धावाविर्भावयति—**यथेत्यादिना** । एवकारस्य नायोगव्यवच्छित्तिरर्थः । किं तु अन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह—**एवशब्दादिति** । प्राज्ञस्याऽऽनन्दविकारत्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेषणमित्याशङ्क्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावात्प्राचुर्यार्थत्वं मयटो गृहीत्वा विशेषणोपपत्तिं दर्शयति—**मनस इति** । मयटः स्वरूपार्थत्वादानन्दमयत्वमानन्दत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**नेत्यादिना** । न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यं तस्य कारणोपहितत्वात् । अन्यथा मुक्तत्वात्पुनरुत्थानायोगात्तस्मादानन्दप्राचुर्यमेवास्य स्वीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । आनन्दभुगिति विशेषणं सदृष्टान्तं व्याचष्टे—**यथेति** । तथा सुषुप्तोऽपीति शेषः । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—**अत्यन्तेति** । इयं स्थितिरिति सुषुप्तिरुक्ता । अनेनेति प्राज्ञोक्तिः । सौषुप्तस्य पुरुषस्य तस्यामवस्थायां स्वरूपभूतानतिशयानन्दाभिव्यक्तिरस्तीत्यत्र प्रमाणमाह—**एषोऽस्येति** । प्राज्ञस्यैव चेतोमुख इति विशेषणान्तरं तद्व्याचष्टे—**स्वप्नादीति** । स्वप्नो जागरितं चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत्प्रतिद्वारभूतत्वं द्वारभावेन स्थितत्वम् । न हि स्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण सम्भवोऽस्ति तयोस्तत्कार्यत्वात् । अतः सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः स्थानद्वयकारणत्वाच्चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थः । अथ वा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानिनः स्वप्नं जागरितं वा प्रति क्रमाक्रमाभ्यां यदागमनं तत्प्रति चैतन्यमेव द्वारम् । न हि तद्व्यतिरेकेण काऽपि चेष्टा सिध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—**बोधेत्यादिना**। भूते भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं तथा सर्वस्मिन्नपि वर्तमाने विषये ज्ञातृत्वमस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । तदेव प्राज्ञपदं[1] व्युत्पादयति—**भूतेति**। सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपरमात्कुतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याह—**सुषुप्तोऽपीति**। यद्यपि सुषुप्तस्तस्यामवस्थायां समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति तथापि भूता निष्पन्ना या जागरिते स्वप्ने च सर्वविषयज्ञातृत्वलक्षणा गतिस्तया प्रकर्षेण सर्वमासमन्ताज्जानातीति प्राज्ञशब्दवाच्यो भवतीत्यर्थः । तर्हि प्राज्ञशब्दस्य मुख्यार्थत्वं न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**अथवेति** । असाधारणमितिविशेषणद्योतितमर्थं स्फुटयति—**इतरयोरिति** । आध्यात्मिकस्य तृतीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति—**सोऽयमिति** ॥ ५ ॥

प्राज्ञस्याऽऽधिदैविकेनान्तर्यामिणा सहाभेदं गृहीत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति—**एष हीति**। स्वरूपावस्थत्वमुपाधि-

---

१. यत्तु प्राज्ञपदघटितत्वात् अयं खण्डः परमात्मपरः, तत्सहचरित्वाच्च विश्वतैजसपदयोरपि ईश्वरपरत्वमिति, तन्न । सन्निध्यपेक्षया श्रुतिलिङ्गयोः प्रबलत्वात् । 'स्थूलभुक् प्रविविक्तभुक्' इति लिङ्गस्य जीव एव सम्भवात् ।

कारिकायाम् प्राज्ञपदस्य प्रकर्षेण अज्ञः प्राज्ञ इति जीवे 'नात्मानं न पराँश्चैव वेत्ती'ति व्याख्यानात् तस्य जीवपरत्वमेव नेश्वरपरता । 'प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञ' इति परेऽपि प्राज्ञपदस्य तुल्यप्रयोगत्वात् 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इत्यत्र ईश्वरग्रहणोपपत्तिः ।

(अथ गौडपादीयकारिकाः)

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः । घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

"प्राणबन्धनं हि सोम्य मन" इति श्रुतेः। अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्यन्तरनुप्रविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽप्येष एव। अत एव यथोक्तं सभेदं जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य। यत एवं प्रभवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेष एव ॥ ६ ॥

अत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थ एते श्लोका भवन्ति। बहिष्प्रज्ञ इति। पर्यायेण त्रिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसन्धानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायः। महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेः ॥१॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

परमात्मनो निर्देशस्तस्य तत्त्वतो भेदं निवारयति इत्याह—**प्राणबन्धनं हीति**। प्राणः परमात्मा बन्धनो नित्यात्मकोऽस्येति तथोक्तम् ॥ ६ ॥

ननु उपाधिभेदात् जीवभेदो ब्रह्मविदां सम्मतः तत एकस्मिन्नपि देहे जीवभेदः स्यादित्याशङ्क्याह—**एक एव त्रिधेति**। स्वतन्त्रोपाधिभेदे हि जीवभेदः, इह तु अनाद्यज्ञानावच्छिन्नस्यैव, तेनान्तःकरणेन अवच्छेदः। अतः स्वरूपैक्येऽपि विशेषणमात्रभेदात् त्रिधात्वमिति भावः। श्लोकपादानां पूर्वमेव व्याख्यातत्वात् तात्पर्यमाह—**पर्यायेणेति**। स्थानत्रयं यदि जीवस्य स्वाभाविकं स्यात् न जीवं व्यभिचरेत्। व्यभिचरति च। **क्रमेण स्थानत्रय-**

आनन्दगिरिटीका

प्राधान्यमवधूय चैतन्यप्राधान्यम्। अन्यथा स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः। नैयायिकादयस्तु ताटस्थ्यमीश्वरस्याऽऽतिष्ठन्ते तदयुक्तं [1]'पत्युरसामञ्जस्या'दिति न्यायविरोधादित्याह—**नैतस्मादिति**। श्रुतिविरोधादपि न तस्य ताटस्थ्यमास्थेयमित्याह—**प्राणेति**। प्रकृतमज्ञातं परं ब्रह्म सदाख्यं प्राणशब्दितं तद्बन्धनं बध्यतेऽस्मिन्पर्यवस्यतीति व्युत्पत्तेः। न हि जीवस्य परमात्मातिरेकेण पर्यवसानमस्ति। मनस्तदुपहितं जीवचैतन्यमात्रं प्राणशब्दस्याऽऽध्यात्मिकार्थस्य परस्मिन्प्रयोगान्मनःशब्दितस्य च जीवस्य तस्मिन्पर्यवसानाभिधानाद्वस्तुतो भेदो नास्तीति द्योतितमित्यर्थः। प्राज्ञस्यैव विशेषणान्तरं साधयति—**अयमेवेति**। नन्ववधारणं नोपपद्यते। व्यासपराशरप्रभृतीनामन्येषामपि सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—**सर्वेति**। अन्तर्यामित्वं विशेषणान्तरं विशदयति—**अन्तरिति**। अन्यस्य कस्यचिदन्तरनुप्रवेशे नियमने च सामर्थ्याभावादवधारणम्। उक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राज्ञस्य सर्वजगत्कारणत्वं विशेषणान्तरमाह—**अत एवेति**। यथोक्तं स्वप्नजागरितस्थानद्वयप्रविभक्तमित्यर्थः। सभेदमध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदसहितमिति यावत्। निमित्तकारणत्वनियमेऽपि प्राचीनानि विशेषणानि निर्वहन्तीत्याशङ्क्य [2]'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा'दिति न्यायान्निमित्तोपादानयोर्जगति न भिन्नत्वमित्येवं नियमतः सिद्धमतो विशेषणान्तरमित्याह—**यत इति**। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययः। न चैतौ भूतानामेकत्रोपादानादृते सम्भावितावित्यर्थः ॥ ६ ॥

आचार्यैर्माण्डूक्योपनिषदं पठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतारणमत्रेत्यादिना कृतं तदत्रेत्यनूद्य भाष्यकारो व्याकरोति—**एतस्मिन्निति**। विश्वस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकाभेदादवधेयम्। अध्यात्माधिदैवाभेदे पूर्वोदाहृतां श्रुतिं सूचयितुं हिशब्दः। स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदाज्जीवभेदमाशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि स्वतन्त्रोपाधिभेदमन्तरेण विशेषणमात्रभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह—**एक एवेति**। पदार्थानां पूर्वमेवोक्तत्वात्तात्पर्यं श्लोकस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह—**पर्यायेणेति**।

---

१. 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति (ब्र० सू० २-२-३७)। अयमर्थः—पत्युः परमेश्वरस्य केवलनिमित्तत्वेन वैशेषिकाभ्युपगतस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तिः, हीनमध्यमोत्तमभावेन प्राणिनस्सृजतो तस्य वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। अतः तटस्थेश्वरवादोऽसङ्गत इत्यर्थः।

२. प्रकृतिश्च ब्रह्म चशब्दादुपादानपरिग्रहः प्रतिज्ञा 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'ति प्रतिज्ञा। दृष्टान्तः—'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इति दृष्टान्तः। ताभ्यां ब्रह्मणः उपादानत्वसिद्धिः। निमित्तत्वं तु ईक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनात् सिद्धम्।

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः । आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

जागरितावस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः—दक्षिणाक्षीति । दक्षिणमक्ष्येव मुखं तस्मिन्प्राधान्येन द्रष्टा स्थूलानां विश्वोऽनुभूयते । "इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः" इति श्रुतेः । इन्धो दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टैकः । नन्वन्यो हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो दक्षिणेऽक्षिण्यक्ष्णोर्नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी । न । स्वतो भेदानभ्युपगमात् । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुतेः । "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" । "अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥" इति स्मृतेः ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

गमनदर्शनादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वं सिद्धमित्यर्थः । योऽहं सुप्तस्स एवाहं प्रबुद्ध इत्यनुसन्धानादेकत्वं सिद्धमित्यर्थः । अधर्मादिमलस्य स्थानधर्मत्वात् स्थानातिरेके विशुद्धत्वं सिद्धम् । सङ्गस्य वेद्यतया स्थानधर्मत्वात् द्रष्टुरसङ्गत्वं च सिद्धमित्यर्थः । असङ्गत्वे श्रुतिसङ्गतिमाह—**महामत्स्यादीति** । यथा महामत्स्य उदक उभे कूले अनुसञ्चरति क्रमेण न च तद्गुणदोषाभ्यां संसृज्यते, तथा अयमात्मा स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्च अनुसञ्चरन्न तद्गुणदोषाभ्यां संसृज्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिटीका

यद्यात्मनश्चैतन्यमिव स्वाभाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्वदेव तं व्यभिचरितुमर्हति व्यभिचरति चाऽऽत्मानं स्थानत्रयं क्रमाक्रमाभ्यां तस्य त्रिस्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धम् । यः सुप्तः सोऽहं जागर्मीत्यनुसन्धानादेकत्वं तस्यावगतम् । एकत्वेन हि स्मृत्या घटादावेकत्वमिष्यते । धर्माधर्मरागद्वेषादिमलस्यावस्थाधर्मत्वात्तदतिरेके शुद्धत्वमपि सिध्यति । सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्थाधर्मत्वाङ्गीकारात्तदतिरेकिणस्तद्द्रष्टुरसङ्गत्वमपि सङ्गतमेवेत्यर्थः । युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति—**महामत्स्यादीति** । महान्नादेयेन स्रोतसाऽप्रकम्प्यगतिरतिबलीयांस्तिमिरुभे कूले नद्याः सञ्चरन्क्रमसञ्चरणात्ताभ्यामतिरिच्यते । न च तस्य कूलद्वयगतदोषगुणवत्त्वम् । न चासौ क्वचिदपि सज्जते । न च श्येनो वा सुपर्णो वा नभसि परिपतन्क्वचिदपि प्रतिहन्यते तथैवायमात्मा क्रमेण स्थानत्रये सञ्चरन्नुक्तलक्षणो युक्तोऽङ्गीकर्तुमित्यर्थः ॥ १ ॥

विश्वतैजसप्राज्ञानां स्थानत्रयं क्रमेण सञ्चरतामैक्यमेव वस्तुतो भवतीत्यत्र हेत्वन्तरं विवक्षन्नाह—**दक्षिणेति**। श्लोकस्य तात्पर्यं संगृह्णाति—**जागरितेति** । न चैकस्यामवस्थायामेकस्मिन्नेव देहे भिन्नत्वमात्मनस्तद्वादिभिरपीष्यते। जाग्रदवस्थायामिति तु देहे व्यवस्थितत्वोक्त्या विशेषणम् । तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः सर्वगतस्य तदभिमानित्वम् । देहाभिमानश्च जागरिते परं सम्भवति । तेन तस्यामेवावस्थायामेकस्मिन्नेव देहे त्रयाणामनुभवात्तेषां मिथो भेदो नास्तीति सिध्यतीत्यर्थः । मुखं द्वारमुपलब्धिस्थानं शरीरमात्रे दृश्यमानस्य । कथमिदमुपलब्धौ विशेषायतनमुपदिश्यते स्थानान्तरापेक्षयाऽस्य प्राधान्यादित्याह—**प्राधान्येनेति** । अनुभूयते ध्याननिष्ठैरिति शेषः । उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति—**इन्ध इति** । बृहदारण्यकश्रुतेरुदाहृतायास्तात्पर्यार्थमाह—**इन्ध इत्यादिना** । वैराजस्याऽऽत्मनो यथोक्तगुणवत्त्वेऽपि द्रष्टुश्चाक्षुषस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—**चक्षुषि चेति**। अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वादाधिदैविको गुणश्चाक्षुषेऽप्याध्यात्मिके सम्भवतीत्यर्थः । उक्तमेकत्वमाक्षिपति—**नन्विति** । हिरण्यगर्भः सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानी सूर्यमण्डलान्तर्गतः सूक्ष्मसमष्टिदेहो लिङ्गात्मा चक्षुर्गोलकानुगतेन्द्रियानुग्राहकः संसारिणोऽर्थान्तरम् । विराडात्माऽपि स्थूलप्रपञ्चाभिमानी सूर्यमण्डलात्मकः समष्टिदेहश्चक्षुर्गोलकद्वयानुग्राहकस्ततोऽर्थान्तरमेव । क्षेत्रज्ञस्तु व्यष्टिदेहो दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः करणानां नियन्ता कार्यकरणस्वामी ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं समष्टिव्यष्टित्वेन व्यवस्थितजीवभेदादुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः । काल्पनिको जीवभेदो वास्तवो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—**नेत्यादिना** । एको हि परो देवः सर्वेषु भूतेषु समष्टित्वेन व्यष्टित्वेन च समावृतस्तिष्ठतीति श्रवणाद्वस्तुतो भेदो नास्तीत्युक्तं हेतुं साधयति—**एक इति** । सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यवस्थितं क्षेत्रज्ञं मामीश्वरं विद्धीति भगवतो वचनाच्च तात्त्विकभेदासिद्धिरित्याह—**क्षेत्रज्ञं चेति** । सर्वेषु भूतेषु क्षेत्रज्ञश्चेदात्मैकः कथं तर्हि प्रतिभूतं भेदप्रथेत्याशङ्क्याऽऽह—**अविभक्तं चेति** । तत्त्वतोऽविभागेऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः ।

सर्वेषु करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणाक्षिण्युपलब्धिपाटवदर्शनात्तत्र विशेषेण निर्देशो विश्वस्य। दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्षस्तदेव स्मरन्मनस्यन्तः स्वप्न इव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं पश्यति। यथाऽत्र तथा स्वप्ने। अतो मनस्यन्तस्तु तैजसोऽपि विश्व एव। आकाशे च हृदि स्मरणाख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति। मनोव्यापाराभावात्। दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्पन्दिते तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनाऽवस्थानम्। "प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्ते" इति श्रुतेः।

तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्थत्वात्। 'लिङ्गं मनः' "मनोमयोऽयं पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। ननु व्याकृतः

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अविशेषेणेति। अव्याकृतेन प्राणात्मना हृदयाकाशे अवस्थानं भवतीत्येतत् कथमवगम्यते, तत्राह—**प्राणो हीति।** एतान्सर्वान् वागादीन् प्राणोऽव्याकृतात्मा स्वात्मन्येव संवृङ्क्ते संहरति सुषुप्तावस्थायामित्यर्थः। पूर्वमिन्धश्रुतिव्याख्यानेन विराजैकत्वं विश्वस्य प्रपञ्चितम्। समनन्तरमेव च आधिदैविकाव्याकृतात्मत्वं सुषुप्तस्य व्याख्यायि। तैजसस्य तु हिरण्यगर्भाभेदो नाभ्यधायि ततस्तमाह—**तैजस इति।** ननु हिरण्यगर्भो लिङ्गात्मा सिद्धः कथं मनोऽवस्थत्वमात्रेण तैजसस्य हिरण्यगर्भत्वमित्याशङ्क्याह—**लिङ्गं मन इति।** यदवाद्यव्याकृतप्राणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्ते तदाक्षिपति—**नन्वित्यादिना।** अव्याकृतं तावद्देशकालपरिच्छेदशून्यं सुषुप्तस्यापि तल्लक्षणसद्भावादव्याकृत-

आनन्दगिरिटीका

ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्याविशेषान्न दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो युज्यते; यद्यपि करणान्तरेभ्यश्चक्षुषि प्राधान्यमुक्तं तथाऽपि नार्थो दक्षिणविशेषणेनेति तत्राऽऽह—**सर्वेष्विति।** श्रुत्यनुभवाभ्यां निर्देशविशेषसिद्धिरित्यर्थः। यद्यपि देहदेशभेदे विश्वोऽनुभूयते तथाऽपि कथं जागरिते तैजसोऽनुभूयत इत्याशङ्क्य द्वितीयं पादं व्याचष्टे—**दक्षिणेति।** यथा स्वप्ने जागरितवासनारूपेणाभिव्यक्तमर्थजातं द्रष्टाऽनुभवति तथैव जागरिते दक्षिणे चक्षुषि द्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः सन्निकृष्टं रूपं दृष्ट्वा पुनर्निमीलिताक्षो दृष्टमेव रूपं रूपोपलब्धिजनितसमुद्बुद्धवासनात्मना मनस्यन्तरभिव्यक्तं स्मरन्विश्वस्तैजसो भवति। तथा च तयोर्भेदाशङ्का नावतरतीत्यर्थः। स्वप्नजागरितयोर्विलक्षणत्वात्तद्द्रष्ट्रोर्विश्वतैजसयोरपि वैलक्षण्यमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह—**यथेति।** जागरिते यथाऽर्थजातं द्रष्टा पश्यति तथैव स्वप्नेऽपि तदुपलभते ततो न तयोर्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति—**अत इति।** स्थानद्वये द्रष्टृभेदाशङ्का निरवकाशेति दर्शयितुमेवकारः। तृतीयं पादं व्याकुर्वञ्जाग्रत्येव सुषुप्तिं दर्शयति—**आकाशे चेति।** यो विश्वस्तैजसत्वमुपगतः स पुनः स्मरणाख्यस्य व्यापारस्य व्यावृत्तौ हृदयावच्छिन्नाकाशे स्थितः सन्प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणलक्षितो भवति। न हि तस्य रूपविषयदर्शनस्मरणे परिहृत्य विशिष्टाकाशनिविष्टस्य प्राज्ञादर्थान्तरत्वम्। अतश्च स एकीभूतो विषयविषय्याकाररहितः। यतो घनप्रज्ञो विशेषविज्ञानविरही रूपान्तररहितस्तिष्ठतीत्यर्थः। उक्तमर्थं प्रपञ्चयन्मनोव्यापाराभावादिति हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—**दर्शनेत्यादिना।** अविशेषेणाव्याकृतरूपेणेत्यर्थः। अवस्थानं जागरिते सुषुप्तमिति शेषः। यदुक्तमव्याकृतेन प्राणात्मना हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह—**प्राणो हीति।** यो हि प्राणोऽध्यात्मं प्रसिद्धः स वागादीन्प्राणानात्मनि संवृङ्क्ते संहरतीति प्राणस्याध्यात्मं वागादिसंहर्तृत्वमुक्तम्। अधिदैवं च यो वायुः सूत्रात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि संहरतीत्यग्न्यादिसंहर्तृत्वं वायोरुक्तम्। अध्यात्माधिदैवयोश्चैकत्वात्प्राणस्य वायोश्च वागादिष्वग्न्यादिषु संहर्तृत्वेनाव्याकृतत्वस्य संवर्गविद्यायां सूचितत्वादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्ते प्राज्ञस्यावस्थानमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः।

पूर्वमेव विश्वविराजोरैक्यस्यानन्तरं च सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वस्य दर्शितत्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोरनुक्तमभेदं वक्तव्यमिदानीमुपन्यस्यति—**तैजस इति।** तत्र हेतुमाह—**मनःस्थत्वादिति।** हिरण्यगर्भस्य समष्टिमनोनिष्ठत्वात्तैजसस्य व्यष्टिमनोगतत्वात्तयोश्च समष्टिव्यष्टिमनसोरेकत्वात्तद्गतयोरपि तैजसहिरण्यगर्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः। किं च हिरण्यगर्भस्य क्रियाशक्त्युपाधौ लिङ्गात्मतया प्रसिद्धत्वात्तस्य च सामानाधिकरण्यश्रुत्या मनसा सहाभेदावगमान्मनोनिष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भत्वमित्याह—**लिङ्गमिति।** किं च पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुषविशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिगमात्तन्निष्ठस्तैजसो हिरण्यगर्भो भवितुमर्हतीत्याह—**मनोमय इति।** प्राणस्य प्रागुक्तमव्याकृतत्वमाक्षिपति—**नन्विति।** सुषुप्ते हि प्राणो नामरूपाभ्यां व्याकृतो युक्तस्तद्व्यापारस्य पार्श्वस्थैरतिस्पष्टं दृष्टत्वादित्यर्थः। किं च तस्यामवस्थायां वागादीनि करणानि प्राणात्मकानि भवन्ति। त एतस्यैव सर्वे रूपम-

प्राणः सुषुप्ते, तदात्मकानि करणानि भवन्ति कथमव्याकृतता। नैष दोषः। अव्याकृतस्य देशकालविशेषाभावात्। यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य तथाऽपि पिण्डपरिच्छिन्नविशेषाभिमाननिरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणः सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमानवताम्। यथा प्राणलये परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणोऽव्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषापत्तावव्याकृतता समाना प्रसवबीजात्मकत्वं च, तदध्यक्षश्चैकोऽव्याकृतावस्थः। परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षाणां च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम्। तस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

त्वं न विरुध्यत इत्याह—**नैष दोष इति**। ननु ममायं प्राणो तस्यायं प्राण इति देशपरिच्छेदावगमात्कथमव्याकृततेत्याशङ्क्याह—**यद्यपीति**। प्रतिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेऽपि सुषुप्तदृष्ट्या तदुपसंहारादव्याकृतत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः। विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं मरणे प्रसिद्धमित्याह—**यथा प्राणलय इति**। यथाऽऽधिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रसवे बीजं तथा सुषुप्तं जाग्रत्स्वप्नयोः। अतोऽपि लक्षणसाम्यमित्याह—**प्रसवेति**। उपाधिस्वभावपर्यालोचनयाऽभेदोऽस्मदादीनाम्। उपहितस्वभावपर्यालोचनयाऽप्यभेदमाह—**तदध्यक्षश्चेति**। तयोः आध्यात्मिकाधिदैविकयोः अधिष्ठाताऽप्येकश्चिद्धातुः कारणोपाधिकत्वसाम्यादित्यर्थः। पूर्वं विशेषानभिव्यक्तिमात्रेणैकीभूत इत्यादिविशेषणं व्याख्यायेदानीं तत्त्वाभेदाभिप्रायेणापि तद्घटत इत्याह—**परिच्छिन्नेति**। कथं तर्हि पञ्चात्मके वायुविकारे रूढस्य प्राणशब्दस्याव्याकृते प्रयोगः कृतः 'प्राणो ह्येवैतानि' इत्यत्र? तत्राह—**उक्तहेतुत्वाच्चेति**।

आनन्दगिरिटीका

भवन्तीति श्रुतेः। अतोऽपि प्राणस्य व्याकृतत्वं युक्तमित्याह—**तदात्मकानीति**। उक्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृतत्वायोगादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थानमयुक्तमिति निगमयति—**कथमिति**। एकलक्षणत्वादव्याकृतप्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह—**नैष दोष इति**। अव्याकृतं हि देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम्। प्राणोऽपि सौषुप्तद्रष्टुस्तथा। न हि सौषुप्तदृष्ट्या तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽवगम्यते। तथा च लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः।

तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिभानादेकलक्षणत्वाभावान्न प्राणस्याव्याकृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**यद्यपीति**। परिच्छिन्नाभिमानवतां मध्ये प्रत्येकं ममायमिति प्राणाभिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याकृततैव भवति तथाऽपि सुषुप्त्यवस्थायां पिण्डेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो ममेत्यभिमानस्तस्य निरोधस्तस्मिन्भवतीति प्राणोऽव्याकृत एवेति योजना। प्रतिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषुप्तदृष्ट्या तदुपसंहारादव्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति भावः। विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं क्व दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—**यथेति**। परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणलयो मरणं तत्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो यथेष्यते तथैव प्राणाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः सुषुप्तिः। तत्राव्याकृतता प्राणस्य प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविशिष्टा। ततो विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः। किं च यथाऽऽधिदैविकमव्याकृतं जागत्प्रसवबीजम्। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतेः। तथा प्राणाख्यं सुषुप्तं जागरितस्वप्नयोर्भवति बीजम्। तथा च कार्यं प्रति प्रसवबीजरूपत्वमविशिष्टमुभयोरिति लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वस्य प्रसिद्धिरित्याह—**प्रसवेति**। समानमित्यनुकर्षार्थश्चकारः। उपाधिस्वभावालोचनया सुषुप्ताव्याकृतयोरभेदमभिधायोपहितस्वभावालोचनयाऽपि तयोरभेदमाह—**तदध्यक्षश्चेति**। अव्याकृतावस्थः सुषुप्तावस्थश्च तयोरुपहितस्वभावयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकोऽधिष्ठाता चिद्धातुः। अतोऽपि तयोरेकत्वं सिध्यतीत्यर्थः। सुषुप्ताव्याकृतयोरेवमेकत्वं प्रसाध्य तस्मिन्नव्याकृते सुषुप्ते प्रागुक्तं विशेषणं युक्तमित्याह—**परिच्छिन्नेति**। यद्यपि विशेषानभिव्यक्तिमात्रेणैकीभूतत्वादि विशेषणमुपपादितं तथाऽपि परिच्छिन्नाभिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र तत्राध्यक्षाणां चोपहितानामव्याकृतेनैकत्वम्। अतोऽपि प्रागुक्तविशेषणोपपत्तिरित्यर्थः। किं चाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिति प्रागुक्तहेतुसद्भावाच्च युक्तं सुषुप्ते प्राज्ञे प्राणात्मन्यव्याकृते यथोक्तं विशेषणमित्याह—**पूर्वोक्तमिति**। ग्रन्थगतादिशब्देन सर्वेश्वरत्वादिविशेषणं गृह्यते।

कथं प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य । "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इति श्रुतेः । ननु तत्र "सदेव सोम्य" इति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम् । नैष दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः । यद्यपि सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यं तत्र तथाऽपि जीवप्रसवबीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव प्राणशब्दत्वं सतः सच्छब्दवाच्यता च । यदि हि निर्बीजरूपं विवक्षितं ब्रह्माभविष्यत् "नेति नेति" "यतो वाचो निवर्तन्ते" "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्" इत्यवक्ष्यत् । "न सत्तन्नासदुच्यते" इति स्मृतेः । निर्बीजतयैव चेत्सति लीनानां सम्पन्नानां सुषुप्तप्रलययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्तानां च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजाभावाविशेषात् ।

ज्ञानदाह्यबीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्सबीजत्वाभ्युपगमेनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

आध्यात्मिकाधिदैविकत्वेनाभिन्नत्वादित्यर्थः । श्रुत्यन्तरे प्रयोगदर्शनाच्च न विरुध्यत इत्याह—**प्राणबन्धनं हीति** । यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतो ज्योतिश्शब्दः प्रकृतज्योतिष्टोमविषयस्तथाऽद्वितीयप्रकरणे श्रुतः प्राणशब्दः प्रकृताद्वितीयब्रह्मविषयो नाव्याकृतविषय इत्याह—**ननु तत्रेति** । अद्वितीयं प्रक्रम्य वाक्यशेषे कारणत्वनिर्देशात् मायाशबलं तत्र सच्छब्दवाच्यं न शुद्धमित्याह—**नैष दोष इति** । शुद्धस्य शब्दवाच्यत्वाभावादित्यर्थः । किञ्च, 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति सम्पत्तिः तस्मिन्प्रकरणे जीवस्योच्यते, सापि अव्याकृतविवक्षां गमयतीत्याह—**निर्बीजतयैव चेदिति** । निरविद्यब्रह्मसम्पन्नोऽपि यद्युत्पद्येत तदातिप्रसङ्ग इत्याह—**मुक्तानां चेति** । यच्च केचिन्मन्यन्ते मिथ्याज्ञानतत्संस्कारव्यतिरेकेण प्रबोधादिबीजभूताविद्या नास्तीति तत्राह—**ज्ञानदाह्येति** । न तावन्मिथ्याज्ञानदाहः

आनन्दगिरिटीका

प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ वायुविकारे रूढत्वान्नाव्याकृतविषयत्वं रूढिविरोधादिति शङ्कते—**कथमिति** । अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्रयोगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्तमिति परिहरति—**प्राणबन्धनमिति** । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव प्रकृते वाक्ये प्राणशब्दस्य प्रयोगान्नाव्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति शङ्कते—**नन्विति** । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि ब्रह्मणः सल्लक्षणस्य शबलत्वाङ्गीकारादस्मिन्नपि वाक्ये तत्रैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याव्याकृतविषयत्वमित्युत्तरमाह—**नैष दोष इति** । संग्रहवाक्यं प्रपञ्चयति—**यद्यपीति** । तत्रेति प्राणबन्धनवाक्यं परामृश्यते । जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपलक्षणम् । प्रकरणवाक्ययोरुभयोरपि परिशुद्धब्रह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र शब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्मैवमित्याह—**यदि हीति** । न केवलं निरुपाधिकं निर्विशेषं ब्रह्म वाङ्मनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निर्धार्यते किं तु स्मृतेरपीत्याह—**न सदिति** । किं च कार्यजातं प्रति बीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वेनैवास्मिन्प्रकरणे ब्रह्म विवक्षितं चेत्तर्हि सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति जीवानां सत्प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मणः सच्छब्दितस्य शुद्धत्वे सुषुप्त्यादौ तत्र लीनानामेकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नोपपद्यते दृश्यते च पुनरुत्थानम् । तेन शबलमेव ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह—**निर्बीजतयेति** । सुषुप्त्यादौ शुद्धे ब्रह्मणि सम्पन्नानामपि पुनरुत्थाने मोक्षानुपपत्तिदोषमाह—**मुक्तानां चेति** । न तेषां पुनरुत्थानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य सुषुप्तानां प्रलीनानां च न तर्हि पुनरुत्थानं हेत्वभावस्य तुल्यत्वादित्याह—**बीजाभावेति** ।

नन्वनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं संसारस्य बीजभूतं नास्त्येव यद्ब्रह्मणो विशेषणं भवति । अग्रहणमिथ्याज्ञानतत्संस्काराणामज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राऽऽह—**ज्ञानेति** । अज्ञोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमग्रहणस्य च ग्रहणप्रागभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसन्निकर्षाभावादनुपलब्धिगम्यत्वाच्च भ्रान्तितत्संस्कारयोश्चाभावेतरकार्यत्वादुपादानापेक्षणादात्मनश्च केवलस्यातद्धेतुत्वात्तदुपादानत्वेनानाद्यज्ञानसिद्धिः । किं च देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनादिप्रध्वंसिनी प्रमात्वाद्यज्ञदत्तप्रमावत् । न च तदभावे सम्यग्ज्ञानार्थवत्त्वम् । क्षणिकत्वेन भ्रान्तेस्तदनिवर्त्यत्वात्संस्कारस्य च सत्यपि सम्यग्ज्ञाने क्वचिदनुवृत्तिदर्शनान्न चाग्रहणस्य तन्निवर्त्यत्वम् । ज्ञानस्य तन्निवृत्तित्वात् । अतो ज्ञानदाह्यं संसारबीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वायाऽऽस्थेयम् । अन्यथा तदानर्थक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विवक्षितत्वाभावे फलितमाह—**तस्मादिति** । ब्रह्मणः शबलस्यैव प्राकरणिकत्वाद्वाक्येऽपि तस्मिन्प्राणशब्दाद्युक्तं प्राणशब्दस्याव्याकृतविषयत्वमिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानशबलस्यैव

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥
स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् । आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥
त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः । वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

च कारणत्वव्यपदेशः । अत एव "अक्षरात्परतः परः" । "सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" । "यतो वाचो निवर्तन्ते" । "नेति नेति" इत्यादिना बीजवत्त्वापनयनेन व्यपदेशः । **तामबीजावस्थां तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसम्बन्धरहितां पारमार्थिकीं पृथग्वक्ष्यति । बीजावस्थाऽपि न किञ्चिदवेदिषमित्युत्थितस्य प्रत्ययदर्शनाद्देहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥ २ ॥**

उक्तार्थौ श्लोकौ ॥ ३-४ ॥

त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु स्थूलप्रविविक्तानन्दाख्यं भोज्यमेकं त्रिधाभूतम् । यश्च विश्वतैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिसन्धानाद्द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृतयाऽनेकधा

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सम्यग्ज्ञानफलं तस्य क्षणिकत्वेनैव सिद्धेः । न च तत्संस्कारस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वं रजतभ्रमसंस्काराणां शुक्तिकाबाधेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् न च ग्रहणप्रागभावनिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं तत्काले तदभावात् तन्निवृत्तिरूपत्वाच्च । न च ब्रह्मप्राप्तिः फलम् । स्वभावत्वेनैव सिद्धत्वात् । अतः सम्यग्ज्ञानस्यार्थवत्त्वान्यथानुपपत्त्या संसारबीजमज्ञानं तन्निवर्तकं तदुपगन्तव्यमिति भावः । कारणत्वप्रतिषेधेन शुद्धब्रह्मोपदेशादपि कारणत्वं मायाशबलस्येत्याह—**अत एवेति** । आचार्येणानुपदिष्टत्वात् कारणातिरिक्तं शुद्धब्रह्मैव नास्तीति न वाच्यमित्याह—**तामबीजावस्थामिति** । भवत्वेवं वस्तुव्यवस्था तथाप्यव्याकृतस्यास्मिन्देहेऽनुभवासद्भावात् त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्यसङ्गतमुक्तमित्याशङ्क्याह—**बीजावस्थापीति** ॥ २ ॥

उक्तविश्वादिवेदनस्यावान्तरफलमाह—**त्रिषु धामसु यदिति** । उक्तफलवचनस्य मूलभूतां युक्तिमाह—**न हि यस्येति** । अत एवोक्तम्—

नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहनकर्मणा । न वायुः स्पर्शदोषेण नान्नदोषेण मस्करी ॥ ५ ॥ इति ।

आनन्दगिरिटीका

कारणत्वं ब्रह्मणो विवक्ष्यते । अत एव कारणत्वनिषेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिषूपदिश्यते तदेतदाह—**अत एवेति** । अक्षरमव्याकृतं तच्च कार्यापेक्षया परम् । तस्मात्परोऽयं परमात्मा स हि कार्यकारणाभ्यामस्पृष्टो वर्तते । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणमिति ताभ्यां सह तत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन वर्तमानश्चिद्धातुः । तथा च स चिद्धातुरजो जन्मादिसमस्तविक्रियाशून्यत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्व्यपदिश्यते । यतो ब्रह्मणः सकाशाद्वाचः सर्वा मनसा सहावकाशमप्राप्य निवर्तन्ते । तद्ब्रह्माऽऽनन्दरूपं विद्वान्न बिभेति नेति नेतीति वीप्सया सर्वमारोपितमपाक्रियते । आदिशब्देनास्थूलादिवाक्यं गृह्यते । बीजत्वनिरासेन शुद्धं ब्रह्म व्यपदिश्यते चेद्बीजत्वं शबलस्यैवेति सिध्यतीत्यर्थः । आचार्येणानुक्तत्वान्न कारणातिरिक्तं शुद्धं ब्रह्मास्तीत्याशङ्क्य नान्तःप्रज्ञमित्यादिवाक्यशेषान्मैवमित्याह—**तामिति** । उक्तन्यायेन वस्तुव्यवस्थायामव्याकृतस्य देहेऽनुभवाभावात्त्रिधा देहे व्यवस्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**बीजेति** ॥ २ ॥

विश्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषामेव त्रिधा भोगं निगमयति—**विश्वो हीति** ॥ ३ ॥

भोगप्रयुक्तां तृप्तिमधुना त्रेधा विभजते—**स्थूलमिति** । उदाहृतश्लोकयोर्व्याख्यानापेक्षां वारयति—**उक्तार्थाविति** ॥ ४ ॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावान्तरफलमाह—**त्रिष्विति** । पूर्वार्धं व्याचष्टे—**जाग्रदादिष्विति** । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैविध्यमवान्तरभेदादुन्नेयम् । भोक्तुरेकत्वे हेतुमाह—**सोऽहमिति** । योऽयं सुषुप्तः सोऽहं स्वप्नं प्राप्तः । यश्च स्वप्नमद्राक्षं सोऽहमिदानीं जागर्मीत्येकत्वं प्रतिसंधीयते । न च तत्र बाधकमस्ति । तद्युक्तं भोक्तुरेकत्वमित्यर्थः । किं चाज्ञानं तत्कार्यं च प्रति प्राज्ञादिषु द्रष्टृत्वस्याविशिष्टत्वाद्द्रष्टृभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमित्याह—**द्रष्टृत्वेति** । द्वितीयार्धं विभजते—**यो वेदेति** । कथमेतावता भोगप्रयुक्तदोषराहित्यं तत्राऽऽह—**भोज्यस्येति** ।

प्रभवः सर्वभावानां[१] सतामिति विनिश्चयः। सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशून्पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते। भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तुर्भोज्यत्वात्। न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा। न ह्यग्निः स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥ ५ ॥

सतां विद्यमानानां स्वेनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां विश्वतैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः। वक्ष्यति च—"वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते" इति। यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्ब्रह्मणोऽव्यवहार्यस्य ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वप्रसङ्गः। दृष्टं च रज्जुसर्पादीनामविद्याकृतमायाबीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वम्। न हि निरास्पदा रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते केनचित्। यथा रज्ज्वां प्राक्सर्पोत्पत्ते रज्ज्वात्मना सर्पः

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

'एष योनिः' इत्यत्र जगत्कारणत्वं प्राज्ञस्य प्रत्यज्ञायि। तत्र सत्कार्यकारणत्वमसत्कार्यकारणत्वं वेति वादिविप्रतिपत्तेः संशये निर्णयमाह—**प्रभवः सर्वभावानामिति**। सर्वज्ञः जडजातं जनयति तमःप्रधानः प्राणश्चेतोंऽशून् प्रतिबिम्बकल्पाञ्जीवान् उपाधिस्थताविशिष्टरूपेण चित्प्रधानः पुरुषो जनयति। इत्यवान्तरविभागः। स्वेनाधिष्ठानरूपेण सतामविद्याकृतमिथ्यारूपेण प्रभवः इत्यन्वयः। असज्जन्मनिराकरणमन्तरेण कथं सज्जन्मनिश्चय इत्याशङ्क्याह—**यदि हीति**। कार्यलिङ्गेन ह्यदृष्टमपि सत्कारणं ब्रह्म सम्भावनाबुद्धिमधिरोहति। असज्जन्मपक्षे त्वसतः कारणसम्बन्धासम्भवान्न कार्यलिङ्गेन सत्कारणसम्भावनेत्यसत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। न केवलं स्वानिष्टपरिहाराय सज्जन्माश्रितं व्याप्तिबलाच्चेत्याह—**दृष्टञ्चेति**। अविद्येत्यग्रहणं निमित्तकारणं विवक्षितं, मायेत्युपादानम्। विमतं सदुपादानं कल्पितत्वाद्रज्जुसर्पवदिति सामान्यतो दृष्टेन कल्पितस्यापि प्रपञ्चस्य सदधिष्ठानत्वमेव। सज्जन्मत्वं चेद्विवक्षितं तदसत्कारणात्मनाऽसत्वग्राहकप्रमाणविरोधादित्याशङ्क्याह—**यथा रज्ज्वामिति**। श्लोकस्योत्तरार्धं

आनन्दगिरिटीका

यद्यपि भोक्तुरेकस्यैव सर्वं भोग्यमित्यवगतं तथाऽपि कथं सर्वं भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषवान्न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति**। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**न ह्यग्निरिति**। स्वविषयान्काष्ठादीन्दग्ध्वा न हीयते वर्धते वाऽग्निरिति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एष योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपञ्चकारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र सत्कार्यमसत्कार्यं प्रति वा कारणत्वमिति सन्देहे निर्धारयितुमारभते—**प्रभव इति**। तत्रावान्तरभेदमाह—**सर्वमिति**। पुरुषो हि सर्वमचेतनं जगदुपाधिभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा जनयति। अत एव पुरुषे कारणवाचि प्राणपदं प्रयुज्यते। एवं स च चैतन्यप्रधानश्चेतसश्चैतन्यस्यांशुवदवस्थितान्प्रतिबिम्बकल्पाञ्जीवानाभासभूतानुत्पादयति। एवं चेतनाचेतनात्मकमशेषं जगदसङ्कीर्णं सम्पादयतीत्यर्थः। ननु सतां भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न सम्भवत्यतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—**सतामिति**। स्वेनाधिष्ठानात्मना विद्यमानानामेवाविद्याकृतं मायामयमारोपितस्वरूपं तेन प्रभवः सम्भवतीत्यर्थः। असज्जन्मनिरसनमन्तरेण कथं सज्जन्म निर्धारयितुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**वक्ष्यतीति**। जन्मनः पूर्वं सर्वस्य सत्त्वे च कारणव्यापारसाध्यत्वासिद्धेर्मिथ्यात्वे च कथं सतामेव प्रभवो भावानामित्याशङ्क्याऽऽह—**यदीति**। कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणः स्वारस्येन व्यवहार्यत्वाभावात्तस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य लिङ्गस्याभावादसत्त्वमेव सिध्येत्। कार्येण हि लिङ्गेन कारणं ब्रह्माद्दृष्टमपि सदित्यवगम्यते। तच्चेदसद्भवेन्न तस्य कारणेन सम्बन्धधीरित्यसदेव कारणमपि स्यादित्यर्थः। कार्यकारणयोरुभयोरपि भवत्वसत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**दृष्टं चेति**। अविद्ययाऽनाद्यनिर्वाच्यया कृताश्च ते मायाबीजादुत्पन्नाश्च तेषामविद्यैव मायेत्यङ्गीकारात्तेषां रज्ज्वादौ कल्पितसर्पादीनामधिष्ठानभूतरज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्टमिति योजना। विमतं सदुपादानं कल्पितत्वाद्रज्जुसर्पवदित्यर्थः। दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति—**न हीति**। विवक्षितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—**यथेत्यादिना**। प्राणशब्दितं बीजमज्ञातं ब्रह्म

१. प्रभवस्सर्वभावानां सतां—इत्यत्र सत्कारणवाद उपक्षिप्तः। माध्वास्तु—प्रभवो विष्णुरित्याध्याहारं कृत्वा सतां निश्चयः इति योजयन्ति। तेषामसत्कार्यवादस्वीकारादेवं योजना। परं तु सर्वभावानां सतां प्रभव इति यथाश्रुतार्थविरोधोऽत्र।

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः । स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

सन्नेवाऽऽसीत् । एवं सर्वभावानामुत्पत्तेः प्राक्प्राणबीजात्मनैव सत्त्वम् । इत्यतः श्रुतिरपि वक्ति—"ब्रह्मैवेदम्" "आत्मैवेदमग्र आसीत्" इति । सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशूनंशव इव रवेश्चिदात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देवतिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतोंशवो ये तान्पुरुषः पृथग्विषयभावविलक्षणानग्निविस्फुलिङ्गवत्सलक्षणाञ्जलार्कवच्च जीवलक्षणान् । इतरान् सर्वभावान्प्राणो बीजात्मा जनयति । 'यथोर्णनाभिः । "यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गाः" इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्टावादर इत्यर्थः । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतेः । न हि मायाविनं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सायुधमारुह्य चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डशश्छिन्नं पतितं पुनरुत्थितं च पश्यतां तत्कृतमायादिसतत्त्वचिन्तायामादरो भवति । तथैवायं मायाविनः सूत्रप्रसारणसमः सुषुप्तस्वप्नादिविकासस्तदारूढमायाविसमश्च तत्स्थः प्राज्ञतैजसादिः, सूत्रतदारूढाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । स एव भूमिष्ठो मायाछन्नोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्तच्चिन्तायामेवाऽऽदरो मुमुक्षूणामार्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावादर इत्यतः सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह—स्वप्नमायासरूपेति । स्वप्नरूपा मायासरूपा चेति ॥ ७ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

योजयितुं प्रतीकमादत्ते—**सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशून् पृथगिति** । चिदात्मकस्य जीवस्य विसर्जनहेतुगर्भितं विशेषणमाह—**विषयभावेति** । इतरांस्तु विषयभावान् प्राणो जनयतीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

स्वमतपरिशुद्धये मतान्तराण्याह—**विभूतिमित्यादिना** ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिटीका

सल्लक्षणं तदात्मनेति यावत् । तदेवमचेतनं सर्वं जगत्प्रागुत्पत्तेर्बीजात्मना स्थितं प्राणो बीजात्मा व्यवहारयोग्यतया जनयतीत्युपसंहरति—**इत्यत इति** । चतुर्थं पादं प्रतीकमादाय व्याकरोति—**चेतोंशूनित्यादिना** । रवेरंशवो यथा वर्तन्ते तथा पुरुषस्य स्वयंचैतन्यात्मकस्य चेतोरूपाश्चैतन्याभासा जीवाश्चेतोंशवो निर्दिश्यन्ते । तान्पुरुषो जनयतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तेषां चिदात्मकात्पुरुषात्तत्त्वतो भेदाभावं विवक्षित्वा विशिनष्टि—**जलार्केति** । भेदधीस्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह—**प्राज्ञेति** । पृथगिति सूचितं पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं कथयति—**विषयेति** । यथाऽग्निना समानरूपा विस्फुलिङ्गा जन्यन्ते तथा चिदात्मना समानस्वभावा जीवास्तेनोत्पाद्यन्ते । विषयविलक्षणत्वात् । न प्राणेन बीजात्मना तेषामुत्पादनम् । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकाच्चिदात्मनस्तत्त्वतो भिन्नत्वम् । जलपात्रप्रतिबिम्बितादित्यादीनां बिम्बभूतात्ततस्तत्त्वतो भेदाभावात्तान्विश्वादीन्पुरुषश्चित्प्रधानो जनयतीत्यर्थः । विषयभावेन व्यवस्थितान्पुनर्भावान्प्राणो जनयतीति तृतीयपादार्थमुपसंहरति—**इतरानिति** ॥ ६ ॥

चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सर्गे प्रस्तुते स्वमतविवेचनार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति—**विभूतिं प्रसवमिति** । ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः स्वकीयैश्वर्यख्यापनं सृष्टिरिति पक्षे सृष्टेर्वस्तुत्वशङ्कायां पक्षान्तरमाह—**स्वप्नेति** । कुतः सृष्टिचिन्तकानामेतन्मतं तत्त्वविदामेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—**न त्विति** । सृष्टेरपि वस्तुत्वाद्वस्तुचिन्तकानामपि तत्राऽऽदरो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**इन्द्र इति** । मायामयी सृष्टिरादरविषया न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**न हीति** । मायादीत्यादिशब्देन तत्कार्यं गृह्यते । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथैवेति** । तर्हि परमार्थचिन्तकानां कुत्राऽऽदर इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुत्तरमाह—**सूत्रेत्यादिना** । मायाछन्नत्वमदृश्यमानत्वे हेतुः । तुरीयाख्यं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यश्चातिरिक्तं तदस्पृष्टमिति शेषः । परमार्थतत्त्वचिन्ता हि सम्यग्धीद्वारा फलवती न सृष्टेः । ततः सृष्टावनादरस्तत्त्वनिष्ठानामित्याह—**नेति** । परमार्थचिन्तकानां सृष्टावनादरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ विशेषचिन्तेत्युक्तेऽर्थे द्वितीयार्धमवतारयति—**इत्यत इति** । जाग्रद्गतानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथनात्तस्य सत्यत्वं मायायाश्च मण्यादिलक्षणायाः सत्यत्वाङ्गीकारादनयोर्विकल्पयोः सिद्धान्ताद्वैषम्यमुन्नेयम् ॥ ७ ॥

[1]इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः। कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८॥
भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे। देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ ९॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसङ्कल्पत्वात्सृष्टिर्घटादिः सङ्कल्पनामात्रं न सङ्कल्पनातिरिक्तम्। **कालादेव सृष्टिरिति केचित्** ॥ ८॥

भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते। अनयोः पक्षयोर्दूषणं देवस्यैष स्वभावोऽयमिति देवस्य स्वभावपक्षमाश्रित्य। सर्वेषां वा पक्षाणामाप्तकामस्य का स्पृहेति। न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्याभासत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् ॥ ९॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

किंप्रयोजना सा सृष्टिरित्यत आह—**भोगार्थमिति। स्वभाव इति।** नैसर्गिकी मायेत्यर्थः ॥ ९॥

आनन्दगिरिटीका

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिविषये विकल्पान्तरमुत्थापयति—**इच्छामात्रमिति**। ज्योतिर्विदां कल्पनाप्रकारमाह—**कालादिति**। परमेश्वरस्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतुमाह—**सत्येति**। यथा लोके कुलालादेः सङ्कल्पनामात्रं घटादिकार्यं न तदतिरेकेण घटादिकार्यसृष्टिरिष्टा। नामरूपाभ्यामन्तरेव कार्यं सङ्कल्प्य बहिस्तन्निर्माणाभ्युपगमात्। तथा भगवतः सृष्टिः सङ्कल्पनामात्रा न तदतिरिक्ता काचिदस्तीति केषाञ्चिदीश्वरवादिनां मतमित्यर्थः ॥ ८॥

यथा तथा वाऽस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह—**भोगार्थमिति**। सिद्धान्तमाह—**देवस्येति**। कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽपरोक्षो मायाशब्दार्थस्तस्येत्याह—**अयमिति**। सर्वपक्षाणामपवादं सूचयति—**आप्तेति**। देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभावपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्मिता सृष्टिरिति मतं सिद्धान्तत्वेनाऽऽश्रित्य चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते पक्षयोरनयोरिति योज्यम्। ईश्वरस्येश्वरत्वख्यापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः। स्वप्नस्वरूपा मायासरूपा वा सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसङ्कल्पस्य सृष्टिरिति पक्षान्तरम्। कालादेव जगतः सृष्टिर्नेश्वरात्। ईश्वरस्तूदासीनः। तत्र विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति फलगतं च विकल्पद्वयम्। तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति पक्षान्तरमाह—**सर्वेषामिति**। नो खल्वाप्तकामस्य परस्याऽऽत्मनो मायां विना विभूतिख्यापनमुपयुज्यते। न च स्वप्नमायाभ्यां सारूप्यमन्तरेण स्वप्नमायासृष्टिरेष्टुं शक्यते। अवस्तुनोरेव तयोस्तच्छब्दप्रयोगात्। न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा सङ्गच्छते। न हि तस्य स्वतोऽविक्रियस्येच्छादिभाक्त्वं युक्तम्। न च मायामन्तरेण भोगक्रीडे तस्योपपद्येते। ततो मायामयी भगवतः सृष्टिरित्यर्थः। यदुक्तं कालात्प्रसूतिं भूतानामिति तत्राऽऽह—**न हीति**। अधिष्ठानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वाज्ञानादेव सर्पाद्याभासत्वं तथा परस्य स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वम्। आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः। न तु कालस्य भूतकारणत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ९॥

---

१. माध्वमते सर्वभावानां प्रभवः हेतुः इति सतां सत्पुरुषाणां विनिश्चयः इत्यर्थ उक्तः चेतोंशून्जीवान् प्राणो जनयतीत्युक्तम्। तन्न। असत्कार्यवादापातात् जीवस्य सादित्वे सान्तत्वापत्त्या नाशप्रसङ्गात् मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः। एभिः परिणामविवर्तवादयोः अनभ्युपगमात् असत्कार्यवादोऽभ्युपेयः। तथा च असदन्वितं कार्यं स्यात् सन्घट इति न बुध्येत अपितु असन्घट इति। यत्तु सत्यसृष्टावशक्तस्यैव मायिकसर्जनात् इत्युक्तम्। तन्न। यतः सत्यसृष्टिः कुलालादेरपि दृश्यते। असत्यस्य अर्थक्रियाकारिणः बहुकालस्थायिनः आकाशादेः सृष्टिरेव दुष्करा।
अस्मिन्मते अद्वैतमित्यस्य मिथ्याज्ञानं द्वैतं तद्रहितं तन्निवर्तकमित्यर्थः कृतः। रामानुजीयैः सजातीयद्वितीयरहितमित्यर्थ उक्तः। उभयमप्यशब्दार्थत्वादुपेक्षणीयम्। अपि च स आत्मा स विज्ञेयः इति वदता विश्वादित्रयस्यानात्मत्वं स्वरसतः प्रतीयते तन्माध्वमते चतूरूप आत्मा प्रत्येतव्य इति वदतो न संगच्छते। मतान्तरेपि सङ्कर्षणादीनामपि वेद्यत्वान्न सङ्गच्छते। अस्माकं तु विश्वादयः शुद्धात्मप्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्ताः ज्ञेयस्तु शुद्धात्मैवेति इदं सुसङ्गतमिति भावः।

(उपनिषत्)

[1]नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाज्ञम् ।
अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
[2]प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह--नान्तःप्रज्ञमित्यादिना । सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव च तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हि तत्, न । मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पपुरुषमृगतृष्णिकादिविकल्पाः शुक्तिकारज्जुस्थाणूषरादिव्यतिरेकेणावस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुम् ।

एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्याय्यत्वमुदकाद्याधारादेरिव घटादेः । न, प्राणादिविकल्पस्यासत्त्वाच्छुक्तिकादिष्विव रजतादेः । न हि सदसतोः सम्बन्धः शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

विशेषप्रतिषेधमुखनैव तुरीयोपदेशे कारणमाह—**सर्वशब्देति**। सर्वाणि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तानि क्रियाकारकगुणजात्यादीनीति तद्रहितत्त्वादित्यर्थः । प्रतिषेधमुखनैवोपदेश्यत्वात् नरविषाणं नास्तीतिवदसत्त्वं प्राप्तमित्याह—**शून्यमेव तर्हीति**। यत्सर्वथैव न सम्भाव्यते तदेव शून्यं भवति तुरीयं त्वधिष्ठानतया सम्भावितत्वात् न शून्यमित्याह—**तन्नेति**। एवं प्राणादिविकल्पा अवस्त्वास्पदा न सम्भवन्तीति शेषः। तुरीयं शब्दवाच्यमाधारत्वाद्घटादिवदित्याह—**एवं तर्हीति**। आधेयासत्वादाधारत्वमपि तत्त्वतोऽसिद्धमित्याह—**न प्राणादीति**।

आनन्दगिरिटीका

पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशात्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह—**चतुर्थ इति**। ननु पादत्रयवद्विधिमुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि व्याख्यायतां किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राऽऽह—**सर्वेति**। सर्वाणि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तानि षष्ठीगुणादीनि तैः शून्यत्वात्तुरीयस्य वाच्यत्वायोगान्निषेधद्वारैव तन्निर्देशः सम्भवतीत्यर्थः। साक्षाद्वाच्यत्वाभावं द्योतयितुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तम्। यदि चतुर्थं विधिमुखेन निर्देष्टुं न शक्यं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत तन्निषेधेनैव निर्दिश्यमानत्वात्। तथाविधं नास्त्यर्थंवदिति शङ्कते—**शून्यमेवेति**। न तुरीयस्य शून्यत्वमनुमातुं युक्तम्। विमतं सदधिष्ठानं कल्पितत्वात् तथाविधरजतादित्यनुमानात्तुरीयस्य सत्त्वसिद्धेरित्युत्तरमाह—**तन्नेति**। दृष्टान्तं साधयति—**न हीति**। रजतादीनां सदनुविद्धबुद्धिबोध्यत्वादवस्त्वास्पदत्वायोगात्। तद्वदेव प्राणादिविकल्पानामपि नावस्त्वास्पदत्वं सिध्यतीत्यर्थः।

यद्यधिष्ठानत्वं तुरीयस्येष्टं तर्हि वाच्यत्वमधिष्ठानत्वाद्घटादिवदिति प्रक्रमभङ्गः स्यादिति चोदयति—**एवं तर्हीति**। किं प्रातिभासिकमधिष्ठानत्वं हेतूकृतम्। किं वा तात्त्विकम्। नाऽऽद्यः। तस्य तात्त्विकवाच्यत्वासाधकत्वात्।

---

१. नान्तःप्रज्ञमित्यादिः 'प्रपञ्चोपशमं प्रपञ्चोविस्तृतः। स चोपशमः उत्कृष्टानन्दः इति मध्वव्याख्यानम्। अद्वैतं–द्वीतं द्वितीयेन प्रकारेण इतं ज्ञातं वस्तु, तस्येदं द्वैतम्,, मिथ्याज्ञानमित्यर्थः। एवमर्थकरणेऽपि द्वैतज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वोक्त्या तद्विषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वमागच्छत्येव। अद्वैतं मिथ्याज्ञानरहितमित्यूचुः। द्वैतविशिष्टमिथ्याज्ञानराहित्योक्तौ द्वैतस्याप्यभावः सिद्ध्येदिति ज्ञेयम्।

२. प्रपञ्चोपशमम्—इत्यस्य सर्वप्रपञ्चलयाधारमित्यर्थस्य ब्रह्मणि सम्भवात् सङ्कर्षणादित्रयोपशमाधिकरणमित्युक्तिः अपदार्थः।

अद्वैतम्—इत्यस्य "द्विधेतं तद्द्वीतमित्याहुः, तद्भावो द्वैतमुच्यते"—इत्युक्तरीत्या द्विधापन्नप्रपञ्चसामान्यरहितमित्यर्थः। एवं सति सजातीयद्वितीयरहितमित्युक्तिर्न युक्ता। प्रमेयत्वेन प्रपञ्चसामान्यराहित्यार्थकत्वप्रसङ्गाच्च। सर्वेश्वरत्वेन सजातीयं चाप्रसिद्धम्, अतो तन्निषेधानुपपत्तिः।

भागवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणान्तरविषयत्वं स्वरूपेण गवादिवत् आत्मनो निरुपाधिकत्वात् । गवादिवन्नापि जातिमत्त्वं अद्वितीयत्वेन सामान्यविशेषाभावात् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवदविक्रियत्वात् । नापि गुणवत्त्वं नीलादिवन्निर्गुणत्वात् । अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । शशविषाणादिसमत्वान्निरर्थकत्वं तर्हि । न आत्मत्वावगमे तुरीयस्यानात्मतृष्णाव्यावृत्तिहेतुत्वाच्छुक्तिकावगम इव रजततृष्णायाः । न हि तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सत्यविद्यातृष्णादिदोषाणां सम्भवोऽस्ति । न च तुरीयस्याऽऽत्मत्वानवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपक्षयात् । "तत्त्वमसि" । "अयमात्मा ब्रह्म" । "तत्सत्यम् स आत्मा" । "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" । "स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" । "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यादीनाम् ।

सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तस्तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम् । अथेदानीमबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयनिराकरणेनाऽऽह—नान्तःप्रज्ञमित्यादि । नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यत्र मुख्यवृत्त्या शब्दः प्रवर्तते तत्र क्वचित्सम्बन्धात् यथा देवदत्ते राजपुरुषशब्दः, क्वचित्प्रमाणान्तरविषये रूढ्या यथा डित्थादिशब्दः, क्वचिज्जातियोगात् यथा गवादिशब्दः, क्वचित्क्रियायोगात् यथा पाचकादिशब्दः, क्वचिद्गुणयोगात् यथा नीलादिशब्दः, तदनुपलब्धिबाधितञ्च तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानमित्याह—**नहि सदसतोरित्यादिना** ।

विशिष्टक्रियागुणजात्यादिमत एव राजादेरुपासनं सप्रयोजनं दृष्टं तुरीयस्य पुनः शशविषाणादिसमत्वात् निरर्थकत्वं तदुपासनस्येत्याक्षिप्ते समाधत्ते—**नात्मत्वावगम इति** । यावदेष हि तुरीयमात्मानं नावगच्छति तावदेव फलतृष्णादिदोषैः अभिभूयते तुरीयस्यात्मत्वावगमे तु सकलानर्थहेतुतृष्णादिदोषव्यावृत्तिः प्रयोजनं विद्वदनुभवसिद्धमित्यर्थः । ननु तुरीयस्य निर्विशेषस्यात्मत्वावगम एव न सम्भवति तत्कारणाभावादित्याशङ्क्याह—**न च तुरीयस्येति** । एवं तावन्निषेधमुखेनैव तुरीये उपदेशस्य सप्रयोजनत्वमुपपाद्य वृत्तानुवादपूर्वकं ग्रन्थमवतारयति—**सोऽयमात्मेत्यादिना** । ग्रन्थारम्भमाक्षिपति—**नन्वात्मन इति** । यद्यप्यर्थात्पादत्रयविलक्षणस्तुरीयस्सिध्यति । तथाप्य-

आनन्दगिरिटीका

अतात्त्विके तु वाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुध्येत । न द्वितीयः शुक्त्यादिषु कल्पितरजतादेरवस्तुत्ववत्तुरीयेऽपि कल्पितप्राणादेरवस्तुत्वात्तत्प्रतियोगिकाधिष्ठानत्वस्य तात्त्विकत्वायोगादिति दूषयति—**न प्राणादीति** । किं च वाच्यत्वे तुरीयस्य निरुच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वक्तव्यम् । तच्च षष्ठी वा रूढिर्वा जातिर्वा क्रिया वा गुणो वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—**न हीति** । तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वात्तस्य तुरीयस्य च वस्तुभूतसम्बन्धासिद्धेर्विषयाभावे कुतः षष्ठीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**नापीति** । विशिष्टरूपेण विषयत्वेऽपि स्वरूपेण निरुपाधिकात्मना तदविषयत्वान्नात्र गवादाविव रूढिरवतरतीत्यर्थः । न तृतीयः गवादाविवाद्वितीये तुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति मत्वाऽऽह—**गवादिवदिति** । न चतुर्थः पाचकादाविवाविक्रिये तुरीये विक्रियावत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—**नापि क्रियावत्त्वमिति** । न पञ्चमः । उत्पलादौ नीलादिशब्दवन्निर्गुणे तुरीये गुणवत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—**नापीति** ।

तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुपलब्धिबाधितमिति फलितमाह—**अत इति** । यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टजात्यादिमत्त्वं तर्हि नरविषाणादिदृष्टेरिव तद्दृष्टेरपि निष्फलत्वम् । विशिष्टजात्यादिमतो राजादेरुपासनस्य फलवत्त्वोपलम्भादिति शङ्कते—**शशविषाणादीति** । यथा शुक्तिरियमित्यवगमे रजतादिविषयतृष्णा व्यावर्तते तथा तुरीयं ब्रह्माहमित्यात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्यनात्मविषया तृष्णा व्यवच्छिद्यते तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकत्वादनर्थकत्वशङ्का न युक्तेति परिहरति—**नेत्यादिना** । तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सति सर्वानर्थहेतुतृष्णादिदोषनिवृत्तिलक्षणं फलमुक्तं विद्वदनुभवेन साधयति—**न हीति** । ननु तुरीयमशेषविशेषशून्यं नाऽऽत्मत्वेनावगन्तुं शक्यते तद्धेत्वभावादिति तत्राऽऽह—**न चेति** । सर्वोपनिषदामित्युक्तमेवोदाहरणलेशेन दर्शयति—**तत्त्वमसीति** ।

निषेधमुखेनैव तुरीयस्य प्रतिपादनं न विधिमुखेनेत्युपपाद्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतारयति—**सोऽयमित्यादिना** । बीजाङ्कुरस्थानीयं मिथो हेतुहेतुमद्भावेन व्यवस्थितमित्यर्थः । अबीजात्मकं कार्यकारणविनिर्मुक्त-

सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः । न । सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत्त्र्यवस्थस्यैवाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तत्त्वमसीतिवत् ।

यदि हि त्र्यवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा ।

रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदाऽन्तःप्रज्ञादित्व-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

वस्थात्रयविशिष्टस्य तुरीयं जीवस्य ब्रह्मरूपमिति नोपदेशमन्तरेण सिध्यतीति तुरीयग्रन्थ आरब्धव्य इत्याह—**सर्पादीति ।** यथा विधिमुखप्रवृत्तेन तत्त्वमसिवाक्येन स्थानत्रयसाक्षिणस्त्वंपदलक्ष्यस्य जीवस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मता लक्षणया बोध्यते। तथा निषेधमुखप्रवृत्तेनापि शास्त्रेण तात्पर्यवृत्त्या जीवस्य तुरीयात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमित्यर्थः। विपक्षे दोषमाह—**यदि हीति ।** चेतनानां विलक्षणं तुरीयं चेतनमचेतनं वा ? अचेतनत्वे तत्प्राप्तिः पुरुषार्थो न स्यात्, चेतनत्वे तदापरोक्ष्यं न स्यात्, चेतनान्तरं हि चेतनान्तरस्यानुमेयं प्रसिद्धं अतस्तदापरोक्ष्ये कारणाभावात् आपरोक्ष्यमन्तरेण च पुरुषार्थाप्राप्तेः अनर्थकस्तदुपदेशः इत्यर्थः । अथवा सत्प्रकाशस्तावदात्मा ततोऽन्यच्चेत् तुरीयं 'नास्ति' 'न प्रकाशत' इति शून्यताप्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । एवं भेदपक्षे दोषमभिधायाभेदपक्षे लाभमाह—**रज्जुरिवेत्यादिना ।** स्थानत्रये आत्मैक एव तुरीयोऽन्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यमानो यदा तदा स्वाभाविकान्तःप्रज्ञत्वाद्यभावसमर्पकशास्त्राद्यत्प्रतिषेधरूपं प्रमाणविज्ञानमुत्पद्यते तत्समकालमेवाध्यस्तानर्थनिवृत्तिः फलं सिध्यतीत्यर्थः ।

ननु तुरीयसाक्षात्काराधीनं फलं साक्षात्कारस्तु न शाब्दविज्ञानाद्भवति शब्दस्य परोक्षप्रत्ययजनकत्वात्, अतस्तुरीयसाक्षात्करणाय मानसं प्रत्यक्षमभ्यासादिसाधनान्तरं वाऽन्वेषणीयम् । न शाब्दविज्ञानादेव पुरुषार्थपरि-

आनन्दगिरिटीका

मिति । तत्र हेतुं सूचयति—**परमार्थेति ।** तस्य विधिमुखेन निर्देशानुपपत्तिं प्रागुक्तामभिप्रेत्याऽऽह—**सर्पादीति ।** किमुत्तरेण ग्रन्थेन तुरीयं प्रतिपाद्यते किं वा तस्य स्थानत्रयवैलक्षण्यं विवक्ष्यते। प्रथमे प्रतिपादकस्य विधानाव्यतिरेकादन्यनिषेधानर्थक्यम् । द्वितीयेऽपि तदानर्थक्यमापद्येत । अनुक्त्यैवोक्तादन्यत्वसिद्धेरिति मन्वानः शङ्कते—**नन्विति ।** न तावत्तुरीयं विधिमुखेन बोध्यम् । तस्य स्वप्रकाशत्वात् । तस्मिन्प्रकाशाद्यनुदयात् । तथापि समारोपितविश्वादिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते। तदनिषेधे तस्य यथावदप्रथनात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति—**न सर्पादीति ।** तुरीयस्य पादत्रयविलक्षणस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः स्थानत्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्तरेण सिध्यतीति तुरीयग्रन्थोऽर्थवानित्यर्थः । यथा विधिमुखेन प्रवृत्तेन तत्त्वमसीतिवाक्येन स्थानत्रयसाक्षिणस्त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मता लक्षणया बोध्यते तथा निषेधशास्त्रेणापि तात्पर्यवृत्त्या जीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह—**तत्त्वमसीति ।**

ननु स्थानत्रयविशिष्टस्याऽऽत्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीयग्रन्थेन प्रतिपाद्यते। तुरीयस्य विशिष्टाद्विलक्षणत्वेनात्यन्तभिन्नत्वात्तत्राऽऽह—**यदि हीति ।** प्रातिभासिकवैलक्षण्येऽपि विशिष्टोपलक्ष्ययोरात्यन्तिकवैलक्षण्याभावान्न तात्त्विकं तुरीयस्य विशिष्टादन्यत्वम् । अन्यथाऽत्यन्तभिन्नयोर्मिथःसंस्पर्शविरहिणोरुपायोपेयभावायोगात्तुरीयप्रतिपत्तौ विशिष्टस्य द्वारत्वाभावादन्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेव स्यादित्यर्थः। शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह—**शास्त्रेति ।** तद्विशिष्टरूपमनूद्य विशेषणांशापोहेन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति। भेदे चाऽऽत्यन्तिके तदानर्थक्यान्न शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिरित्यर्थः। मा तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भूदिति चेत्तत्राऽऽह—**शून्येति ।** विशिष्टस्यैव प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विश्वादेर्विशिष्टस्य प्रत्युदस्तत्वादन्यस्य चाप्रतिपन्नत्वान्नैरात्म्यधीरेवाऽऽपद्येतेत्यर्थः ।

भेदपक्षश्चेद्यथोक्तदोषवशान्न सम्भवति तर्हि मा भूत् । अभेदपक्षोऽपि कथं निर्वहतीति चेत्तत्र किं फलं पर्यनुयुज्यते किं वा प्रमाणान्तरमथ वा साधनान्तरमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**रज्जुरिवेति ।** यथा रज्जुरधिष्ठानभूता सर्पधारादिभिर्विकल्प्यते तथैक एवाऽऽत्मा स्थानत्रयेऽपि यदाऽन्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्प्यमानो बहुधा भासते तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिप्रतिषेधजनितं यत्प्रमाणरूपविज्ञानं तदुत्पत्तिसमानकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं फलं सिद्धमिति न फलपर्यनुयोगोऽवकाशवानित्यर्थः । शब्दस्य संसृष्टपरोक्षज्ञानहेतोरसंसृष्टापरोक्षज्ञानहेतुत्वा-

प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणफलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यम्। रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य। येषां पुनस्तमोपनयव्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्रियते तेषां छेद्यावयवसम्बन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि च्छिदिर्व्याप्रियत इत्युक्तं स्यात्। यदा पुनर्घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सिततमोनिवृत्तिफलावसानं छिदिरिव च्छेद्यावयवसम्बन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभावफलावसाना तदा नान्तरीयकं घटविज्ञानं न

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

समाप्तिरित्याशङ्क्याह—**तुरीयाधिगम इति**। तुरीयस्यात्मनः स्वतोऽपरोक्षसंवित्स्वभावत्वात् तदाकारं शाब्दमपि विज्ञानमपरोक्षम्। न च शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वनियमः, परोक्षत्वस्य ज्ञानगतस्य विषयपारोक्ष्योपाधिकत्वात्। अपरोक्षविषये तु शाब्दज्ञानेऽपि पृथगापरोक्ष्याय न प्रयत्यते। रज्जुरियं नायं सर्प इत्याप्तवाक्यात् रज्जुसर्पयोः विवेकसमकाल एव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति न रज्जुसाक्षात्कारस्य साधनान्तरं मृग्यत इत्यर्थः। ननु विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलमिति **भाट्टाः**। कथमुच्यते—अध्यस्तनिवृत्तिः प्रमाणफलमिति तत्राह—**येषां पुनरिति**। स्वविषयाज्ञानापनयनाय प्रवृत्ता प्रमाणक्रिया यदि वस्तुन्यतिशयमादध्यात् तर्हि अपनयार्थक्रियात्वाविशेषात् क्रियापि च्छेद्ये संयोगापनयातिरिक्तमतिशयमादधीत। न च तत्र भावरूपं विभागमाधत्त इति वाच्यम्। संयोगाश्रये संयोगाभावप्रतीतिं विना विभागानुपलब्धेः। न च नष्टे पटे विभागप्रतीतिप्रसङ्गः, संयोगिनोरप्रतीतेरिति भावः। ननु भवत्पक्षे यद्यज्ञाननिवर्तकमेव प्रमाणं तर्हि घटस्फुरणे कारणाभावाद्घटवेदनं न स्यादित्याशङ्क्याह—**यदा पुनरित्यादिना**। घटादेश्चिद्विवर्तत्वात् स्वाधिष्ठानचित्तादात्म्येन स्फुरणे प्राप्ते चिदावरणाज्ञानप्रतिबन्धाद्घटादिर्न प्रकाशते घटाद्याकारप्रमाणेन तस्मिन्नज्ञानेऽपसारिते नान्तरीयकं घटादिसंवेदनं भवति, साक्षात्प्रमाणफलम्। न च घटादिसंवेदनस्य स्थायित्वप्रसङ्गस्तमोऽपसारकप्रमातृव्यापारस्यास्थायित्वात्, प्रमातृव्यापारव्यङ्ग्यत्वाच्च विषयसंवेदनं प्रमातृसम्बन्धीत्यपि न विरुध्यते।

नन्विदं वादान्तरं, परेषां तु जडस्य घटादेः प्रमाणजन्यप्राकट्यमन्तरेण कथं व्यवहार्यता? न तेनापि व्यवहार्यता, जडोपादानस्य[1] घटगतरेखावज्जडत्वेन तद्व्यवहारजनकत्वासम्भवात्। अतीतादौ तु आश्रयासम्भवेन

आनन्दगिरिटीका

योगात्तुरीयज्ञाने प्रमाणान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रत्याह—**तुरीयेति**। तस्य हि साक्षात्कारे न शब्दातिरिक्तं प्रमाणमन्वेष्यम्। शब्दस्य विषयानुसारेण प्रमाहेतुत्वात्। विषयस्य तुरीयस्यासंसृष्टापरोक्षत्वादित्यर्थः। तुरीयसाक्षात्कारे प्रसंख्यानाख्यं साधनान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रतिक्षिपति—**साधानान्तरं वेति**। प्रसंख्यानस्याप्रमाणत्वान्न प्रमारूपसाक्षात्कारं प्रति हेतुतेति भावः।

यथा रज्जुरियं सर्पो नेति विवेकधीसमुदयदशायामेव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सिद्धे रज्जुसाक्षात्कारस्य फलान्तरं प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यते क्लृप्तत्वात्तथेहापीत्याह—**रज्ज्वति**। विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं नाध्यस्तनिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**येषामिति**। स्वविषयाज्ञानापनयनाय प्रवृत्ता प्रमाणक्रिया स्वविषये भावरूपमतिशयमाधत्ते चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छिदिरपि च्छेद्यसंयोगापनयनातिरिक्तमतिशयमादध्यात्। न च संयोगविनाशातिरिक्ते विभागे सम्प्रतिपत्तिरस्ति। प्राकट्यस्य च प्रकाशत्वे ज्ञानवन्नार्थनिष्ठत्वमप्रकाशत्वे तेनार्थेन नार्थोऽस्तीति भावः।

अज्ञाननिवर्तकमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयस्फुरणे कारणाभावाद्विषयसंवेदनं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**यदेति**। घटो हि तमसा समावृत्तो व्यवहारायोग्यस्तिष्ठति तस्य तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्यत्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तते। तच्चानुपादित्सितस्यानिष्टस्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिलक्षणे यदा पर्यवस्यति तदा घटसंवेदनमार्थिकं प्रमाणफलं न भवति। यथा छिदिक्रिया छेद्यस्य तरोरवयवयोर्मिथः संयोगनिरसने प्रवृत्ता सती तयोरेव च्छेद्यावयवयोर्द्वैधीभावे फले पर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेऽपि च्छिदिर्व्याप्रियते तथेहापि तमोनिवृत्तौ प्रमाणं निर्वृणोति। घटस्फुरणं त्वार्थिकम्। न च तस्य स्थायित्वमभिव्यञ्जकप्रमातृव्यापारस्यास्थिरत्वादित्यर्थः।

---

१. घटोपादानकस्य प्राकट्यस्येत्यर्थः।

तत्प्रमाणफलम् । न च तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादित्सितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः । अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति—"ज्ञाते द्वैतं न विद्यते" इति । ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अवस्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः । तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकालैवाऽऽत्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः । न बहिष्प्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतःप्रज्ञमिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । बीजभावाविवेकरूपत्वात् । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृत्वप्रतिषेधः । नाप्रज्ञमित्यचैतन्यप्रतिषेधः ।

कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीनामात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्त्वं गम्यत इति । उच्यते । ज्ञस्वरूपाविशेषेऽपीतरेतरव्यभिचाराद्रज्ज्वादाविव सर्पधारादिविकल्पितभेदवत्सर्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य सत्यत्वम् ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

प्रमाणाहितातिशयासम्भवाद्व्यवहाराभावप्रसङ्गः । भवतु वा जडे प्राकट्यं प्रमाणफलं, आत्मनि तु जडवन्न प्रमाणव्यापार इत्याह—**न च तद्वदपीति** । न केवलमाश्रयाभावेन प्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिः स्वरूपाभावाच्चेत्याह—**ज्ञानस्येति** । द्वैतान्तःपातिप्रमाणज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिक्षणात् क्षणान्तरे स्थितिश्चेदिष्यते तर्हि तन्निवर्तकमन्यद्वक्तव्यं तस्याप्यन्यदित्यनवस्था स्यादित्याह—**अवस्थाने चेति** । यस्मात् ज्ञानस्य जन्मैव व्यापारस्तच्च निषेधेनैवोपक्षीणं न प्राकट्यजननाय क्षणान्तरे स्थितिस्सम्भवति तस्मादित्युसंहरति—**तस्मादिति** । अन्तःप्रज्ञत्वादीनां प्रमाणसिद्धत्वान्न तन्निषेधयोग्यत्वमित्याह—**कथं पुनरिति** । व्यभिचारित्वाद्रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वावगमादतस्तन्निषेधयोग्यत्वमित्याह—**उच्यत इति** । रज्ज्वादावित्यविवेकिस्वरूपाविशेषे दृष्टान्तः । इतरेतरव्यभिचारे दृष्टान्तमाह—**सर्पधारादीति** । सत्यालम्बनमेव ज्ञानमध्यस्तनिवर्तने समर्थमित्यभिप्रेत्याऽऽत्मनः सत्यतामाह—**सर्वत्रेति** ।

आनन्दगिरिटीका

किं च घटादेर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तत्र संविदो मानफलत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यजडे संविदेकताने मानस्याऽऽरोपितधर्मनिवर्तकत्वमन्तरेण संविज्जनकत्वव्यापारः सम्भवतीत्याह—**न चेति** । तुरीयात्मनि संवेदनजननव्यापारो न प्रमाणस्य प्रकल्प्यते । तस्य संविदात्मकत्वादारोपितनिवृत्तिव्यतिरेकेण मानजन्यफलसंविदनपेक्षत्वादित्युक्तम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**अन्तःप्रज्ञत्वादीति** । आश्रयाभावेनाऽऽश्रितप्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—**तथा चेति** । किं च ज्ञानाधीनद्वैतनिवृत्त्यवच्छिन्नक्षणातिरेकेण न क्षणान्तरे ज्ञानं स्थातुं पारयति न चास्थिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तम् । तथा च ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिव्यतिरेकेण नाऽऽत्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह—**ज्ञानस्येति** । ननु ज्ञानं द्वैतनिवर्तकमपि न स्वात्मानं निवर्तयति । निवर्त्यनिवर्तकभावस्यैकत्र विरोधात् । अतो यावन्निवर्तकं स्थास्यति तत्राऽऽह—**अवस्थाने चेति** । निवर्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निवर्तकान्तरमपेक्ष्यावस्थाने च तस्य तस्य निवर्तकान्तरव्यपेक्षत्वादाद्यस्यापि विज्ञानस्य निवर्तकत्वासिद्धिः । न च ज्ञानस्य स्वनिवर्तकत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलम्भादित्यर्थः ।

ज्ञानस्य जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्तज्जन्मनश्च द्वैतनिषेधेनैवोपक्षयात्क्षणान्तरे विषयस्फुरणजननायानवस्थानादारोपितातद्धर्मनिवृत्त्यैव ज्ञानं पर्यवसितमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** । प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमाणम् । तस्य व्यापारो जन्मैव । तेन समानकालैवानर्थनिवृत्तिरिति योजना । तत्र हेतुमाह—**बीजभावेति** । सुषुप्तं हि स्वप्नजागरिते प्रति बीजभावस्तस्याशेषविशेषविज्ञानाभावरूपत्वाद्विशेषविज्ञानानां सर्वेषां घनमेकं साधारणमविभक्तं सुषुप्तमिति तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना सम्भवतीत्यर्थः ।

युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादौ भ्रान्तिप्रतिपन्नानां प्रतिषेधादसत्त्वम् । आत्मनि तु प्रमाणेन गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न प्रतिषेधो युज्यते मानविरोधादिति शङ्कते—**कथमिति** । प्रामाणिकत्वस्यासिद्धत्वाद्युक्तमन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्यत्वमिति परिहरति—**उच्यत इति** । विमतमसत्यं व्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह—**ज्ञस्वरूपेति** । तस्याविशेषोऽव्यभिचारस्तत्र रज्ज्वादाविवेत्युदाहरणम् । अन्तःप्रज्ञत्वादीनामितरेतरव्यभिचारे निदर्शनं सर्पधारा-

सुषुप्ते व्यभिचरतीति चेन्न। सुषुप्तस्यानुभूयमानत्वात्। "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेः। अत एवादृष्टम्। यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम्। अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः। अलक्षणमलिङ्गमित्येतदननुमेयमित्यर्थः। अत एवाचिन्त्यम्। अत एवाव्यपदेश्यं शब्दैः। एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मेत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयम्। अथ वैक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारम्। "आत्मेत्येवोपासीत" इति श्रुतेः। अन्तःप्रज्ञत्वादिस्थानिधर्मप्रतिषेधः कृतः। प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उच्यते। अत एव शान्तं शिवं, यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते। प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात्। स आत्मा स विज्ञेय इति, प्रतीयमानसर्पभूच्छिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थ आत्मा। "अदृष्टो द्रष्टा" "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इत्यादिभिरुक्तो यः स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या ज्ञाते द्वैताभावः॥ ७॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अव्यभिचारिप्रत्ययेन विशिष्टानां विश्वादीनां स्वरूपमेकं तुरीयं ब्रह्मानुस्रियत इति **पारोक्ष्येण** व्याख्यातम्। इदानीमयमात्मा ब्रह्मेत्यपरोक्ष एवैकः प्रत्ययः प्रमाणमिति व्याचष्टे—**अथवेति**॥ ७॥

आनन्दगिरिटीका

दीति। विमतं सत्यमव्यभिचारित्वाद्रज्ज्वादिवदित्याह—**सर्वत्रेति**। तस्य च सत्यत्वे सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वसिद्धिरिति भावः। अव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते—**सुषुप्त इति**। न तत्र चैतन्यस्य व्यभिचारः सुषुप्तस्य स्फुरणव्याप्ततया साधकस्फुरणस्याऽऽवश्यकत्वादित्याह—**न सुषुप्तस्येति**। सुषुप्ते साधकस्फुरणस्य सत्त्वे प्रमाणमाह—**न हीति**।

निषेधशास्त्रालोचनया निर्विशेषत्वं तुरीयस्योक्तं तदेव हेतूकृत्य ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वमाह—**अत एवेति**। दृष्टस्यैवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थक्रियाराहित्यमिति विशेषणान्तरमाह—**यस्मादिति**। अदृष्टमित्यनेनाग्राह्यमित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—**कर्मेन्द्रियैरिति**। अलक्षणमित्ययुक्तम् सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिलक्षणोपलम्भादित्याशङ्क्याऽऽह—**अलिङ्गमिति**। को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादित्यादिलिङ्गोपन्यासविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याऽऽह—**अननुमेयमिति**। प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशेषणान्तरमाह—**अत एवेति**। मनोविषयत्वाभावादेव शब्दाविषयत्वं शब्दप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वादित्याह—**अत एवेति**। तर्हि यथोक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—**एकात्मेति**।

परोक्षार्थविषयतया विशेषणं व्याख्यायापरोक्षार्थतयाऽपि व्याकरोति—**अथ वेति**। अपरोक्षात्मप्रत्ययस्याऽऽत्मनि प्रमाणत्वे बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति—**आत्मेत्येवेति**। यच्चाप्नोतीत्यादिना परिपूर्णत्वादिलक्षणस्तावदात्मोक्तः। स च वाङ्मनसातीतः श्रुतिभ्योऽवगतस्तमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन गृहीत्वा तन्निष्ठस्तिष्ठतीत्यात्मनोऽवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्षनित्यदृष्टित्वं श्रुतितो दृष्टमित्यर्थः।

विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेदमाह—**अन्तरिति**। स्थानिधर्मस्य स्थानधर्मस्य च प्रतिषेधोऽन्तःशब्देन परामृश्यते। शान्तं रागद्वेषादिरहितमविक्रियं कूटस्थमित्यर्थः। शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधरूपमिति यावत्। यस्माद्द्वैताभावोपलक्षितं तस्माच्चतुर्थमित्याह—**यत इति**। अद्वैतमित्येतद्व्याचष्टे—**भेदेति**। संख्याविशेषविषयत्वाभावे कथं चतुर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**प्रतीयमानेति**। चतुर्थतुरीययोर्व्याख्यानव्याख्येयत्वेनापौनरुक्त्यम्। तस्योक्तविशेषणत्वेऽपि मम किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—**स आत्मेति**। आत्मनि यथोक्तविशेषणानि न प्रतिभान्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**स विज्ञेय इति**। तदेव व्याचष्टे—**प्रतीयमानेति**। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादिवाक्यानि प्रतीकोपादानेन दर्शयति—**न हि द्रष्टुरिति**। आत्मन्यव्यवहार्ये कुतो विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्वमविद्यावस्थायां या ज्ञेयत्वाख्याऽवगतिस्तयेदानीमपि विज्ञेयत्वमुक्तमित्याह—**भूतेति**। विद्यावस्थायामेव किमिति ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागो न भवति तत्राऽऽह—**ज्ञात इति**। ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वादित्यर्थः॥ ७॥

(अथ गौडपादीयकारिकाः)

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः । अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ । प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥

नाऽऽत्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा ॥ १२ ॥

प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणानां सर्वदुःखानां निवृत्तेरीशानस्तुरीय आत्मा । ईशान इत्यस्य पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वाद्दुःखनिवृत्तेः । अव्ययो न व्येति स्वरूपान्न व्यभिचरतीति यावत् । एतत्कुतः । यस्मादद्वैतः सर्वभावानां रज्जुसर्पवन्मृषात्वात्स एष देवो द्योतनात्तुरीयश्चतुर्थो विभुर्व्यापी स्मृतः ॥ १० ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्ययाथात्म्यावधारणार्थम् । कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं करोतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतैजसौ बद्धौ संगृहीताविष्येते । प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्तम् । ततो द्वौ तौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिध्यतो न विद्येते न सम्भवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य, तुरीये वा तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणलक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं बाह्यं द्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति तथा विश्वतैजसौ ततश्चासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसाऽन्यथाग्रहणबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्सर्वदृक्सदा तुरीयादन्यस्याभावात्सर्वदा सदैवेति सर्वं च तद्दृक्चेति सर्वदृक्तस्मान्न तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजम् । तत्र तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहणस्याप्यत एवाभावो न हि सवितरि सदा

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सर्वभावानां कल्पितानामद्वैतोऽधिष्ठानभूत इति नाशे कारणाभावादव्यय इत्यर्थः ॥१०-११-१२॥

आनन्दगिरिटीका

नान्तःप्रज्ञमित्यादिश्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विवरणरूपाञ्श्लोकानवतारयति—**अत्रेति** । विविधं स्थानत्रयमस्माद्भवतीति व्युत्पत्त्या तुरीयो विभुरुच्यते । न हि तुरीयातिरेकेण स्थानत्रयमात्मानं धारयति । सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां तद्धेतूनां तदाधाराणामिति यावत् । ईशानपदं प्रयुज्य प्रभुपदं प्रयुञ्जानस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**ईशान इति** । तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति सामर्थ्यस्य नित्यत्वान्न कदाचिदपि दुःखं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**तद्विज्ञानेति** । संसृष्टरूपेण व्ययोऽस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि—**स्वरूपादिति** । तत्र प्रश्नपूर्वकमद्वितीयत्वं हेतुमाह—**एतत् कुत इति** । अतो द्वितीयस्य व्ययहेतोरभावादिति शेषः । विश्वादीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वभावानामिति** । अवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्योक्तलक्षणत्वं विद्वदनुभवसिद्धमिति सूचयति—**स्मृत इति** ॥ १० ॥

विश्वादिष्ववान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्धारयति—**कार्येति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**विश्वादीनामिति** । विश्वतैजसयोरुभयबद्धत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं विशेषः । अथेदं निरूपणं कुत्रोपयुज्यते । तत्राऽऽह—**तुर्येति** । प्राज्ञस्य कारणमात्रबद्धत्वं साधयति—**तत्त्वाप्रतिबोधेति** । त्रयाणामवान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते तुरीये किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह —**तत इति** । तयोस्तस्मिन्नविद्यमानत्वं चिदेकताने तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह—**न सम्भवत इति** ॥ ११ ॥

प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं साधयति—**नाऽऽत्मानमिति** । तुरीयस्य कार्यकारणाभ्यामसंस्पृष्टत्वं स्पष्टयति—**तुर्यमिति** । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—**कथमिति** । वाशब्दात्कथमित्यस्यानुवृत्तिः सूच्यते । प्रथमचोद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याचष्टे—**यस्मादिति** । विलक्षणमनात्मानमिति यावत् । अनृतमित्यस्य व्याख्यानमविद्याबीजप्रसूतमिति । द्वैतं द्वितीयमसत्यमित्यर्थः । वैधर्म्योदाहरणम्—**यथेति** । प्राज्ञस्य विभागविज्ञानाभावे फलमाह—**ततश्चेति** । यथोक्ते तमसि कार्यलिङ्गमनुमानं सूचयति—**अन्यथेति** । द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्याख्याति—**यस्मादित्यादिना** । सदैव तुरीयादन्यस्याभावात्तुरीयमेव सर्वं तच्च सदा दृग्रूपमिति यस्मात्तस्मादिति योजना । **तत्रेति** परिपूर्णे

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः। बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ १३ ॥
स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया। न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥१४॥

प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाशनमन्यथा प्रकाशनं वा सम्भवति। "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेः। अथ वा जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वभूतावस्थः सर्ववस्तुदृगाभासस्तुरीय एवेति सर्वदृक्सदा। "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यादिश्रुतेः ॥ १२ ॥

निमित्तान्तरप्राप्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः। कथं द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वात्कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ताऽऽशङ्का निवर्त्यते। यस्माद्बीजनिद्रायुतस्तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा। सैव च विशेषप्रतिबोधप्रसवस्य बीजम्। सा बीजनिद्रा। तया युतः प्राज्ञः। सदा दृक्स्वभावत्वात्तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणा निद्रा तुरीये न विद्यते। अतो न कारणबन्धस्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम्। निद्रोक्ता तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणं तम इति। ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ विश्वतैजसौ। अतस्तौ कार्यकारणबद्धावित्युक्तौ। प्राज्ञस्तु स्वप्नवर्जितया केवलयैव निद्रया युत इति कारणबद्ध इत्युक्तम्। नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो विरुद्धत्वात्सवितरीव तमः। अतो न कार्यकारणबद्ध इत्युक्तस्तुरीयः ॥१४॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तुरीयं कारणबद्धं द्वैताग्रहणवत्त्वात् प्राज्ञवदित्यनुमानविराधपरिहाराय श्लोक इत्याह—**निमित्तान्तरप्राप्तेति**। प्राज्ञस्योत्तरभाविकार्यनियतपूर्वभावित्वं कारणबद्धत्वे प्रयोजकम्, अतोऽप्रयोजको हेतुरित्याह—**यस्माद्बीजनिद्रायुत इति**। किञ्च, तुरीयस्य विशुद्धदृक्स्वभावत्वात् तत्त्वाप्रतिबोधग्राहकबाधात् कालात्ययापदिष्टो हेतुरित्याह—**सदा दृक्स्वभावत्वादिति** ॥ १३ ॥

कार्यकारणबद्धौ ताविति श्लोकार्थं प्रपञ्चयति—**स्वप्ननिद्रायुताविति** ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिटीका

चिदेकतानं तुरीयं परामृश्यते। **अत एवेति**। कारणाभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः। तुरीये तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणयोरसम्भवं दृष्टान्तेन साधयति—**न हीति**। यत्तु तुरीयस्य सदा दृगात्मत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह—**न हि द्रष्टुरिति**। चतुर्थपादं प्रकारान्तरेण योजयति—**अथ वेति**। तत्रापि श्रुतिमनुकूलयति—**नान्यदिति** ॥ १२ ॥

अनुमानप्रयुक्तां तुरीयेऽपि कारणबद्धत्वाशङ्कां परिहरति—**द्वैतस्येति**। श्लोकस्य तात्पर्यं गृह्णाति—**निमित्तान्तरेति**। विमतं कारणबद्धं द्वैताग्रहणवत्त्वात्प्राज्ञवदित्यनुमानमेव दर्शयन्निमित्तान्तरमेव स्फोरयति—**कथमिति**। अनुमानकृताशङ्कानिवर्तकत्वेन श्लोकमवतारयति—**प्राप्तेति**। प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वं कारणबद्धत्वप्रयोजकम्। न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह—**यस्मादिति**। किं च तुरीयस्य विशुद्धचिद्धातुत्वप्रसाधनप्रमाणबाधात्कालात्ययापदिष्टो हेतुरित्याह—**सदेति**। न च पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिस्तुरीयस्योत्तरभाविकार्यापेक्षया नियतप्राग्भावित्वाभावादिति मत्वाऽऽह—**तत्त्वेति**। दोषद्वयवत्त्वेनानुमानस्यामानत्वे फलितमाह—**अतो नेति** ॥ १३ ॥

कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुभवावष्टम्भेन प्रपञ्चयति—**स्वप्नेति**। ननु तैजसस्यैव स्वप्नयुक्तत्वं युक्तं न तु विश्वस्य प्रबुध्यमानस्य तद्योगो युज्यते प्रबुध्यमानत्वव्याघातात्। कथमविशेषेण विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुताविति। तत्र स्वप्नशब्दार्थमाह—**स्वप्न इति**। यथा रज्ज्वां सर्पो गृह्यमाणोऽन्यथा गृह्यते तथाऽऽत्मनि देहादिग्रहणमन्यथाग्रहणम्। आत्मनो देहादिवैलक्षण्यस्य श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्तेन स्वप्नशब्दितेनान्यथाग्रहणेन संसृष्टत्वं विश्वतैजसयोरविशिष्टमित्यर्थः। तथा निद्राणस्यैव निद्रा युक्ता न तु प्रबोधवतो विश्वस्येत्याशङ्क्याऽऽह—**निद्रेति**। उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वतैजसयोर्वैशिष्ट्यं निगमयति—**ताभ्यामिति**। तयोरन्यथाग्रहणेन अग्रहणेन च वैशिष्ट्यं प्रागपि सूचितमित्याशङ्क्याऽऽह—**अत इति**। द्वितीयं पादं विभजते—**प्राज्ञस्त्विति**। द्वितीयार्धं व्याचष्टे—**नोभयमिति**। तुरीये निद्रास्वप्नयोरदर्शने हेतुमाह—**विरुद्धत्वादिति**। अज्ञानतत्कार्ययोर्नित्यविज्ञप्तिरूपे तुरीये विरुद्धत्वादनुपलब्धिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—**सवितरीवेति**। तुरीये वस्तुतो नाविद्यातत्कार्ययोः सङ्गतिरस्तीत्यङ्गीकृत्य प्रागपि सूचितमित्याह—**अतो नेति** ॥ १४ ॥

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः । विपर्यासे [1]तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥
अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजागरितयोरन्यथा रज्ज्वां सर्पमिव गृह्णतस्तत्त्वं स्वप्नो भवति । निद्रा तत्त्वमजानतस्तिसृष्ववस्थासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तुल्यत्वाद्विश्वतैजसयोरेकराशित्वम् । अन्यथाग्रहणप्राधान्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन्विपर्यासः स्वप्नः । तृतीये तु स्थाने तत्त्वाज्ञानलक्षणा निद्रैव केवला विपर्यासः । अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणाग्रहणलक्षणविपर्यासे कार्यकारणबन्धरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते तदोभयलक्षणं बन्धरूपं तत्रापश्यंस्तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वाप्रतिबोधरूपेण बीजात्मनाऽन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं पिता पुत्रोऽयं नप्ता क्षेत्रं पशवोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽहमनेन वर्धितश्चानेनेत्येवंप्रकारान्स्वप्नान्स्थानद्वयेऽपि पश्यन्सुप्तो यदा वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा नास्येवं त्वं हेतुफलात्मकः किं तु तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानो यदा तदैवं प्रतिबुध्यते । कथं नास्मिन्बाह्यमाभ्यन्तरं वा

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तयोरिति द्विवचनं त्रिषु कथं घटते तत्राह—**स्वप्ननिद्रयोरिति** । विश्वतैजसावेको राशिः प्राज्ञो द्वितीयस्ततः श्लोके द्विवचनं न विरुध्यत इति भावः । कस्मिंस्थाने को विपर्यास इत्याशङ्क्याह—**अन्यथेति** । तस्मिन्निति विश्वतैजसाख्ये कार्यस्थाने तत्त्वप्रतिबोधेन विपर्यासे क्षीणे इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

कीदृशं तर्हि तत्त्वं प्रतिबुद्ध्यत इत्याशङ्क्याह—**अनादिमायेति** । यदा प्रतिबोध्यत इति शेषः । केन कथं वा प्रतिबोध्यत इत्यत आह—**वेदान्तार्थेति** ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिटीका

कदा तर्हि स्वप्नो भवतीत्यपेक्षायामाह—**अन्यथेति** । निद्रा तर्हि कदेति सन्दिहानं प्रत्याह—**निद्रेति** । तुरीयप्रतिपत्तिसमयं सङ्गिरते—**विपर्यास इति** । श्लोकव्यावर्त्यामाकाङ्क्षां दर्शयति—**कदेति** । कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा निद्रानिष्ठः स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रश्नत्रयस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति—**उच्यत इति** । तत्र कदा स्वप्नो भवतीति प्रश्नं परिहरति—**स्वप्नेति** । अवस्थाद्वये स्वप्नद्रष्टुरित्यर्थः । द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते—**निद्रेति**। विश्वादिषु त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—**स्वप्ननिद्रयोरिति** । विश्वतैजसावेको राशिः । प्राज्ञो द्वितीयः । ततः श्लोके द्विवचनमविरुद्धमित्यर्थः । प्रथमे राशौ विपर्यासस्वरूपं कथयति—**अन्यथेति** । द्वितीये राशौ विपर्यासविशेषं दर्शयति—**तृतीये त्विति** । द्वितीयार्धगतान्यक्षराणि व्याकरोति—**अत इति** । द्विवचनस्योपपन्नत्वाद्विपर्यासस्य च विभागेन निर्धारितत्वादित्यर्थः । तृतीयं प्रश्नं प्रतिविधत्ते—**तदेति** । तत्त्वप्रबोधाद्विपर्यासक्षयावस्थायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

कदा तत्त्वप्रतिबोधो विपर्यासक्षयहेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह—**अनादीति** । प्रतिबुध्यमानं तत्त्वमेव विशिनष्टि—**अजमिति** । जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति—**योऽयमिति** । परमात्मैव जीवभावमापन्नः ससरतीत्यर्थः । तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्याशङ्क्य कार्यकारणबद्धत्वादित्याह—**स इति** । परमात्मोभयलक्षणेन स्वापेन सुप्तो जीवो भवतीत्यन्वयः । स्वापस्योभयलक्षणत्वमेव प्रकटयति—**तत्त्वेत्यादिना** । मायालक्षणेनेत्युभयत्र सम्बध्यते । सुप्तमेव व्यनक्ति—**ममेत्यादिना** । स्वापपरिगृहीतस्यैव प्रतिबोधनावकाशो भवतीत्याह—**यदेति** । यदा सुषुप्तस्तदा बुध्यत इति शेषः । प्रतिबोधकं विशिनष्टि—**वेदान्तार्थेति**। कथं प्रतिबोधनं तदाह—**नासीति**। अनुभूयमानत्वमेवमित्युच्यते । यदोक्तविशेषणेन गुरुणा प्रतिबोध्यमानः शिष्यस्तदाऽसावेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तम् । तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीयार्धव्याख्यानेन विशदयति—**कथमित्यादिना** । अस्मिन्निति सप्तम्या बोध्यात्मरूपं परामृश्यते । बाह्यं कार्यमान्तरं कारणं तच्चोभयमिह नास्ति । ततो जन्मादेर्भावविकारस्य नात्रावकाशः सम्भवतीत्यर्थः ।

---

१. तयोः तैजसप्राज्ञयोः— विपर्यासे क्षीणे इति योजना । सुषुप्ते अज्ञानमेव विषयं इत्युपचर्यते तद्बीजत्वात्तस्य ।

[1]प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः। मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥ १७॥

जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सबाह्याभ्यन्तरसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः। यस्माज्जन्मादिकारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोबीजं निद्रा विद्यत इत्यनिद्रम्। अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्वप्नम्। तन्निमित्तत्वादन्यथाग्रहणस्य। यस्माच्चानिद्रमस्वप्नं तस्मादजमद्वैतं तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा[2]॥ १६॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपञ्चे कथमद्वैतमिति। उच्यते। सत्यमेवं स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत। रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वान्न तु स विद्यते। विद्यमानश्चेन्निवर्तेत न संशयः। न हि रज्ज्वां भ्रान्तिबुद्ध्या कल्पितः सर्पो विद्यमानः सन्विवेकतो निवृत्तः। नैव माया मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शिनां चक्षुर्बन्धापगमे विद्यमाना सती निवृत्ता। तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं द्वैतं रज्जुवन्मायाविवच्चाद्वैतं परमार्थतस्तस्मान्न कश्चित्प्रपञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वाऽस्तीत्यभिप्रायः॥ १७॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

प्रपञ्चनिवृत्त्या सद्वितीयत्वमाशङ्क्याह—**प्रपञ्चो यदीति**। प्रमाणिकस्यैवाभावः प्रामाणिकः प्रसिद्धो नापरः। आगन्तुकमिथ्याभूतप्रपञ्चस्य निवृत्तिरपि न वस्त्विति नात्र विघात इत्यर्थः॥ १७॥

आनन्दगिरिटीका

अवतारितं विशेषणं सप्रमाणं योजयति—**सबाह्येति**। अजत्वादेवानिद्रं कार्याभावे कारणस्य प्रमाणाभावेन वक्तुमशक्यत्वादिति मत्वाऽऽह—**यस्मादिति**। अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति—**अत एवेति**। अग्रहणान्यथाग्रहणसम्बन्धवैधुर्यं हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याह—**यस्माच्चेति**। तत्त्वमेवंलक्षणमस्तु। आत्मनः किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तदा विशिष्टेनाऽऽचार्येण विशिष्टं शिष्यं प्रतिबोधनावस्थायामित्यर्थः॥ १६॥

तुरीयमद्वैतमित्युक्तं तदयुक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**प्रपञ्च इति**। प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधात्तदद्वितीयत्वमविरुद्धमिति सैद्धान्तिकीमाशङ्कां पूर्ववाद्यनुवदति—**प्रपञ्चेति**। तर्हि पूर्वं प्रपञ्चनिवृत्तेरनिवृत्तस्य तस्य सत्त्वान्नाद्वैतं सेद्धुमर्हतीति पूर्ववाद्येव ब्रवीति—**अनिवृत्त इति**। सिद्धान्ती श्लोकेनोत्तरमाह—**उच्यत इति**। किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमुपेत्याद्वैतानुपपत्तिरुच्यते किं वाऽवस्तुत्वमिति विकल्प्याऽऽद्येऽद्वैतानुपपत्तिमङ्गीकरोति—**सत्यमिति**। अद्वैतं तर्हि कथमुपपद्येतेत्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह—**रज्ज्वामिति**। यथा सर्पो रज्ज्वां कल्पितो वस्तुतो नास्ति तथा प्रपञ्चोऽपि कल्पितत्वान्नैव वस्तुतो विद्यते। तथा च तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति—**विद्यमानश्चेदिति**। यद्यात्मनि कारणाधीनः सन्प्रपञ्चो विद्येत तदा कृतकस्यानित्यत्वनियमात्तन्निवृत्तिरवश्यम्भाविनी। कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणसंसर्गस्ततः सति कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरनात्यन्तिकत्वादद्वैतानुपपत्तिराशङ्क्येत। न च कारणाधीनः सन्प्रपञ्चोऽस्ति। तस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वादित्यर्थः। प्रपञ्चस्य मायया विद्यमानत्वं न तु वस्तुत्वमित्युदाहरणाभ्यामुपपादयति—**न हीत्यादिना**। सर्पो हि रज्ज्वां भ्रान्त्या कल्पितो नायं सर्पो रज्जुरेष एवेति विवेकधिया निवृत्तो नैव वस्तुतो विद्यते। बाधितस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावात्। माया चेन्द्रजालशब्दवाच्या मायाविना प्रदर्शिता पार्श्वस्थानां मायादर्शनवतां चक्षुर्गतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे सति समुत्पन्नसम्यग्दर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना भवितुमुत्सहते।

---

१. प्रपञ्चो यदि विद्येत—माध्वानां "देहगेहादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धो यदि स्वातन्त्र्येण विद्येत" इति साध्याहारं विवरणं प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रद्वेषेण न तु शब्दार्थः।

निवर्तेत न संशयः—'यदि पराधीनोऽपि विद्येत तदा ईश्वरप्रसादान्निवर्तेत' इति व्याख्यानं साध्याहारत्वान्न युक्तम्।

अज्ञैः द्वैतं द्वितीयेन प्रकारेण ज्ञातं तत् वैपरीत्येन ज्ञातं तच्च मिथ्याज्ञानम्, तत् मायामात्रम्। भगवदिच्छया मायया निर्मितं, ततः तदिच्छया निवर्तेत इत्यर्थः। तत्रापि मायापदस्येच्छार्थकत्वमसम्भावितम्।

२. अजं जन्मरहितं, अनिद्रं अज्ञानरहितं अस्वप्नं भ्रमरहितं अत एवाद्वैतं तदा बुध्यते (कल्प० २.१.११)।

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

ननु शास्ता शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निवृत्त इत्युच्यते । विकल्पो विनिवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो मायारज्जुसर्पवत्तथाऽयं शिष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तोऽत

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

शास्त्रादिविभागस्य मिथ्यात्वे सत्यफलहेतुत्वानुपपत्तेः सत्यत्वं वक्तव्यं ततस्तन्निवृत्तिर्निरूपितरूपा वक्तव्येत्यभिप्रेत्याह—**ननु शास्त्रेति । कल्पित इति** । समर्थितो यदि केनचित् प्रमाणेन स्यात् । निवृत्तिरपि निरूपितरूपा स्यात् न त्वयं मया प्रमाणेन समर्थितः कल्पिताहिदंशादेरपि सत्यमूर्छादिकार्यहेतुत्वदर्शनादित्यभिप्रेत्याह—**यथाऽयमित्यादिना** । सर्वस्य सतो ब्रह्मरूपत्वेऽपि उपदेशक्रियोपाधौ कल्पितभेदेन गुरुत्वं शिष्यत्वं च समारोपितं उपाधिनिवृत्तौ निवर्तत इत्यर्थः ।

एतेनैतदपास्तम् । यदाहुः—अद्वैते प्रमाणमस्ति चेदद्वैतस्य व्याघात इति । यतः प्रमाणं अद्वैतप्रमितिं स्वकार्यं कृत्वा आश्रयाभावादुपसंह्रियते अतः प्रमितस्याद्वैतस्य न प्रमाणेन विरोधः । किञ्च, अद्वैतप्रमाणेन स्वप्रमेयं न हन्यते । हन्तृत्वे तन्न तन्मानं मानं हन्तृ न कस्यचित् ॥ किञ्च, न वा अद्वैतप्रमाणयोः प्रमित्यभावेन तद्विरोधः प्रमातुं शक्यस्त्वया । विशेषणासिद्धौ विशिष्टासिद्धेरतस्ते भ्रम एवाभूत् अद्वैतप्रमाणे सति तद्व्याघात इति ।

किञ्च प्रमाणं प्रमेयभिन्नमिति व्याप्तिबलात्ते विरोधबुद्धिराविरभूत् । तत्र च न सत्यत एव भिन्नत्वमस्मत्सम्मतं व्यावहारिकेणापि तदुपपत्तेः तत्रापि बिम्बात्प्रतिबिम्बस्य तात्त्विकभेदाभावेऽपि तत्र तन्मानं सम्मतं अतः कथं सदद्वैतस्य प्रमाणभावेन विरोधः ।

भवतु वा अन्यस्य प्रमेयात्प्रमाणस्य सत्यत एव भिन्नत्वम् । नाद्वैतात्तत्प्रमाणस्य, अद्वैततत्प्रमाणतद्भेदानामेकप्रमाणविषयत्वात् अद्वैतप्रमाणस्य चाद्वैताकारसमाप्तस्य च भेदे व्यापारायोगात् अनुपपत्त्या चाक्षिप्तस्य भेदस्याद्वैततत्प्रमाणयोः प्रमाणप्रमेयभावनिर्वाहकत्वात् व्याघातकत्वायोगात् । भेदासहिष्णु अद्वैतप्रमाणं भेदमाकाङ्क्षतीति च सुभाषितम् । तिष्ठतु वा अयं फल्गुकोलाहलः प्रमाणप्रश्न एवाद्वैते न सम्भवतीति ब्रूमः । पदार्थमात्रप्रश्नस्यानुपयोगात् । संसर्गप्रश्ने च विषयविषयिभावसिद्धौ व्यर्थः प्रश्नः । असिद्धौ च निर्विषयोऽप्रमिते प्रश्न इति । अपि च संशयिते विपर्यस्ते सुषुप्तायमाने वा, आद्ये सोऽपि संशयः स्यात् तदेकविषयत्वात् । द्वितीये त्वं भ्रान्तः स्याः प्रमाणानर्हे च विपर्यस्ते प्रमाणं पृच्छन् विप्रलम्भकः स्याः । तृतीये तु न वाङ्मात्रप्रसरोऽपि कुतस्तद्विषयप्रश्नः स्वपक्षे च विचारासहिष्णुरेव व्यवहाराङ्गं वर्णदैर्घ्यादिवदिति न साम्यम् । तस्मात्तत्त्वतः प्रश्नाभावात् नोत्तरमप्यद्वैते प्रसरीसर्ति । तदेतदभिप्रेत्योक्तं "यतो वाचो निवर्तन्त" इति । किञ्च "प्रमाणादिविकल्पानामुत्थितेः प्राक् प्रसिद्धितः । स्वतःसिद्धमतोऽद्वैतं न प्रमाप्रश्नमर्हति ॥" न च प्रमाणानुपन्यासे वादाभावप्रसङ्गः एवंरूपवाद-

आनन्दगिरिटीका

यथेदमुदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं न परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यासत्त्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**रज्जुवदिति** । प्रपञ्चस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावे तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥१७॥

प्रकारान्तरेणाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति—**विकल्प इति** । यदि केनचिद्धेतुना तत्त्वज्ञानेन कार्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतया विकल्पितस्तथाप्यसौ बाधितो निवर्तेत न तु तात्त्विकमद्वैतं विरोद्धुमर्हति । तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं निमित्तीकृत्य यतः शास्त्रादिभेदोऽनूद्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निर्वृत्ते न किञ्चिदपि द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यमाशङ्कामाह—**नन्विति** । तदनिवृत्तौ नाद्वैतसिद्धिर्न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः, तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञानहेतुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धूमाभासस्याव्याप्तस्यातद्धेतुत्वेऽपि कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिबिम्बादिवदुपपन्नमित्युत्तरमाह—**उच्यत इति** । शिष्यः शास्ता शास्त्रमित्ययं विकल्पो विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वाज्ज्ञानबाध्यत्वादद्वैताविरोधीत्यर्थः । शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेति** । मायाविना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेष्यते **यथा** च सर्पधारादिविकल्पितस्तथाऽयं प्रपञ्चः सर्वोऽपि कल्पितो वस्तु न भवतीति प्रपञ्चितम् । तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्यादिरपि ज्ञानात्प्राक्कल्पितः सन्नज्ञानकृतो मिथ्येत्यर्थः । किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ कल्प्यते तत्राऽऽह—

(उपनिषत्)

[1]सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोंकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्ता शास्त्रमिति । उपदेशकार्ये तु ज्ञाने निर्वृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

अभिधेयप्रधान ओङ्कारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सोऽयमात्माऽध्यक्षरमक्षरमधिकृत्याभिधानप्राधान्येन वर्ण्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनस्तदक्षरमित्याह—ओङ्कारः । सोऽयमोङ्कारः पादशः प्रविभज्यमानोऽधिमात्रं मात्रामधिकृत्य वर्तत इत्यधिमात्रम् । कथमात्मनो ये पादास्त ओङ्कारस्य मात्राः । कास्ताः । अकार उकारो मकार इति ॥८॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओङ्कारस्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह—आप्तेराप्तिर्व्याप्तिरकारेण सर्वा वाग्व्याप्ता । "अकारो वै सर्वा वाक्" इति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत् । "तस्य ह वैतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः" इत्यादिश्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वं चावोचाम ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सम्भवात् । न च वयं केनापि विवदामहे । सुखब्रह्मभूता एवास्महे, कथमप्युद्भूतं भ्रममेव बाधामहे प्रसिद्धिमात्रेणेत्यलम् ॥ १८ ॥

एवं तावदध्यारोपापवादाभ्यां परमार्थं वस्तु निर्दिश्य इदानीमेतद्ग्रहणासमर्थानां मन्दाधिकारिणामुपासनविधानायाध्यारोपवृत्तिमाश्रित्योपक्रमते—**अभिधेयप्रधान इत्यादिना** । अध्यासो हि साहश्यनिबन्धनः प्रसिद्धः इह कथं प्रधानसाहश्यमिति पृच्छति—**केनेति** । वाच्यवाचकयोः प्रसिद्धिसिद्धं भेदमाश्रित्य साहश्यमुच्यते, तत्त्वतस्तु न भेदोऽपीत्याह—**अभिधानाभिधेययोरिति** ॥ ९ ॥

आनन्दगिरिटीका

उपदेशेति । उपदेशमुद्दिश्य यथोक्तविभागवचनमित्युक्तमुपसंहरति—**अत इति** । उपदेशात्प्रागिव तस्मादूर्ध्वमपि भेदोऽनुवर्ततामित्याशङ्क्य विरोधिसद्भावान्मैवमित्याह—**उपदेशेति** ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुत्तमानां चाधिकारिणामध्यारोपापवादाभ्यां पारमार्थिकं तत्त्वमुपदिष्टम् । इदानीं तत्त्वग्रहणासमर्थानामधमाधिकारिणामाध्यानविधानायाऽऽरोपदृष्टिमेवावष्टभ्य व्याचष्टे—**अधिधेयेत्यादिना** । अध्यक्षरमित्येतद्व्याकरोति—**अक्षरमिति** । अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति—**किं पुनरित्यादिना** । तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति—**सोऽयमिति** । आत्मा हि पादशो विभज्यते; मात्रामधिकृत्य पुनरोङ्कारो व्यवतिष्ठते तत्कथं पादशो विभज्यमानस्याधिमात्रत्वमिति पृच्छति—**कथमिति** । पादानां मात्राणां चैकत्वादेतदविरुद्धमित्याह—**आत्मन इति** ॥ ८ ॥

पादानां मात्राणां च मध्ये विश्वाख्यविशेषस्याकाराख्यविशेषत्वं निगमयति—**तत्रेति** । विश्वाकारयोरेकत्वं साहश्ये सत्यारोपयितुं शक्यमन्यत्र सत्येव तस्मिन्नारोपसंदर्शनात्तथा च किं तदारोपप्रयोजकं साहश्यमिति पृच्छति—**केनेति** । सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतारयति—**आहेति** । व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुत्युपन्यासेन व्यनक्ति—**अकारेणेति** । अध्यात्माधिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्व्याप्तिं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—**तथेति** । किं च सामान्यद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्यं न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह—**अभिधानेति** । सामान्यान्तर-

---

१. सोऽयमात्मा—इत्यस्य श्रीब्रह्मादिषु नियामकतया स्थित इत्यर्थस्तु अशब्दार्थः । सः ब्रह्मत्वेनोक्ताभिन्नः अयं जीव इत्यर्थस्य स्पष्टतरत्वात् । 'स्थूलभुक्' इत्यादौ भुङ्क्ते भोजयति चेति व्याख्यातम्—ईश्वरपरत्वात् । सुषुप्तिस्थान इत्यादावपि एकीभूतो वैश्वानरतैजसाभ्यां संश्लेषविशेषरूपैकोभावं प्राप्तः प्रज्ञाघनः प्रज्ञापितो घनः जीवः येन सः' इतीश्वरपरमेव । प्राज्ञः प्रकर्षेण ज्ञापयतीति ईश्वर एव प्राज्ञः । सर्वमिदं न ऋजु ।

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वा, उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥१०॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदँ् सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

आदिरस्य विद्यत इत्यादिमद्यथैवाऽऽदिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य। तदेकत्वविदः फलमाह—आप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिः प्रथमश्च भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः॥९॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओङ्कारस्योकारो द्वितीया मात्रा। केन सामान्येनेत्याह—उत्कर्षात्। अकारादुत्कृष्ट इव ह्युकारस्तथा तैजसो विश्वादुभयत्वाद्वाऽकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उभयभाक्त्वसामान्यात्। विद्वत्फलमुच्यते—उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम्। विज्ञानसन्ततिं वर्धयतीत्यर्थः। समानस्तुल्यश्च मित्रपक्षस्येव शत्रुपक्षाणामप्यप्रद्वेष्यो भवति। अब्रह्मविदस्य कुले न भवति य एवं वेद॥ १०॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओङ्कारस्य मकारस्तृतीया मात्रा। केन सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र। मितेर्मितिर्मानं मीयेते इव हि विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव यवाः। तथोङ्कारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे। अपीतेर्वा। अपीतिरप्यय एकीभावः। ओङ्कारोच्चारणेऽन्त्येऽक्षर एकीभूताविवाकारोकारौ। तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तिकाले प्राज्ञे। अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञम-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यद्यप्यकारस्य सर्वंव्यापकत्वात् तत्त्वत उत्कृष्टत्वं तथापि पाठक्रमेणोकारस्योत्तरत्वादुत्कृष्टत्वमित्याह—**उत्कृष्ट इव हीति**। ओमिति नैरन्तर्योच्चारणे मकारे प्रविश्याकारोकारौ मकारान्निर्गच्छत इवेत्यर्थः॥ १०॥

आनन्दगिरिटीका

माह—**आदिरिति**। तदेव स्फुटयति—**यथैवेति**। उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादादिमत्त्वमकारस्य द्रष्टव्यम्। विश्वस्य पुनरादिमत्त्वं तैजसप्राज्ञावपेक्ष्याऽऽद्यस्थाने वर्तमानत्वादित्यर्थः। उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति—**तस्मादिति**। किमर्थमित्थं सामान्यद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह—**तदेकत्वेति**। सादृश्यविकल्पादेव फलविकल्पः॥ ९॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिशति—**स्वप्नेत्यादिना**। यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं सत्येव सामान्ये वक्तव्यं तदभावे तदारोपायोगादिति पृच्छति—**केनेति**। सामान्योपन्यासपूर्वकमेकत्वारोपं साधयति—**आहेति**। अकारस्य सर्ववाग्व्यापकत्वेनोत्कृष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्ण्यते तत्राऽऽह—**अकारादिति**। अकारस्योकर्षे वास्तवेऽपि पाठक्रमादुकारस्योत्कर्षंवत्त्वमौपचारिकमिवकारश्चामुमर्थमुपोद्बलयति। यथाऽकारादुकारस्योत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वात्तैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः सूक्ष्माभिमानिनः स्थूलाभिमानिनः सकाशादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह—**अकारेति**। उकारतैजसयोर्न प्रत्येकमुभयत्वमेकत्वस्योभयत्वव्याघातादित्याशङ्क्य व्याकरोति—**अकारेति**। मध्यस्थत्वादुकारतैजसयोरुभयभाक्त्वं सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं शक्यमारोपयितुमित्याह—**अत इति**। यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वादुपादेयमिति सूचयति—**विद्वदिति**। ज्ञानसन्ततेरुत्कर्षो नाम कुतश्चित्तस्याः भेदावेदनं तस्येष्टत्वाभावे कथं फलत्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**विज्ञानेति**। पक्षद्वयतुल्यत्वमेव प्रकटयति—**अप्रद्वेष्य इति**। सादृश्यभेदेन फलभेदमावेद्य द्विविधसादृश्यप्रयुक्तैकत्वविज्ञानफलमाह—**अब्रह्मविदिति**॥ १०॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति—**सुषुप्तेति**। पूर्ववदेकत्वप्रयोजकमत्रापि प्रश्नपूर्वकमुपवर्णयति—**केनेत्यादिना**। मानमेव विवृणोति—**मीयते इति**। ओमित्योङ्कारस्य नैरन्तर्येणोच्चारणे सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुनस्तस्मान्निर्गच्छन्ताविवोपलभ्येते तेन मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः। एकीभावमेव स्फोरयति—**ओङ्कारेति**। मकारवत्प्राज्ञेऽपि तदस्ति सामान्यमित्याह—**तथेति**। उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह—

(गौडपादीयकारिका:)

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम्। मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥
तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥
मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥
त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः । स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥ २२ ॥

कारयोः। विद्वत्फलमाह। मिनोति ह वा इदं सर्वं जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः। अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः। अत्रावान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

विश्वस्यात्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदाऽऽदित्वसामान्यमुक्तन्यायेनोत्कटमुद्भूतं दृश्यत इत्यर्थः। अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं मात्रासंप्रतिपत्ताविति। विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यत इत्यर्थः। आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्तते चशब्दात् ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उकारत्वविवक्षायामुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्ट इत्यर्थः। उभयत्वं च स्फुटमेवेति। पूर्ववत्सर्वम् ॥ २० ॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य मितिलयावुत्कृष्टे सामान्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्त्येवमेवैतदिति निश्चितो यः स पूज्यो वन्द्यश्च ब्रह्मविल्लोके भवति ॥२२॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अङ्गे[1] स्तुतिः परार्थत्वादित्युक्तत्वात् नेदं भूतार्थं फलवचनमित्याह—**अत्रावान्तरेति** ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिटीका

अतो वेति। सामान्यद्वयद्वारेण प्राज्ञमकारयोरेकत्वज्ञानं नाविवक्षितं फलवत्त्वादित्याह—**विद्वदिति**। अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि—**जगद्याथात्म्यमिति**। तद्याथात्म्यं चाव्याकृतत्वं प्रलयभवनमनिष्टत्वान्न फलमित्याशङ्क्याऽऽह—**जगदिति**। तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदकथनादुपासनाभेदमाशङ्क्याङ्गेषु फलभेदश्रुतेरर्थवादत्वमुपेत्याऽऽह—**अत्रेति**। पादानां मात्राणां च क्रमादेकत्वविज्ञाने फलकथनं सर्वान्पादान्मात्राश्च सर्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य प्रधानस्य ब्रह्मध्यानस्य साधनं यदोङ्काराख्यमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदेवैकमुपासनमितरस्य तदङ्गत्वान्नोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पादानां मात्राणां च यदेकत्वं सनिमित्तं श्रुत्योपन्यस्तं तत्र श्रुत्यर्थविवरणरूपान्पूर्ववदेव श्लोकानवतारयति—**अत्रेति**। प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चाभेदारोपार्थमुक्तं सामान्यद्वयं विशदयति—**विश्वस्येति**। उक्तन्यायेनाऽऽदिरस्येत्यादाविति शेषः। पुनरुक्तिपरिहारद्वारा विवक्षितमर्थमाह—**अत्वेति**। अनुवृत्तिद्योतकं दर्शयति—**चशब्दादिति** ॥ १९ ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वारोपप्रयोजकद्वयं श्रुत्युक्तं व्यनक्ति—**तैजसस्येति**। स्फुटमिति क्रियाविशेषणम्। तथाविधमित्यस्यार्थं स्फुटमित्याह—**स्फुटमेवेति**। उक्तविज्ञान इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासम्प्रतिपत्ताविति तस्य व्याख्यानं सर्वमित्युच्यते तत्पूर्ववद्द्रष्टव्यमित्युच्यते—**पूर्ववदिति** ॥ २० ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यासे सामान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं विशदयति—**मकारेति**। अक्षरार्थस्य पूर्ववदेव सुज्ञानत्वात्तात्पर्यार्थमाह—**मकारत्व इति** ॥ २१ ॥

विश्वादीनामकारादीनां च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्तौति—**त्रिष्विति**। यथोक्तस्थानत्रयं जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं चेति त्रितयं तुल्यं पादानां मात्राणां चेति शेषः। उक्तं सामान्यमाप्तिरुत्कर्षो मितिरित्यादि। महामुनिरित्यस्यार्थमाह—**ब्रह्मविदिति** ॥ २२ ॥

---

१. अङ्ग इति—पू० मी० अ० ४-३-१।

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् । मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

(उपनिषत्)

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोंकार
आत्मैव[1] संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥१२॥

इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा यथोक्तोङ्कारं प्रतिपद्य यो ध्यायति तमकारो नयते विश्वं प्रापयति । अकारालम्बनोङ्कारं विद्वान्वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथोकारस्तैजसम् । मकारश्चापि पुनः प्राज्ञं चशब्दान्नयत इत्यनुवर्तते । क्षीणे तु मकारे बीजभावक्षयादमात्र ओङ्कारे गतिर्न विद्यते क्वचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति सोऽमात्र ओङ्कारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मैव केवलोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मन-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अपवाददृष्टिमाश्रित्याह—**नामात्र इति** । सर्वमोङ्कारमात्रमिति ध्यात्वा व्यवस्थितस्य यदेतावन्तं कालं ओमिति त्वया प्रतिपन्नं तच्छुद्धं ब्रह्मैवेत्याचार्योपदेशजनितसम्यग्ज्ञानेन प्राज्ञत्वादिविभागबीजाज्ञानस्य मकारत्वेन गृहीतस्य क्षये शुद्धे ब्रह्मणि व्यवस्थितस्य न क्वचिद्गतिर्विद्यते देशपरिच्छेदाभावात् इत्यर्थः ॥ २३ ॥

ओङ्कारसंवेदनं प्रत्यक्चैतन्यं त्रिमात्रेणोङ्कारेणाध्यस्तेन तादात्म्यादोङ्कार उच्यते । तस्य परेण ब्रह्मणा ऐक्यमुत्तरश्रुत्योच्यते । तां व्याचष्टे—**मात्रा यस्य न सन्तीत्यादिना** । अभिधानं वाक् अभिधेयं मनःचित्तव्यति-

आनन्दगिरिटीका

पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति—**अकार इति** । यत्र तु पादानां मात्राणां च विभागो नास्ति तस्मिन्नोङ्कारे तुरीयात्मनि व्यवस्थितस्य प्राप्तृप्राप्तव्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह—**नामात्र इति** । ओङ्कारध्यायिनमकारो विश्वं प्रापयतीत्युक्तमयुक्तम् । विश्वप्राप्तेर्ध्यानमन्तरेण सिद्धत्वात् । अकारस्य चाध्येयस्योक्तफलप्रापकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—**अकारेति** । तदालम्बनं तत्प्रधानमिति यावत् । अकारप्रधानमोङ्कारं ध्यायतो यथा वैश्वानरप्राप्तिस्तथोकारप्रधानं तमेव ध्यायतस्तैजसहिरण्यगर्भप्राप्तिर्भवतीत्याह—**तथेति** । यश्च मकारप्रधानमोङ्कारं ध्यायति तस्य प्राज्ञाव्याकृतप्राप्तिर्युक्तेत्याह—**मकारश्चेति**। क्रियापदानुवृत्तिरुभयत्र विवक्षिता । चतुर्थं पादं व्याचष्टे—**क्षीणे त्विति** । स्थूलप्रपञ्चो जागरितं विश्वश्चेत्येतत्त्रितयमकारमात्रं सूक्ष्मप्रपञ्चः स्वप्नस्तैजसश्चैतत्त्रितयमुकारमात्रं प्रपञ्चद्वयकारणं सुषुप्तं प्राज्ञश्चेत्येतत्त्रितयं मकारमात्रं तत्रापि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरभावमापद्यते । तदेवं सर्वमोङ्कारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतावन्तं कालमोमितिरूपेण प्रतिपन्नं तत्परिशुद्धं ब्रह्मैवेत्याचार्योपदेशसमुत्थसम्यग्ज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ताज्ञानस्य मकारत्वेन गृहीतस्य क्षये ब्रह्मण्येव शुद्धे पर्यवसितस्य न क्वचिद्गतिरुपपद्यते परिच्छेदाभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रत्यक्चैतन्यमोङ्कारसंवेदनं त्रिमात्रेणोङ्कारेणाध्यस्तेन तादात्म्यादोङ्कारो निरुच्यते। तस्य परेण ब्रह्मणैक्यममात्रादिश्रुत्या विवक्ष्यते तामवतार्य व्याकरोति—**अमात्र इत्यादिना** । केवलत्वमद्वितीयत्वम् । विशेषणान्तरमुपपाद-

---

१. 'आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं' इत्यस्य परमते आत्मना परमात्मनाऽनुगृहीतो जीवात्मा तमेवाप्नोतीत्यर्थ इत्युक्तम् । अस्माकं तु आत्मा जीवः परमात्मना अभेदेन एकीभवतीत्यर्थः तस्यैव सर्वेषामात्मरूपत्वात् सङ्गच्छते । तेषां तु जीवे रूढस्य ब्रह्मणि लक्षणेति विशेषः । संवेशो अभेदेन लयः स्वरसः । माध्वमते तु—ओमित्येतच्छब्दवाच्यं ब्रह्म अक्षरमित्युच्यते । इदं च सर्वं गुणपूर्णमित्यर्थः । अत्र ओङ्काररूपाक्षरस्य शब्दात्मकस्य सर्वाभिन्नत्वं वाच्यवाचकाभेदेनोपपन्नम् । ततश्च ओमित्येतत्प्रतिपाद्यमिति लक्षणाङ्गीकारः । सर्वमिति सामानाधिकरण्येनाभेदो भासते । गुणपूर्णमित्यर्थस्तु स्वकल्पित एव ।

सयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः। प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः संवृत्त एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओङ्कारस्त्रिमात्रस्त्रिपादः आत्मैव। संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं य एवं वेद। परमार्थदर्शी ब्रह्मवित् तृतीयं बीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीयस्याबीजत्वात्। न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो बुद्धिसंस्कारात्पुनः पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति। मन्दमध्यमधियां तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्गगामिनां संन्यासिनां मात्राणां पादानां च क्लृप्तसामान्यविदां यथावदुपास्यमान ओङ्कारो ब्रह्मप्रतिपत्तय आलम्बनी भवति। तथा च वक्ष्यति—"आश्रमास्त्रिविधा हीने"त्यादि॥ १२॥

इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यम्

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

रिक्तार्थभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् तयोर्मूलाविद्याक्षयेण क्षीणत्वादव्यवहार्य इत्यर्थः। उक्तैक्यज्ञानस्य फलमाह—**एवं यथोक्तेत्यादिना**। ननु यथा सुषुप्ते, "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती"तिश्रुतेः परमात्मानं प्रविष्टोऽपि पुनर्जायते तथा ब्रह्मविदोऽपि पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्क्याह—**तृतीयं बीजभावमिति**। एवमोङ्कारद्वारेण शुद्धब्रह्मात्मैक्यविदोऽपुनरावृत्तिफलमुक्त्वा मन्दमध्यमाधिकारिणां फलमाह—**मन्दमध्यमधियां त्विति**॥ १२॥

इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यटीका समाप्ता

आनन्दगिरिटीका

यति—**अभिधानेति**। अभिधानं वागभिधेयं मनश्चित्तातिरिक्तार्थभावस्याभिधास्यमानत्वात्तयोर्मूलाज्ञानक्षयेण क्षीणत्वादिति हेत्वर्थः। अव्यवहार्यश्चेदात्मा नास्त्येवेत्याशङ्क्य विकारजातविनाशावधित्वेनाऽऽत्मनोऽवशेषान्नैवमित्याह—**प्रपञ्चेति**। तस्य च सर्वानर्थाभावोपलक्षितस्य परमानन्दत्वेन पर्यवसानं सूचयति—**शिव इति**। तस्यैव सर्वद्वैतकल्पनाधिष्ठानत्वेनावस्थानमभिप्रेत्याऽऽह—**अद्वैत इति**। ओङ्कारस्तुरीयः सन्नात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति—**एवमिति**। यथोक्तं विज्ञानं पादानां मात्राणां चैकत्वम्। न च पादा मात्राश्च तुरीयात्मन्योङ्कारे सन्ति पूर्वपूर्वविभागश्चोत्तरोत्तरान्तर्भावेन क्रमादात्मनि पर्यवस्यतीत्येवंलक्षणतद्वता प्रयुक्तः सन्नोङ्कारो मात्राः पादांश्च स्वस्मिन्नन्तर्भाव्यावस्थितस्याऽऽत्मनो भेदमसहमानस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः। उक्तैक्यज्ञानस्य फलमाह—**संविशतीति**। सुषुप्ते ब्रह्मप्राप्तस्य पुनरुत्थानवन्मुक्तस्यापि पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**परमार्थेति**। सुषुप्तस्य पुनरुत्थानं बीजभूताज्ञानस्य सत्त्वादुपपद्यते। इह तु बीजभूतमज्ञानं तृतीयं सुषुप्ताख्यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वानिति नासौ पुनरुत्थानमर्हति। कारणमन्तरेण तदयोगादित्यर्थः। तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं भविष्यतीत्याशङ्क्य कार्यकारणविनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगान्नैवमित्याह—**तुरीयस्येति**। मुक्तस्यापि पूर्वसंस्कारात्पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—**न हीति**। पूर्ववदित्यविवेकावस्थायामिवेत्यर्थः। तद्विवेकिनां रज्जुसर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत्। बुद्धिसंस्कारादित्यत्र बुद्धिशब्देन सर्पभ्रान्तिर्गृह्यते। उत्तमाधिकारिणामोङ्कारद्वारेण परिशुद्धब्रह्मात्मैक्यविदामपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तं फलम्। इदानीं मन्दानां मध्यमानां च कथं ब्रह्मप्रतिपत्त्या फलप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**मन्देति**। तेषामपि क्रममुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः। तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यं कथयति—**तथा चेति**॥ १२॥

इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यटीका समाप्ता

अयमात्मा ब्रह्मेत्यस्य प्रत्यक्षदृष्टस्य जीवस्य ब्रह्माभेदार्थकत्वे स्पष्टं प्रतीयमाने ब्रह्मादिशरीरेषु आदानकर्तृत्वेन स्थित आत्मा ब्रह्मेत्यर्थोक्तिः अशब्दार्थः, अयमित्यस्य "इदमः प्रत्यक्षगतं" इत्यादिना प्रत्यक्षदृष्टपरत्वात्।

चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा—इत्यनेन चतुर्थपादो यो निष्प्रपञ्चः स आत्मेत्युक्तं भवति। स चतूरूप आत्मा विज्ञेयः इति व्याख्यानं तु न सङ्गतम्, पूर्वप्रकृतचतुर्थपादपरामर्शित्वात्तच्छब्दस्य। "नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतं, प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ती"त्युक्तेः अज्ञ एव प्राज्ञः। तस्य ईश्वराभेदः "एव सर्वज्ञ" इति अभेदध्यानार्थमुक्तः इति ध्येयम्।

(गौडपादकारिकाः)

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

ओंकारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः । ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२४॥
युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥२५॥
प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः । अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥२६॥
सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च । एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥२७॥

पूर्ववत् अत्रैते श्लोका भवन्ति—यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा मात्राश्च पादास्तस्मादोङ्कारं पादशो विद्यादित्यर्थः । एवमोङ्कारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चित्प्रयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

युञ्जीत समादध्याद्यथाव्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनः । यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि तत्र सदा युक्तस्य भयं विद्यते क्वचित् "विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

परापरे ब्रह्मणी प्रणवः परमार्थतः, क्षीणेषु मात्रापादेषु पर एवाऽऽत्मा ब्रह्मेति । न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं किञ्चिद्विद्यत इत्यनन्तरः । तथा बाह्यमन्यन्न विद्यत इत्यबाह्यः । अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः सर्वस्यैव मायाहस्तिरज्जुसर्पमृगतृष्णिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य वियदादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्यादयः । एवं हि प्रणवमात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणादेव तदात्मभावं व्यश्नुत इत्यर्थः ॥२७॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

पूर्ववदिति । यथा पूर्वश्रुत्यर्थप्रकाशकः श्लोक आचार्येण प्रणीतस्तथोत्तरश्लोकोऽपीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वेत्यनेन प्रमाणविचारचतुरस्य प्रमाणज्ञानेनैव सर्वद्वैतापवादकेनैव कृतकृत्यतोक्ता । अथेदानीं तदनभिज्ञस्य परोपदेशमात्रशरणस्य ध्यानकर्तव्यतामुपदिशति—**युञ्जीतेत्यादिना** ॥ २५ ॥

मन्दाधिकारिणां मध्यमाधिकारिणां च कीदृशः प्रणवो ध्येय इत्यत आह—**प्रणवो हीति** । उत्तमाधिकारिणां च कीदृशः सम्यग्ज्ञानगोचर इत्यत आह—**अपूर्व इति** ॥२६॥ अपूर्वत्वादिविशेषणसिद्धये हेतुमाह—**सर्वस्येति** ॥२७॥

आनन्दगिरिटीका

यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रणीतास्तथोत्तरेऽपि श्लोकाः श्रुत्युक्तेऽर्थ एव सम्भवन्तीत्याह—**पूर्ववदिति** । ओङ्कारस्य पादशो विद्या कीदृशीत्याशङ्क्याऽऽह—**पादा इति** । पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वं कृत्वा तद्विभागविधुरमोङ्कारं ब्रह्मबुद्ध्या ध्यायतो भवति कृतार्थतेति दर्शयति—**ओङ्कारमिति** । तस्मात्पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृत्योङ्कारमुभयविभागशून्यं ब्रह्मबुद्ध्या जानीयादित्याह—**ओङ्कारमिति** । उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह—**एवमिति** ॥ २४ ॥

प्रणवानुसन्धानकुशलस्य प्रणवज्ञानेनैव सर्वद्वैतापवादकेन कृतार्थता भवतीत्युक्तम् । इदानीं तदनभिज्ञस्य परोपदेशमात्रशरणस्य ध्यानकर्तव्यतां कथयति—**युञ्जीतेति** । ननु मनःसमाधानं ब्रह्मणि कर्तव्यम् । किमिति प्रणवे तत्कर्तव्यतोच्यते । तत्राऽऽह—**प्रणव इति** । सम्प्रति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति—**प्रणवे नित्येति** । समाधानविषयमाह—**यथेति** । तुरीयरूपं यथेत्युच्यते तत्र हेतुमाह—**यस्मादिति** । तदेव साधयति—**न हीति** । तत्र तैत्तिरीयकश्रुत्यानुकूल्यमाह—**विद्वानिति** ॥ २५ ॥

कीदृशस्तर्हि प्रणवो मन्दानां मध्यमानां चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**प्रणवो हीति** । उत्तमाधिकारिणां कीदृशस्तर्हि प्रणवः सम्यग्ज्ञानगोचरो भवति तत्राऽऽह—**अपूर्व इति** । परापरब्रह्मात्मना प्रणवो मन्दमध्यमाधिकारिणोर्ध्येयतामुपगच्छतीति पूर्वार्धं व्याचष्टे—**परेति** । उत्तमाधिकारिणस्तु सर्वविशेषशून्यमेकरसं प्रत्यग्भूतं यद्ब्रह्म तद्रूपेण प्रणवः सम्यग्ज्ञानाधिगम्यो भवतीत्युत्तरार्धं विभजते—**परमार्थत इत्यादिना** । उक्तेऽर्थे प्रमाणं सूचयति—**सबाह्येति** ॥ २६ ॥

यदोङ्कारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनन्तरत्वमित्यादिविशेषणमुक्तं तत्र हेतुमाह—**सर्वस्येति** । यथोक्तविशेषणं प्रणवं प्रत्यञ्चं प्रतिपद्य कृतकृत्यो भवतीत्याह—**एवं हीति** । पूर्वार्धं व्याकरोति—**आदीति** ।

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् । सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥२८॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥२९॥

स मुनिर्नेतरो जन इति ॥

इति माण्डूक्योपनिषदर्थाविष्करणपरासु गौडपादीयकारिकासु प्रथममागमप्रकरणम्

सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्वव्यापिनं व्योमवदोङ्कारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान्मत्वा न शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । "तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥२८॥

अमात्रस्तुरीय ओङ्कारो मीयतेऽनयेति मात्रा परिच्छित्तिः साऽनन्ता यस्य सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्वमस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सर्वद्वैतोपशमत्वादेव शिवः । ओङ्कारो यथाव्याख्यातो विदितो येन स परमार्थतत्त्वस्य मननान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे गौडपादीयकारिकासहितमाडूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममागमप्रकरणम्

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

ध्यायिनो हृदयदेशं विधत्ते—**प्रणवं हीति** । तत्त्वदर्शिनो देशाद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादर्थप्राप्तं शोकाभावफलमनुवदति—**सर्वव्यापिनमिति** ॥२८॥ उक्तब्रह्मविदं स्तौति—**अमात्र इत्यादिना** ॥ २९ ॥

इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते गौडपादीयटिप्पणे प्रथमं प्रकरणम्

आनन्दगिरिटीका

सर्वस्यैवोत्पद्यमानस्योत्पत्तिस्थितिलया यथोक्तप्रणवाधीना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेषणं युक्तमित्यर्थः । तत्र परिणामवादं व्यावर्त्य विवर्तवादं द्योतयितुमुदाहरति—**मायेति** । अनेकोदाहरणमुत्पद्यमानस्यानेकविधत्वबोधनार्थं प्रणवस्य प्रत्यगात्मत्वं प्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमायाशक्तिवशाज्जगद्धेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह—**तथेति** । यथा मायावी स्वगतविकारमन्तरेण मायाहस्त्यादेरिन्द्रजालस्य स्वमायावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगतविकारविरहिणः स्वाज्ञानादेव सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मा प्रणवभूतो व्यवहारदशायां स्वाविद्यया सर्वस्य हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य परमार्थावस्थायां पूर्वोक्तविशेषणवत्त्वमित्यर्थः । द्वितीयार्धं विभजते—**एवं हीति** । पूर्वोक्तविशेषणसम्पन्नमिति यावत् । ज्ञानस्य मुक्तिहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति—**तत्क्षणादेवेति** । तदात्मभावमित्यत्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तु परामृश्यते ॥ २७ ॥

ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवमभिध्यायतो हृदयाख्यं देशमुपदिशति—**प्रणवमिति** । परमार्थदर्शिनस्तु देशाद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादार्थिकं शोकाभावं तत्र को मोहः कः शोक इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुवदति—**सर्वव्यापिनमिति** । हृदयदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वे हेतुं सूचयति—**स्मृतिप्रत्ययेति** । बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति साक्षात्कारसम्पत्तिर्विवक्ष्यते । विवेकद्वारा तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतुमाह—**शोकेति** । तस्य हि निमित्तमात्माज्ञानम् । तस्याऽऽत्मसाक्षात्कारतो निवृत्तौ शोकानुपपत्तिरित्यत्र प्रमाणमाह—**तरतीति** । आदिशब्देन भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतिर्गृह्यते ॥ २८ ॥

ओङ्कारं तुरीयभावमापन्नं यः प्रतिपन्नस्तं स्तौति—**अमात्र इति** । यथोक्तप्रणवप्रतिपत्तिविहीनस्तु जननमरणमात्रभागी न पुरुषार्थभाग्भवतीति विद्यारहितं निन्दति—**नेतर इति** । पादविभागस्य मात्राविभागस्य चाभावादोङ्कारस्तुरीयः सन्नमात्रो भवतीत्याह—**अमात्र इति** । ननु कथमनन्ता परिच्छित्तिरोङ्कारस्य तुरीयस्योच्यते । न हि तत्र परिच्छित्तिरेवास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**नैतावत्त्वमिति**। अनर्थात्मकद्वैतसंस्पर्शाभावादप्रतिबन्धेन परमानन्दत्वं तस्मिन्नाविर्भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—**सर्वेति** । यथाव्याख्यातः पूर्वार्धेनोक्तविशेषणवानित्यर्थः । ननु यथोक्तप्रणवपरिज्ञानरहितस्यापि शास्त्रपरिज्ञानवत्त्वान्न जन्मोपलक्षितसंसारभाक्त्वेन पुरुषार्थासिद्धिः । मैवम् । शास्त्रविदोऽपि तत्त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषार्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—**नेतर इति** । तदेवं प्रणवद्वारेण निरुपाधिकमात्मानमनुसन्दधानस्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्नेतरेषां बहिर्मुखाणामिति स्थितम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां माण्डूक्योपनिषदाविष्करणपरगौडपादीयकारिकाभाष्यटीकायां प्रथममागमप्रकरणम्

अथ गौडपादीयकारिकासु वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम्

ॐ। वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः। अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति। प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥ २ ॥

ॐ। ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम्। एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्यः। आगममात्रं तत्। तत्रोपपत्त्याऽपि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते—वैतथ्यमित्यादिना। वितथस्य भावो वैतथ्यम्, असत्यत्वमित्यर्थः। कस्य। सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानाम्। आहुः कथयन्ति। **मनीषिणः प्रमाणकुशलाः। वैतथ्ये हेतुमाह—अन्तःस्थानात्। अन्तः शरीरस्य मध्ये स्थानं येषाम्। तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते पर्वतहस्त्यादयो न बहिः शरीरात्। तस्मात्ते वितथा भवितुमर्हन्ति। नन्वपवरकाद्यन्तरुपलभ्यमानैर्घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—संवृतत्वेन हेतुनेति। अन्तः संवृतस्थानादित्यर्थः। न ह्यन्तः संवृते देहान्तर्नाडीषु पर्वतहस्त्यादीनां सम्भवोऽस्ति। न हि देहे पर्वतोऽस्ति ॥ १ ॥**

स्वप्नदृश्यानां भावानामन्तः संवृतस्थानमित्येतदसिद्धम्। यस्मात्प्राच्येषु सुप्त उदक्षु स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते इत्येतदाशङ्क्याऽऽह। न देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नान्पश्यति। यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेशाद्योजनशतान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते। न च तद्देशप्राप्तेरागमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति। अतोऽदीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वप्नदृग्देशान्तरं गच्छति। किं च प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक्स्वप्नदर्शनदेशे न विद्यते। यदि च स्वप्ने देशान्तरं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

''ब्रह्मैव सर्वमात्मैव सत्प्रकाशाविशेषतः। हेयोपादेयभावोऽयं न सन्स्वप्नवदीर्यते ॥'' अनुमानतोऽपि विमतप्रपञ्चनिचयवैतथ्यनिश्चयाय सम्मतमुदाहरणं व्याप्तिग्रहणस्थानं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य सर्वसत्यत्ववादिनं प्राभाकरमुद्दिश्याह—**वैतथ्यं सर्वभावानामिति**। न केवलं वृद्धप्रसिद्ध्यैव वैतथ्यं, स्वप्नस्य, किन्तु हेतुबलादपीत्याह—**अन्तःस्थानादिति**। स्वप्नभावा न सत्याः देशपरिच्छिन्नत्वे सत्युचितदेशविधुरत्वात्। ये सत्या न ते तथा यथा जाग्रद्भावा इत्यभिप्रेत्याह—**न ह्यन्तः संवृत इति** ॥ १ ॥

आनन्दगिरिटीका

ॐ ॥ आगमप्राधान्येनाद्वैतं प्रतिपादयता तत्प्रत्यनीकस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वमर्थादुक्तम्। इदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्येनापि प्रतिपत्तुं सुशकमिति दर्शयितुं प्रकरणान्तरमवतारयन्नादौ दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तस्मिन्वृद्धसंमतिमाह—**वैतथ्यमिति**। न केवलमागमोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं किं तु युक्तितोऽपीत्याह—**अन्तःस्थानादिति**। पूर्वोत्तरप्रकरणयोः सम्बन्धसिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकरणे वृत्तं संक्षिप्यानुवदति—**ज्ञात इति**। आदिशब्देन यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुतिर्गृह्यते। तर्हि द्वैतमिथ्यात्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरं प्रकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—**आगमेति**। यद्द्वैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं तदागममात्रम्। आगमप्राधान्येनाधिगतम्। न युक्तितः सिद्धम्। तस्मिन्नागमतोऽवगते युक्तिप्राधान्येनापि तन्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकरणान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः। प्रमाणानुग्राहकत्वात्तर्कस्यानुग्राह्यप्रमाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविचारानन्तरं तर्काधीनविचारस्य सावकाशाद्युक्तं पौर्वापर्यं पूर्वोत्तरप्रकरणयोरित्युक्तम्। संप्रति श्लोकाक्षराणि योजयति—**वितथस्येत्यादिना**। बाह्या घटादयः। सुखादयस्त्वाध्यात्मिका भावाः। शरीरान्तरवस्थानं स्वाप्नानां भावानामित्यत्रानुभवं प्रमाणयति—**तत्र हीति**। तेषामन्तरुपलभ्यमानत्वेऽपि न वैतथ्यं व्यभिचारादित्याशङ्कामनूद्य परिहरति—**नन्वित्यादिना**। हेत्वन्तरशङ्कां वारयति—**अन्तरिति**। यद्यपि देहान्तः सङ्कुचिते देशे स्वाप्ना भावा भवन्ति तथाऽपि कथं तेषां मृषात्वमित्यत आह—**न हीति**। अन्तरित्युक्तं स्फुटयति—**संवृत इति**। तमेव सङ्कुचितं देशं विशेषणान्तरेण स्फोरयति—**देहान्तर्नाडीष्विति**। उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन स्फुटयति—**न हीति**। यदा देहेऽपि पर्वतादयो न संभाव्यन्ते तदा तदन्तर्वर्तिनीषु नाडीष्वतिसूक्ष्मासु तेषां सम्भावना नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। स्वाप्ना भावाः सत्या न भवन्ति उचितदेशशून्यत्वाद्रजतभुजङ्गादिवदिति भावः ॥ १ ॥

देहाद्बहिरेव देशान्तरं गत्वा स्वाप्नानां भावानामुपलम्भात्तेषां देहान्तः संवृते नाडीप्रदेशे दर्शनमसम्प्रतिपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति—**अदीर्घत्वाच्चेति**। बहिः स्वप्नोपलब्धिपक्षे दोषान्तरमाह—**प्रतिबुद्धश्चेति**। व्यावर्त्यमा-

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् । वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

गच्छेद्यस्मिन्देशे स्वप्नान्पश्येत्तत्रैव प्रतिबुध्येत । न चैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोऽहनीव भावान्पश्यति । बहुभिः सङ्गतो यैश्च सङ्गतो भवति तैर्गृह्येत । न च गृह्यते । गृहीतश्चेत्त्वामद्य तत्रोपलब्धवन्तो वयमिति ब्रूयुः । न चैतदस्ति तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ २ ॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतोऽभावश्चैव रथादीनां स्वप्नदृश्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रुतौ "न तत्र रथा" इत्यत्र।[1] तेनान्तःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ॥ ३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

उचितकालविधुरत्वाच्च वैतथ्यमित्याह—**रात्रौ सुप्त इति**। प्रबुद्धपुरुषान्तरविसंवादादपि न सत्यत्वमित्याह—**यैश्च सङ्गत इति** ॥ २ ॥

जागरिते सूर्याद्यालोकानां वागादिकरणानाञ्च प्रकाशकानां सम्भवादात्मनैव स्वयंप्रकाशेन सर्वं प्रकाश्यत इति न निश्चेतुं शक्यते । स्वप्नेऽपि सर्वप्रकाशनसाधनोपरमेऽपि वासनामयस्य मनःप्रभृतेः यत्स्फुरणं तच्चैतन्यज्योतिस्सद्भावकृतमित्यनन्याधीनप्रकाशत्वमात्मनो दर्शयितुं श्रुत्या रथाद्यभावो दर्शितः । तदपि न्यायतः प्राप्तस्य वैतथ्यस्य द्योतकं लिङ्गं भवतीत्याह—**अभावश्चेति** ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिटीका

शङ्कामनुवदति **स्वप्नेति** । तेषां देहान्तः सङ्कुचिते नाडीदेशे स्थितिदर्शनान्मिथ्यात्वमित्येतदप्यसम्प्रतिपन्नमित्यत्र हेतुमाह—**यस्मादिति** । पश्यन्निवेति स्वप्नदर्शनस्य निरूपणे सत्याभासत्वमिवशब्देन द्योत्यते । एतच्छब्देन चोद्यं परामृश्यते। स्वप्नद्रष्टा गत्वा स्वप्नान्न पश्यतीत्यत्र हेतुमाह—**यस्मादिति**। इवशब्दस्तु पूर्ववत्। तथाऽपि कथं बहिः स्वप्नोपलम्भो न भवतीति निर्धारितमित्याशङ्क्याऽऽह—**न चेति**। स्वप्नः सत्यो न भवति उचितकालविकलत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यभिप्रेत्य फलितमाह—**अत इति**। इतश्च न देहाद्बहिर्देशान्तरे स्वप्नदर्शनमित्याह—**किं चेति**। सर्वोऽपि स्वप्नद्रष्टा देशान्तरे स्वप्नान्पश्यन्नकस्मादेव प्रतिबद्धो न तत्रास्ति किं तु शयनदेशे वर्तते तथाऽपि गत्वा स्वप्नदर्शने काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**यदि चेति** । अन्तरेव स्वप्नदर्शनमिति स्थिते स्वप्नमिथ्यात्वमुचितकालशून्यत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति—**रात्राविति** । यद्यपि रात्रौ निद्रामुपगतस्तथाऽपि भावानहनि पश्यन्निव तिष्ठति सुप्तः संहृतचक्षुरादिकरणोऽपि पश्यति । शयानोऽपि पर्यटनं प्रतिपद्यते । यद्यपि सहायविहीनः सुप्तस्तथाऽपि बहुभिः सहायैः स्वप्नानुपलभते । तस्मादुचितस्य कालस्य करणस्य सहकारिणश्चाभावेऽपि स्वप्नदर्शनात्तस्मिन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्यर्थः । स्वप्नमिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह—**यैश्चेति** । सहदर्शिभिरगृह्यमाणत्वं स्वप्नद्रष्टुरसम्प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—**गृहीतश्चेदिति** । पुरुषान्तरसंवादादर्शनात्तद्देशान्तरप्राप्तिद्वारा स्वप्नदर्शनमिति वक्तुमशक्यत्वादन्तरेव स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्युपसंहरति—**तस्मान्नेति** ॥ २ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह—**अभावश्चेति** । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीत्यादिश्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमात्मनो दर्शयन्त्या तत्र दृश्यानां रथादीनामभावो योग्यदेशाद्यभावद्योतकन्यायपुरःसरं श्रूयते । अतस्तेन न्यायेन प्राप्तमेव स्वप्नदृश्यभावानां मिथ्यात्वमन्यपरया श्रुत्या प्रकाशितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति । तथा च स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः । हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—**इतश्चेति** । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—**यत इति** । ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावादर्थाज्ज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुं चशब्दः । श्रूयते न तत्रेत्याद्यायां श्रुताविति सम्बन्धः । न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे—**युक्तित इति** । योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः । तर्हि न्यायसिद्धेऽर्थे किमन्यपरया श्रुत्या क्रियते तत्राऽऽह—**तेनेति** । अन्तःशरीरमध्यस्थानं नाडीलक्षणम् । तत्रातिसूक्ष्मे संवृतत्वेन सङ्कुचितत्वेनावस्थानं पर्वतादीनामुपलभ्यते ततश्चोचितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चेत्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्यं तदेव तदनुवादिन्या श्रुत्याऽपि प्रकाशित-

१. देहान्तःस्थानेति क्वचित्पाठः । तेनान्तःस्थानेति शुद्धः पाठः ।

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् । यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥
स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः । भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

जाग्रद्दृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादिति हेतुः । स्वप्नदृश्यभाववदिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमविशिष्टमिति हेतूपनयः । तस्माज्जागरितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन च स्वप्नदृश्यानां भावानां जाग्रद्दृश्येभ्यो भेदः । दृश्यत्वमसत्यत्वं चाविशिष्टमुभयत्र ॥ ४ ॥

प्रसिद्धेनैव भेदानां[1] ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरितस्थानयोरेकत्वमाहुर्विवेकिन इति पूर्वप्रमाणसिद्धस्यैव फलम् ॥ ५ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणाख्यमवयवत्रयं बहिरेवोपन्यस्य पूर्वश्लोकस्य तृतीयं पादमुपनयकथनायावतारयति—**यथा तत्र तथा स्वप्न इति**। **हेतूपनय इति**। हेतोः पक्षधर्मताख्यापनमित्यर्थः। तस्माज्जागरिते स्मृतमिति द्वितीयपादेन प्रतिपक्षप्रमाणाभावसूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनसूत्रमित्याह—**तस्मादिति**। ननु सकलद्वैतानृतत्ववादिनः केन विशेषेण पक्षविपक्षसपक्षविभाग इत्याशङ्क्य आद्यन्ते पादे व्याचष्टे—**अतःस्थानादित्यादिना** ॥ ४ ॥

उचितदेशाद्यभावेन स्फुटं मिथ्यात्वं स्वप्नस्येति सपक्षत्वम् । तत्सद्भावेन स्फुटे मिथ्यात्वे यदोङ्कारप्रकरणे स्वप्ननिद्रायुताविति जागरिते स्वप्नशब्दः प्रयुक्तः तदुपपन्नं भवतीत्याह—**स्वप्नजागरितस्थानयोरिति**। **समत्वेनेति**। मिथ्यात्वेन तुल्यतयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

आनन्दगिरिटीका

मित्याहुर्ब्रह्मविदः । जाग्रदवस्थायामादित्यादिप्रकाशानां वागादिज्योतिषां च विद्यमानत्वादासनादिव्यवहारस्य तन्निमित्तत्वसम्भवादात्मचैतन्यनिबन्धनो व्यवहारो न निर्धारयितुं शक्यते । स्वप्ने पुनः सूर्याद्यभावेऽपि व्यवहारदर्शनात्तस्य च निमित्तापेक्षत्वादात्मचैतन्यस्य तन्निमित्तत्वनिर्णयात्तत्राऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं प्रतिपादयितुं न तत्रेत्याद्या श्रुतिः । तया तत्परया न्यायसिद्धं स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदन्त्या तदप्रतिपादितमपि प्रकाशितमिष्यते । तथा च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमिथ्यात्वमिति दृष्टान्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे फलितमनुमानमाह—**अन्तःस्थानादिति**। भेदानामित्यत्र सूचितमनुमानमारचयति—**जाग्रदिति**। तृतीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं व्याप्तस्य हेतोरुच्यते तद्दर्शयति—**यथेति**। द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं सूत्रितमित्याह—**तस्मादिति**। सर्वद्वैतवैतथ्यवादिनां केन विशेषेण पक्षसपक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्याऽन्तःस्थानात्तु संवृतत्वेन भिद्यत इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—**अन्तःस्थानादिति**। स्वप्नदृश्यानामन्तःस्थानं संवृतत्वं च न तथा जाग्रद्दृश्यानां तेनोचितदेशाद्यभावात्तेषां तेभ्यो वैषम्यं स्फुटम् । सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्षत्वम् । जागरितस्य पुनरुचितदेशादिसद्भावादस्फुटं मिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः । तर्हि सर्वथा वैषम्याद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**दृश्यत्वमिति** ॥ ४ ॥

स्वप्नवज्जागरितस्य मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्रायुतावित्यादौ जागरिते स्वप्नशब्दप्रयोगो युक्तो भवतीत्याह—**स्वप्नेति**। उभयत्रैकत्वं विद्वदभिमतमित्यत्र हेतुमाह—**भेदानामिति**। भेदा भिद्यमाना भावाः । तेषामवस्थाद्वयवर्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमविशिष्टम् । तेन दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन समत्वं तेन स्थानयोरेकरूपत्वं विवेकिनामभिप्रेतमिति यत्पूर्वमनुमानाख्यं प्रमाणं सिद्धं तस्यैव फलं[2] साधनस्थानद्वयाविशेषरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति श्लोकयोजनया दर्शयति—**प्रसिद्धेनैवेति** ॥ ५ ॥

---

१. भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेनेति—सूर्यादीनां ग्राहकत्वं घटादीनां ग्राह्यत्वं च उभयत्र समानं' उभयेषां सूर्यघटादीनां मिथ्यात्वं च समानमिति भावः ।

२. **साधनेति** । स्थानद्वयाविशेषो मिथ्यात्वे साधनम् । अतः साधनस्थानद्वयेत्युक्तम् ।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥
सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते । तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

इतश्च वैतथ्यं जाग्रद्दृश्यानां भेदानां—आद्यन्तयोरभावाद्यदादावन्ते च नास्ति वस्तु मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथेमे जाग्रद्दृश्या भेदाः । आद्यन्तयोरभावाद्वितथैरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशत्वाद्वितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्मविद्भिः ॥ ६ ॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामप्यसत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यस्माज्जाग्रद्दृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनागमनादिकार्यं च सप्रयोजना दृष्टाः । न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति । तस्मात्स्वप्नदृश्यवज्जाग्रद्दृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तन्न । कस्मात् । यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा याऽन्नपानादीनां सा स्वप्ने

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

विमतं मिथ्या, आदिमत्वात् अन्तवत्वाच्च स्वप्नवदित्याह—**आदावन्ते चेति ।** सत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षविरुद्धः पक्ष इत्याशङ्क्याह—**तथाप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरित्यर्थः ।** न तावद्विधिप्रत्ययविषयत्वं, आपाततो बाधाभावो वा सत्यत्वलक्षणं, अतिव्यापकत्वात् किन्त्वत्यन्ताबाध्यत्वम् । तच्च न वर्तमानसत्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं शक्यमतो मूढानामेव सत्यत्वग्राहकं प्रत्यक्षम् न तेनानुमानस्य बाधः । देहव्यतिरिक्तात्मानुमानस्येव देहात्मप्रत्ययेन वर्णनित्यत्वानुमानस्येव वा वर्णक्षणिकत्वप्रत्यक्षेण ज्वालाविनाशानुमानस्येव वा ज्वालास्थायित्वप्रत्यक्षेण भ्रमनिवर्तकाप्तवचनस्येव वा भ्रान्तदृष्टचेत्यर्थः ॥ ६ ॥

विमतं सत्यं, अर्थक्रियाकारित्वात् आत्मवदित्यनुमानेन सप्रयोजनतान्यथानुपपत्त्या अर्थापत्त्या च बाधमाशङ्क्याह—**सप्रयोजनता तेषामिति ।** आपाततोऽर्थक्रियाक्षमत्वञ्चेत् तर्हि अनैकान्तिकत्वम् अन्यथाप्युपपत्तिश्च, आत्यन्तिकं चेत् तर्हि असिद्धिरेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिटीका

जाग्रद्दृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्यत्रानुमानान्तरमाह—**आदाविति।** यदि जाग्रद्दृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्वप्नादिभिः समत्वान्मिथ्या कथं तर्हि तेषां घटः सन्पटः सन्नित्यमृषात्वेन प्रतीतिरित्याशङ्क्याऽऽह—**वितथैरिति।** प्रकृते जाग्रन्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्योपन्यस्यति—**इतश्चेति ।** विमतं मिथ्याऽऽदिमत्वादन्तवत्त्वात्स्वप्नादिवदित्यर्थः । उक्तानुमानद्रढिम्ने व्याप्तिं कथयति—**यदादाविति ।** यदादिमदन्तवच्च तन्मिथ्या यथा मृगतृष्णिकादीत्यर्थः । व्याप्तिमत्तः साधनस्य पक्षधर्मतोपन्यासेन प्रतिज्ञोपसंहारवचनं विगमनं दर्शयति—**तथेति।** अनुमानस्य [1]घटादिषु सत्त्वग्राहकप्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य सद्गन्धर्वनगरमितिवत्तस्याऽऽपातिकसत्त्वविषयत्वान्मैवमित्याह—**तथाऽपीति ।** ६ ॥

स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वान्न भवति किं तु फलपर्यन्तत्वाभावाज्जागरितस्य फलपर्यन्तत्वान्न मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह—**सप्रयोजनतेति ।** फलपर्यन्ततारहित्योपाधेः साधनव्यापकत्वे फलितमाह—**तस्मादिति ।** जाग्रद्दृश्या भावा बहुक्या गृह्यन्ते । श्लोकस्य व्यावर्त्यामुपाध्याशङ्कामुत्थापयति—**स्वप्नेति ।** जाग्रद्दृश्यानामिव स्वप्नदृश्यानामपि तुल्यं सप्रयोजनत्वमित्युपाधेरसम्भवमाशङ्क्याऽऽह—**न त्विति ।** अनुमानस्य सोपाधिकत्वेनासाधकत्वे फलितमाह—**तस्मादिति ।** हेतोः सोपाधिकत्वं दूषयति—**तन्नेति ।** साधनव्याप्त्यादिद.षाद्दते नोपाधिनिरसनं सुशकमित्याह—**कस्मादिति ।** [2]फलपर्यन्तताविरहित्वोपाधेः साधनव्याप्तिमाह—**यस्मादित्यादिना ।** तामेव विप्रतिपत्ति

१. सत्त्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयत्वादियुक्ते गन्धर्वनगरादौ सत्त्वेन ग्राह्ये व्यभिचारः । प्रत्यक्षप्रमाविषयत्वादिति हेतूकरणे सिद्धान्ते घटादिसत्त्वग्रहस्यापि प्रमात्वाभावादसिद्धो हेतुः ।

२. जाग्रद्दृश्या मिथ्या दृश्यत्वात् स्वप्नपदार्थवत्' इत्यनुमाने फलपर्यन्तत्वाभाव उपाधिः, तस्य दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वात्, पक्षे साधनाव्यापकत्वाच्चेति शङ्का । स्वप्ने विप्रतिपद्यत इत्यनेन उपाधेः साधनव्यापकत्वभिहितम् । यतो जाग्रद्दृश्यपदार्थानामपि स्वप्ने फलपर्यन्तत्वाभावोऽनुभूयते । एतदुपपादनं भाष्ये स्पष्टम् ।

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् । तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा च तृप्तो विनिवर्तिततृट्सुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तमहोरात्रोपोषितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा च तृप्तोत्थितस्तथा । तस्माज्जाग्रद्दृश्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदनाशङ्कनीयमिति । तस्मादाद्यन्तवत्त्वमुभयत्र समानमिति मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नजाग्रद्भेदयोः समत्वाज्जाग्रद्भेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत् । कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथम् । न हि जाग्रद्दृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते । किं तर्हि । अपूर्वं[1] स्वप्ने पश्यति चतुर्दन्तगजमारूढमष्टभुजमात्मानं मन्यते । अन्यदप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्नान्येनासता सममिति सदेव । अतो दृष्टान्तोऽसिद्धः । तस्मात्स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्वमित्ययुक्तम् । तन्न । स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न तत्स्वतः सिद्धम् । किं तर्हि । अपूर्वं स्थानिधर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं शङ्कते—**स्वप्नजाग्रत्स्थानयोरित्यादिना**[2] । तदपूर्वदर्शनं नान्येनासता शुक्तिरूप्यादिदर्शनेन तुल्यं पूर्वानुभवसंस्काराभावात् । अधिष्ठानसंप्रयोगाभावाच्चेत्यर्थः । यच्चापूर्वदर्शनं गृहीतग्रहणरूपत्वात् स्मरणमेवेत्यभिप्रेत्याह । अपूर्वदर्शनं न मिथ्येति एवं वदतः कोऽभिप्रायः किं स्वतः सिद्धं तत् ? किं वा प्रामाणिकं ? चैतन्यवदबाधप्रसङ्गात् न स्वतः सिद्धमित्याह—**अपूर्वं स्थानिधर्मो हीति** । यद्यपि जाग्रत्संस्काराभावादपूर्वं तथापि अनादिभ्रमसन्ततिपतितवासनादृष्टनिद्रादोषसहकृताऽविद्या तेन कारणेन विवर्तमाना द्रष्ट्रा दृश्यत इति तद्धर्म उच्यत इत्यर्थः ।

यथा सहस्राक्षत्वाद्यस्मदृष्ट्या अपूर्वमपि नेन्द्रस्थानाद्यभिमानिनामपूर्वं तथा जाग्रद्दृष्ट्या चातुर्दन्त्याद्यपूर्वमपि न स्वप्नाभिमानिनोऽपूर्वमित्याह—**यथेति** । ननु च य एव स्वप्नदृक् स एव जाग्रद्दृगिति कस्मात्ते भावाः जागरि-

आनन्दगिरिटीका

प्रकटयति—**जागरिते हीति** । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेत्यादिना** । उपाधेः साधनव्याप्तिं निगमयति—**तस्मादिति** । हेतोः सोपाधिकत्वाभावे फलितमाह—**अत इति** । हेतुद्वयमुपसंहरति **तस्मादिति** ॥ ७ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं परिहरति **अपूर्वमिति** । यथा स्वर्गनिवसनशीलानामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादिधर्मस्तथा यदिदमपूर्वस्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानवतो द्रष्टुरेव धर्मः । तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । कथं तेनैव दृष्टत्वं तत्राऽऽह—**तानयमिति** । यथैवेह व्यवहारभूमौ सुशिक्षितो देशान्तरप्राप्तिमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्रत्यान्पदार्थान्वीक्षते तथाऽयं स्वप्नद्रष्टा स्वप्नगतान्पदार्थान्यथोक्तप्रकारान्प्रतिपद्यते । ततश्च स्वप्नस्य स्थानिधर्मत्वाद्रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामुपन्यस्यति—**स्वप्नेति** । समत्वमाद्यन्तवत्त्वादि । अनुमानसिद्धस्यार्थस्यानुमानदोषोक्तिमन्तरेणासत्त्वमयुक्तमिति पृच्छति—**कस्मादिति** । व्याप्तिभूमिं दूषयन्व्याप्तिभङ्गं दोषमाह—**दृष्टान्तस्येति** । असिद्धत्वं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—**कथमित्यादिना** । अपूर्वदर्शनमेव विवृणोति—**चतुर्दन्तमिति** । अन्यदपि त्रिनेत्रत्वादि । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे प्रागुक्तानुमानानुपपत्तिरिति फलितमाह—**तस्मादिति** । दृष्टान्तासिद्धिं दूषयन्ननुमानं साधयति—**तन्नेति** । तत्किंस्वभावतः सिद्धं परतो वा । नाऽऽद्यः । जडस्य तदयोगादित्याह—**न तदिति** । द्वितीये तन्मिथ्यात्वमित्यभिप्रेत्य प्रश्नपूर्वकमाद्यपादमवतारयति—**किं तर्हीति** । तद्गतान्यक्षराणि व्याकरोति—**स्थानिन इति** । अपूर्वस्वप्नदर्शनस्य स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन साधयति-

१. जाग्रत्पदार्थानां स्वाप्निकपदार्थानां च साम्यमुक्तं फलपर्यन्तत्वाभावेन दृश्यत्वेन च । ततश्च स्वाप्निकवन्मिथ्यात्वं साधितम् । इदानीं तयोर्वैषम्यं शङ्कते—अपूर्वत्वं स्वाप्निकेषु न तु जाग्रद्दृश्येषु इति जाग्रत्कालादृश्यपदार्थात्मिकत्वमुपाधिर्भवति, तच्च दृष्टान्ते साध्यव्यापकं पक्षे साधनाव्यापकं च । श्लोकेन समाधानम् । पक्षे जाग्रति अपूर्वाः पदार्था अपि चतुर्दन्तगजादयो देशान्तरे दृश्या एव, तत्र गमनेनोपलभ्याश्च । अतः पक्षे साधनव्यापकत्वमुपाधेः सिद्धम् ।

२. जाग्रद्भेदयोः । पा०

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् । बहिश्चेतोगृहीतं सद्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥
जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् । बहिश्चेतोगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न स्वतःसिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवंप्रकारानपूर्वान्स्वचित्तविकल्पानयं स्थानी स्वप्नदृक्स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यथैवेह लोके सुशिक्षितो[1] देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान्पदार्थान्पश्यति तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादीनामसत्त्वं तथा स्वप्नदृश्यानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वमतो न स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥ ८ ॥

अपूर्वत्वाशङ्कां निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्भेदानां प्रपञ्चयन्नाह—स्वप्नवृत्तावपि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसङ्कल्पितमसत् । सङ्कल्पानन्तरसमकालमेवादर्शनात्तत्रैव स्वप्ने बहिश्चेतसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येवमसत्यमिति निश्चितेऽपि सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्बहिश्चेतःकल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥ ९ ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषादिति । व्याख्यातमन्यत् ॥ १० ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तेऽपि वासनावशात् नोपलभ्यन्त इत्याशङ्क्याह—**तानेवं प्रकारान् इत्यादिना** । देशान्तरस्थपदार्थदर्शने समर्थोऽपि देवदत्तो यथा गत्वैव पश्यति इत्यर्थः । **प्रेक्षत इति** । प्रत्यक्षनिर्देशात् स्मृतित्वाशङ्कां व्यावर्तयति—न हि स्मृतिः पुरोवस्थितापरोक्षार्थावगाहिनी । परोक्षाणामपि निद्रादोषादापरोक्ष्यमिथ्याज्ञानमनिष्टं स्यात् । स्मृतित्वे भ्रान्तिबाधप्रसिद्ध्यनुपपत्तिश्च । यदविद्यानिर्मितमारोपितं भाति तदधिष्ठानं स्थानिशब्देनोच्यते तद्धर्मत्वं नाम तत्तद्रूपत्वं तद्विषयत्वमित्यर्थः । न च सम्प्रयुक्तमेवाधिष्ठानं संवित्स्वप्रकाशतावादिभिः तत्र परेषां जाड्याध्यासाभ्युपगमात् तज्जाड्यवादिभिश्च तत्र परेषां स्वप्रकाशताध्यासाभ्युपगमात् । गगने च कार्ष्ण्यभ्रमदर्शनादिति ॥ ८ ॥

मनोरथकल्पिताद्वैलक्षण्यान्यथानुपपत्त्या चार्थापत्त्या विरोधमाशङ्क्य अन्यथाप्युपपत्तिमाह—**स्वप्नवृत्तावपीत्यादिना** श्लोकद्वयेन । एतेनेदमपास्तम् । यदाहुः—

आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः । रसवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते ॥ इति ॥ ९-१० ॥

आनन्दगिरिटीका

यथेत्यादिना । अपूर्वदर्शनं स्वप्नद्रष्टृधर्मोऽपि चैतन्यवत्किं न स्यादित्याशङ्क्य बाधोपलब्धेर्मैवमित्याह—**न स्वत इति** । उत्तरार्धं विभजते—**तानित्यादिना** । अपूर्वाणां स्वप्नदृश्यानां स्थानिधर्मत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—**तस्मादिति** । स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं निगमयति—**अतो नेति** । पूर्वस्यापूर्वस्य वा स्वप्नदर्शनस्य स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन तदविद्याविलसितत्वाद्दृष्टान्ते साध्यसम्प्रतिपत्तेस्तथैव जाग्रद्भेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥८॥

जाग्रद्दृश्यानां मिथ्यात्वं तेषु[2] सदसद्विभागप्रतिभानविरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधत्ते—**स्वप्नवृत्ताविति** । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—**अपूर्वत्वेति** । स्वप्नदृष्टान्तस्यापूर्वदर्शनत्वप्रयुक्तां साध्यविकलत्वशङ्कां परिहृत्येति यावत् । स्वप्नस्थाने सर्वस्य मिथ्यात्वाविशेषेऽपीत्यर्थः । असत्त्वं परमार्थसद्विलक्षणत्वेन मिथ्यात्वम् । तत्रापि तर्हि विभागप्रतिभासविरोधात्कुतो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य बाधाविशेषादित्याह—**उभयोरिति** ॥ ९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—**जाग्रदिति** । युक्तत्वे हेतुमाह—**अन्तरिति** । श्लोकस्थानामक्षराणां व्याख्यानमनपेक्षितं व्याख्यातप्रायत्वादित्याह—**व्याख्यातमिति** ॥ १० ॥

---

१. सुशिक्षितो यो देशान्तरमार्गं इति यच्छब्दोऽध्याहार्यः । एवं टीकायामपि । दृष्टान्ते देशान्तरं स्वप्नावस्था, तां गत्वा अपूर्वपदार्थान् पश्यति ।

२. जाग्रत्पदार्थाः मिथ्या दृश्यत्वात् स्वाप्नपदार्थवत् इत्यनुमाने 'सदसद्विभागरहितत्वमुपाधिः' इति शङ्का । समाधानं तु; स्वाप्निकेष्वपि सदसद्विभागस्य सद्भावात् दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वमेव नास्ति कुतः उपाधित्वमिति ।

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि। क एतान्बुध्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥ ११ ॥
कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया। स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

चोदकश्चाऽऽह—स्वप्नजाग्रत्स्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं क एतानन्तर्बहिश्चेतःकल्पितान्बुध्यते। को वै तेषां विकल्पकः। स्मृतिज्ञानयोः क आलम्बनमित्यभिप्रायः न चेन्निरात्मवाद इष्टः ॥ ११ ॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव वक्ष्यमाणं भेदाकारं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादीन्। स्वयमेव च तान्बुध्यते भेदांस्तद्वदेवेत्येवं वेदान्तनिश्चयः। नान्योऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः। न च निरास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

इदानीं प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या तत्र कार्यव्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्कते—**उभयोरपीत्यादिना**। विकल्पको निर्मातेत्यर्थः। कर्ता हि पूर्वानुभूतं स्मृत्वा तज्जातीयं निर्मीयते। अतः स्मृत्याश्रयाक्षेपेण कर्त्राक्षेपो मन्तव्यः। अथाध्यात्मं यः प्रमाता यश्चाधिदैवं कर्ता महेश्वरः स्वप्नवन्मिथ्यैव न वस्त्वित्याशङ्क्याह—**न चेदिति** ॥ ११ ॥

अन्यथाप्युपपत्त्या परिहरति—**कल्पयतीति**। यथा कुम्भसृष्टौ कुम्भकारोऽधिष्ठाता तथा नेहान्योऽधिष्ठाताऽस्तीत्याह—**स्वयमिति**। यथा तत्र मृदुपादानं तथा नेहान्यदुपादानमस्तीत्याह—**स्वमात्मानं वक्ष्यमाणभेदाकारं कल्पयतीति**। यथा च तत्र भूभाग आधारोऽस्ति नेह तथा आधारोऽस्ति यत्रस्थः करोतीत्याह—**आत्मन्येवेति**। परिणामं व्यावर्तयति—**स्वमाययेति**। मायाधिरूढश्चिदात्मा जगन्निर्मातेत्युपपाद्य स एवान्तःकरणे प्रतिबिम्बितः प्रमातेत्याह—**स्वयमेव चेति। तद्वदेवेति**। रज्ज्वादौ सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यैवेत्यर्थः। स एवेत्येवकारार्थमाह—**नान्योऽस्तीत्यादिना**। यथा कुम्भं चिकीर्षुः कुम्भकारः कुम्भव्यवहारार्हाः व्यक्तीः प्रथमं बुद्धावाविर्भावयति तथा

आनन्दगिरिटीका

सर्वमिथ्यात्वे प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्या विशेषमाशङ्कते—**उभयोरिति**। कर्तृकरणव्यवस्थानुपपत्त्याऽपि विरोधोऽस्तीत्याह—**को वा इति**। विकल्पको निर्मातेति यावत्। श्लोकस्य चोद्यपरत्वं प्रतिजानीते—**चोदक इति**। अक्षरयोजनया प्रथमार्थापत्तिविरोधं स्फोरयति—**स्वप्नेति**। चतुर्थपादमवतार्यार्थापत्त्यन्तरविरोधं स्फुटयति—**को वै तेषामिति**। कर्ता हि पूर्वानुभूतं स्मृत्वा तज्जातीयान्निर्मिमीते तेन स्मृत्यनुभवाश्रयाक्षेपेण कर्त्राक्षेपो विवक्षितस्तथा च कर्त्रादिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिथ्यात्वे दुर्वारेत्यर्थः। योऽध्यात्मं प्रमाता यश्चाधिदैवं कर्तेश्वरस्तावुभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्प्रमात्रादेरसत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**न चेदिति**। यदि प्रमाता कर्ता वा नेष्यते तर्हि नैरात्म्यमिष्टमेवाऽऽपद्यते। न च तदेष्टुं शक्यत आत्मनिराकरणस्य दुष्करत्वान्निराकर्तुरेवाऽऽत्मत्वादित्यर्थः ॥११॥

कर्तृकार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति—**कल्पयतीति**। करणान्तरं व्यवच्छिनत्ति—**आत्मनेति**। कर्मान्तरं व्यावर्तयति—**आत्मानमिति**। कर्त्रन्तरं निवारयति—**आत्मेति**। तस्य द्योतकान्तरापेक्षां प्रतिक्षिपति—**देव इति**। विवर्तवादं द्योतयति—**स्वमाययेति**। सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि मायया विकल्पितभेदानुरोधेन कर्तृत्वादिव्यवस्था सिध्यतीति भावः। प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह—**स एवेति**। एकस्मिन्नेवाद्वितीये प्रतीचि वस्तुनि काल्पनिकभेदनिबन्धना सर्वा व्यवस्थेत्यत्र प्रमाणमाह—**इति वेदान्तेति**। यथा घटस्रष्टा कुलालोऽधिष्ठाता मृदोऽन्यो दृष्टो न तथेहान्योऽधिष्ठाताऽस्तीत्याह—**स्वयमिति**। यथा तत्र मृदाख्यमुपादानमधिष्ठातुरन्यदधिगतं न तथाऽत्रान्यदुपादानमस्तीत्याह—**स्वमात्मानमिति**। तत्र च घटं कुर्वतो भूभागो भवत्याधारो न तथेहाऽऽधारोऽन्योऽस्तीत्याह—**आत्मन्येवेति**। परिणामवादं व्यावर्त्य विवर्तवादं प्रकटयितुं स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह—**रज्ज्वादाविति**। मायाद्वारेण चिदात्मनो जगन्निर्मातृत्वमुक्त्वा तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमातृत्वमित्याह—**स्वयमेव चेति**। न च प्रमातृत्वस्य तात्त्विकत्वं रज्ज्वादौ सर्पादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वनिर्धारणादित्याह—**तद्वदिति**। कर्त्रादिभेदस्य प्रमात्रादिभेदस्य च मिथ्यात्वे नेह नानाऽस्तीत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति—**इत्येवमिति**। स एवेत्येवकारार्थमाह—**नान्योऽस्तीति**। यो जगत्स्रष्टा यश्च प्रमाता ततोऽन्यो ज्ञानस्य स्मृतेश्चाऽऽश्रयो नास्ति। चेतनभेदे मानाभावादनुभवस्मृत्योश्चैका-

विकरोत्यपरान्भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् । नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥ १३ ॥
चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

स कल्पयन्केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति नाना करोत्यपरान् लौकिकान्भावान्पदार्थाञ्शब्दादीनन्यांश्चान्तश्चित्ते वासनारूपेण व्यवस्थितानव्याकृतान्नियतांश्च पृथ्व्यादीननियतांश्च कल्पनाकालान्बहिश्चित्तः संस्तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिलक्षणानित्येवं कल्पयति । प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्क्यते । यस्माच्चित्तपरिकल्पितैर्मनोरथादिलक्षणैश्चित्तपरिच्छेद्यैर्वैलक्षण्यं बाह्यानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वमिति, सा न युक्ताऽऽशङ्का । चित्तकाला हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेद्याः । नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाः । कल्पनाकाल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वय-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

आदिकर्तापि मायालक्षणे स्वचित्ते अव्यक्तरूपेण स्थितान् स्रष्टव्यपदार्थान् सिसृक्षिताकारेण प्रथममाविर्भाव्यति पश्चाद् बहिः सर्वप्रतिपत्तृसाधारणरूपेण सम्पादयतीति ॥ १२ ॥

क्रमं विवक्षन्नाह—**विकरोतीति** । **कल्पनाकालानिति** । विद्युदादीन् अस्थिरानित्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्कल्पितं तत्कल्पनाकालादन्यस्मिन् काले नास्ति जाग्रद्भावास्तु प्रत्यभिज्ञाबलात् कालान्तरेऽपि सन्तीत्यवगम्यते । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या बाधितं मिथ्यानुमानमित्याशङ्क्यान्यथाप्युपपत्तिमाह—**चित्तकाला हीत्यादिना** ।

आनन्दगिरिटीका

श्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्मृत्योराश्रयापेक्षा विषयापेक्षा वा नास्तीत्याशङ्क्याबाधितप्रसिद्धिविरोधान्मैवमित्याह—**न चेति** ॥ १२ ॥

प्रकृतायां कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपन्यस्यति—**विकरोतीति** । नियतांश्चेति चकारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते। प्रतिपित्सितक्रमप्रतिपत्त्यर्थं पृच्छति—**स कल्पयन्निति** । श्लोकाक्षरयोजनया बुभुत्सितं क्रमं प्रत्याययति—**उच्यत इत्यादिना** । **अन्यांश्चेति** । शास्त्रीयानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थितान् । अनभिव्यक्तनामरूपत्वेन व्यवहारायोग्यत्वमाह—**अव्याकृतानिति** । कल्पनाकालान्विद्युदादीनस्थिरानित्यर्थः । बहिश्चित्तो बहिर्मुखो बाह्यान्व्यवहारयोग्यान्पदार्थान्कल्पयति । अन्तश्चित्तस्तु तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिर्मनोरथादिलक्षणानात्मन्येव व्यवहारयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा लोके कुलालो वा तन्तुवायो वा घटं पटं वा कार्यं चिकीर्षुरादौ व्यवहारायोग्यां व्यक्तिं बुद्धावाविर्भाव्य पश्चात्तामेव बहिर्नामरूपाभ्यां सम्पादयति तथैवायमादिकर्ताऽपि मायालक्षणे स्वचित्ते नामरूपाभ्यामव्यक्तरूपेण स्थितान्स्रष्टव्यपदार्थान् प्रथमं सिसृक्षिताकारेणान्तर्विभाव्य पश्चाद्बहिः सर्वप्रतिपत्तृसाधारणरूपेण सम्पादयतीति कल्पनायां क्रमाधिगतिरिति ॥ १३ ॥

कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन्काले सत्त्वाभावाज्जाग्रद्भावानां च कल्पनाकालात्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्नं तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**चित्तेति** । ये कल्पनाकालभाविनो भावा मनस्यन्तर्वर्तन्ते ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्वापरकालभाविनो बहिरेव व्यवहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वलक्षणो विशेषस्तु नाकल्पितत्वप्रयुक्तः । कल्पितेऽपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—**स्वप्नवदिति** । यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेष्यते तथा जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्पन्दितं तेन कल्पितं मिथ्यैवेत्येतन्नाद्यापि निर्धारितमित्यत्र हेतुमाह—**यस्मादिति** । आत्माविद्याविवर्तेन चित्तेन तावदन्तर्विनिर्मिता मनोरथरूपा मनस्यन्तर्वर्तमाना बही रज्जुसर्पादयश्च ते चित्तेनैव परिच्छिद्यन्ते। ते हि कल्पनाकालमात्रभाविनो न प्रमीयन्ते । तैः सह वैलक्षण्यं मनसो बहिर्जाग्रद्दृश्यमानानां भावानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वं कालद्वयावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञागोचरत्वमिति यस्मादुपलभ्यते तस्मादयुक्तं जागरितस्य स्वप्नवन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—**सा नेति** । ये मनस्यन्तर्मनोरथरूपा भावास्ते चित्तकाला भवन्तीत्यत्र चित्तकालत्वं विशदयति—**चित्तेत्यादिना** । वाच्यार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह—**कल्पनेति** । द्वितीयपादमवतार्य व्याकरोति—**द्वयेति** । ये मनसो बहिरुपलभ्यन्ते ते भेदकालाः कालस्य भेदो भेदकालः स येषां ते तथेति व्युत्पत्तेः ।

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥१५॥

कालाश्च भेदकाला अन्योन्यपरिच्छेद्याः। **यथाऽऽगोदोहनमास्ते यावदास्ते तावद्गां दोग्धि यावद्गां दोग्धि तावदास्ते। तावानयमेतावन्स** इति परस्परपरिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वं बाह्यानां भेदानां ते द्वयकालाः। अन्तश्चित्तकाला बाह्याश्च द्वयकालाः कल्पिता एव ते सर्वे। न बाह्यो द्वयकालत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः। अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो भवत्येव ॥ १४ ॥

यदप्यन्तरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासनामात्राभिव्यक्तानां [1]स्फुटत्वं वा बहिश्चक्षुरादीन्द्रियान्तरे विशेषो नासौ

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अन्योन्यपरिच्छेद्यत्वं नाम स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया पूर्वापरकालविशेषितरूपेणावगम्यमानत्वमित्यर्थः। कालस्य भेदो भेदकाल इत्याहिताग्निवत् भेदशब्दस्य पूर्वनिपातः। भेदकालोऽवच्छेदको येषां ते भेदकाला इति विग्रहः। यथा आगोदोहनमास्त इति प्रथममभिज्ञाय पश्चात्प्रत्यभिज्ञानं यावदास्ते तावत् दोग्धीत्यादिपदार्थान् सङ्ख्याय वाक्यार्थं कथयति–**अन्तश्चित्तकाला इत्यादिना**। जाग्रद्भेदानां मिथ्यात्वं नाम चित्तस्पन्दनमात्रत्वं चेत् तर्हि स्फुटावभासो न स्यात् मनोरथकल्पितवत्। विद्यते च। अतस्तदनुपपत्त्या बाधमाशङ्क्याह–**अव्यक्ता एवेत्यादिना** ॥१४-१५॥

आनन्दगिरिटीका

ततश्चान्येन पूर्वेणान्येन चापरेण परिच्छेद्या भिन्नकालावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञायमानत्वमुदाहरणनिष्ठतया स्फुटयति–**यथेति**। [2]आगोदोहनं गोदोहनपर्यन्तमास्ते देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञाशेषत्वेनाभिज्ञोदाहरणीया। यावता कालेनावच्छिन्नो वर्तते तावता कालेनावच्छिन्नो गोदोहनं निर्वर्तयतीत्यनेककालावस्थायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति–**यावदिति**। यावता कालेनायं घटोऽर्थक्रियां निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावच्छिन्नः सन्नेष तिष्ठतीत्युदाहरणान्तरमाह–**तावानिति**। परोक्षतया स्थितो यावता कालेनावच्छिन्नः स्वकार्यं निर्वर्त्य निर्वृणोत्येतावता कालेनावच्छिन्नः स तिष्ठतीत्यपरमुदाहरणमाह–**एतावानिति**। उक्तेन न्यायेन परेणापरेण च कालेन परिच्छेद्यत्वं जाग्रद्दृश्यायां भावानामुपलभ्यते कालद्वयस्य च परिच्छेदकत्वम्। तथा च ते सर्वे भावा बहिर्दृश्यमाना द्वयकालेन कालद्वयेन परिच्छेद्या भवन्तीत्यर्थः। तृतीयपादं व्याचष्टे–**अन्तरिति**। चतुर्थपादार्थमाह–**नेत्यादिना**। बाह्यो जाग्रद्दृश्येषु बाह्यपदार्थेषु व्यवस्थितो द्वयकालत्वेन कालद्वयावच्छेदेन कृतः प्रत्यभिज्ञायमानत्वरूपो विशेषोऽन्यहेतुको न भवति। कल्पितेऽपि तथाविधविशेषसम्भवादित्यत्र दृष्टान्तमाह–**अत्रापि हीति**। यद्यपि सर्वं जाग्रद्भेदजातं कल्पितं तथाऽपि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटः सिध्यति स्वप्ने सर्वस्य भेदजातस्य कल्पितत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटास्फुटावभासविभागानुपपत्तेर्नाविशेषेण मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह–**अव्यक्ता इति**। ये मनस्यन्तर्भावनारूपत्वादस्फुटा ये च मनसो बहिरुपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनःस्पन्दनमात्रत्वेन कल्पिताः। मिथ्यैवान्तर्बहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वास्फुटत्वविशेषः। न मिथ्यात्वममिथ्यात्वं वा तत्रोपयुज्यते। मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः। श्लोकाक्षराणि व्याकरोति–**यदपीत्यादिना**। मनस्यन्तर्मनोरथरूपाणां भावानामव्यक्तत्वमस्फुटत्वम्। तत्र हेतुमाह–**मन इति**। चक्षुरादिग्राह्यत्वेन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेषाममिथ्यात्वकृतमिति शङ्कां वारयति–**नासाविति**। सर्वसम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्ने स्फुटत्वास्फुटत्वविशेषप्रतिभानान्नासौ विशेषो मिथ्यात्वममिथ्यात्वं वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह–**स्वप्नेऽपीति**। अयं विशेषस्तर्हि केन सिध्यतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह–**किं तर्हीति**। मनोमात्रसम्बन्धादन्तर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम्।

१. विशेषस्तु=स्फुटावभासस्तु। इन्द्रियान्तरे=बाह्येन्द्रिये।

२. अन्योन्यपरिच्छेद्यत्वे दृष्टान्तः—गोदोहनं पुरुषप्रतीक्षा चकियत्कालं प्रतीक्षा कृता इत्याकाङ्क्षायां गोदोहनं यावत् इति समाधानम्। कियत्कालं गोदोहनमित्यनेन पृष्टे यावत्प्रतीक्षेत्युत्तरम्। न चान्योन्याश्रयः, पृच्छकपुरुषभेदात्। द्वयकालाः कालद्वयपरिच्छेद्याः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। स्वप्नेऽपि प्रत्यभिज्ञादर्शनात् नेदं सत्यत्वप्रापकमित्यर्थः।

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान् । बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥१६॥

भेदानामस्तित्वकृतः स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् । किं तर्हीन्द्रियान्तरकृत एव । अतः कल्पिता एव जाग्रद्भावा अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

बाह्याध्यात्मिकानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायां किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतुफलात्मकम् । अहं करोमि मम सुखदुःखे इत्येवंलक्षणम् अनेवंलक्षण एव शुद्ध आत्मनि रज्ज्वामिव सर्पं कल्पयते पूर्वम् । ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादीन्नानाविधान्भावान्बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलस्मृतिस्ततस्तद्विज्ञानं तदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि तेभ्यस्तत्स्मृतिस्ततस्मृतेश्च पुनस्तद्विज्ञानानीत्येवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्चेतरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥ १६ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

एवं तावन्मिथ्यात्वानुमानस्य प्रत्यक्षादिबाधं परिहृत्येदानीं विशिष्टरूपेण जीवकल्पनामूलत्वमितरकल्पनानामाह—**जीवं कल्प्यते पूर्वमित्यादिना ।** बाह्याः साध्यसाधनादिभावा आध्यात्मिकज्ञानसुखरागादिकल्पनायां निमित्तं, आध्यात्मिकाश्च ज्ञानसुखरागादयो बाह्यसाध्यसाधनादिकल्पनायां निमित्तम् । एवमितरेतरनिमित्तनैमित्तिकत एवेत्यर्थः । सति भोजनादौ तृप्त्यादि भवति तदभावे न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भोजनादिकं हेतुरिति कल्पनाविज्ञानं जायते । ततः, तृप्त्यादिकं फलमिति कल्पना । ततोऽपरेद्युरुभयस्मृतिः ततस्तत्सजातीयकर्तव्यताविज्ञानं, ततस्तादर्थ्येन पाकादिक्रियातण्डुलादिकारकान्ननिष्पत्त्यादिफलविज्ञानानि, तेभ्यः पुनस्तत्स्मृतिरित्येवमित्यर्थः ॥१६॥

आनन्दगिरिटीका

बहिर्भावानां तु चक्षुरादिबहिरिन्द्रियसम्बन्धाद्युक्तं स्फुटत्वं तदेष विशेषो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि सिध्यतीत्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि सम्भवात्प्रागुक्तमनुमानमविरुद्धमित्युपसंहरति —**अत इति** ॥ १५ ॥

भवतु सर्वस्य कल्पितत्वम् । सा पुनः सर्वकल्पना केन द्वारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—**जीवमिति ।** आत्मा हि सर्वं मायावशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं कल्पयति । **तत इति ।** "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि"ति श्रुतेः स्वयमेव जीवभावमापद्यते । तद्द्वारेण पुनर्नानाविधान्भावान्निर्मिमीते । ज्ञानस्मृतिवैषम्यात्तत्कल्प्येषु भावेषु वैषम्योपपत्तिरित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यं प्रश्नमुत्थापयति—**बाह्येति ।** पदार्थाः साध्यसाधनतया स्थिता बाह्याः सुखं दुःखं ज्ञानं रागश्चेत्येवमादयस्त्वाध्यात्मिकास्तेषां परस्परं निमित्तनैमित्तिकताऽस्ति। बाह्यान्निमित्तीकृत्याऽऽध्यात्मिका भवन्ति। तानपि निमित्तीकृत्येतरे जायन्ते । तदेवमितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यम् । निर्मूलकल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति—**उच्यत इति ।** हेतुफलात्मकमित्युक्तमेव व्यनक्ति—**अहमिति ।** हेतुफलभावविकलं परिशुद्धमात्मरूपं जीवकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति—**अनेवमिति ।** आरोपस्याधिष्ठानापेक्षाऽस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**रज्ज्वामिवेति ।** द्वितीयतृतीयपादौ विभजते— **तत इति ।** तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य भोक्तुर्जीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि जीवः सर्वकल्पनायां मूलभूतो हेतुस्तथाऽपि तस्य तत्र कल्पनाविशेषो विशेषहेतुव्यतिरेकेण न सम्भवतीति शङ्कते—**तत्रेति।** चतुर्थपादेनोत्तरमाह—**उच्यत इति ।** कल्पितो विशिष्टरूपेणेति शेषः। अधिकृतः स्वामित्वेन सम्बद्धः इत्यर्थः । इतिशब्द श्लोकाक्षरयोजनासमाप्तिद्योतनार्थः । प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति—**अत इत्यादिना ।** सत्यन्नपानाद्युपयोगे तृप्त्यादि भवति । असति न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकरूपान्न्यायाद्भोजनादिकं हेतुरिति कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते । ततस्तृप्त्यादिकं फलमिति कल्पनाविज्ञानं जायते । ततोऽपरेद्युरुक्तयोरुभयोरपि हेतुफलयोः स्मृतिरुद्भवति । ततश्च फलसाधनसमानजातीये कर्तव्यताविज्ञानम् । ततश्चाभिलषिततृप्त्यादिफलार्थत्वेन पाकादिक्रिया तत्कारकं तण्डुलादि तत्फलान्यन्ननिष्पत्त्यादीनि विशेषविज्ञानादीनि भवन्ति । ततो हेत्वादिस्मृतिः । ततस्तदनुष्ठानम् । ततश्च फलम् । इत्यनेन क्रमेण मिथो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः । प्रकृतां कल्पनामुपसंहरति—**एवमिति** ॥ १६ ॥

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता । सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥१७॥
निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते । रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥१८॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैव जीवकल्पना किंनिमित्तेति । दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—**यथा** लोके स्वेन रूपेणा**निश्चिता**ऽनवधारितैवमेवेति **रज्जु**र्मन्दा**न्धकारे** किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वाऽनेकधा **विकल्पिता** भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः स्वरूपेण निश्चिता स्यात् न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् । यथा स्वहस्ताङ्गुल्यादिषु एष दृष्टान्तः । **तद्वद्**धेतुफलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षणतया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वाज्जीवप्राणाद्यनन्तभावभेदै**रात्मा विकल्पित** इत्येष सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

रज्जुरेवेति निश्चये सर्पविकल्पनिवृत्तौ रज्जुरेवेति **चाद्वैतं** यथा तथा "नेति नेति" इति सर्वसंसारधर्मशून्यप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्यालोककृता**त्मविनिश्चयः** "आत्मैवेदं सर्वम्" "अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्यः" "सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" "अजरोऽमरोऽमृतोऽभयः" "एक एवाद्वयः" इति ॥ १८ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तत्त्वाज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्निमित्तां जीवकल्पनामाह—**अनिश्चितेत्यादिना** श्लोकद्वयेनेति। **नेति नेतीति** ।

आनन्दगिरिटीका

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति—**अनिश्चितेति** । श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति—**तत्रेति** । पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः । जीवकल्पनाया नित्यत्वायोगात्सनिमित्तत्वस्य वक्तव्यत्वात्तस्य च वस्तुत्वे निवृत्त्यनुपपत्तेः अवस्तुत्वे च निमित्तत्वासिद्धेर्जीवकल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्यभूताऽपि कल्पना नावकल्पत इत्याशङ्कते—**सैवेति** । उत्तरत्वेन श्लोकाक्षराण्यवतार्य व्याचष्टे—**दृष्टान्तेनेति** । स्वं असाधारणं रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अनवधारितत्वमेव स्फोरयति—**एवमेवेति** । रज्जुरेवेयमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उक्तावधारणाराहित्ये कारणं सूचयति—**मन्देति** । पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । सर्पादिकल्पनायामन्वयव्यतिरेकसिद्धमुपादानमुपन्यस्यति—**स्वरूपेति**। एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—**यदि हीति**। देवदत्तस्य हस्ताद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा नोपलभ्यते तथा पुरोवर्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण निश्चिते नासौ युक्तस्तथा च रज्ज्वज्ञानादेव स भवतीत्यर्थः । उपपादितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमभिदधानश्चतुर्थपादार्थमाह—**एष इति** । हेतुफलादीत्यादिशब्देन कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषादि गृह्यते । विलक्षणत्वमेव स्फुटयति—**स्वेनेति** । अनारोपितेनेति यावत् । विज्ञप्तेर्विशुद्धत्वं जन्मादिराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं तन्मात्रत्वं चेत्यर्थः । तन्मात्रत्वमयुक्तं सामान्यविशेषभावादित्याशङ्क्याऽऽह—**सत्तेति** । न च तत्रान्यदस्ति सुखमिति मत्वा विशिनष्टि—**अद्वयेति** । सच्चिदानन्दाद्वयात्माविद्याविलसितं द्वैतमित्यत्र प्रमाणं सूचयति—**इत्येष इति** । अद्वैतश्रुतयस्तावत्तत्रोपलभ्यन्ते यत्र हि द्वैतमिति भवतीत्याद्याश्च द्वैततत्प्रतिभासयोर्मृषात्वमावेदयन्त्यः श्रुतयः श्रूयन्ते तेनाद्वैतं तत्त्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमिति प्रमाणसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अविद्याकृता जीवकल्पनेत्यन्वयमुखेनोक्तं तदेवेदानीं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—**निश्चितायामिति** । रज्जुरेवेति रज्ज्वां निश्चितायां तदज्ञाननिवृत्तेस्तदुत्थसर्पादिविकल्पः सर्वथा निवर्तते रज्जुमात्रं चावशिष्यते तद्वदात्मनि श्रौतो निश्चयो यदा सम्पद्यते तदा सर्वस्याऽऽत्माविद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य व्यावृत्तेरद्वैतमेवाऽऽत्मतत्त्वं परिशिष्यते तस्मादात्माविद्याविजृम्भिता जीवकल्पनेत्यर्थः । दृष्टान्तभागं व्याचष्टे—**रज्जुरिति** । तद्वदित्यादि व्याकरोति—**तथेति** । सर्वस्यापि संसारात्मनो धर्मस्याऽऽत्मन्यारोपितस्यासत्त्वावेदकं यन्निषेधशास्त्रं तेन जनितं विज्ञानमेव सूर्यालोकस्तत्कृतो योऽयमात्मविनिश्चयः स एवाद्वितीयः शिष्यते । द्वैतं पुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः । आत्मविनिश्चयमेव विशिनष्टि—**आत्मैवेति** । सर्वमिदमात्मैवेत्युक्तेः पूर्णत्वं तस्योच्यते पूर्वभाविना कारणेन संस्पर्शशून्योऽपूर्वः पश्चाद्भाविना कार्येण सम्बन्धविधुरोऽनपरः अन्तरं छिद्रं तच्छून्योऽनन्तरश्चिदेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्त्वमबाह्यत्वं कार्यकारणास्पृष्टमुभयकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वादित्याह—**सबाह्येति** । विशेषणत्रयं कौटस्थ्यव्यवस्थापनार्थम् । जन्मादिसम्बन्धाभावे कारणमविद्यासम्बन्धराहित्यं दर्शयति—**अभय इति** । न खल्वविद्या तत्र कारणत्वेन सम्बन्धमनुभवति । तस्य पूर्णत्वेन कारणानपेक्षत्वादित्याह—**एक इति** । द्वैताद्वैत-

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः । मायैषा तस्य देवस्य यया सम्मोहितः स्वयम् ॥१९॥
प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः । गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥२०॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं **प्राणादिभिरनन्तैर्भावैरेतैः** संसारलक्षणैर्विकल्पित इति । उच्यते । शृणु **मायैषा** तस्याऽऽत्मनो **देवस्य** । यथा मायाविना विहिता माया गगनमतिविमलं कुसुमितैः सपलाशैस्तरुभिराकीर्णमिव करोति तथेयमपि देवस्य माया ययाऽयं स्वयमपि मोहित इव मोहितो भवति । "मम माया दुरत्यया" इत्युक्तम् ॥१९॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सर्वसंसारधर्मशून्यस्य प्रतिपादकं यच्छास्त्रं तेन जनितं विज्ञानमेव सूर्यालोकः, तत्कृत आत्मविनिश्चयः सर्वमिदमात्मेत्यद्वयरूपः परिशिष्यत इत्यर्थः १७-१८ ॥

मोहितस्स्वयमित्यज्ञाने प्रतिबिम्बरूपेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

के ते प्राणादयोऽनन्ता भावा इत्याकाङ्क्षायां तानुदाहरति—**प्राण इत्यादिश्लोकैः** । प्राणो जगत्कर्तेति हैरण्यगर्भीया ईश्वरो वा प्राणशब्देनोच्यते तस्य च कारणत्वं वैशेषिकादयः प्रतिपन्नाः । तदुभयरूपकल्पनामात्रे मानाभावात् । न तावत् यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति व्याप्तिर्निरूपणं सहते, न हि प्रागसतः सत्तासमवायादिलक्षणं कार्यत्वम्, ज्ञानेच्छाप्रयत्नशाली वा कर्ता, चक्षुषः संप्रयुक्तमात्रावभासिनः प्रागसत्त्वादौ व्यापारानुपपत्तेः । न च मनो बहिर्विषये स्वतन्त्रं, अत एव नान्वयव्यतिरेकौ । यदा चैकस्यापि न दर्शनसम्भावना तदा कैव कथा भूयो दर्शनस्य । न च कार्यं कृतिमत् इत्यव्यभिचारः कृतावेव व्यभिचारात् अन्यथाऽनवस्थानात् । किञ्च, करोतीत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा न व्यावर्तते । क्रियत इत्युक्ते च केनेति, ततः परस्पराधीननिरूपणत्वादन्योन्याश्रयम् । किञ्चन ज्ञानवत्त्वं इच्छावत्त्वं वा कर्तृपदार्थः सिद्धविषययोरपि तयोः दर्शनात् । यस्य यद्विषया कृतिः स तस्य कर्ता इत्यत्रापि अग्रस्थितो विषय उद्देश्यो वा ? आद्ये घटादेः कर्ता न स्यात् । अन्ते च प्रामादिकब्रह्मवधादौ प्रायश्चित्तविधानं न स्यात् । किञ्च विशिष्टानङ्गीकारात् कृत्यादयः प्रत्येकं कर्तृपदार्थाः स्युः । किञ्च कारकाण्युपाददानश्चेत् कर्ता सदैव स्यात् तदुपादानञ्च कार्यमेवेति तत्रान्यदुपादेयम् । तत्रापि तथेत्यनवस्था । आश्रयासिद्ध्यादिप्रयोगदूषणञ्च वर्णितमन्यत्र । किञ्च स्वतन्त्रश्चेन्मुक्तानपि बध्नीयात् । परं तत्र ईश्वर इति च व्याहतम् । न च सेवापेक्षया फलभेदप्रदः प्रभुरुदाहरणम् । स हि स्वं प्रयच्छन् प्रभुः स्यात् न तथेश्वरस्य पित्रादिक्रमागतं स्वमस्ति । कर्मेश्वरयोश्चान्योन्यप्रेरणे परस्पराश्रयम् । किञ्च नैकेन ज्ञानेन सर्वज्ञत्वं तस्य स्वाविषयत्वात् न द्वाभ्यामन्योन्यविषयित्वासिद्धेः, स्वविषयत्वं विना स्वविशेषिताऽसाधकत्वात् । स्वसंवेद्यत्वे च गुणत्वाद्यसिद्धिः । तस्मात्कल्पनामात्रमेतत्—**ईश्वरः कर्तेति** । भूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाख्यानि जगत्कर्तॄणीति लोकायतिकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । तथा हि—

आनन्दगिरिटीका

व्यावृत्त्यर्थमवधारणम् । नन्वविद्यायाः निराश्रयत्वोपपत्तेः आश्रयान्तरस्य चासत्त्वात् तत्रैव सा प्रविशतीति चेत्सत्यम् । अविद्वद्दृष्ट्या तस्यास्तत्र प्रवेशेऽपि वस्तुदृष्ट्या नासौ तस्मिन्प्रवेष्टुं प्रभवतीत्याह—**अद्वय इति** ॥ १८ ॥

आत्मनोऽद्वितीयत्वे कथमनेकैर्भावैस्तस्य विकल्पितत्वमित्यभिप्रायाप्रतिपत्त्या प्रत्यवतिष्ठते—**प्राणादिभिरिति** । सिद्धान्ती स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन्नुत्तरमाह—**मायेति** । चोद्यभागं विभजते—**यदीति** । उत्तरार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति—**उच्यत इति** । मायामेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेति** । तामेव मायां कार्यद्वारा स्फोरयति—**ययेति** । यथा लौकिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथाऽयमात्मा स्वयमेव मायासम्बन्धान्मोहितो भवति । अतो मोहद्वाराऽऽत्मन्येव मायाधिगतिरित्यर्थः । मायया मोहहेतुत्वं भगवताऽपि सूचितमित्याह—**ममेति** ॥ १९ ॥

के ते प्राणादयोऽनन्ता भावा यैरात्मा विकल्प्यते माययेत्यपेक्षायां प्राणादिविकल्पनामुदाहरति—**प्राण इति** । प्राणो हिरण्यगर्भस्तत्तटस्थेश्वरो वा स जगतो हेतुरिति प्राणविदो **हैरण्यगर्भाद्या वैशेषिकादयश्च** कल्पयन्ति । तदिदं कल्पनामात्रम् । स्वतन्त्रस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मानाभावात् । पौरुषेयागमस्यापौरुषेयश्रुतिविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगात्तटस्थेश्वरवादस्य च प्रमाणयुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । कल्पनान्तरं दर्शयति—**भूतानीति चेति** । पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वानि तानि च चत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति **लोकायतिकास्तदपि**

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः । लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥२१॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

न तानि स्वतःसिद्धानि जाड्यहानिप्रसङ्गात् । स्वतःसिद्धे च भेदग्राहकप्रमाणाप्रवृत्तेश्चत्वारीत्यनुपपन्नम् । नापि स्वगुणेन सिद्ध्यति, न हि औष्ण्यं वह्निं गोचरयति स्वविलक्षणसिद्धिकत्वे च तत्त्वातिरेकप्रसङ्ग इति । गुणाः सत्त्व-रजस्तमोलक्षणाः साम्येनावस्थिताः कारणमिति—**साङ्ख्याः** । तदपि कल्पनामात्रम् । साम्यावस्थितानां स्वतः पुरुष-सन्निधेर्वा उभयथापि सदा स्यात् । न चादृष्टादि गुणत्रयातिरिक्तमस्ति साङ्ख्यानाम्, सात्त्विकोऽयं तामसोऽयमिति परविशेषणत्वेन प्रतीतेः न स्वतन्त्रा नित्यगुणा इति । संक्षेपतस्त्रीणि तत्त्वानीति **शैवाः** । शिवोऽप्यात्मनोऽन्यश्चेद-शिवः स्यात् रज्जुसर्पवत् । अनन्यत्वे तु तत्त्वभेदानुशासनं गुरुशिष्यानुशासनं च न स्यात् ॥ २० ॥

एकस्यात्मनो विश्वादयः पादा इत्यपि कल्पनामात्रम् । निरवयवस्यात्मनोंशभेदानुपपत्तेः । विषया एव परमार्थतत्त्वमिति **वात्स्यायनप्रभृतयः** । तदपि भ्रममात्रम् । यत आहुः—

विषस्य विषयाणाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम् । उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥
चर्मखण्डं द्विधाभिन्नं अपानोद्गारधूपितम् । तत्र मूढा निमज्जन्ति प्राणैरपि धनैरपि ॥

त्रिलोका भूर्भुवस्स्वरिति त्रयो वस्तुभूता इति **पौराणिकाः** । तत्र यदि वासस्थानभेदेन त्रित्वं तदाऽऽनन्त्य-प्रसङ्गः, यदि स्वातन्त्र्याभिप्रायेण तच्च कल्पनामात्रम् । आकाशादिपारतन्त्र्यादिति । देवा इन्द्रादयः फलदातार इति **देवताकाण्डीयाः** । तत्र यद्यस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य त उपकुर्वन्ति तदा भृत्येभ्यो न विशेषः। स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे व्यर्थं तदाराधनं देवताप्रसादोऽपि च स्वमनोरथ एव । तद्भक्तानामपि विपत्तिदर्शनात् ॥ २१ ॥

आनन्दगिरिटीका

कल्पनामात्रम् । न हि भूतानि स्वतः सिद्धानि जडत्वविरोधात् । नापि परतः सिद्धानि । स्वगुणस्य चैतन्यस्य स्वग्राहकत्वायोगाद्वह्निगतौष्ण्यस्य वह्निविषयत्वादर्शनात् । अतो भूतानि जगत्कर्तृणीति कल्पनैवेत्यर्थः । सत्त्व-रजस्तमांसि त्रयो गुणाः साम्येनावस्थिता जगतो महदादिलक्षणस्य कारणमिति सांख्यास्तदपि कल्पनामात्रम् । साम्येन स्थितानां कारणत्वे प्रलयाभावप्रसङ्गात् । वैषम्यभजनस्य च निर्हेतुकत्वे सदा तदापातात् । सहेतुकत्वे हेतोर्नित्यत्वे प्राचीनदोषानुषङ्गादनित्यत्वे हेत्वन्तरापेक्षायामनवस्थानादित्याह—**गुणा इतीति** । कल्पनान्तरमाह—**तत्त्वानीति चेति** । आत्माऽविद्या शिव इति संक्षेपस्त्रीणि तत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्तकानीति **शैवा** मन्यन्ते तदपि **कल्पनामात्रम्** । आत्मनो भिन्नत्वे शिवस्य घटादितुल्यत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां त्रित्वव्याघातादित्यर्थः ॥ २० ॥

एकस्याऽऽत्मनो विश्वादयः पादाः सर्वव्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् । निरंशस्याऽऽत्मनोंऽश-भेदानुपपत्तेरित्याह—**पादा इतीति** । **वात्स्यायन**प्रभृतीनां कल्पनां कथयति—**विषया इतीति** । शब्दादयो विषया भूयो भूयो भुज्यमानास्तत्त्वमिति विभ्रममात्रम् । "विषस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् । उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि" इति विषयानुसन्धानस्य निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुपपत्तेरित्यर्थः । भूर्भुवः स्वरिति **त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीति पौराणिकाः** । तदपि कल्पनामात्रम् । स्थानभेदेन त्रित्वे तदानन्त्यस्य दुरुत्तरत्वा-त्स्वातन्त्र्यस्य चासिद्धत्वादित्याह—**लोका इतीति** । अग्नीन्द्रादयो देवास्तत्तत्फलदातारो नेश्वरस्तथेति **देवता-काण्डीयाः**[1] । तदपि कल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषाभावप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्येणोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्भक्तानामपि विपत्तिदर्शनात्तत्प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह—**देवा इति चेति** ॥ २१ ॥

---

१. देवताकाण्डीयाः—सङ्कर्षकाण्डं देवताकाण्डम् । देवता अधिकृत्य विचारप्राचुर्यात् देवताकाण्डत्वं तस्य । पूर्वमीमांसायाः द्वादशाध्याय्याः अनन्तरं तत्रतत्रानुक्तानामवश्यवक्तव्यानां विप्रकीर्णानां न्यायानां प्रतिपादनमत्र दृश्यते । तदिदं जैमिनिना कृतम् । तस्य देवस्वामिभाष्यं भास्कररायकृता वृत्तिश्च मुद्रिते दृश्येते ।

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः । भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥२२॥
सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः । मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥२३॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

वेदाः परमार्थाः इति **पाठकाः** । तदपि कल्पनामात्रम् । नहि लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता वेदा उपलभ्यन्ते । न चैकैकस्मिन् वर्णे वेदसिद्धिः । क्रमोऽपि तेषां कल्पनामात्रम्, उच्चारणक्रियाया उपलब्धिक्रियायाश्च प्रतिपुरुषं भेदात् तद्विशिष्टवेदानन्त्ये 'स एवायं वेद' इति विभ्रममात्रम् । यज्ञा वस्तुभूता इति **कात्यायनप्रभृतयः** "यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग" इति तत्र नैकैकस्य यज्ञशब्दार्थत्वं व्रीह्यादिषु यज्ञबुद्ध्यभावात् समुदायश्चेत्तस्यावस्तुत्वाद्यज्ञ इति विभ्रममात्रम् ।

भोक्ता आत्मेति **साङ्ख्याः** । तत्र भोगो विक्रिया चेत् अनित्यत्वादिप्रसङ्गः, स्वभावश्चेत् सदा स्यादिति । विषयसन्निधौ भोक्तृत्वं भ्रममात्रम् । भोज्यं वस्त्विति **सूपकाराः** । तदपि भ्रममात्रम् । मधुरादिस्वादस्य व्यञ्जनादेः क्षणेन विस्वादतादर्शनात् ॥ २२ ॥

सूक्ष्म आत्मेत्य**णुवादिनः**—तत्र युगपत्सकलकलेवरव्यापिवेदनानुसन्धानानुपपत्तिः । अथवा, सूक्ष्मः परमाणुसमुदायः परमार्थ इति **परमाणुवादिनः**—तदपि भ्रममात्रं पेषणादिसाध्यपार्थिवादिरजसां नित्यत्वानुपपत्तेः । निरवयवत्वे च संयोगानुपपत्तेः कार्यानुपपत्तिः । अप्रत्यक्षसमवेतस्य च वायुवनस्पतिसंयोगादिवदप्रत्यक्षत्वात् त्र्यणुकादिप्रत्यक्षं न स्यात् । कार्येण च तदनुमानमाश्रयासिध्यादिदोषदुष्टम्, अतिरिक्तकार्यारम्भे च पलपरिमितद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यमधिकप्रमाणं दृश्यते तस्मात्तदपि कल्पनामात्रमिति ।

स्थूलो देह एवात्मेति **लोकायतिकभेदः**—तत्र मृतसुषुप्तयोरपि चैतन्यं स्यात् सङ्घातस्य तादवस्थ्यात् वाय्वादीनां चैकैकस्य चैतन्यादर्शनात् । सङ्घातस्य चावस्तुत्वादिति । मूर्तस्त्रिशूलादिधारी परमार्थ **इत्यागमिकाः**—तत्रास्मदादिशरीरवत् मूर्तस्य पाञ्चभौतिकत्वानुमानात् नानादित्वं लीलाविग्रहकल्पनं च भ्रममात्रं, विग्रहाभावे लीलाया एवासम्भवात् । अमूर्तः परमार्थ इति **शून्यवादिनः** । तदपि कल्पनामात्रम् । निस्वभावः परमार्थ इति व्याघातात् ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिटीका

ऋग्वेदादयो वेदाश्चत्वारस्तत्त्वानीति **पाठका** वदन्ति । तदपि कल्पनामात्रम् । न हि वेदा लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्णानां वेदशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारात् । क्रमश्चोच्चारणोपलब्ध्योरन्यतरगतो वर्णेष्वारोप्यते । तथा च तथाविधक्रमवतां वर्णानामारोपितरूपेण वेदशब्दवाच्यत्वात्कुतो वेदानां परमार्थतेत्याह—**वेदा इति** । ज्योतिष्टोमादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बोधायनप्रभृतयो **याज्ञिका** मन्यन्ते । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इत्यत्रैकैकस्मिन्यज्ञविज्ञानाभावात्समुदायस्यावस्तुत्वादित्याह—**यज्ञा इति चेति** । भोक्तैवाऽऽत्मा न कर्तेति **सांख्याः** । तत्र भोगो यदि विक्रिया स्वीक्रियते तर्हि कथं नानित्यत्वादिप्रसङ्गः स्वभावत्वे सदा स्यादिति विषयसन्निधौ भोक्तृत्वं भ्रान्तिरेवेत्याह—**भोक्तेति चेति** । **सूपकारास्तु** भोज्यं वस्त्विति प्रतिजानते तदपि न । मधुरादिरसव्यञ्जनादेस्तदैवान्यथात्वदर्शनादेकरूप्यासम्भवादित्याह—**भोज्यमिति चेति** ॥२२॥

आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तन्न । युगपदशेषशरीरव्यापिवेदनानुसन्धानासिद्धेरित्याह—**सूक्ष्म इतीति** । स्थूलो देहोऽहंप्रत्ययादात्मेति **लोकायतभेदः** । तच्च न । मृतसुषुप्तयोरपि सङ्घाताविशेषाच्चैतन्यप्रसङ्गात् । एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्सङ्घातस्य चावस्तुत्वादित्याह—**स्थूल इति चेति** । मूर्तस्त्रिशूलादिधारी महेश्वरश्चक्रादिधारी वा परमार्थो भवतीत्या**गमिकाः** । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । अस्मदादिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वात् । लीलाविग्रहकल्पनं च विग्रहाभावे लीलाभावादयुक्तमित्याह—**मूर्त इति** । अमूर्तः सर्वाकारशून्यो निःस्वभावः परमार्थ इति **शून्यवादिन**स्तदपि कल्पनामात्रम् । परमार्थो निःस्वभावश्चेति व्याघातादित्याह—**अमूर्त इति चेति** ॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः । वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥२४॥
मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः । चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥२५॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

कालः परमार्थ इति **ज्योतिर्विदः**। तन्न। कालैक्ये मुहूर्तादिव्यवहारो न स्यात्। नानात्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम्। उदयकाल इत्यादिक्रियाविशेषत्वेन[षितत्वेन] प्रतीतेः। न च क्रियाधर्मत्वमेव, काले क्रियोदयात्। अन्यथा कालानवच्छिन्नत्वेन क्रियाया नित्यत्वापातात्। किञ्च, यदि मुहूर्तः परमार्थो **ज्योतिर्विदः** किन्न स्वाराज्यं, तच्छास्त्रप्रणेतॄणां च विपत्तिः प्रसिद्धैव। किञ्च प्रवृत्तफलस्य कर्मणोऽवश्यभोग्यत्वात् व्यर्थो मुहूर्तस्तस्मात् काल इति कल्पनामात्रम्। दिशः परमार्थ इति **स्वरादिविदः**। तदपि भ्रममात्रं तद्विदामपि पराजयदर्शनात् तदुपदिष्टदिक्स्थानां सर्वदैव जयः स्यात् क्षणान्तरेऽपि दिक्स्वभावालोपादिति। धातुवादमन्त्रवादप्रभृतयः परमार्था इति **वादविदः**। तदपि तेषां विभ्रममात्रम्। ताम्रादिस्वभावे स्थिते नष्टे वा कनकादिभावायोगात्। यदि रसः स्वावयवैस्ताम्रादिवर्णं तिरस्कृत्य कनकादिवर्णं दर्शयेत् तदा जपाकुसुमसंज्ञिनि स्फटिकादिरक्ततावत् कनकादिभावस्य मृषात्वाद्रसावयवापगमेऽपगमानुमानात्। मर्त्यस्य च शरीरस्य रसेनाजरामरत्वमित्यपि व्यामोहमात्रम्। मन्त्रवादेऽपि कालदष्टो न जीवति। अकालदष्टः स्वयमेवोत्तिष्ठति क्वचिज्जपतः फलदर्शनस्य काकतालीयत्वात् नियततायाश्चादर्शनाच्च परप्रतारणार्थतैवेति। भुवनानि चतुर्दशेति **भुवनकोशविदः**। तच्च कल्पनामात्रं को हि तानि दृष्ट्वा समागतः। न च महानुभाववचनमेव शरणं तेषां विप्रतिप्रत्तिदर्शनादिति ॥ २४ ॥

मन आत्मेति **लोकायतिकभेदः**—तत्र च न क्लेशप्राप्तिः कस्यापि स्यात्। स्वतन्त्रस्य स्वानर्थसङ्कल्पानुपपत्तेः बुद्धिर्बाह्यविषयाकारा चित्तम्। बाह्यविषयाकारशून्यं विज्ञानं स्वसंवेद्यं ते वस्तुनी इति **बौद्धभेदाः** भ्रान्ताः। सुषुप्ते व्यभिचारात् वेद्यस्य च घटादिवत् स्वव्यतिरिक्तवेद्यत्वादिति।

धर्माधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौ परमार्थाविति **जैमिनिप्रभृतयः**। तच्च कल्पनामात्रं यतो यस्मिन् प्राणिनिकाये यैर्यंशः प्रशस्यते स तेषां धर्मः। यश्च निन्द्यते सोऽधर्मः, न त्वग्निहोत्रादिरेव। यतो भरतखण्डव्यतिरिक्तभूभागनिवासिनां सुखदुःखोत्कर्षौ दृश्येते तदभावेऽपि। न च ता भोगभूमय इति वाच्यम्। तदुद्देशेन विधानादर्शनात्। यदि च कालत्रयान्यतमकालावच्छिन्नौ तदाऽपाक्षीत् यजतीत्यादेरपि प्रयोगप्रसङ्गः। साध्यैक-

आनन्दगिरिटीका

कालः परमार्थ इति **ज्योतिर्विदः**। तच्च न। कालैक्ये मुहूर्तादिव्यवहारायोगात्। तन्नानात्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम्। अन्यविषयत्वेन प्रतीतेः। उदयकाल इत्यादिना क्रियाधर्मत्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वात्। न च क्रियाधर्मत्वं कालेऽपि तदुत्पत्तिदर्शनादन्यथा कालानवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातादित्याह—**काल इतीति**। [1]स्वरोदयविदस्तु दिशः परमार्था इत्याहुः। तदपि भ्रान्तिमात्रम्। तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह—**दिश इति चेति**। धातुवादो मन्त्रवादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति केचित्। तदपि कल्पनामात्रम्। ताम्रादिस्वभावे स्थिते नष्टे च कनकादिस्वभावासम्भवात्। मन्त्रवादेऽपि कालदष्टो न जीवति अकालदष्टः स्वयमेवोत्थास्यतीत्यभ्युपगमाद्व्यामोहमात्रमित्याह—**वादा इतीति**। भुवनानि चतुर्दश वस्तूनीति **भुवनकोशविदः**। तदपि कल्पनामात्रम्। तेषामदृष्टत्वात्। न च तेभ्यस्तद्दर्शनम्। तेषां मिथो विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह—**भुवनानीति** ॥ २४ ॥

मन एवाऽऽत्मेति **लोकायतभेदः**। तदपि भ्रान्तिमात्रम्। तस्य स्वातन्त्र्ये क्लेशप्राप्त्यनुपपत्तेः। अस्वातन्त्र्ये च घटवदनात्मत्वात्करणत्वाच्च दीपवदात्मत्वायोगादित्याह—**मन इति**। बुद्धिरेवाऽऽत्मेति बौद्धाः। तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव। तत्सुषुप्ते व्यभिचाराद्वेद्यस्य च घटवदतिरिक्तवेद्यत्वादित्याह—**बुद्धिरिति**। चित्तमेव बाह्याकारशून्यं विज्ञानम्। तदेवाऽऽत्मेत्यपरे। तत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषात्तुल्यं भ्रान्तित्वमित्याह—**चित्तमिति**। धर्माधर्मौ

१. स्वरोदयविदः यस्यां दिशि स्वरविशेषो ध्वनिरूपः श्रूयते तस्यां दिशि गमने विजय इति निर्णये कुशला इत्यर्थः।

पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे । एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥२६॥
लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः । स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥२७॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

रूपत्वेन कदाचिन्निष्पत्तिः स्यात् । अथानुबन्धनिष्पत्त्या निष्पत्तिरुच्यते । कोऽर्थः ? किं तस्यैव निष्पत्तिः उत तयोरपि । प्रथमे न सिद्धिश्चरमे घटान्न विशेषः । किञ्च, सुखदुःखसाधनसम्पत्तिः धर्माधर्मानुष्ठायिनामेवेति नियन्तुं न शक्यं, तदभावेऽपि सोमेश्वरवदीश्वरादीनां तद्दर्शनादिति ॥ २५ ॥

मूलप्रकृतिः प्रधानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चविषयाः एकं मनः करणमिति षोडशविकाराः पुरुषस्तूपलब्धिमात्रस्वभाव इति पञ्चविंशतिसंख्याकः प्रपञ्च इति **सांख्याः** । एतदपि कल्पनामात्रम् । यतो विशेषणं व्यावर्तकं भविष्यति । व्यावर्त्यं च प्रमितं न वा ? प्रथमे न शक्यं व्यावर्तयितुम् । चरमे व्यर्थं विशेषणं न चान्यन्नास्तीति शक्यमवधारयितुम् । यतः **पातञ्जलाः**— ईश्वरमधिकं पश्यन्तः षड्विंशतिः पदार्था इति कल्पयन्ति । रागाविद्यायतिकालकलामायाधिकास्त एवैकत्रिंशत् पदार्था इति **पाशुपताः** । अनन्तः पदार्थभेद इति **संवर्तप्रभृतयः** । तस्मान्मुनीनामेव विप्रतिपत्तिदर्शनाद्विप्रतिपत्तेस्त्व-ज्ञानमूलत्वात् पदार्थभेदवर्णनं वादिनां कल्पनामात्रमिति ॥ २६ ॥

लोकानुरञ्जनमेव तत्त्वमिति **लौकिकाः** तदपि कल्पनामात्रं, भिन्नरुचिर्हि लोकः तमनुरञ्जयितुं विश्वेश्वरोऽप्य-समर्थः । आश्रमाः पदार्थाः इति **दक्षप्रभृतयः** मन्यन्ते । मेखलाजिनदण्डैर्हि **ब्रह्मचारी** च लक्ष्यते । **गृहस्थो** वेदयष्टिभ्यां नखलोमभिर्वनाश्रितः, त्रिदण्डेन **यतिश्च** । एवं लक्षणादि पृथक् पृथगिति । तदपि कल्पनामात्रं वेषस्य आश्रम-शब्दार्थत्वे तु शूद्रादेरपि प्रसङ्गात् । जातिमूलाश्चाश्रमाः सा च दुर्लक्ष्या । तदुक्तम्—

अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ॥ इति ।

संस्कारोऽपि देहसमवायी चेत् नामुत्रोपभुज्यते आत्मसमवायी चेत्तन्न, असङ्गत्वात् विकारित्वे अनित्यत्वादि-प्रसङ्गाच्चेति । **लैङ्गिका** वैयाकरणाः स्त्रीपुन्नपुंसकं शब्दगतं तत्त्वमाहुः । तत्र किं स्त्री शब्दादिस्वभाव औपाधिको वा ।

आनन्दगिरिटीका

विधिनिषेधचोदनागम्यौ परमार्थाविति मीमांसकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । देशकालादिषु धर्माधर्मयोर्विप्रतिपत्ति-दर्शनादित्याह—**धर्मेति** ॥ २५ ॥

प्रधानं मूलप्रकृतिः महदहङ्कारतन्मात्राणीति सप्त प्रकृतिविकृतयः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रि-याणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति षोडश विकाराः । पुरुषस्तु दृशिस्वभाव इति पञ्चविंशतिसंख्याकः प्रपञ्चो वस्त्विति **सांख्याः** । तच्च कल्पनामात्रम् । पञ्चविंशतिविशेषणस्याव्यावर्तकत्वे वैयर्थ्याद्व्यावर्तकत्वे च व्यावर्त्य-प्रमित्यप्रमित्योरनुपपत्तेरित्याह—**पञ्चविंशक इति** । **पातञ्जलाः** पुनरीश्वरमधिकं पश्यन्तः षड्विंशतिः पदार्था इति कल्पयन्ति । तदयुक्तम् । ईश्वरस्य पुरुषान्तर्भावादधिकत्वानुपपत्तेः । अनन्तर्भावे च घटवदनीश्वरत्वप्रसङ्गादित्याह—**षड्विंश इति चेति** । **पाशुपतास्तु** रागाविद्यानियतिकालकलामायाधिकास्त एवैकत्रिंशत्पदार्था इति ब्रुवते । तन्न । क्लेशत्वेऽपि रागाविद्ययोरवान्तरभेदवदस्मितादेरपि तद्भिन्नत्वेन संख्यातिरेकात्तस्य रागोपलक्षितत्वे तस्याप्यविद्यो-पलक्षितत्वेन न्यूनतापातादविद्यामाययोश्चैकत्वादवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्तेः संख्यातिरेकतादवस्थ्यम् । कालकलासु च तत्प्रसिद्धेरित्याह—**एकत्रिंशक इति** । अनन्तः पदार्थभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् । तदपि न । वादिनां विवाददर्शनात् । विवादस्य चाज्ञानमूलकत्वादित्याह—**अनन्त इतीति** ॥ २६ ॥

लोकानिति । लोकानुरञ्जनमेव तत्त्वमिति **लौकिकाः** । तदपि विभ्रममात्रम् । लोकस्य भिन्नरुचित्वात्तदनु-रञ्जनस्येश्वरेणापि कर्तुमशक्यत्वादित्याह—**लोकानिति** । दक्षप्रभृतयस्त्वाश्रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते । तदसत् । वेषस्याऽऽश्रमशब्दार्थत्वे शूद्रादेरपि प्रसङ्गाज्जातेश्च दुर्विवेचत्वात्तन्मूलस्याऽऽश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहसमवायित्वे पारलौकिकत्वायोगादसङ्गे चाऽऽत्मनि तदसमवायादित्याह—**आश्रमा इतीति** । वैयाकरणास्तु स्त्री-पुंनपुंसकं शब्दजातं तत्त्वमिति वर्णयन्ति । तदप्ययुक्तम् । स्त्र्यादेः शब्दस्वभावत्वे सर्वादीनां त्रिलिङ्गत्वायोगादेकस्या-

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः । स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥२८॥
यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति । तं चावति स भूत्वाऽसौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥२९॥

प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा तत्कार्यभेदा हीतरे स्थित्यन्ताः । अन्ये च सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वामिव सर्पादयः । तच्छून्य आत्मन्यात्मस्वरूपानिश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डीकृतोऽर्थः । प्राणादिश्लोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फलुप्रयोजनत्वाद्यत्नो न कृतः ॥ २०-२१-२२-२३-२४-२५-२६-२७-२८ ॥

किं बहुना प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वाऽन्यं भावं पदार्थं दर्शयेद्यस्याऽऽचार्योऽन्यो वाऽऽप्त इदमेव तत्त्व-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

आद्ये सर्वादीनां त्रिलिङ्गता न स्यात्। एकस्य अनेकस्वभावतायोगात्। अनन्तत्वे चावस्तुत्वप्रसङ्गः शब्दातिरिक्तार्थाङ्गीकारादौपाधिकस्य मिथ्यात्वाच्च । किञ्च, शब्द उत्पाद्यते ज्ञाप्यते वा, आद्ये अन्योन्याश्रयः शब्दनिष्पत्तौ व्याकरणारम्भः ततश्च शब्दनिष्पत्तिरिति । द्वितीये व्यर्थं व्याकरणम्। स्वरूपज्ञानस्य श्रोत्रात् सम्भवात् । व्युत्पत्तेश्च वृद्धव्यवहारात् । किञ्च 'सुप्तिङन्तं पदं' इति लक्षणस्येतरेतरावृत्तेरव्यापकता । घटादिलक्षणस्य चातिव्यापकता । रूढ्याश्रये व्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रसङ्गतो व्याकरणम् । किञ्च, यथा अनादिवेदविरोधे पौरुषेयी स्मृतिः **अप्रमाणं** तथा, अनादिवेददृष्टविरुद्धनिर्माणं किं नाप्रमाणम् । अथ छन्दसि बहुलमितिवचनात् प्राचीनानां तथैव प्रसिद्धेरर्थप्रतिपत्तेश्च सम्भवात् तत्र ते न विरुध्यन्ते तर्हि लोकेऽपि अपशब्दभाषितानां तथैव प्रसिद्धेः अर्थप्रतिपत्तेश्च तेभ्यस्सम्भवाल्लोकेऽपि न विरुध्यन्ते ।

किञ्च, भारतादिषु पाणिनिमतविरुद्धानेकशब्दोपलब्धेर्व्यासस्य किमज्ञानं सम्भावयामः किं वा पाणिनेरेवेति विषये वैयाकरणानामेव शाकल्यशाकटायनादीनां विप्रतिपत्त्युपलब्धेः तस्यैवाज्ञानकल्पनं युक्तमिति। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चैवापरं चेत्यन्ये कल्पयन्ति । यतो वस्तुतः परिच्छेदे नैव कोऽपि ब्रह्मपदार्थः सम्भवति ॥२७॥

सतोऽसतश्चोत्पत्त्यसम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् सृष्ट्यादिवर्णनमपि **पौराणिकानां भ्रमसिद्धानुवादमात्रम् ।** इह लोके यत्सर्वं कुलधर्मग्रामधर्मदेशधर्मादि तदपि कल्पनामात्रमेव। नहि वस्त्वन्यथा भवतीति ॥ २८ ॥

प्राणादिश्लोकानां संक्षेपार्थमाह—प्राणः प्राज्ञ इत्यादिना । एवं तावद्वादिनां लौकिकानां कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृत्य अनन्तत्वात्सर्वथैव ते नोदाहर्तुं शक्यन्त इति संक्षेपमाह—**यं भावं इत्यादिना ।** असौ पुरुष एव **भूत्वा**

आनन्दगिरिटीका

नेकस्वभावत्वासम्भवादौपाधिकधर्मत्वे च तस्यावस्तुत्वप्रसङ्गादित्याह—**स्त्रीपुंनपुंसकमिति ।** द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं चेति केचित् । तच्च न । परिच्छेदे क्वचिदपि ब्रह्मत्वायोगाद्वस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्य तद्भावादित्याह—**परापरमिति** ॥ २७ ॥

सृष्टिर्वा लयो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । तदपि कल्पनात्रम् । सतोऽसतश्चोत्पत्त्याद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति मत्वाऽऽह—**सृष्टिरित्यादिना ।** यथोक्तकल्पनानामधिष्ठानं सूचयति—**सर्वे चेति ।** उदाहृताश्चानुदाहृताश्च कल्पनाभेदा यावन्तो विद्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रकृतात्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्प्यन्ते नाऽऽत्मनः कल्पितत्वम्। सर्वस्य कल्पितत्वेनाधिष्ठानत्वायोगादित्यर्थः ।

प्राणादिश्लोकेषु प्राणशब्दार्थमाह—**प्राण इति ।** तस्यैव बीजात्मनो विकारविशेषत्वादितरेषां न ततोऽत्यन्तभिन्नतेत्याह—**तत्कार्येति ।** अन्तिमपदार्थं स्फुटयति—**अन्य इति ।** कुलधर्मो ग्रामधर्मो देशधर्मश्चेत्येते **सर्वशब्देन** गृह्यन्ते । तेषामात्मनि तदज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टान्तं स्पष्टयति—**रज्ज्वामिति ।** आत्मनोऽधिष्ठानयोग्यतार्थं कल्पनाशून्यत्वमाह—**तच्छून्य इति ।** किमिति समुदायार्थः श्लोकानामुच्यते श्लोकान्तरेष्विव प्रत्येकं **पदार्थ**व्याख्यानमेतेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**प्रत्येकमिति ।** ॥ २८ ॥

लौकिकानां परीक्षकाणां च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृत्यानन्तत्वादशेषतस्तेषामुदाहर्तुमशक्यत्वं **दृष्ट्वा** संक्षेपमात्रमाचष्टे—**यं भावमिति ।** पादत्रयं विभजते—**किं बहुनेत्यादिना ।** तमेव भावं विशिनष्टि—**यो दर्शित**

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः । एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥३०॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥३१॥

मिति स तं भावमात्मभूतं पश्यत्ययमहमिति वा ममेति वा तं च द्रष्टारं स भावोऽवति यो दर्शितो भावोऽसौ भूत्वा रक्षति । स्वेनाऽऽत्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन्ग्रहस्तद्ग्रहस्तदभिनिवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं ग्रहीतारमुपैति । तस्याऽऽत्मभावं निगच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेष आत्मा रज्जुरिव सर्पादिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति लक्षितोऽभिलक्षितो निश्चितो मूढैरित्यर्थः। विवेकिनां तु रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयो नाऽऽत्मव्यतिरेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः । "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति श्रुतेः । एवमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानं च केवलं निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभागतः कल्पयेत्कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवंपरं वाक्यमदोऽन्यपरमिति । "न ह्यनध्यात्मविद्वेदाञ्ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः ।" "न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुत" इति हि मानवं वचनम् ॥ ३० ॥

यदेतद्द्वैतस्यासत्त्वमुक्तं युक्तितस्तदेतद्वेदान्तप्रमाणावगतमित्याह—स्वप्नेति । स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असद्वस्त्वात्मिके सत्यौ सद्वस्त्वात्मिके इव लक्ष्येते अविवेकिभिः। यथा च प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुञ्जनपदव्यवहारा-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तत्तादात्म्यमेव आपद्यते । अन्यत्र प्रवृत्तिं निवारयति उपदिष्टो गणपतिरित्यादिभावमित्यर्थः । असौ देवः परमार्थो नान्य इति परोक्षो वा भूत्वा । अथवा असुः प्राणस्तस्मिन्नसौ प्राणे तदुपलक्षिते हृदये भूत्वा स्थित इत्यर्थः ॥ २९ ॥

उक्तवस्तुज्ञानवान्न वेदकिङ्करो भवति किन्तु स्वयं वेदार्थं ब्रूते स एव तदर्थो भवतीत्युक्तज्ञानस्तुत्यर्थमाह— **एतैरेष इत्यादिना** । क्रियाफलं प्रमाणफलं तत्त्वनिर्णयमित्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रसारितानि पण्यानि क्रयविक्रयवस्तूनि येष्वापणेषु हट्टेषु ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्रासादाश्च

आनन्दगिरिटीका

इति । स कथं द्रष्टारं रक्षतीत्यपेक्षायामाह—**असाविति** । साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः । रक्षणप्रकारं प्रकटयति—**स्वेनेति** । साक्षादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठामापाद्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिमुपासकस्य निवारयतीत्यर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे—**तस्मिन्निति** ॥ २९ ॥

एतेनान्यत्र प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तः । तर्हि प्राणादीनामात्मवदेव तात्त्विकत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वान्नैवमित्याह—**एतैरिति** । उक्तज्ञानस्तुत्यर्थमाह—**एवमिति** । पूर्वार्धं व्याकरोति—**एतैरिति** । कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेण सत्तास्फुरणयोरभावात्तद्द्वारेणाऽऽत्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु तदन्येषां कथमुपलब्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**विवेकिनां त्विति** । प्राणादीनामात्मातिरेकेणासत्त्वे प्रमाणमाह—**इदमिति** । उत्तरार्धं योजयति—**एवमिति** । तत्त्वेनाऽऽत्मवेदनोपायं सूचयति—**तत्त्वेनेति** । स्वप्नदृश्यवज्जाग्रद्दृश्यानां मिथ्यात्वसाधको दृश्यत्वादिहेतुरत्र युक्तिरित्युच्यते । तथोक्तविज्ञानवान्वेदकिङ्करो न भवति किं तु स यं वेदार्थं ब्रूते स एव वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो वेदार्थव्याख्यानमभिनयति—**इदमिति** । ज्ञानकाण्डं साक्षादद्वैतवस्तुपरम् । कर्मकाण्डं तु साध्यसाधनसम्बन्धबोधनद्वारा परम्परया तस्मिन्पर्यवसितम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुतेरित्यर्थः। आत्मविदो वेदार्थवित्त्वमुक्तं व्यनक्ति—**न हीति** । तदेव हि वेदार्थतत्त्वं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपमतश्चाध्यात्मविदेव याथात्म्येन तत्त्वज्ञाने प्रभवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिमुदाहरति—**न हीति** । क्रियाशब्देन प्रमाणमुच्यते । तत्फलं तत्त्वज्ञानमग्निहोत्रादिक्रियायाश्च शुद्धिद्वारा तस्मिन्पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३० ॥

याभिर्युक्तिभिरस्मिन्प्रकरणे द्वैतस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तासां प्रमाणानुग्राहकत्वादनाभासत्वमवसेयमित्याह—**स्वप्नेति** । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—**यदेतद्द्वैतस्येति** । असत्त्वे सत्त्ववत्प्रतिभानं कथमित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—**स्वप्नश्चेति** । प्रसारितानि तत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि पण्यानि क्रयविक्रयद्रव्याणि येषामापणेषु हट्टेषु ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुञ्जनपदाश्चैतेषां व्यवहारास्तैराकीर्णमिति योजना । दृष्टान्तत्रयमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—**यथा चेति** । गन्धर्वनगराकारः चकारार्थः । नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्यादयो वेदान्ताः ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥३२॥

कीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं दृष्टम् । यथा च स्वप्नमाये दृष्टे असद्रूपे तथा विश्वमिदं द्वैतं समस्तमसद्दृष्टम् । क्वेत्याह । वेदान्तेषु । "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" । "इन्द्रो मायाभिः" । आत्मैवेदमग्र आसीत्" "ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्" । "द्वितीयाद्वै भयं भवति" । "न तु तद्द्वितीयमस्ति" । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्" इत्यादिषु । विचक्षणैर्निपुणतरवस्तुदर्शिभिः पण्डितैरित्यर्थः ।

"तमः श्वभ्रनिभं दृष्टं वर्षबुद्बुदसन्निभम् । नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम् ।" इति । व्याससमृतेः ॥ ३१ ॥

न निरोध इति प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । यदा वितथं द्वैतमात्मैवैकः परमार्थतः संस्तदेदं निष्पन्नं भवति— सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारोऽविद्याविषय एवेति तदा न निरोधः । निरोधनं निरोधः प्रलयः उत्पत्तिर्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः साधनान्मोक्षस्य मुमुक्षुर्मोचनार्थी मुक्तः विमुक्तबन्धः । उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्बद्धादयो न सन्तीत्येषा परमार्थता । कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव इत्युच्यते । द्वैतस्यासत्त्वात् । "यत्र हि द्वैतमिव भवति" । "य इह नानेव पश्यति" । "आत्मैवेदं सर्वम्" । "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" । 'एकमेवाद्वितीयम्" "इदं सर्वं यदयमात्मा" इत्यादिनानाश्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । सतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा स्यान्नासतः शशविषाणादेः । नाप्यद्वैतमुत्पद्यते लीयते वा । अद्वयं चोत्पत्तिप्रलयवच्चेति विप्रतिषिद्धम् । यस्तु पुनर्द्वैतसंव्यवहारः स रज्जुसर्पवदात्मनि प्राणादिलक्षणः कल्पितः इत्युक्तम् । न हि मनोविकल्पनाया रज्जुसर्पादिलक्षणाया रज्ज्वां प्रलय उत्पत्तिर्वा । न च मनसि रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

स्त्रीपुञ्जनपदाश्च तेषां व्यवहाराः तैराकीर्णमित्यर्थः । तमसि मन्दान्धकारे यद्रज्ज्वां श्वभ्रं भूच्छिद्रं भ्रान्त्या भाति तन्निभं तत्तुल्यं विवेकिभिर्दृष्टं विश्वं नाशप्रायं वर्तमानकालेऽपि तद्योग्यतासद्भावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सत्वाभावे कथमुत्पत्तिप्रलययोरभावस्सिद्ध इत्याशङ्क्याह—**सतो हीति ।** धर्म्यभावे धर्माभावः प्रसिद्ध इत्यर्थः । अद्वैतं ब्रह्मैव कार्याकारेणोत्पद्यते लीयते चेत्येकदेशिनः तदसङ्गतमित्याह—**नापीति ।** त्वयापि व्यवहाराङ्गं द्वैतमिष्यते तस्य जन्मलयौ किमिति न स्तः इत्याशङ्क्याह—**यस्तु पुनरिति ।** विमतस्तत्त्वतो न जन्मलयवान् कल्पितत्वात् रज्जुसर्पवदित्यर्थः । दृष्टान्तं साधयति—**न हीत्यादिना ।** सर्वेषामुपलम्भाभावात् रज्ज्वां जन्मलयौ मा भूतां दुष्टकरणस्यैव मनसस्सकाशादुत्पत्तिः मनसि च लयो रज्जुसर्पस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**न चेति ।**

आनन्दगिरिटीका

द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे स्मृतिमपि दर्शयति—**तम इति ।** तमसि मन्दान्धकारे रज्ज्वामधिष्ठाने भूच्छिद्रमिति यद्भ्रान्त्या भाति तन्निभं तत्तुल्यं विवेकिभिर्विश्वं दृष्टं तच्चातीव चञ्चलमालक्षितं नाशप्रायं वर्तमानकालेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात् । न च द्वैतं कदाचिदपि सुखकरमुपलभ्यते दुःखाक्रान्तं तु दृश्यते । तच्च नाशग्रस्तम् । नाशादूर्ध्वमसत्त्वमेवोपगच्छति न तर्हि तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रमाणयुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रसाधनेनाद्वैतमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निर्धारितमर्थं संगृह्णाति—**नेत्यादिना ।** श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—**प्रकरणेति ।** कोऽसौ प्रकरणार्थस्तस्य वा संग्रहे किं सिध्यति तदाह—**यदेति ।** व्यवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह—**तदेति ।** चतुर्थपादार्थमाह—**उत्पत्तीति ।** उक्तमेवार्थं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति—**कथमित्यादिना ।** द्वैतासत्वं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—**यत्र हीति ।** द्वैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्तिप्रलयौ न स्यातामित्याशङ्क्य किं द्वैतस्य तौ किं वाद्वैतस्येत्याद्यं विकल्पं दूषयति—**सतो हीति ।** द्वितीयं प्रत्याह—**नापीति ।** व्यावहारिकद्वैताङ्गीकारात्तस्यैवोत्पत्तिप्रलयावित्याशङ्क्याऽऽह—**यस्त्विति ।** विमतस्तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान्कल्पितत्वाद्रज्जुसर्पवदित्यत्र दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य रज्जुसर्पस्य रज्ज्वामुत्पत्तिप्रलयौ मनसि वा द्वयोर्वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—**न हीति ।** रज्जुं पश्यतां सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**न चेति ।** बहिरुपलब्धिविरोधादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति—**न चेति ।** उभयतो मनोरज्जुलक्षणे न रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयौ युक्तौ द्वयाधारत्वानुपलम्भादित्यर्थः । रज्जुसर्पवद्द्वैतस्य मानसत्वाविशेषान्न तत्त्वतो जन्मविनाशौ दर्शयितुं

प्रलयो वा न चोभयतो वा। तथा मानसत्वाविशेषाद्द्वैतस्य। न हि नियते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते। अतो मनोविकल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम्। तस्मात्सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वान्निरोधाद्यभावः परमार्थतेति।

यद्येवं द्वैताभावे शास्त्रव्यापारो नाद्वैते विरोधात्। तथा च सत्यद्वैतस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावाच्छून्यवादप्रसङ्गः द्वैतस्य चाभावात्। न, रज्जुसर्पादिविकल्पनाया निरास्पदत्वानुपपत्तिरिति प्रत्युक्तमेतत्कथमुज्जीवयसीति। आह रज्जुरपि सर्पविकल्पस्याऽऽस्पदभूता विकल्पितैवेति दृष्टान्तानुपपत्तिः। न, विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्त्वोपपत्तेः। रज्जुसर्पवदसत्त्वमिति चेत्। न, एकान्तेनाविकल्पितत्वादविकल्पितरज्ज्वंशवत्प्राक्सर्पाभावविज्ञानात्। विकल्पयितुश्च प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादसत्त्वानुपपत्तिः।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

बहिस्संबोधविरोधादित्यर्थः। **उभयतो वा**। मनोरज्जुलक्षणे, न द्वयाधारत्वादर्शनादित्यर्थः। दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेति**। मानसत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—**न हीति**। यस्मिन्सति यद्भवति असति च न भवति तत् तदात्मकं प्रसिद्धम्। ग्राह्यग्राहकरूपं च द्वयं, अहमिदं जानामीति सत्येव मनसि। अतो मनोविकल्पनामात्रम्। न च भ्रमसिद्धस्याज्ञातसत्तायां प्रमाणमस्ति, येन मनोदर्शनमात्रे निमित्तं कल्प्येत।

ये च, परमाण्वादिप्रसूतद्वैतं प्रामाणिकमिति जल्पन्ति ते प्रागेव परास्ताः। यद्येवं निरोधाद्यभावः परमार्थस्तर्हि तत्रैव शास्त्रव्यापारः नाद्वैते ब्रह्मणि, अभावबोधने व्यापृतस्य भावबोधने व्यापारः न, विरोधात्। ततः किमित्यत आह—**तथा चेति**।

द्वैते विद्यमाने कथमद्वैतस्याप्रामाणिकत्वमात्रेण शून्यवाद इति न वाच्यमित्याह—**द्वैतस्य चाभावादिति**। ओङ्कारप्रकरणे परिहृतमेतच्चोद्यं कथमुद्भावयसि, इत्युक्त आह पूर्ववादी—**रज्जुरपीति**। नावश्यं स्वमतसिद्धो दृष्टान्तो वक्तव्य इति नियामकमस्ति किन्तु प्रसिद्धः तावन्मात्रेण परबोधसम्भवात्। विद्यते च प्रसिद्धिः भ्रमबाधे यः परिशिष्यते सोऽवधिस्सन् यथा रज्जुरिति। तथा द्वैतभ्रमबाधसाक्षितया स्फुरति चिदात्मा तस्याकल्पितत्वादेव सत्तोपपत्तेः न शून्यताप्राप्तिरित्याह—**न विकल्पनाक्षय इति**। अद्वैतमसत् अप्रामाणिकत्वात् रज्जुसर्पवदिति चेत्—न, रज्जुसर्पस्य असत्त्वे भ्रमविषयत्वस्य प्रयोजकत्वात् आत्मनस्तु सर्वभ्रमसाक्षितया एकान्तत एव भ्रमाविषयत्वात् सत्त्वमित्युक्तम्। अज्ञातसत्तायामनैकान्तिकश्च हेतुरित्यभिप्रेत्याह—**अविकल्पितेति**। सर्पाभावज्ञानात् प्रागनवभासमानो रज्ज्वंशः तस्यामवस्थायां प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन् यथा तथा सदैव प्रामाणिकत्वाभावेऽपि आत्मा किं न सन्नित्यर्थः। इतश्चात्मनो नासत्त्वमित्याह—**विकल्पयितुश्चेति**। एवं तावत्सामान्यतो दर्शनेन अधिष्ठानतया सतः

आनन्दगिरिटीका

शक्याविति दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेति**। द्वैतस्य न कुतश्चित्तात्त्विकौ जन्मविनाशाविति शेषः। मानसत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—**न हीति**। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतं मनोविकल्पनामात्रमिति निगमयति—**अत इति**। न च मनो द्वैतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमिति युक्तम्। भ्रमसिद्धस्याज्ञातसत्तायां प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति—**तस्मादिति**। निरोधाद्यभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापारादद्वैते तदव्यापारादभावबोधने व्यापृतस्य भावबोधने व्यापारविरोधादद्वैतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते—**यद्येवमिति**। अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**तथा चेति**। अद्वैतस्याप्रामाणिकत्वेऽपि कुतः शून्यवादो द्वैतस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**द्वैतस्येति**। नाप्रामाणिकशून्यवादो युक्तो यथा रज्ज्वामारोपितसर्पादे रज्जुरधिष्ठानम्। न हि निरधिष्ठानो भ्रमोऽस्ति। तथा द्वैतकल्पनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाद्वैतमास्थेयमित्योङ्कारप्रकरणे परिहृतमेतच्चोद्यं कथमुद्भावयसीति सिद्धान्तवाद्याह—**नेत्यादिना**। तत्र शून्यवादी स्वमतानुसारेण दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या चोदयति—**आहेति**। स्वमतसम्मतस्यैव दृष्टान्ततेत्यनियमात्प्रसिद्धिमात्रेण परप्रतिबोधनसम्भवाद्भ्रमबाधे परिशिष्यमाणस्यावधेः सत्यताया रज्ज्वादौ दृष्टत्वाद्द्वैतभ्रमबाधसाक्षितया स्फुरतश्चैतन्यस्याकल्पितत्वादेव सत्त्वान्न शून्यताप्रसक्तिरित्युत्तरमाह—**नेत्यादिना**। अद्वैतमसदप्रामाणिकत्वाद्रज्जुसर्पवदिति तदकल्पितत्वासिद्धिं शङ्कते—**रज्ज्विति**। रज्जुसर्पस्यासत्त्वे भ्रान्तिविषयत्वं प्रयोजकमात्मनस्तु भ्रमसाक्षित्वान्नियमेन भ्रमाविषयत्वान्नासत्त्वमित्युत्तरमाह—**नैकान्तेनेति**। अप्रामाणिकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह—**अविकल्पितेति**। नायं सर्पो रज्जुरेवेति सर्पाभावज्ञानपूर्वकपुरो-

कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वम्। नैष दोषः। रज्ज्वां सर्पादिवदात्मनि द्वैतस्याविद्याध्यस्तत्वात्। कथं, सुख्यहं दुःखी मूढो जातो मृतो जीर्णो देहवान्पश्यामि व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता फली संयुक्तो वियुक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैत इत्येवमादयः सर्वे आत्मन्यध्यारोप्यन्ते। आत्मैतेष्वनुगतः सर्वत्राव्यभिचारात्। यथा सर्पधारादिभेदेषु रज्जुः। यदा चैवं विशेष्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वान्न कर्तव्यत्वं शास्त्रेण। [1]अकृतकर्तृ च शास्त्रं कृतानुकारित्वेऽप्रमाणं स्यात्, यतः अविद्याध्यारोपितसुखित्वादिविशेषप्रतिबन्धादेवाऽऽत्मनः स्वरूपेणानवस्थानं स्वरूपावस्थानं च श्रेय इति। सुखित्वादिनिवर्तकं शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति नेत्यस्थूलादिवाक्यैः।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सम्भावितत्वात् बाधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वात् स्वरूपेणाविषयत्वात् भ्रमोत्पत्तेः प्राक् स्वतःसिद्धत्वात् प्रमाणाविषयत्वेऽपि न शून्यत्वमित्युपपाद्य इदानीं प्रमिते धर्मिणि प्रतिषेधदर्शनात् आत्मनः प्रमित्यभावे कथं तत्र द्वैताभावप्रमापकं शास्त्रमिति शङ्कते—**कथं पुनरिति**। धर्मिण्यभावबोधेन प्रमितविशेषणवैय्यर्थ्यात् विद्यते चात्मनः सर्वाध्यासेषु अनुगताकारेण स्फुरणमित्याह—**नैष दोष इति**। भ्रमाविषयस्य अध्यासानुगततया स्फुरणं न घटत इत्याह—**कथमिति**। स्वप्रकाशतया स्वतो निर्विकल्पस्फुरणेऽपि सविकल्पव्यवहारे अध्यस्तसंसृष्टाकारेण भ्रमविषयत्वं न विरुध्यत इत्याह—**सुख्यहमित्यादिना**।

न केवलमध्यस्तविशेषणैः विशेष्यस्य आत्मनः स्वरूपस्फुरणस्य सिद्धत्वात् शास्त्रेणाकर्तव्यत्वमनुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गाच्चेत्याह—**अकृतकर्तृ चेति**। ननु स्फुरत्यात्मनि द्वैतनिषेधकत्वे शास्त्रस्य निष्प्रयोजनत्वं स्यात् इत्याशङ्क्याऽऽह—**अविद्याध्यारोपित इति**। नास्त्यात्मा परमानन्दरूपो न प्रकाशते चेति विपरीतव्यवहारालम्बनत्वापत्तिः। अध्यासकृतः प्रतिबन्धः। तत एव च आत्मनः स्वरूपेऽनवस्थानं दुःखित्वं भवति। प्रतिबन्धके तस्मिन् अपोदिते शास्त्रेण स्वरूपावस्थानं प्रयोजनं सिध्यतीत्यर्थः। ननु—निश्शेषदुखनिवृत्तिः निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परं श्रेयः न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याह—**स्वरूपावस्थानं च परं श्रेय इति**। प्रसिद्धं मोक्षशास्त्रेषु परमानन्दाभिव्यक्तिभावादित्यर्थः। द्वैतनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य मुद्गराभिघातवत्कारकत्वप्रसङ्गः इत्याशङ्क्याह—**सुखित्वादीति**।

आनन्दगिरिटीका

वर्तिरज्जुत्वनिश्चयात्प्रागवस्थायां प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन्नेवाज्ञातो रज्ज्वंशोऽभ्युपगम्यते। तथा सदैव प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन्नेवाऽऽत्मा भविष्यतीत्यर्थः। आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—**विकल्पयितुश्चेति**।

आत्मनो द्वैतभ्रमाधिष्ठानत्वेन सम्भावितत्वाद्बाधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्वं भ्रमोत्पत्तेः स्वतः सिद्धत्वाच्च प्रमाणाविषयत्वेऽपि नास्ति शून्यतेत्युक्तम्। इदानीं प्रमिते धर्मिणि प्रतिषेधदर्शनादात्मनोऽप्रमितत्वे तत्र द्वैताभावप्रमापकं शास्त्रमयुक्तमिति शङ्कते—**कथमिति**। प्रतिपन्ने धर्मिणि प्रतिषेधात्प्रमिते प्रतिषेधस्य विशेषणवैफल्यादेवानभ्युपगमादात्मनश्च सर्वकल्पनास्वधिष्ठानाकारेण स्फुरणाङ्गीकरणात्तस्मिन्प्रतिपन्ने द्वैतप्रतिषेधः सम्भवतीति परिहरति—**नैष दोष इति**। भ्रमाविषयस्याऽऽत्मनोऽध्यासानुगततया स्फुरणमघटमानमित्याक्षिपति—**कथमिति**। स्वप्रकाशत्वेन स्वतो निर्विकल्पकस्फुरणेऽपि सविकल्पकव्यवहारे समारोपितसंसृष्टाकारेण भ्रमविषयत्वमविरुद्धमित्याह—**सुख्यहमित्यादिना**। उक्तन्यायेनाऽऽत्मप्रतीतेः सिद्धत्वात्प्रतिपन्ने तस्मिन्द्वैतप्रतिषेधस्य सुकरतेति फलितमाह—**यदा चेति**। न केवलमारोपितविशेषणैर्विशेष्यस्याऽऽत्मनः स्वरूपस्फुरणस्य सिद्धत्वादेव न शास्त्रेण कर्तव्यत्वमनुवादत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गाच्चैवमित्याह—**अकृतेति**। स्फुरत्यात्मनि द्वैतनिषेधकत्वेऽपि शास्त्रस्य फलाभावादप्रामाण्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह—**अविद्येति**। प्रतिषेधशास्त्रादपनीते प्रतिबन्धे स्वरूपावस्थानं फलतीत्यर्थः। निःशेषदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परं श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—**स्वरूपेति**। इति प्रसिद्धं मोक्षशास्त्रेष्विति शेषः।

द्वैतनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**सुखित्वादीति**। असुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्यस्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रमविषयशुक्तीदमंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिभेदो दोषमाहात्म्याद्यथा न प्रतिभाति तथाऽचिन्त्यशक्त्यविद्याप्रभावादात्मनि स्फुरत्यपि सुखित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादि-

१. अकृतकर्तृं—अज्ञातज्ञापकं कृतानुकारित्वे ज्ञातज्ञापकत्वे अप्रमाणं स्यादित्यर्थः।

[1]भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः। भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥३३॥

आत्मस्वरूपवदसुखित्वाद्यपि [2]सुखित्वादिभेदेषु नानुवृत्तोऽस्ति धर्मः। [3]यद्यनुवृत्तः स्यान्नाध्यारोपितसुखित्वादिलक्षणो विशेषः। यथोष्णत्वगुणविशेषवत्यग्नौ शीतता। तस्मान्निर्विशेष एवाऽऽत्मनि सुखित्वादयो विशेषाः कल्पिताः। यत्त्वसुखित्वादिशास्त्रमात्मनस्तत्सुखित्वादिविशेषनिवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धम्। [4]"सिद्धं तु निवर्तकत्वात्" इत्यागमविदां सूत्रम् ॥ ३२ ॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह–भावैरिति यथा रज्ज्वामसद्भिः सर्पधारादिभिरद्वयेन च रज्जुद्रव्येण सताऽयं सर्प इयं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

ननु—सुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्यस्फुरणं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह–**आत्मस्वरूपवदिति**। भ्रमविषयस्य अचिन्त्यमहिमत्वात् एवमविद्याप्रभावादात्मनि चिद्रूपेण स्फुरत्यपि सुखित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेणास्फुरणं न विरुध्यत इति भावः। इतरथा भ्रमाभावप्रसङ्ग इत्याह—**यदीति**। उक्तं प्रमेयं संक्षिप्य निगमयति—**तस्मादित्यादिना**। उक्तेऽर्थे **द्रविडाचार्य**सम्मतिमाह—**सिद्धं त्विति**। ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्धमेव शास्त्रस्य प्रामाण्यमभावबोधने व्युत्पन्ननञ् संसृष्ट स्थूलादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकद्वैताभावबोधनेनाध्यस्तनिवर्तकत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु विश्वव्यापकं सत्तानाम महासामान्यं तद्व्यक्तयस्त्वाकाशादय इति सङ्गिरन्ते कुतो निरोधाद्यभावस्य परमार्थतेति। तत्राह—**भावैरिति**। इत्थंभावे तृतीया। अनुगतसत्तां विहाय व्यभिचारिणां विशेषाणां पृथक् सत्वे प्रमाणाभावात्। असद्भिर्विशेषाकारैः अद्वयेन च अनुवृत्ताकारेण च अव्यावृत्ताननुगतपूर्णचित्सत्तारूपोऽयमात्मैव कल्पितो मूढैर्न तु तत्त्वतस्सामान्यविशेषभावः अस्ति अन्योन्याश्रयादिति भावः। असन्तश्चेद्विशेषाः कथं

आनन्दगिरिटीका

रूपेणास्फुरणमविरुद्धमित्याह—**आत्मेति**। विपक्षे भ्रमानुपपत्तिरित्याह—**यदीपि**। उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयति—**तस्मादिति**। असुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निरस्यति—**यत्त्विति**। अस्थूलं शोकान्तरमित्यादिवाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते। उक्तेऽर्थे द्रविडाचार्यसम्मतिमाह—**सिद्धं त्विति**। ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्धमेव शास्त्रप्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पन्ननञ्पदसंसृष्टैः स्थूलादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकद्वैताभावबोधनेनाध्यस्तनिवर्तकत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

यदुक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थतेति तदयुक्तम्। सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नानारसमिति मते निरोधादेः सुसाध्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**भावैरिति**। भावा व्यावृत्ता विशेषाः। ते च व्यभिचारित्वादसन्तो रज्जुसर्पवत्। अद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषकारैरवस्तुभूतैः सामान्याकारेण च तादृशेनायमव्यावृत्ताननुगतपूर्णसत्ताचिदेकतानः सन्नात्मैव मूढैर्मोहमाहात्म्यात्कल्प्यते। न वस्तुतः सामान्यविशेषभावोऽस्ति परस्पराश्रयत्वादित्यर्थः। विशेषाणाम-

---

१. अव्यावृत्तानुगतं ब्रह्मतत्त्वं; अतो ब्रह्माप्यनुगतरूपेण मिथ्यैव, स्वरूपेण तु सत्यम्। भावास्तु स्वरूपेणाप्यसन्तः। अद्वयता स्वरूपेण शिवेत्यर्थः न तु संसृष्टरूपेण।

२. सुखित्वादिभेदेषु सुखित्वदुःखित्वादिविशेषेषु असुखित्वादिः नानुवृत्तोऽस्ति आत्मनो निर्धर्मकत्वादिति शेषः। यद्यपि सुखित्वाभाव आत्मस्वरूपमेव तथापि तेन रूपेणात्मा भ्रमदशायां न भाति, अविद्यादोषात्, यथा—रजतभ्रमकाले शुक्तित्वं रजतभेदो वा।

३. यदि भ्रमविरोध्यसुखित्वरूपेण भासेत तदा भ्रम एव न स्यादित्यर्थः। विशेषः भायादिति शेषः।

४. इदं छान्दोग्यवाक्यविवरणकर्तुः द्रविडाचार्यस्य वचनमिति टीकाकारमतम्। इदमेव वाक्यं द्वितीयपरीच्छेदे सिद्धिकारोदाहृत मधिकृत्य ब्रह्मानन्दैर्व्याख्यातम्। शब्दानां नित्यत्वे सिद्धान्तिते व्याकरणस्य ज्ञातज्ञापकत्वेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य मृजादिधातुना मृजन्तीत्यादेः साधुत्वसम्भवेऽपि मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वभ्रमनिवर्तकत्वरूपप्रयोजनकत्वेन प्रामाण्यं सिद्धमेवेत्यर्थकं सिद्धं त्वित्यादिकमुक्तं वृद्धिसूत्रवार्तिके इति व्याख्यातम्। व्याकरणवार्तिककारस्यापि द्रविडत्वात्तस्य द्रविडाचार्यत्वोक्तिरपि साधुरेव।

धारा दण्डोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव विकल्प्यत एवं प्राणादिभिरनन्तैरसद्भिरेवाविद्यमानैः, न परमार्थतः। न ह्यप्रचलिते मनसि कश्चिद्भाव उपलक्षयितुं शक्यते केनचित्। न चाऽऽत्मनः प्रचलनमस्ति। प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न परमार्थतः सन्तः कल्पयितुं शक्याः। अतोऽसद्भिरेव प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थसताऽऽत्मना रज्जुवत्सर्वविकल्पास्पदभूतेनायं स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः सदैकस्वभावोऽपि सन्। ते च प्राणादिभावा अप्यद्वयेनैव सताऽऽत्मना विकल्पिताः। न हि निरास्पदा काचित्कल्पनोपलभ्यते। अतः सर्वकल्पनास्पदत्वात्स्वेनाऽऽत्मनाऽद्वयस्याव्यभिचारा-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सत्वेन व्यवह्रियन्त इत्याशङ्क्य अनुगतसत्तातादात्म्येनेत्याह—**भावा अप्यद्वयेनैव** सन्त इति शेषः। परमार्थतोऽविद्यमानैः प्राणाद्याकारैः आत्मा विकल्पित इत्युक्तम्। अविद्यमानत्वे प्रमाणान्तरमाह—**न ह्यप्रचलित इति**। विमतास्तत्त्वतो न सन्ति अप्रचलिते मनसि अप्रकाशमानत्वात् रज्जुसर्पवदित्यर्थः। भाट्टानामप्रचलितेऽपि मनसि आत्मप्रचलनेन प्रमातृव्यापारेण विद्यन्ते भावाः। अतोऽप्रयोजको हेतुरित्याशङ्क्याह—**न चात्मनः प्रचलनमस्ति**। विभुत्वान्नभोवदित्यर्थः।

ननु प्रचलितेनैव मनसा उपभ्यमानत्वमस्तु परमार्थं च भविष्यति, विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजक इत्याशङ्क्याह—**प्रचलितस्यैवेति**। यदि आत्मव्यतिरिक्ता भावाः स्युः तदा आत्मचैतन्याव्यवधानात् सदैव प्रकाशेरन्निति सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गो बाधक इत्यर्थः। ननु आत्ममनस्संयोगजन्यश्चैतन्यगुणः सुषुप्त्यादौ च मनस्संयोगाभावात् न द्वैतसंवित्तिप्रसङ्गः इति; वादान्तरमेतत् विस्तरेण चैतत् पराकरिष्यामः। किञ्च सति वा मनसि किमिति न संयोगः। चलनाभावादिति चेत्, सति मनसि किमिति चलनाभावः, तन्निमित्तककर्मोद्भूत्यभावः। सति कर्मणि किमित्युद्भूत्यभावः। इच्छान्तरमूलत्वे अनवस्था। नित्यायाश्चेच्छया उद्भूतिर्नाम तदुपरागः स चाशक्यः संयोगादिविरहात्। कर्मोद्भूतिनिमित्तकालाभावादिति चेत्, न कालकर्मणोः संयोगादिसम्बन्धविरहः। असंस्पृष्टस्य निमित्तत्वे अतिप्रसङ्गात्। कर्मान्तरप्रतिबन्धादिति चेत्। न सुखदुःखशून्यस्य सुषुप्तेः कर्मानिमित्तत्वात्। न चाऽऽयासप्रतिबन्धात्,

आनन्दगिरिटीका

सत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तातादात्म्येन कल्पितत्वात्तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह—**भावा इति**। अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः। सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादखण्डैकरसत्वे वस्तुनः सिद्धे निरोधादेर्दुःसाधनत्वमुचितमिति फलितमाह—**तस्मादिति**। श्लोकतात्पर्यं दर्शयति—**पूर्वेति**। निरोधादिसर्वविशेषाभावोपलक्षितं वस्तु वस्तुभूतमिति पूर्वश्लोकार्थस्तस्य सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषानाश्रित्य निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमाशङ्क्यते तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्प्रदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः। तत्र पूर्वार्धगतान्यक्षराणि दृष्टान्तावष्टम्भेन व्याचष्टे—**यथेत्यादिना**। संसृष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वाद्रज्जुद्रव्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वमुन्नेयम्। अविद्यमानैरयमात्मा कल्प्यते न परमार्थतस्तेषां सत्त्वमिति शेषः। कथं प्राणादीनां परमार्थतोऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्पन्दितमात्रत्वप्रतीतेर्मृषात्वं स्वप्नवदित्याह—**न हीति**। आत्मपरिणामत्वान्मनश्चलनमन्तरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**न चेति**। न हि विभोरात्मनो नभोवच्चलनं वास्तवमवकल्पते। न च तदभावे निरवयवस्य परिणामसम्भावनेत्यर्थः। प्राणादीनामात्मपरिणामत्वासम्भवे फलितमाह—**प्रचलितस्येति**। प्रगतं चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवाऽऽत्मनो भासमाना भावा न परमार्थतः सन्तो भवितुमुत्सहन्ते। दृश्यत्वजडत्वादिना स्वप्नवन्मिथ्यात्वसिद्धेरित्यर्थः। एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य फलितं दर्शयन्पूर्वार्धाक्षराणां व्याख्यानमुपसंहरति—**अत इति**। अद्वयस्य परमार्थत्वात्तदात्मना कथमात्मा कल्पितः स्यादित्याशङ्क्य स्वरूपेणाकल्पितस्य संसृष्टरूपेण कल्पितत्वमिष्टमित्याह—**परमार्थसतेति**। अविद्यावशादिष्टा कल्पना न स्वभाववशादित्याह—**सदेति**। प्राणादीनामसत्त्वे सत्त्वेन कथं व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह—**ते चेति**। कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्ताऽवकल्प्यते। तेषामधिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति**। सर्वा विकल्पना साधिष्ठानैव दृश्यते। न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपितानुवेधाभावात्तदनुवेधात्तु सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यम्। तथा च प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पितानां सत्त्वेन व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः। चतुर्थपादार्थमाह—**अत इति**। स्वेनेति विशेषणं संसृष्टरूपेण

नाऽऽत्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन । न पृथङ् [1]नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥३४॥

त्कल्पनावस्थायामप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पादिवत्त्रासादिकारिण्यो हि ता अद्वयताऽभयाऽतः सैव शिवा ॥ ३३ ॥

कुतश्चाद्वयता शिवा । नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्माद्यत्र दृष्टं तत्राशिवं भवेत् । न ह्यत्राद्वये परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगदात्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नाना वस्त्वन्तरभूतं भवति । यथा

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

निरायासस्यापि अकस्मात्सुप्तिदर्शनात् । अतो यदि तव कर्मास्ति तन्निमित्तमननक्रियाजः संयोगो युक्तः । मा वा भूत् कर्मनिमित्तं मनश्चलनं तथापि संयोगो न विरुध्यते सतोर्नैरन्तर्यातिरिक्तसंयोगसद्भावे मानाभावात् । तस्मात् सदेकस्वभावं विश्वं कल्पनैव मनस्स्पन्दने सति ग्राह्यग्राहकद्वैतरूपेण भिन्नमिव प्रत्यवभासते कल्पनाक्षये चाभावादेव नोपलभ्यते इत्याध्यात्मिकप्रक्रिया ॥ ३३ ॥

किञ्च द्वैतवादी प्रष्टव्यः किं नानाभूतमिदं द्वैतमात्मतादात्म्येन सिध्यति किं वा स्वातन्त्र्येण ? नाद्यः इत्याह—**नात्मभावेनेति** । इदं नानाभूतं नात्मतादात्म्येन सिध्यति जडाजडयोस्तमःप्रकाशयोरिव विरुद्धत्वात्तादात्म्यानुपपत्तेः । भेदादिशून्यात्मतादात्म्ये च नानात्वासिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—**न स्वेनापीति** । सत्ताप्रतीत्योरन्यानपेक्षतालक्षणस्वतन्त्र्येण सिद्धौ न नानाभूतन्नाम स्यात् आत्मत्वप्रसङ्गात् । आत्मनोऽतिरेके च संवित्संसर्गानिरूपणेनासिद्धिप्रसङ्गात् इत्यर्थः । परस्परमपि द्वैतं न पृथक्सिद्धयति पृथक्त्वस्य धर्मिप्रतियोगिरूपावच्छिन्नत्वेन अन्योन्याश्रयापातात् । धर्मत्वस्वरूपयोश्च निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्यर्थः । अन्योन्यमपृथगपि न किञ्चित्सिध्यति घटपटादिशब्दानां पर्यायतापातात् व्यवहारविलोपप्रसङ्गाच्च । अतो वास्तवाकारेण सर्वथा निरूपणासहमेव द्वैतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—**कुतश्चेत्यादिना** । नानाभूतमित्यस्य व्याख्यानमन्यस्य अन्यस्मात्पृथक्त्वं यत्र व्याघ्रचौरादौ दृष्टं तत्र भयं भवेत् । तद्भयकारणं भेददर्शनमेव अद्वैते नास्तीत्याह—**न हि अत्रेति** । अध्यस्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो विचार्यमाणे सदेव भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—**यथेति** । हस्ते गृहीतप्रदीपो यथा प्रकाशेन रज्जुस्वरूपेण कल्पितं सर्पं विचारयति तथा स्वरूपसन्नेव स्यादित्यर्थः । तदुक्तम्—

पुंसो निजमनोमोहकल्पितोऽनल्पदुःखदः । सच्चित्तदुःखवेतालो विचारेण विलीयते ॥ इति ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिटीका

व्यभिचाराङ्गीकारार्थम् । कल्पनाराहित्यदशायामेवाद्वयता शिवेत्याशङ्क्य कल्पनामात्रस्याशिवत्वान्मैवमित्याह—**कल्पनेति** । त्रासादीत्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यन्ते । यदुक्तमद्वयता शिवेति तदुपपादयति—**अद्वयतेति** ॥ ३३ ॥

किं च किमिदं नानाभूतं द्वैतमात्मतादात्म्येन वा सिध्यति स्वातन्त्र्येण वेति विवेक्तव्यम् । नाऽऽद्य इत्याह—**नाऽऽत्मभावेनेति** । इदं हि नानाभूतं द्वैतं नाऽऽत्मतादात्म्येन सेद्धुमर्हति । जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यायोगात् । भेदादिशून्यात्मतादात्म्ये च द्वैतस्य नानात्वासिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**न स्वेनेति** । स्वेन सत्ताप्रतीत्योरन्यानपेक्षतालक्षणस्वातन्त्र्येणापि नेदं द्वैतं सेद्धुं पारयति । तथा स्वातन्त्र्ये सत्यात्मत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वापातादित्यर्थः । किं च किमिदं द्वैतमन्योन्यं पृथगपृथग्वेति विवेक्तव्यं नाऽऽद्य इत्याह—**न पृथगिति** । न हि किञ्चिदपि द्वैतं परस्परं पृथगेव सिध्यति पृथक्त्वस्य धर्मिप्रतियोगिरूपावच्छिन्नत्वेनान्योन्याश्रयत्वाद्धर्मत्वस्वरूपत्वयोर्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । नापि किञ्चिदन्योन्यमपृथग्भूत्वा सिध्यति । घटापटादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गाद्व्यवहारलोपापातादित्याह—**नापृथगिति** । अतो वास्तवाकारेण सर्वथा निरूपणासहमेव द्वैतमिति फलितमाह—**इति तत्त्वेति** । युक्तमद्वयता शिवेति तत्र हेत्वन्तरोपन्यासपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—**कुतश्चेति** । तदेव स्फुटयति—**नानाभूतमित्यादिना** । नानाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं पृथक्त्वमिति । तस्य भवकारणत्वं प्रकटयति—**अन्यस्येति** । तत्र व्याघ्रचोरादाविति यावत् । तद्भयकारणं भेददर्शनमद्वये वस्तुनि नास्तीत्याह—**न हीति** । अध्यस्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरूप्यमाणमसदेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । प्रदीपप्रकाशेनाधिष्ठानमात्रतया समारोपितः

१. नापृथक्—सेद्धुमर्हतीति शेषः ।

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः । निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥३५॥
तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् । अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥३६॥

रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणो न नानाभूतः कल्पितः सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते कदाचिदपि रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव । तथाऽन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु यथाऽश्वान्महिषः पृथग्विद्यत एव । अतोऽसत्त्वान्नापृथग्विद्यतेऽन्योन्यं परेण वा किञ्चिदिति । एवं परमार्थतत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणा विदुः । अतोऽशिव-हेतुत्वाभावादद्वयतैव शिवेत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं स्तूयते । विगतरागभयद्वेषक्रोधादिसर्वदोषैः सर्वदा मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिर्वेदपार-गैरवगतवेदार्थतत्त्वैर्ज्ञानिभिर्निर्विकल्पः सर्वविकल्पशून्योऽयमात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः प्रपञ्चोपशमः प्रपञ्चो द्वैतभेदविस्तारस्तस्योपशमोऽभावो यस्मिन्स आत्मा प्रपञ्चोपशमोऽत एवाद्वयः । विगतदोषैरेव पण्डितैर्वेदान्तार्थतत्परैः संन्यासिभिः परमात्मा द्रष्टुं शक्यो नान्यै रागादिकलुषितचेतोभिः स्वपक्षपातिदर्शनैस्तार्किकादिभिरित्यभिप्रायः ॥३५॥

यस्मात्सर्वानर्थप्रशमरूपत्वादद्वयं शिवमभयमत एवं विदित्वैनमद्वैते स्मृतिं योजयेत् । अद्वैतावगमायैव स्मृतिं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यस्य पुनः मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राबल्यादुक्तविचारमात्रेण नाद्वयप्रत्ययदार्ढ्यं तस्य स्मृतिसन्ततिकर्तव्यतायां नियमविधिमाह—**योजयेत्स्मृतिमिति ।** शास्त्रादद्वैतमवगम्य स्मृतिसन्ततिं कुर्वतो लोकानुवर्तनेऽपि नियममाह—**अद्वैतं समनुप्राप्येति** ॥ ३६ ॥

आनन्दगिरिटीका

सर्पो यदा निरूप्यते तदा नासौ तद्व्यतिरेकेण सिध्यति । तथा जगदपीदं तदात्मस्वरूपेण निरूप्यमाणं नान्यत्वेन सिध्येदित्यर्थः । एवं प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादं व्याचष्टे—**नापीति । कदाचिदपीति ।** कल्पनावस्थायां प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः । न पृथगित्यस्यार्थमाह—**तथेति ।** पृथक्त्वस्यान्योन्याश्रयत्वेन[1] दुर्वचनत्वात् । वैधर्म्योदाहरणं तु प्रातीतिकं पृथक्त्वमधिकृत्याविरुद्धम् । नापृथगित्यादि व्याकरोति—**अत इति ।** द्वैतस्य प्रागुक्तन्यायेनासत्त्वान्न तदन्योन्यं वा परेणाऽऽत्मना वा सहापृथग्भूत्वा सेद्धुमर्हति । अतो दुर्निरूपत्वान्न किञ्चिद्द्वैतं नामास्तीति ब्रह्मविदां मतमित्यर्थः । दृष्टं हि द्वैतं भयहेतुस्तदस्पृष्टं पुनरद्वैतमभयमेवेत्युपसंहरति—**अत इति** ॥ ३४ ॥

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्रतीतिगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह—**वीतेति ।** रागादिप्रतिबन्ध-विधुराणामेव यथोक्तमद्वैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**तदेतदिति ।** स्तुतिश्च तदुपायप्रवृत्तावुप-करोतीति शेषः । आदिपदेन सम्यग्दर्शनप्रतिबन्धकाः सर्वे दोषाः संगृह्यन्ते । रागादिविमोको यदा कदाचिदनधि-कारिणामपि सम्भवत्यतो विशिनष्टि—**सर्वदेति ।** सदा रागादिव्यावृत्तौ विवेकं हेतुं प्रपञ्चयति—**मुनिभिरिति ।** विवेके च पदशक्तेर्वाक्यतात्पर्यस्य च परिज्ञानं कारणमित्याह—**वेदेति ।** एवं सम्यग्ज्ञानाधिकारिणं साधनचतुष्टयसम्पन्नमुक्त्वा तद्विषयं निरूपयति—**निर्विकल्प इति ।** आत्मनश्चाक्षुषत्वशङ्कां वारयति—**उपलब्ध इति ।** हिशब्दद्योत्यमर्थमाह—**वेदान्तेति ।** सर्वविकल्पशून्यत्वमात्मनः स्फुटयितुं प्रपञ्चोपशमविशेषणम् । आत्मनोऽभावत्वं बहुव्रीहिणा प्रत्युदस्यते । हेतुहेतुमद्भावेन पुनरुक्तिं विशेषणयोर्व्यसेधति—**अत एवेति ।** सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्शितानुपसंहरति—**विगतेति ।** अनधिकारिणो दर्शयन्वैशेषिकवैनाशिकादिशास्त्राभिज्ञानामपि तदन्तर्भावं सूचयति—**नान्यैरिति** ॥ ३५ ॥

मिथ्याज्ञानप्रचयसंस्काराद्वेदान्तार्थतात्पर्यवतां पण्डितानामपि नाद्वैते प्रत्ययदार्ढ्यं सिध्यतीत्याह—**तस्मा-दिति ।** शास्त्रादद्वैतमवगम्य स्मृतिसन्ततिं कुर्वतो लोकानुवर्तने विधिनियममाह—**अद्वैतमिति ।** तस्मादित्यस्यार्थं-माह—**यस्मादिति ।** एवमिति निर्विकल्पत्वादिपरामर्शः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्यर्थः । अद्वैतागतिदार्ढ्यार्थं

---

१. अन्योन्याश्रयत्वेनेति—भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रतियोग्यनपेक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि भेदस्य वस्तुधर्मत्वं धर्मि-प्रतियोगिभेदानां युगपद्ग्रहणायोगात् । न च धर्मिप्रतियोगिज्ञानाभ्यां भेदप्रतीतिः भेदभेदिनोर्भेदेऽन-वस्थानात्—इति तत्त्वप्रदीपिका । भामत्यां तु अन्योन्याश्रयः उक्तः । तदित्थम्—अस्मादयं भिन्न इत्यत्र पञ्चम्युल्लिखितावधेः ग्रहो धर्मिणः सकाशादगृहीतभेदस्य न सम्भवति । भेदग्रहश्च नागृहीते प्रतियोगित्वे उपपद्यते धर्मिणोऽपि स्वापेक्षया तत्प्रसङ्गात् । ततश्चान्योन्याश्रयग्रस्तभेद एवारोपितः (कल्प० २-१-१६) ।

निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च । चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥३७॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः । तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

इति गौडपादीयकारिकासु वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम्

कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वैतमवगम्याहमस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽशनायाद्यतीतं साक्षादपरोक्षादजमात्मानं **सर्वलोकव्यवहारातीतं जडवल्लोकमाचरेत् ।** अप्रख्यापयन्नात्मानमहमेवंविध इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

कया चर्यया लोकमाचरेदित्याह निस्स्तुतिरिति—स्तुतिनमस्कारादिसर्वकर्मवर्जितस्त्यक्तसर्वबाह्यैषणः **प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्य इत्यभिप्रायः ।** "एतं वै तमात्मानं विदित्वा" इत्यादिश्रुतेः । "तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः" इत्यादिस्मृतेश्च । चलं शरीरं प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलमात्मतत्त्वम् । यदा कदाचिद्भोजनादिव्यवहारनिमित्तमाकाशवदचलं स्वरूपमात्मतत्त्वमात्मनो निकेतमाश्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते **यदा तदा चलो देहो निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो** विद्वान्न पुनर्बाह्यविषयाश्रयः । स च यादृच्छिको भवेत् । **यदृच्छाप्राप्तकौपीनाच्छादनग्रासमात्रदेहस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥**

बाह्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादिलक्षणं रज्जुसर्पादिवत्स्वप्नमायादिवच्चासत् । "वाचारम्भणं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

चलञ्चाचलञ्च चलाचले निकेत आश्रयो यस्य स चलाचलनिकेतः । कदा तर्हि चलो देहो निकेत इत्यत आह—**यदा कदाचिदिति**–आत्मनि स्थितिं यदाकदाचित् विस्मरति विस्मृत्य चाहमिति मन्यते यदेति योजना ॥३७॥

अहमस्मि परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यत्किञ्चिदस्तीति सन्ततिकरणमपि न सन्ध्यासमय एव किन्तु नैरन्तर्येणैवेत्याह—**तत्त्वमाध्यात्मिकमित्यादिना ।** तत्त्वादप्रच्युतो भवेदित्येतत्पदं व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे—**यथा तत्त्वदर्शी-**

आनन्दगिरिटीका

स्मृतिसन्ततिकर्तव्यतायां नियमविधिमभ्यनुजानाति—**अद्वैत इति ।** अद्वैतमित्याद्युत्तरार्धं विभजते—**तच्चेति ।** जडसदृशस्य कथं लोकाचरणमबुद्धिपूर्वकारित्वादित्याशङ्क्याऽऽह–**सर्वलोकेति ।** लौकिकव्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरणं कीदृशमित्यपेक्षायां चतुर्थं पादमनूद्य तात्पर्यमाह—**जडवदिति ।** एवंविधोऽहमित्यात्मानं विद्याभिजनादिभिरप्रख्यापयञ्जडवदेव विद्वाँल्लोकमाचरेदिति योजना ॥ ३६ ॥

ननु परापरदेवयोः स्तुतिपूर्वकप्रणामस्य श्राद्धादिक्रियायाश्च कर्तव्यतया प्रतिबन्धात्कथं विदुषो जडवदाचरणमिति तत्राऽऽह—**निस्स्तुतिरिति ।** तथाऽपि जीवता क्वापि स्थातव्यत्वादाश्रयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कुतो जडसादृश्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**चलेति ।** चलं चाचलं च चलाचले ते निकेतो यस्याऽऽश्रयः स तथेति यावत् । तथाऽपि कौपीनाच्छादनाशनपानादिदेहस्थितिप्रयोजकापेक्षया प्रवृत्तिध्रौव्यान्न विदुषो जडतुल्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—**यतिरिति ।** आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्धाक्षराणि व्याचष्टे—**कयेत्यादिना ।** वर्णाश्रमाभिमानवतस्तत्तत्कर्मसु वर्तमानस्य कथमिदं विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—**त्यक्तेति ।** परमहंसस्य पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुमशक्यमप्रामाणिकत्वादिति चेन्मैवं श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह—**एतमिति ।** विदित्वेत्यापातिकं वेदनं व्युत्थानहेतुत्वेनोच्यते । तस्मिन्नेव परस्मिन्वस्तुनि विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्ता बुद्धिर्येषामिति तथा । तदेव परं वस्त्वात्मा निरुपचरितं स्वरूपं येषां ते तथोच्यन्ते । तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि निष्ठा निश्चयेन स्थितिर्येषां ते तथेत्याह—**तन्निष्ठा इति ।** तदेवाऽऽत्मभूतं परं वस्तु परमयनं परा गतिर्येषां ते तथेत्याह—**तत्परायणा इति ।** आदिशब्देन सर्वकर्माणि मनसेत्यादिवाक्यं गृह्यते । कदा पुनश्चलो देहो विदुषो निकेतो भवति तत्राऽऽह—**यदेति ।** अविवक्षिते हि कालविशेषे विवक्षितं व्यवहारं निमित्तीकृत्याऽऽत्मस्थितिमुक्तविशेषणवतीं विस्मृत्याहङ्कारममकारपरवशो यदा विद्वानवतिष्ठते तदेति योजना । स्वभावतस्त्वचलमात्मस्वरूपमेवास्य निकेतनं चलं पुनः शरीरमुपदर्शितविस्मरणद्वारेणेति निगमयति—**सोऽयमिति ।** अविदुषो विशेषार्थं व्यावर्त्य कीर्तयति—**न पुनरिति ।** चतुर्थपादार्थमाह—**स चेति** ॥ ३७ ॥

अहमेव परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति स्मृतिसन्ततिकरणमपि न कालविशेषनियतं किं तु नैरन्तर्येण कर्तव्यमित्याह—**तत्त्वमिति ।** आध्यात्मिकं शरीरादि कल्पितं तत्त्वमधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा बाह्यतो देहाद्बहिरवस्थितं पृथिव्यादि च कल्पितत्वेनावस्तुत्वादधिष्ठानमात्रमेवेत्यनुभूय स्वयमपि द्रष्टा परमार्थवस्तुस्वभावमापन्नस्तत्रैवाऽऽ-

विकारो नामधेयम्'' इत्यादिश्रुतेः। आत्मा च सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्न आकाशवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियः "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इति श्रुतेः। इत्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वीभूतस्तदारामो न बाह्यरमणो, यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चित्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलनमनु चलितमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति। समाहिते तु मनसि कदाचित्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानं मन्यत इदानीमस्मि तत्त्वीभूत इति। न तथाऽऽत्मविद्भवेत्। आत्मन एकरूपत्वात्स्वरूपप्रच्यवनासम्भवाच्च। सदैव ब्रह्मास्मीत्यप्रच्युतो भवेत्तत्त्वात्सदाऽप्रच्युतात्मतत्त्वदर्शनो भवेदित्यभिप्रायः। "शुनि चैव श्वपाके च"। "समं सर्वेषु भूतेषु" इत्यादिस्मृतेः॥ ३८॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ
गौडपादीयागमशास्त्रभाष्ये वैतथ्याख्यं द्वितीयप्रकरणम्

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

त्यादिना। एकस्वरूपत्वे स्वरूपाप्रच्यवने च स्मृतिं पठति—**शुनि चैवेति**। समदर्शिनः सदेकवस्तुदर्शिन एव **पण्डिता** इत्यर्थः। विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति स्वरूपाप्रच्यवनमुक्तम्॥ ३८॥

इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते गौडपादीयटिप्पणे वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम्

आनन्दगिरिटीका

सक्तचेता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिस्तस्मिन्नेव तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्दर्शननिष्ठः स्यादित्यर्थः। **पृथिव्यादेश्च** प्रत्येकं परमार्थत्वसम्भवे कथमद्वैतनिष्ठा सिध्येदित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**बाह्यमित्यादिना**। किं तदु**भयोस्तत्त्वं** तदाह—**रज्जुसर्पवदिति**। उक्तस्य विकारजातस्यासत्त्वे प्रमाणमाह—**वाचारम्भणमिति**। द्रष्टुरात्मनोऽपि दृश्यप्रतियोगित्वात्तुल्यं वाचारम्भणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**आत्मा चेति**। भवतु परस्याऽऽत्मनस्तत्तदागमवचन**निर्देशादुक्तलक्षणत्वं** तथाऽपि द्रष्टुरात्मनो न यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**तत्सत्यमिति**। विशेषणानि तु **प्राचीनानि** तत्तदागमोपात्तान्यपुनरुक्तानि। द्वितीयार्धं व्याचष्टे—**इत्येवमिति**। आत्मारामत्वं कथमित्याशङ्क्य **बाह्यविषयासक्तिं** व्यक्त्वा प्रत्यगात्मन्येव परितृप्तत्वादित्याह—**न बाह्येति**। तत्त्वादप्रच्युतो भवतीत्येतद्व्यतिरेकमुखेन(ण) व्याकरोति—**यथेत्यादिना**। अतत्त्वदर्शीति च्छेदः। आत्मविदो नाव्यवस्थितमात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह—**आत्मन इति**। सति स्वरूपे स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्तत्प्रतिषेधो युक्तो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**सदेति**। वस्तुनः **सदैकरूपत्वे** स्मृतिमुदाहरति—**शुनि चेति**। समदर्शिनः सदैकरूपवस्तुदर्शिन एव पण्डिता नान्ये तथेत्यर्थं। स्वरूपा**प्रच्यवने च स्मृतिं** दर्शयति—**सममिति**। तत्र हि विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति स्वरूपाप्रच्यवनमुक्तम्॥ ३८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौडपादीयकारिकाभाष्यटीकायां
वैतथ्याख्यं द्वितीयप्रकरणम्[1]

---

१. इदं तु बोध्यम्–अस्मिन्वैतथ्यप्रकरणे 'स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा। तथा विश्वमिदं दृष्टमि'ति श्लोकात् दृष्टिसृष्टिवाद एवाचार्यभिमत इति स्पष्टम्। तत्र च दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनं ज्ञातैकसत्ताकत्वमज्ञातसत्त्वाभावो वा द्रष्ट्रन्तरावेद्यत्वे सति ज्ञातैकसत्ताकत्वं वा दृष्टिसृष्टिः। जीव, इशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमनादय इत्युक्ताः षट्पदार्था दृष्टिसृष्टौ नान्तर्भवन्ति। अनाद्यतिरिक्तेष्वेव दृष्टिसृष्टेरङ्गीकारात् न च दृष्टिसृष्टिपक्षे स्वर्गं प्रति न यागः कारणतामियान्नापि श्रवणादिकं साक्षात्कारं प्रतीति वाच्यम्। स्वाप्निककार्यकारणभाववदेवोपपत्तेरध्यासलक्षणमपि तत्र नानुपपन्नं शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वरूपेण सत्यत्वात् सत्यमिथ्यावस्तुसम्भेदावभासस्य सम्भवात्। प्रतिपुरुषं प्रपञ्चभेदेपि सादृश्यादेव यो घटस्त्वया दृष्टः स एव मयाऽपीतिप्रत्यभिज्ञोपपत्तिः। अयमेव प्रकारः श्रीवाचस्पत्युक्तनानाविद्याङ्गीकारपक्षेऽपि। न्यायमते विभिन्नपुरुषगतापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिभेदेऽप्यभेदप्रत्यभिज्ञाऽत्रोदाहरणम्। न च "ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवो राजा विशामयमि''त्यादिश्रुतिविरोधः। तस्या धारानित्यत्वेनोपपत्तेः 'यथोर्णनाभिः' इत्यादिश्रुत्युक्तकार्यकारणभावश्च लोकप्रसिद्धिमनुरुध्य। सर्वलोकसृष्टिश्च तत्तत्सृष्टिव्यक्तिमभिप्रेत्य 'यदा यत्पश्यति तदा तत्सृजती'त्यत्र तात्पर्यात्। अत एव 'मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम्। मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते' इति कारिका। विस्तरस्त्वद्वैतसिद्धौ वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावल्यां च।

अथ गौडपादीयकारिकासु अद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम्

ॐ । उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते । प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

ओङ्कारनिर्णय उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेतिप्रतिज्ञामात्रेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत्र द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्नमायागन्धर्वनगरादिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादिहेतुभिस्तर्केण च प्रतिपादितः । अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित्तर्केणापीत्यत आह । शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वैतप्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदजातं सर्वं वितथं केवलश्चाऽऽत्माऽद्वयः परमार्थ इति स्थितमतीते प्रकरणे । यत उपासनाश्रित उपासनामात्मनो मोक्षसाधनत्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा जाते ब्रह्मणीदानीं वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपत्स्ये प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहं च । यदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो, जाते ब्रह्मणि च वर्तमान उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो धर्मः साधको येनैवं क्षुद्र-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अहमस्मि परं ब्रह्म निश्चितं चित्त चिन्त्यताम् । चिद्रूपत्वादसङ्गत्वादबाध्यत्वात्प्रियत्त्वतः ॥

तर्कतोऽप्यद्वैतं सम्भावयितुं प्रकरणं प्रारिप्सुः उपास्योपासकभेददृष्टिं तावन्निन्दति प्रथमश्लोकेन—**उपासनेति**। शरीरस्य धारणात् धर्मो जीवः भूतसङ्घाताकारेण जाते ब्रह्मणि तदभिमानितया वर्तते । प्रागुत्पत्तेरजं सर्वमिति वस्तु कालावच्छिन्नं मन्यते येनैवं मिथ्याज्ञानी तेनेति योजना ।

वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकरणमारभते—**ओङ्कारेत्यादिना** । तर्केणाद्वैतं सम्भावयितुं यदि प्रकरणमारभ्यते तर्हि उपासकनिन्दा कुतः ? तत्राह—**उपास्येति**। कथं तर्हि "सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज" इति श्रुतिः तत्राह–प्रागुत्पत्तेश्च अजमिदं सर्वमहं चेति मन्ये। अतोऽजत्वश्रुतिः प्रागवस्थब्रह्मविषयेत्यर्थः। यद्यस्यामवस्थायां कार्यमात्रं ब्रह्म किं तर्हि

आनन्दगिरिटीका

तर्कविष्टम्भेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतं पारमार्थिकमपि तर्कतः सम्भावयितुं प्रकरणान्तरं प्रारिप्सुरुपास्योपासकभेददृष्टिं तावदपवदति—**उपासनेति**। देहस्य धारणाद्धर्मो जीवो भूतसङ्घाताकारेण जाते ब्रह्मणि तदभिमानित्वेन वर्तते । स प्रागुत्पत्तेरजं सर्वमित्येवं कालावच्छिन्नं वस्तु मन्यते । स पुनरुपासनां पुरुषार्थसाधनत्वेनाऽऽश्रितस्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्स्ये शरीरपातादूर्ध्वमित्येवं यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते तेनासौ कृपणोऽल्पको ब्रह्मविद्भिः स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः। प्रकरणान्तरमवतारयन्वृत्तमनुद्रवति—**ओङ्कारेति**। तस्य हि निर्णये प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत इति विशेषणैरात्मा प्रतिज्ञामात्रेणाद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः। द्वितीयप्रकरणार्थं संक्षिप्यानुवदति—**ज्ञात इति**। तत्रैवाऽऽद्ये प्रकरणे ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यत्र प्रतिज्ञामात्रेण द्वैताभाव उक्तः। स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण च प्रतिपादितो नात्र प्रतिपादयितव्यमवशिष्टमस्तीत्यर्थः। तृतीयं प्रकरणमाकाङ्क्षापूर्वकमवतारयति—**अद्वैतमिति**। "नैषा तर्केण मतिरापनेये"ति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण ज्ञातुं शक्यमित्याक्षिपति—**तत्कथमिति**। स्वतन्त्रतर्काप्रवेशेऽपि तस्मिन्नागमिकतर्कस्य सहकारितया सम्भावनाहेतुत्वात्तर्केणापि ज्ञातुं शक्यमिति व्यवहारोपपत्तिरिति मत्वाऽऽह—**अद्वैतेति**। यदि तर्केणाद्वैतं सम्भावयितुं प्रकरणमारभ्यते तर्हि किमित्युपासकनिन्दा प्रथमं प्रस्तूयते तत्राऽऽह—**उपास्येति**। उक्तवक्ष्यमाणविरोधित्वादुपासकस्य तन्निन्दा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः। कथं तर्हि तत्र तत्राजत्वमात्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्घटिष्यते तत्राऽऽह—**प्रागिति**। प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहं च तथेत्युपासको यतो मन्यतेऽतश्च प्रागवस्थब्रह्मविषया भविष्यत्यजत्वश्रुतिरित्यर्थः। कार्यस्थित्यवस्थायां यदि ब्रह्म तन्मात्रमिष्टं तर्हि किमुपासनया प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह–**यदात्मक इति**। इदानीमुत्पत्त्यवस्थायां जातो जाते ब्रह्मणि स्थित्यवस्थायां वर्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तेर्यदात्मकः सन्नासं तदेव पुनः प्रलयावस्थायामुपासनया प्रतिपत्स्ये तत्क्रतुन्यायादिति सम्बन्धः। तलवकाराणां शाखायामुपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनाच्चोपासकनिन्दा

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् । यथा न जायते किंचिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥
आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः । घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मवित्तेनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽल्पकः स्मृतो नित्याजब्रह्मदर्शिभिरित्यभिप्रायः । "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इत्यादिश्रुतेस्तलवकाराणाम् ॥ १ ॥

सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं मन्यमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते तदुपासनाश्रितः सन्ब्रह्म प्रतिपत्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः कृपणो भवति यस्मादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभावमजं ब्रह्म । तद्धि कार्पण्यास्पदम् "यत्रान्योऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्यमसत्" "वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं सबाह्याभ्यन्तरमजमकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म यत्प्राप्याविद्याकृतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिस्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तदजाति, अविद्यमाना जातिरस्य । समतां गतं सर्वसाम्यं गतम् । कस्मात् । अवयववैषम्याभावात् । यद्धि सावयवं वस्तु तदवयववैषम्यं गच्छज्जायत इत्युच्यते । इदं तु निरवयवत्वात्समतां गतमिति न कैश्चिदवयवैः स्फुटत्यतोऽजात्यकार्पण्यम् । समन्ततः समन्ताद्यथा न जायते किञ्चिदल्पमपि न स्फुटति रज्जुसर्पवदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रकारेण न जायते सर्वतोऽजमेव ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं शृण्वित्यर्थः॥२॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तत्सिद्धयर्थं हेतुं दृष्टान्तं च वक्ष्यामीत्याह—आत्मा परो हि यस्मादाकाशवत्सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगत आकाशवदुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्यः उदित उक्तः । स

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

उपासनायां प्राप्तव्यमित्यत आह—**यदात्मकोऽहं** प्रागुत्पत्तेरासं तदेव पुनः प्रलये प्रतिपत्स्ये इति सम्बन्धः । तलवकाराणां शाखिनामुपास्यस्य ब्रह्मत्वप्रतिषेधाच्च निन्दा युक्तेत्याह—**यद्वाचेति** ॥ १ ॥

जनिर्जन्म तदभावे हेतुः समतां गतमित्येतद्व्याचष्टे—सर्वात्मना कार्त्स्न्येन साम्यं निर्विशेषतां स्वत एव गतं प्राप्तम् । यस्मादिति निर्विशेषत्वे हेतुः **अवयववैषम्याभावादिति** ।

व्यतिरेकमुखेनाजत्वं प्रपञ्चयति—**यद्धीत्यादिना** । आत्मा स्वगततात्त्विकभेदशून्यः सूक्ष्मत्वान्निरवयवत्वात् सर्वगतत्वादाकाशवदिति प्रयोगः ॥ २ ॥

तर्हि एते जीवाः किमात्मका इत्यत आह—**जीवैरिति** । इत्थंभावे तृतीया । जीवरूपेण परमात्मैवोक्तः "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी"त्यादिष्वित्यर्थः । 'वद' व्यक्तायां वाचीति धातुनिष्पन्नमुदित इति पदं गृहीत्वा व्याख्यातं

आनन्दगिरिटीका

युक्तेत्याह—**यद्वाचेति** । अनभ्युदितमनभिप्रकाशितमभ्युद्यतेऽभिप्रकाश्यते, उपासते वाचा विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । आदिशब्देन यन्मनसेत्यादि गृह्यते ॥ १ ॥

भेददर्शिनमुपासकमद्वैतविरोधिनं निन्दित्वा सम्प्रत्यद्वैतप्रतिज्ञां करोति—**अत इति** । जातिर्जन्म तद्रहितमजाति । तत्र हेतुमाह—**समतामिति** । जन्मराहित्यं साधयति—**यथेति** । अतःशब्दार्थमाह—**सबाह्येति** । प्रतिज्ञाभागं विभजते—**अकृपणेति** । तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति—**तद्धीति** । दर्शनादिविशेषव्यवहारगोचरीभूतं कार्यजातं परिच्छिन्नं नाशि चोच्यते । तदेव कृपणत्वालम्बनमित्यर्थः । तच्च मिथ्याभूतमित्यत्र प्रमाणमाह—**वाचारम्भणमिति** । कार्पण्यमुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं प्रकटयति—**तद्विपरीतमिति** । प्राप्य ज्ञात्वेति यावत् । द्वितीयपादं व्याचष्टे—**तदजातीत्यादिना** । सर्वात्मना साम्यं निर्विशेषत्वं गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति—**कस्मादिति** । निर्विशेषत्वे हेतुमाह—**अवयवेति** । हेतुमेव प्रकटयन्व्यतिरेकमुखेनाजत्वं प्रपञ्चयति—**यद्धीत्यादिना** । समन्तत इति पूर्णत्वसङ्कीर्तनम् । द्वितीयार्धं व्याचष्टे—**यथेत्यादिना** । यथा रज्ज्वां सर्पो भ्रान्त्या जायते तथा सर्वं भ्रान्तिदृष्ट्या जायमानत्वेन भासमानमपि यथा तेन प्रकारेण वस्तुतो न जायते तथा किं तु सर्वतो देशतः कालतो वस्तुतश्च पूर्णं कूटस्थमेव वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृतः स कीदृगित्यपेक्षायामाह—**आत्मा हीति** । जीवभेदप्रतीतिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह—**जीवैरिति** । यथाऽऽकाशो विभुत्वादिधर्मः स्वगततात्त्विकभेदवान्न भवति तथा परमात्मा विशेषाभावात् । यथा च महाकाशो घटाकाशाकारेण प्रतीयते तथा परमात्मा नानाविधजीवाकारेण प्रतीतिगोचरो

एवाऽऽकाशसमः पर आत्मा। अथ वा घटाकाशैर्यथाऽऽकाश उदित उत्पन्नस्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मादात्मन उत्पत्तिर्या श्रूयते वेदान्तेषु सा महाकाशाद्घटाकाशोत्पत्तिसमा न परमार्थत इत्यभिप्रायः। तस्मादेवाऽऽकाशाद्घटादयः सङ्घाता यथोत्पद्यन्त एवमाकाशस्थानीयात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसङ्घाता आध्यात्मिकाश्च कार्य-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तदसङ्गतं घटतुल्यसङ्घातैः पर एवोक्त इति सप्रपञ्चताप्रसङ्गादतोऽपरितोषादाह—**अथवेति**। आकाशस्यावकाशप्रदानेन घटाद्युत्पत्तेः अकारणत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमित्यभिप्रेत्याऽऽह—**तस्मादेवाकाशादिति**। अत्र आचार्येणावच्छेदस्योदाहृतत्वादवच्छेदपक्ष एव सिद्धान्तो न प्रतिबिम्बपक्ष इति केचिज्जल्पन्ति। ते प्रष्टव्याः, कोऽयमवच्छेदो नाम? कल्पितप्रदेशाल्पीकरणम्, उत चिद्धातोरेव प्रत्युपाधि पूर्णस्यैव मिथ्यावस्थानं, बहिश्च पूर्णस्यावस्थितिः। नाद्यः आचार्याभिप्रायो, यदाचार्यः पदे पदे जीवानां ब्रह्मैकत्वं पारमार्थिकमिति प्रतिपादयति। कल्पिताकल्पितयोरैक्यं न सत्यं भवति। कल्पितानाञ्च ज्ञानबाध्यत्वात् तत्त्वमसीत्युपदेशः तत्फलं च नावकल्पते। द्वितीये तु—प्रतिबिम्बपक्षान्न भेदः तथा च प्रतिबिम्बश्रुतिः—

"अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥" इति वस्तुत एवोपाध्यन्तर्मिथ्यावस्थानं बहिश्चोपाधेः निरुपाधिकस्य पूर्णस्यावस्थानं दर्शयति। न चैतद्विरुद्धं, निरवयवस्यापि नभस एवंरूपतादर्शनात्। प्राभाकरादीनां च जातेरमूर्तायाः प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तेः बहिश्चावस्थानस्योपगमात्। सर्वगतवर्णवादिनां च प्रतिध्वनौ कार्त्स्न्येन वर्णाभिव्यक्तेः—बहिश्च सद्भावस्याभ्युपगमात्। समवायादीनां च तद्वादिभिरित्थंभावस्योपगमात्। तस्मादमूर्तस्यायमेव स्वभावो यत् प्रत्यवच्छेदकं पूर्णस्यैवाभिव्यक्तिः बहिश्च सद्भाव इति। न च पृथग्देशस्थ एवोपाधिः आकाश एव व्यभिचारात्। न च प्रतिबिम्बत्वे सादित्वं, स्वरूपैक्याभ्युपगमात् तस्मादुदाहरणे शब्दभेद एव नार्थभेद इति व्यर्थः प्रतिबिम्बपक्षे प्रद्वेषः।

ये तु एकस्य ब्रह्मण एकेनैवोपाधिना अवच्छेदादेकजीवतामाहुः न कल्पितो व्यवच्छेदोऽस्ति। न चावच्छिन्नं बिम्बकल्पं ब्रह्म, किन्तु जीव एव अवच्छेदनाशे ब्रह्म भविष्यति। कस्यचिदपि प्राङ्मोक्षो नाभूत्। उत्तरत्र शास्त्रप्रामाण्यात् भविष्यतीति च। तेषां प्रवृत्तिसाङ्कर्यं सर्वशरीराणां दुष्परिहरम्। आचार्यस्य च साङ्कर्यपरिहारप्रयोजनः प्रायशो यथैकस्मिन् घटाकाश इत्यादिः तैर्व्यर्थः कृतः स्यात्। "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत" इत्यादि श्रुतेः इहैव तैर्जितस्सर्गः[1] बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता इत्यादि भगवद्वचनाच्च बार्हस्पत्यवत्कल्पितं स्यात्। आचार्यस्य चालब्धावरणास्सर्वे धर्माः प्रकृतिनिश्चलाः इत्यादिवचनं स्वार्थहानिश्च व्यर्थैव कृता। प्रतिशिष्यं च तत्त्वमसि वाक्यार्थानुस्मारकनामकरणं प्रतारकत्वमात्रम्, अव्युत्पन्नव्युत्पादनार्थं पदार्थशोधनमुपनिषत्सु च संसार्यसंसारिप्रकरणभेदकरणं निरर्थकम्। बिम्बकल्पब्रह्मानभ्युपगमात्। विस्तरतश्चायम्मार्गोऽपाकारीष्टसिद्धिविवरणे। तस्माद्व्यावहारिकदृष्ट्याऽवच्छेदभेदवर्णनं तत्त्वदृष्ट्या न विरोध इत्यादि न्याय्यम्। दृष्टिद्वयबहिष्कृतस्त्वयमेक-

आनन्दगिरिटीका

भवतीत्यर्थः। कथं सङ्घातानां परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—**घटादिवदिति**। यथा मृदः सकाशाद्घटादयो जायन्ते तथा परमात्मैव पृथिव्यादिसङ्घाताकारेण जायत इत्यर्थः। यदाऽऽत्मनो जीवादीनामुत्पत्तिरिष्टा तदा तस्यामुत्पत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह—**जाताविति**। श्लोकस्य वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह—**अजातीत्यादिना**। प्रथमपादस्याक्षरार्थमाह—**आत्मेत्यादिना**। विमतः स्वगततात्त्विकभेदशून्यः सूक्ष्मत्वान्निरवयवत्वाद्विभुत्वादाकाशवत्। न च परमाण्वादौ सूक्ष्मत्वादेर्व्यभिचारः। तस्यैवासम्मतत्वात्। क्वचिदपि तात्त्विकभेदासम्प्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः। जीवैरित्यादि व्याचष्टे—**जीवैरिति**। जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः। "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इति स्मृतेरित्यर्थः। उदितशब्दश्चेदुक्तार्थस्तर्हि परस्यैवाऽऽत्मनः सङ्घातरूपेणोक्तत्वे सप्रञ्चत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—**अथ वेति**। तर्हि [2]नाऽऽत्माऽश्रुतेरिति न्यायविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**जीवात्मनामिति**। तृतीयपादं व्याचष्टे—**तस्मादेवेति**।

---

१. सर्गः=जन्मः।

२. ब्र. सू. २-३-१७ जीवः नोत्पद्यते उत्पत्तिप्रकरणे तदुत्पत्त्यश्रुतेः ताभ्यः न जीवो म्रियते इत्यादिश्रुतिभ्यः तन्नित्यत्वावगतेः।

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा । आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहाऽऽत्मनि ॥ ४ ॥
यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते । न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

कारणलक्षणा रज्जुसर्पवद्विकल्पिता जायन्ते । अत उच्यते घटादिवच्च सङ्घातैरुदित इति । यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया श्रुत्याऽऽत्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जातावुपगम्यमानायामेतन्निदर्शनं दृष्टान्तो यथोदिताकाशवदित्यादिः ॥ ३ ॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा घटादिप्रलये घटाकाशादिप्रलयस्तद्वद्देहादिसङ्घातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिहाऽऽत्मनि प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्व एकस्मिञ्जननमरणसुखादिमत्यात्मनि सर्वात्मनां तत्सम्बन्धः क्रियाफलसाङ्कर्यं च स्यादिति य आहुर्द्वैतिनस्तान्प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयस्तद्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः । नन्वेक एवाऽऽत्मा । बाढम् । ननु न श्रुतं त्वयाऽऽकाशवत्सर्वसङ्घातेष्वेक एवाऽऽत्मेति । यद्येक एवाऽऽत्मा तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चेदं सांख्यचोद्यं सम्भवति ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

संसारिवादः त्रैपुरसालग्रामाद्यर्चनपरैः ब्रह्मविद्यापराङ्मुखैः उत्प्रेक्षित इत्युपेक्षणीयम् । "एकात्मवन्तो देहाः स्यु"रित्यादिवचनन्तु स्वरूपैक्याभिप्रायमित्यलम् ॥ ३ ॥

एवमद्वैते सृष्टिश्रुतिविरोधं श्रुत्यर्थापत्तिविरोधं च परिहृत्य प्रलयश्रुतितदर्थापत्तिविरोधं परिहरति । घटादिष्विति ॥ ४ ॥

इदानीं दृष्टार्थापत्तिविरोधं परिहरति—**यथैकस्मिन्निति ।** आकाशदृष्टान्तेनान्यथाप्युपपत्तिरुक्ता । तत्र वैषम्यं शङ्कते—**नन्वेक एवेति ।** शब्दसमवायिकारणं हि आकाशः तस्य दिवि भुवि च अविशेषादेकत्वे सिद्धे कल्पितभेदात् तत्र व्यवस्था युक्ता तथा आत्मस्वरूपैक्ये न युक्तिर्दृश्यत इत्यर्थः । पूर्वोक्तां युक्तिं स्मारयति—**बाढं ननु नेति ।** यदि सर्वदेहेषु सुखदुःखादिसम्बन्धदर्शनात्, अतः परो न स्यादित्यर्थः । इदं चोद्यं किं सांख्यस्य वैशेषिकादेर्वा, आद्यं

आनन्दगिरिटीका

उक्तेऽर्थे वाक्यमवतारयति—**अत इति ।** आकाशस्यावकाशप्रदानेन घटाद्युत्पत्तौ कारणत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्टव्यम् । जातावित्यादेरर्थमाह—**यदेति** ॥ ३ ॥

अद्वैतस्य जीवसृष्टिश्रुतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रलयश्रुत्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति—**घटादिष्विति ।** औपाधिकौ जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ न स्वाभाविकौ । तथा चोत्पत्तिश्रुत्या विरोधाभाववदद्वैतस्य प्रलयश्रुत्याऽपि न विरोधोऽस्तीति श्लोकाक्षरव्याख्यानेन प्रकटयति—**यथेत्यादिना** ॥ ४ ॥

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति—**यथैकस्मिन्निति ।** उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिञ्जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्यपरे जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न संयुज्यन्त औपाधिकभेदादित्याह—**तद्वदिति ।** श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—**सर्वदेहेष्विति ।** ऐकात्म्ये कर्तर्येकस्मिन्कर्तारः सर्वे भोक्तरि चैकस्मिन्भोक्तारः सर्वे भवेयुरित्यव्यवस्थान्तरमाह—**क्रियेति ।** व्यवस्थानुपपत्त्या द्वैतमेष्टव्यमिति वदन्तं प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—**तान्प्रतीति ।** किमिदमैकात्म्ये साङ्कर्यं किमेकस्मिञ्जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते किं वा सर्वोपाधिष्वात्मैक्यात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—**तद्वदिति ।**

आत्मनः सर्वत्रैकत्वात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्षन्नाशङ्कते—**नन्विति ।** सर्वत्राऽऽत्मैकत्वमुक्तमङ्गीकरोति—**बाढमिति ।** तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—**ननु नेति ।** यदि सर्वत्रैकत्वं नियतमिष्यते तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं तस्यैवैकस्य प्राप्तमिति व्यवस्थासिद्धिरिति चोदयति—**यद्येक एवेति ।** आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पितभेदाद्व्यवस्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्य किमिदं सांख्यस्य चोद्यं किं वा वैशेषिकादेरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—**न चेदमिति ।** किं चैकात्म्यं दूषयता सांख्येन तद्भेदोऽभ्युपगम्यते । स च नाभ्युपगन्तुं शक्यते तन्मानाभावादित्याह—**न चेति ।** प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमपवर्गं च कस्यचिदादधत्पुरुषशेषमिष्यते । तच्च पुरुष-

न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति बुद्धिसमवायाभ्युपगमात्सुखदुःखादीनाम्। न चोपलब्धिस्वरूपस्याऽऽत्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति। भेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत्। न। प्रधानकृतस्यार्थस्याऽऽत्मन्यसमवायात्। यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषेषु भेदेन समवैति ततः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्मैकत्वे नोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना। न च सांख्यैर्बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते। निर्विशेषाश्च चेतनमात्रा आत्मानोऽभ्युपगम्यन्ते। अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेदप्रयुक्तमिति।

अतः पुरुषभेदकल्पनायां न प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः। न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्यानाम्। परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम्। परश्चोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना वेदार्थपरित्यागश्च। ये त्वाहुर्वैशेषिकादय इच्छादय आत्मसमवायिन इति। तदप्यसत् स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात्।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

प्रत्याह—**नेदमित्यादिना**। किञ्चैकात्म्ये दोषं ब्रुवतः सांख्यस्य भेद इष्टो न सम्भवतीत्याह—**न चोपलब्धीति**। एकलक्षणं हि एकं भिन्नलक्षणं च भिन्नं प्रसिद्धम्, अन्यथा एकानेकविभागानुपपत्तेः। अत आत्मनोऽपि उपलब्धिमात्रलक्षणस्य न प्रतिदेहं तात्त्विको भेदः सम्भवतीत्यर्थः। प्रधानं कस्यचिद्भोगं कस्यचिदपवर्गं कुर्वत् पुरुषशेषं भवति तन्नोपपद्यते पुरुषभेदाभावे, अतोऽर्थापत्त्या भेदः प्रतीयत इत्युक्तेऽनुदयमाह—**न प्रधान इत्यादिना**। येन यस्योपकारः क्रियते स तस्य शेषः प्रसिद्धः प्रधानेन च पुरुषस्य न कोऽपि उपकारः क्रियते, अतः परार्थत्वमेव न घटत इत्यर्थः। यदि पारार्थ्यबलादेव पुरुषे कश्चिदतिशय इष्यते तदाऽपसिद्धान्त इत्याह—**निर्विशेषाश्चेति**। किञ्च पारार्थ्यं प्रधानस्य परं शेषिणमपेक्षते न भेदमात्रमतोऽन्यथाप्युपपत्तिरित्याह—**पुरुषसत्तेति**। यच्चाहुः—"जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च। पुरुष बहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्याच्चैवेति।" तदपि न सांख्यमतानुसारेण पुंभेदसाधकं [1]व्यधिकरणासिद्धत्वादित्याह—**न चान्यदिति**। न केवलं निष्प्रमाणिका पुंभेदकल्पना निष्प्रयोजना च सांख्यानामित्याह—**परसत्तामात्रं चेदिति**। द्वितीयं प्रत्याह—**ये त्वाहुरित्यादिना** बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा नव विशेषगुणा आत्मन इष्यन्ते **वैशेषिकादिभिः**। ते किं यावदात्मसमवायिनः, एकदेशवृत्तयो वा ? आद्ये

आनन्दगिरिटीका

भेदाभावे नोपपद्यते तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदः सिध्यतीति शङ्कते—**भेदेति**। अर्थापत्तेरनुदयं वदन्नुत्तरमाह—**नेत्यादिना**। संक्षिप्तमेवोक्तं विवृणोति—**यदि हीति**। प्रधानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यदिव पुरुषेषु कश्चिदतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यापसिद्धान्तप्रसङ्गान्मैवमित्याह—**निर्विशेषा इति**।

किं च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं शेषिणमपेक्षते। न तस्मिन्भेदमपि काङ्क्षते। अतोऽन्यथाऽप्युपपत्तिरित्याह—**अत इति**। जन्ममरणादिव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्यधिकरणत्वादिति मत्वाऽऽह—**न चेति**। न केवलं प्रमाणशून्या पुरुषभेदकल्पना किं तु प्रयोजनशून्या चेत्याह—**परेति**। ननु न पुरुषसत्तामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते। किं त्वीश्वराधिष्ठितमिति सेश्वरवादिमतमाशङ्क्य तस्यापि पुरुषत्वाविशेषादुपलब्धिमात्रत्वमभ्युपेत्याऽऽह—**परश्चेति**। वेदार्थो वेदप्रतिपाद्यमद्वैतम्। द्वितीयमुत्थापयति—**ये त्विति**। बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नव विशेषगुणाः। ते च प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वीक्रियन्ते। [2]तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः। किं बुद्ध्यादयो रूपादिवदात्मव्यापिनः किं वा संयोगादिवदेकदेशवृत्तयः। नाऽऽद्यः।

---

१. पक्षे अवर्तमानोऽन्यत्र सन् हेतुः व्यधिकरणासिद्धः। साध्यव्यधिकरणः असिद्धश्च यथा पर्वतोऽग्निमान् धूमोपलब्धेरिति।

२. तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या—चैत्रसुखादि तत्रैव, न तु मैत्रस्यापि साधारणमिति व्यवस्था एकात्मवादे न शक्यते चैत्रमैत्रयोरेकत्वेन चैत्रसुखस्य मैत्रे प्रसङ्गात्। अतः आत्मभेदः स्वीकार्यः। अनुमानं च—चैत्रशरीरावच्छिन्नः आत्मा मैत्रशरीरावच्छिन्नात्मभिन्नः, तच्छरीरावच्छिन्नसुखाद्यनधिकरणत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति। अत्रापि चैत्रमैत्रात्मनोर्भेदसिद्धौ तद्गतभोगानधिकरणत्वसिद्धिः। तत्सिद्धौ भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्।

आत्ममनःसंयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः। युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गः। न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनां मनआदिभिः सम्बन्धो युक्तः। न च द्रव्याद्रूपादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेष-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

युगपत्सर्वावभासादिप्रसङ्गः। यथा प्रदीपादेः प्रकाशगुणः स्वाश्रयसंयुक्ते प्रकाशव्यवहारं जनयति तथा यावदात्मसमवायिज्ञानगुणः स्वाश्रयसंयुक्ते सर्वस्मिन्युगपत् ज्ञातताव्यवहारं जनयेत्। तथा सुखगुणः स्वाश्रयसंयुक्ते सर्वस्मिन्ननवसादं जनयेत् इत्याद्यव्यवस्था स्यात्। यदि द्वितीयः, स एकदेशः सत्त्यो वा असत्यो वा ? आद्ये घटादिवत् प्रदेशत्वात् कार्यत्वादिप्रसङ्गः। अन्त्ये कल्पितप्रदेशानामेव सुखादिगुणत्वं नात्मन इत्याह—**स्मृतिहेतूनामिति।** संस्कारग्रहणमितरेषामुपलक्षणार्थम्। अथवा भ्रमवासनानां संस्कारत्वेन तार्किकैरभ्युपेयत्वात्। विशेषतस्तन्निषेधोऽसंसारित्वख्यापनार्थः। इतश्चात्मनो न ज्ञानादयो गुणा इत्याह—**आत्ममनस्संयोगाच्चेति।** आत्ममनः संयोगो हि ज्ञानाद्युत्पत्तेः असमवायिकारणमिष्यते। स च न सम्भवति। सांशयोरेव लोके संयोगदर्शनात्। आत्ममनसोश्च निरंशत्वाभ्युपगमात्। कल्पितांशद्वारेण चेत् संयोगः स तयोर्न स्यात्। कल्पितपरमार्थयोः संसर्गस्य तव शून्यत्वात्। यदि स्वरूपेण संयोगः तर्हि द्वितीयो न स्यात्, एकस्यानेकस्वरूपायोगात्।

किञ्च संयोगाविशिष्टे प्रदेशे न सुखादिसमवायः इति संयोगस्यापि समवायिकारणत्वप्रसङ्गात्। प्रदेशान्तरे कार्यैकार्थसमवायलक्षणायाः प्रत्यासत्तेरसम्भवेन संयोगस्य समवायिकारणत्वप्रसङ्गात् सयोगस्य च स्वाश्रये-स्वकार्यारम्भकत्वे मनस्येव तत्किं न स्यादिति भावः। किञ्च संयोगस्यासमवायिकारणत्वे ग्रहणसमये स्मृतिर्न सम्भवत्येवेति नियमो नोपपद्यते, संस्कारवदात्ममनस्संयोगस्यैव स्मृत्युत्पत्तौ सामग्रीत्वात् ग्रहणकारणसंयोगेनैव स्मृत्युत्पत्तिसम्भवादित्याह–**स्मृतिनियमानुपपत्तिरिति।** अथवा सर्वसंस्काराणामात्मन्येव सद्भावात् सति मनस्संयोगे युगपत्सर्वस्मृत्युत्पत्तिः स्यात्। अथ संस्कारोद्बोधकाभावान्न भवति संस्काराणामुद्बोधः। न क्रिया गुणो वा उद्बोधकः निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च। न च षट्पदार्थातिरिक्तो धर्मोऽस्ति वैशेषिकाणाम्। न च बलवत्संस्कारात् प्रतिबन्धः तदितरकार्यसर्वस्मृतिप्रसङ्गात्। नो खल्वेकः संस्कारो बहूनां प्रतिबन्धकः तथात्वे तत्कार्यसर्वस्मृतियौगपद्यप्रसङ्गः तेषामपि संस्कारान्तरैः प्रतिबन्धेऽनवस्था। किञ्च संस्कारोद्बोधः कार्यगम्यः कार्य एव च विप्रतिपद्यमानस्य न तद्भावः परिहारः सन्देहादिति। किञ्च लोके सम्बन्धो भवन्प्रायेण सजातीयानां भवति यथा मृगाणां मृगैः सम्बन्धविशेषस्तु संयोगः स्पर्शादिमता दृष्टो रज्जुघटादीनां, न तु तदुभयाभावे। अतो मन आदिभिरात्मनां सम्बन्धो न घटत इत्याह–**न चेति।** ननु नायं नियमः, उभयविधप्रयोजकाभावेऽपि गुणादीनां द्रव्येण सम्बन्धदर्शनादित्याशङ्क्याह–**न च द्रव्यादिति।** शुक्लो घटः पाचको देवदत्तः खण्डो गौः इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रत्ययदर्शनान्न द्रव्याद्भिन्ना गुणादयो मायावादिनां सम्मताः। किन्तु द्रव्यमेव कल्पनया तत्तदाकारेणावभासत इति यतस्तद्रहस्यम्। अतो न

आनन्दगिरिटीका

ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रयसंयुक्ते सर्वस्मिन्नपर्यायेण ज्ञाततादिव्यवहारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह—**तदप्यसदिति।** द्वितीये त्वेकदेशः सत्योऽसत्यो वा। प्रथमे घटादिवदात्मनः सत्यैकदेशत्वात्कार्यत्वादिप्रसङ्गः। द्वितीये कल्पितैकदेशानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वमात्मनस्तु न तद्वत्त्वं सिध्यतीत्याह—**स्मृतीति।** स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनाख्यास्तेषां ग्रहणमितरेषामुपलक्षणार्थं तेषामात्मनि समवायाभावात्परस्य सिद्धान्तासिद्धिरिति शेषः।

किं चाऽऽत्ममनःसंयोगासमवायिकारणाज्ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्टा। तथा च सति ग्रहणसमये स्मृतिर्न सम्भवत्येवेति नियमो नोपपद्यते ग्रहणकारणसंयोगेनैव स्मृत्युत्पत्तिसम्भवादित्याह—**आत्मेति।** किं चाऽऽत्ममनसोः संयोगादेकस्मादेकस्याः स्मृतेः समुत्पत्तिसमये स्मृत्यन्तराण्यपि समुत्पद्येरन्। असमवायिकारणस्य तुल्यत्वात्। न च समुद्बुद्धसंस्कारायौगपद्याद्युगपदनुत्पत्तिः। तेषां तदुद्बोधस्य चाऽऽत्मनि विप्रतिपन्नत्वेन स्मृतिसामग्र्यन्तर्भावासम्भवादित्यभिप्रेत्याह—**युगपद्वेति।** किं च समानजातीयानां स्पर्शादिमतां च परस्परं सम्बन्धो दृष्टः। यथा मल्लानां मेषाणां रज्जुघटादीनां च। तदुभयाभावादात्मनां मनआदिभिः सम्बन्धासिद्धेर्नोक्तादसमवायिकारणाद्बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिः सिध्यतीत्याह—**न चेति।** गुणादीनां साजात्यस्य स्पर्शादिमत्त्वस्य चाभावेऽपि द्रव्येण सम्बन्धवदात्मनो मनआदिभिः सम्बन्धः सिध्येदिति चेन्नेत्याह—**न चेति।** स्वतन्त्रं सन्मात्रं द्रव्यशब्देनात्र विवक्षितं न ततो भेदेन गणादयो वेदान्तिमते विद्यन्ते। शुक्लः पटः खण्डो गौरित्यादिसामानाधिकरण्यदर्शनात्। द्रव्यमेव तु तत्तदा-

समवाया वा भिन्नाः सन्ति परेषाम् । यदि ह्यत्यन्तभिन्ना एव द्रव्यात्स्युरिच्छादयश्चाऽऽत्मनस्तथा च सति द्रव्येण तेषां सम्बन्धानुपपत्तिः । अयुतसिद्धानां समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुध्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वान्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मनाऽयुतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्मनोऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात् ।

समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति द्रव्येण सम्बन्धान्तरं वाच्यं यथा द्रव्यगुणयोः । समवायो नित्यसम्बन्ध एवेति न वाच्यमिति चेत्तथा च समवायसम्बन्धवतां नित्यसम्बन्धप्रसङ्गात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत्यन्तपृथक्त्वे च

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सम्मतो दृष्टान्त इत्यर्थः । द्रव्यशब्देन चात्र स्वतन्त्रं सन्मात्रं विवक्षितं न वैशेषिकाभिमतं गुणाश्रयो द्रव्यमिति लक्षितं, गुणोत्पत्तेः पूर्वक्षणेऽव्यापकत्वान्न तल्लक्षणं स्यात् । यदि गुणाश्रयत्वयोग्यं द्रव्यं, तर्हि न प्रत्यक्षं स्यात् योग्यतायाः कार्यावसेयत्वात् । अथ स्वभावातिरेकिणी नातीन्द्रिया योग्यतास्ति तर्हि व्यर्थं विशेषवचनम् । अथवा, यत्कदाचिद्गुणाश्रयः तत्प्रागपि द्रव्यमुच्यते तर्हि उत्पत्तेः प्रागपि घटादिद्रव्यं स्यात् । तदनुत्पन्नमासीत् तदुत्पन्नमिति सामानाधिकरण्यव्यवहारात् । अथ तदुत्पत्तेः प्राङ्नास्त्येव तर्हि अनुत्पन्नमुत्पन्नं न स्यात् । किञ्च गुणाश्रयत्वयोग्यत्वं द्रव्यत्वं द्रव्यत्वादेव च गुणाश्रयत्वयोग्यत्वमिति परस्पराश्रयम् । निरस्तं चैतद्विस्तरेणान्यत्र । किञ्च यद्यतो भिन्नं तत्ततोऽन्यत्रापि भवति, भाति च । न च द्रव्याद्भेदेन गुणादयो भवन्ति भान्ति वा, अतो द्रव्यपारतन्त्र्यान्यथाऽनुपपत्त्या न द्रव्याद्भिन्ना गुणादय इत्याह—**यदि हीति** ।

अथ सम्बन्धादपि द्रव्यपारतन्त्र्यसम्भवादन्यथाप्युपपत्तिः, न, अत्यन्तभिन्नानां मेरुसर्षपादीनां तादृक्सम्बन्धादर्शनात् । समवायाख्यः सम्बन्धविशेषो न विरुध्यत इत्याह—**अयुतसिद्धानामिति** । केऽयमयुतसिद्धिर्नाम ? किमपृथक्कालत्वं किं वाऽपृथग्देशत्वम् ? उत अपृथक्स्वभावत्वं ? अथवा संयोगविभागायोग्यत्वं ? नाद्य, इत्याह—**न, इच्छादिभ्य इति** । आत्मना चापृथक्कालत्वेऽनादित्वादात्मगतमहत्त्ववन्नित्यत्वं प्रसज्यत इत्याह—**आत्मनेति** । न द्वितीयः, तन्तुपटादीनामयुतसिद्ध्यभावप्रसङ्गात् । पटस्य हि तन्तवो देशः तन्तूनां तु अंशवः । न तृतीयो, भेदपक्षहानात् । न चतुर्थो, देवदत्तहस्तादीनामयुतसिध्यभावप्रसङ्गात् । अतोऽयुतसिद्धिनिरूपणासम्भवः समवायलक्षणस्य । किञ्च यद्यत्परतन्त्रं प्रतीयते तत् तत्सम्बद्धं दृष्टम् । यथा गुणादि द्रव्यसम्बद्धं तथा समवायस्यापि द्रव्यपारतन्त्र्यात् द्रव्येण सम्बन्धान्तरं वाच्यं तस्यापि तथेत्यनवस्था स्यादित्याह—**समवायस्य चेति** । असंसृष्टस्य सम्बन्धापेक्षा स्यात् समवायश्च सदा समवायिभ्यां संसृष्ट एवेति न तस्य सम्बन्धान्तरं वाच्यमिति चेत्, तर्हि पृथक्त्वं न स्यात् द्रव्यगुणादीनां नित्यसंसृष्टत्वात् भेदस्य कदाचिदप्यनुपलम्भादित्याह—**तथा चेति** । चकारात्सयोगोऽपि तथा किं न

आनन्दगिरिटीका

कारेण भातीत्यभ्युपगमात् । अतो दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—**यदि हीति** । **गुणादयो** द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिमवद्विन्ध्ययोरिव यदि स्युर्यदि चाऽऽत्मनः सकाशादिच्छादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा **गुणादीनां** द्रव्येण तद्वदेव सम्बन्धानुपपत्तेः । इच्छादीनां चाऽऽत्मना तदयोगात्पारतन्त्र्यासिद्धिरित्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसम्बन्धात्पारतन्त्र्योपपत्तिरिति शङ्कते—**अयुतेति** । किमिदमयुतसिद्धत्वमपृथक्कालत्वं किं वाऽपृथग्देशत्वमुताऽपृथक्स्वभावत्वमाहोस्वित्संयोगविभागायोग्यत्वम् । नाऽऽद्यः । विकल्पासहत्वात् । किमिच्छाद्यपेक्षयाऽपृथक्कालत्वं किं वाऽऽत्मापेक्षयेच्छादीनामिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**नेत्यादिना** । यद्यात्मना सहापृथक्कालत्वमिच्छादीनां तदाऽऽत्मनोऽनादित्वात्तद्गतमहत्त्ववन्नित्यत्वं तेषामापततीत्याह—**आत्मनेति** । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्ट—**स चेति** ।

न चापृथग्देशत्वमयुसिद्धत्वम् । तन्तुपटादीनां पृथग्देशानामयुतसिद्ध्यभावप्रसङ्गात् । न चापृथक्स्वभावत्वमयुतसिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिक्षयात् । न च संयोगविभागायोग्यत्वमयुतसिद्धत्वम् । देवदत्तस्य हस्तादीनां चायुतसिद्ध्यभावापातादित्यभिप्रेत्य समवायस्य द्रव्यादनन्यत्वे तावन्मात्रत्वेन तत्सम्बन्धत्वव्याघातात्ततोऽन्यत्वे तेन सम्बन्धान्तरमस्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्ये स्यादनवस्थेति मत्वाऽऽह—**समवायस्येति** । द्वितीयं शङ्कते—**समवाय इति** । न वाच्यं सम्बन्धान्तरमिति शेषः । समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वे समवायवतां द्रव्यगुणादीनामपि तद्वत्त्वाद्भेदस्य कदाचिदप्यनुपलम्भात्पृथक्त्वप्रथानुपपत्तिरिति दूषयति—**तथा चेति** । संयोगस्यापि समवायसाम्यं चकारेण सूच्यते । समवायस्य

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै । आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव षष्ठ्यर्थानुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापायवद्गुणवत्त्वे[1] चाऽऽत्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गः **देहफलादिवत्** । **सावयवत्वं** विक्रियावत्त्वं च देहादिवदेवेति दोषावपरिहार्यौ । **यथा त्वाकाशस्याविद्याध्यारोपितरजो-धूममलत्वादिदोषवत्त्वं** तथाऽऽत्मनोऽविद्याध्यारोपितबुद्ध्याद्युपाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षादयो व्याव-हारिका न विरुध्यन्ते । **सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात्परमार्थानभ्युपगमाच्च** । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना वृथैव तार्किकैः क्रियत इति ॥ ५ ॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्त इव व्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यविद्याकृत उपपद्यत इति । उच्यते । यथेहाऽऽकाश

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

स्यादिति सूचयति । अथ सम्बन्धो नेष्यते समवायस्य समवायिभिः गुणादीनां च द्रव्येणानवस्थाभयादेव, तत्राह—**अत्यन्तपृथक्त्वेऽपि चेति** । द्रव्यस्यायं गुणस्यानेन सम्बन्धः इत्यादि षष्ठीप्रयोगो न स्यात् । यथा स्पर्शवत्पृथिव्यादि स्पर्शविहीनस्याकाशस्येति षष्ठी न प्रयुज्यते तद्वदित्यर्थः । विशेषत आत्मन इच्छादिगुणत्वे दोषान्तरमाह—**इच्छादीति** । आत्मा नेच्छादिगुणवान् नित्यत्वान्निरवयवत्वात् निर्विषयत्वात् । न य एवं न स एवं यथा देह इति प्रयोगः । विपक्षेऽपि गुणोत्पत्तिविनाशयोः गुणिनोऽपि क्रियाया अप्यवश्यम्भावित्वादन्यथा पूर्वावस्थातोऽविशेषप्रसङ्गाद-नित्यत्वादिप्रसङ्गो बाधकः । ननु यदि देहस्यैव इच्छादिगुणत्वं तदाऽऽत्मनोऽभावान्मोक्षो न स्यात् । लौकिकशास्त्रीय-व्यवहारस्सर्व एव लुप्येत । अतो बन्धमोक्षव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या प्रतिशरीरं भिन्ना आत्मानः सुखादिगुणविशिष्टा एष्टव्याः । तत्राह—**यथा त्विति** । अविद्याया अवस्तुत्वात्तत्कृतो व्यवहारो न सम्भवतीति न वाच्यमित्याह—**सर्ववादिभिरिति** । अविद्याकृतमनुष्यत्वाध्यारोपेण लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्सर्ववादिभिरभ्युपगम्यन्ते तथाऽस्माक-मपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

परमार्थे च मोक्षे न केनापि वादिना व्यवहारोऽभ्युपगम्यतेऽतो व्यवहारनिर्वाहाय भेदे सत्यत्वांशकल्पन-मित्याह—**कथं पुनरिति** । घटाकाशादिष्वनैकान्तिक इत्याह—**उच्यत इत्यादिना** ॥ ६ ॥

आनन्दगिरिटीका

समवायिभिर्गुणादीनां च द्रव्येणात्यन्तभेदे हिमवद्विन्ध्ययोरिव सम्बन्धानुपपत्तेस्तेषु परतन्त्रताव्यवहारासिद्धिरित्याह—**अत्यन्तेति** । किं चेच्छादयो नाऽऽत्मगुणा उपजनापायवत्त्वाद्रूपादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणवान्नित्यत्वाद्व्यतिरेकेण देहादिवदित्याह—**इच्छादीति** । न केवलमात्मनोऽनित्यगुणत्वेऽनित्यत्वप्रसक्तिरेव दोषः । किं त्वन्यदपि दोषद्वयं दुष्परिहरमिति बाधकान्तरमाह—**सावयवत्वमिति** । यद्यात्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्य बन्धाभावान्मोक्षो न स्यादतो बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहं सुखदुःखादिविशिष्टात्मभेदसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**यथा त्विति** । अवस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृतव्यवहारायोगाद्व्यावहारिकबन्धाद्यभ्युपगमासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्ववादिभिरिति** । अविद्याकृतमनुष्यत्वाध्यारोपेण लौकिकवैदिकव्यवहारः सर्ववादिभिरिष्यते तत्कृता च व्यवस्थाऽऽस्थीयते । **तस्माद-स्माकमपि** तथैव सर्वमविरुद्धमित्यर्थः । परमार्थे च मोक्षे केनापि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते । तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवाभावात्तन्निर्वाहकपारमार्थिकभेदाभ्युपगमो वृथेत्याह—**परमार्थेति** । कल्पितभेदवशादपि पूर्वोक्त-सर्वव्यवस्थासौस्थ्यात्पारमार्थिकात्मभेदकल्पना प्रमाणप्रयोजनशून्येत्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ ५ ॥

अद्वैतस्य श्रुत्यादिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधमाशङ्क्यानैकान्तिकत्वेनानुमानं दूषयति—**रूपेति** । श्लोक-व्यावर्त्यामाशङ्कामाह—**कथमिति** । यथाऽऽत्मभेदवादे तद्भेदनिमित्तो रूपादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नेवाऽऽत्मन्यात्मैक्य-पक्षे रूपादिव्यवहारो नोपपद्यते । तथा च विमता जीवास्तत्त्वतो भिद्यन्ते भिन्ननामकत्वाद्भिन्नकार्यकरत्वात् भिन्न-रूपत्वाद्घटपटादिवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । घटाकाशादिष्वनैकान्तिकत्वं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि व्युत्पाद-यति—**उच्यत इत्यादिना** । शयनादिकार्यं समाख्याश्च भिद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्कृताश्चेत्यत्र तच्छब्देन विकल्पितो घटाकाशभेदो गृह्यते । चकारोऽवधारणार्थः । घटाकाशादीनामुक्तहेतुमत्त्वेऽपि विपक्षत्वाभावे कथमनैकान्तिकत्व-

1. इच्छादीनामात्मधर्मत्वं तद्रूपेण परिणाम एव, घटगतरूपादिवत् । ततश्च विकारित्वादनित्यत्वापत्तिः ।

नाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा । नैवाऽऽत्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः । तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

एकस्मिन्घटकरकापवरकाद्याकाशानामल्पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते तथा कार्यमुदकाहरणधारणशयनादिसमाख्याश्च घटाकाशः करकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्ना दृश्यन्ते । तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशे रूपादिभेदकृतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतस्त्वाकाशस्य न भेदोऽस्ति । न चाऽऽकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्त्यन्तरेण परोपाधिकृतं द्वारम् । यथैतत्तद्वद्देहोपाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरूपणात्कृतो बुद्धिमद्भिर्निर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहार इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य रुचकादिर्यथा वाऽपां फेनबुद्बुदहिमादिः । नाप्यवयवो यथा वृक्षस्य शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा तथा नैवाऽऽत्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यथोक्तदृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतो व्यवहारो मृषैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्मात्—यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरणादिव्यवहारस्तस्मात्तत्कृतमेव क्लेशकर्मफलमलवत्त्वमात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिषन्नाह—यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मलवन्न गगनं मलवद्याथात्म्यविवेकिनाम्, तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक्क्लेशकर्मफलमलैर्मलिनोऽबुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानां

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

घटाकाशादिरपि महाकाशस्य विकारोऽवयवो वा, अतस्तत्रापि तात्त्विक एव भेद इति न विपक्षतेत्याह—**ननु तत्र परमार्थकृत एवेति** । निर्विकारत्वं चाकाशस्य लोकसिद्धमादाय परिहरति—**नैतदस्तीत्यादिना** ॥ ७ ॥

जीवो न ब्रह्मणो विकारोऽवयवो वा, "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमि"ति श्रुतेः । किन्तु ब्रह्मैव उपाध्यनुप्रविष्टं जीव इत्यैक्यमुक्तम् । तदयुक्तम् । ब्रह्मणः शुद्धत्वात् जीवस्य रागादिमलवत्त्वादित्याशङ्क्य जीवस्यापि न परमार्थतो मलिनत्वमित्याह—**यथा भवतीत्यादिना** ॥ ८ ॥

आनन्दगिरिटीका

मित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वोऽयमिति** । उक्तेऽर्थे तृतीयं पादं विभजते—**न चेति** । परोपाधिशब्देन घटकरकादिरुच्यते । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—**यथैतदित्यादिना** ॥ ६ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति—**नेत्यादिना** । घटाकाशादिराकाशस्य विकारोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य तात्त्विकत्वान्न विपक्षतेति श्लोकस्य व्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति—**नन्विति** । आकाशस्य निर्विकारत्वं च लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति—**नैतदस्तीति** । तत्र वैधर्म्योदाहरणद्वयमाह—**यथेति** । घटाकाशादिराकाशाख्यस्य महाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—**यथा वृक्षस्येति** । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह—**न तथेति** । घटाकाशस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वं च नास्तीत्युक्तं दृष्टान्तत्वेनानूद्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्नुत्तरार्धं व्याकरोति—**यथेत्यादिना** । अनैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानत्वे स्थिते फलितमाह—**अत इति** ॥७॥

जीवो ब्रह्मणो नांशो न विकारोऽपि तु ब्रह्मैवोपाध्यनुप्रविष्टं जीवशब्दितमित्युक्तं; तदयुक्तं, ब्रह्मणः शुद्धत्वाज्जीवस्य रागादिमलवत्त्वादेकत्वायोगादित्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति मलवत्त्वमित्याह—**यथेति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**यस्मादिति** । घटाकाशो मठाकाशः सूचीपाशाकाशश्चेत्युपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया बुद्धिस्तत्प्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो नामभेदश्चेति व्यवहारो नभसि यथोपलभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननमरणसुखदुःखादिव्यवहारो व्यवस्थितो यस्मादास्थीयते तस्मात्तेनाविद्याविद्यमानेन कृतमेवाऽऽत्मनो रागादिमलवत्त्वं न वस्तुतोऽस्तीत्येतमर्थं दृष्टान्तद्वारा प्रतिपिपादयिषन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना । दृष्टान्तभागनिविष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—**यथेत्यादिना** । दार्ष्टान्तिकभागगतानामक्षराणामर्थमाह—**तथेति** । यो हि

मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि । स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः । आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

आत्मतत्त्वस्य श्रौतत्वसमर्थनम्

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके । तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥

नाऽऽत्मविवेकवताम् । न ह्यूषरदेशस्तृड्वत्प्राण्यध्यारोपितोदकफेनतरङ्गादिमांस्तथा नाऽऽत्माऽबुधारोपितक्लेशादि- **मलैर्मलिनो** भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—घटाकाशजन्मनाशगमनागमनस्थितिवत्सर्वशरीरेष्वात्मनो जन्ममरणादिरा- **काशेनाविलक्षणः** प्रत्येतव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसङ्घाताः स्वप्नदृश्यदेहादिवन्मायाविकृतदेहादिवच्चाऽऽत्ममायाविसर्जिता आत्मनो **मायाऽविद्या** तया प्रत्युपस्थापिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः । यद्याधिक्यमधिकभावस्तिर्यग्देहाद्यपेक्षया देवादिकार्य- करणसङ्घातानां यदि वा **सर्वेषां समतैव** नैषामुपपत्तिः सम्भवः सद्भावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते नास्ति, हि यस्मात्त- स्मादविद्याकृता एव न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्पत्त्यादिवर्जितस्याद्वयस्यास्याऽऽत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणकत्वप्रदर्शनार्थं वाक्यान्युपन्यस्यन्ते—**रसादयोऽन्न-**

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

जीवो मरणानन्तरं धर्मवशात् स्वर्गं गच्छति नरकं वाऽधर्मवशात्, तद्भोगक्षये च पुनरागत्य ब्राह्मणादियोनौ सम्भवति तत्र यावद्भोगं तिष्ठतीत्यादिव्यवहारोऽपि कल्पनामात्रमेव । नहि गगनोपमस्य गत्यादि सम्भवति शास्त्रं चैतद्विषयं भ्रमसिद्धानुवादकमित्यभिप्रेत्याह—**मरण इत्यादिना** ॥ ९ ॥

उपाधीनां सत्यत्वादौपाधिकोऽपि भेदः सत्य इति केचित्, तद्व्यावर्तयति—**सङ्घाता इति** । विमता देहा न सत्याः देहत्वात्स्वप्नादिदेहवदित्यर्थः । ननु—पूज्या हरिहरहिरण्यगर्भादिदेहाः कथमसत्या इत्याशङ्क्याऽऽह-**आधिक्ये** मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि, विवेकदृष्ट्या तु सर्वेषां पञ्चात्मकत्वाविशेषात् **सर्वसाम्ये** वा स्वप्नवन्न सन्त्येव । न काचिदु- पपत्तिर्विद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं तावदद्वितीयब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तर्केण उपपाद्य तस्य श्रुतिमूलत्वं दर्शयितुमुपक्रमते-**रसादयो हीत्यादिना।**

आनन्दगिरिटीका

प्रत्यगात्मा विज्ञाता सोऽप्यबुद्धानां मलिनो भवतीति सम्बन्धः । अबुद्धानामित्येतद्व्याचष्टे—**प्रत्यगात्मेति** । अविवेकिभिरध्यारोपितेऽपि प्रत्यगात्मनो मलवत्त्वे मलप्रयुक्तं फलं तत्र वास्तवं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह-**न हीति**॥८॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अधर्मवशाच्च नरकं प्रतिपद्यते । धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य योनिविशेषे सम्भवति । तत्र यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि परलोकाय प्रतिष्ठते । एवमिह- लोकपरलोकसञ्चरणव्यवहारविरुद्धमद्वैतमिति तत्राऽऽह—**मरण इति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**पुनरपीति** । आत्मनि सर्वो व्यवहारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तुतोऽसम्भवादविद्या- कृतस्तस्मिन्गत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु सङ्घातशब्दितानामुपाधीनां सत्यत्वात्तत्प्रयुक्तभेदस्यापि तथात्वादद्वैतानुपपत्तितादवस्थ्यमिति चेत्त- त्राऽऽह—**सङ्घाता इति** । देवादिदेहानां पूज्यतमत्वेनाऽऽधिक्याभ्युपगमान्नासत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य देहभेदेषु केषु- चिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि विवेकदृष्ट्या सर्वदेहानां पञ्चभूतात्मकत्वाविशेषादशेषसाम्ये वा स्वीकृते नास्ति सङ्घातेषु सत्यत्वे काचिदुपपत्तिरित्याह—**आधिक्य इति** । पूर्वार्धाक्षराणि योजयति—**घटादीति** । मणिमन्त्रादिरूपां मायामिन्द्रजालप्रयोजकभूतां व्यावर्तयति—**अविद्येति** । विमता देहा न सत्या देहत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । ब्रह्मादि- देहानामुत्कृष्टत्वान्नाविद्याकृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे— **यदीत्यादिना** ॥ १० ॥

जीवस्याद्वितीयब्रह्मत्वमुपपत्त्यवष्टम्भेनोपपादितम् । इदानीं तत्रैव **तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्यमाह—रसादयो हीति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**उत्पत्त्यादीति** । अक्षरार्थं कथयति—**रसादय इति** । आदिशब्देन मनोमयविज्ञान-

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् । पृथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥

रसमयः प्राणमय इत्येवमादयः कोशा इव कोशा अस्यादेरिवोत्तरोत्तरस्यापेक्षया बहिर्भावात्पूर्वपूर्वस्य, व्याख्याता विस्पष्टमाख्यातास्तैत्तिरीयकै तैत्तिरीयकशाखोपनिषद्वल्ल्यां तेषां कोशानामात्मा येनाऽऽत्मना पञ्चापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तरतमेन । स हि सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाज्जीवः । कोऽसावित्याह—पर एवाऽऽत्मा यः पूर्वम् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति प्रकृतः । यस्मादात्मनः स्वप्नमायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः कोशलक्षणाः सङ्घाता आत्ममायाविसर्जिता इत्युक्तम् । स आत्माऽस्माभिर्यथा खं तथेति संप्रकाशित आत्मा ह्याकाशवदित्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मवत्पुरुषबुद्धिप्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

किं चाधिदैवमध्यात्मं च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः पृथिव्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवाऽऽत्मा ब्रह्म सर्वमिति द्वयोर्द्वयोराद्वैतक्षयात्परं ब्रह्म प्रकाशितम् । क्वेत्याह—ब्रह्मविद्याख्यं मध्वमृतममृतत्वं मोदनहेतुत्वाद्विज्ञायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमिवेत्याह—[1]पृथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अस्यादेः कोशा यथा खड्गाद्यपेक्षया बहिर्भूतास्तथोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्य बहिर्भावादन्नरसमयादयः कोशसामान्यात् कोशा इत्युच्यन्ते इत्यर्थः । मनुष्योऽहं प्राण्यहं प्रमाताऽहं कर्ताऽहं भोक्ताहऽमिति पञ्चानां विशिष्टानां यदेकं स्वरूपमनुयायि प्रत्यक्चैतन्यं तद्ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वात् ब्रह्मैवेति जीवपरयोरैक्ये तैत्तिरीयोपनिषदस्तात्पर्यं दर्शितम् ॥ ११ ॥

तत्रैव बृहदारण्यकस्यापि तात्पर्यमाह—**द्वयोरिति** । आद्वैतक्षयादित्यध्यारोपावस्थायाम्, अपवाददृष्ट्या द्वयोरिति नोपपद्यते ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिटीका

मयानन्दमया गृह्यन्ते । खड्गादेर्यथा कोशास्तदपेक्षया बहिर्भवन्ति तद्वदेते पञ्च कोशा व्यपदिश्यन्ते । तत्र हेतुमाह—**उत्तरोत्तरस्येति** । पूर्वपूर्वस्यान्नमयादेरुत्तरोत्तरप्राणमयाद्यपेक्ष्य बहिर्भावाद्ब्रह्म सर्वान्तरं प्रतिष्ठाभूतमपेक्ष्याऽऽनन्दमयस्यापि बहिर्भावाविशेषादविशिष्टं पञ्चानामपि कोशत्वमित्यर्थः । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—**व्याख्याता इत्यादिना** । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तिं व्युत्पादयति—**स हीति** । विशिष्टं जीवशब्दार्थमाकाङ्क्षाद्वारा व्यावर्तयति—**कोऽसावित्यादिना** । प्रकरणाविच्छेदार्थं प्रकरणमनुसन्धत्ते—**यस्मादिति** । प्रकृतस्य परस्याऽऽत्मनः श्रौतत्वे फलितमाह—**नेत्यादिना** ॥ ११ ॥

मनुष्योऽहं प्राण्यहं प्रमाताऽहं कर्ताऽहं भोक्ताऽहमिति पञ्चानां विशिष्टानां यदेकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्चैतन्यं तद्ब्रह्मैवेति जीवपरयोरैक्ये तैत्तिरीयश्रुतेस्तात्पर्यमुक्त्वा तत्रैव बृहदारण्यकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह—**द्वयोरिति** । मधुब्राह्मणे बहुषु पर्यायेष्वधिदैवाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरयमेव स इति परं ब्रह्म प्रत्यक्प्रकाशितम् । अतोऽस्मिन्बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**पृथिव्यामिति** । न केवलमैक्ये तैत्तिरीयश्रुतेरेव तात्पर्यं किं तु बृहदारण्यकश्रुतेरपीत्याह—**किं चेति** । अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मं च शरीरे तेजोमयो ज्योतिर्मयश्चैतन्यप्रधानोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषः पूर्णः पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर एवाऽऽत्मा । तेन स विज्ञाता सर्वं पूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति सम्बन्धः । अपवादावस्थायामध्यारोपासम्भवाद्द्वयोर्द्वयोरिति कथमुच्यते तत्राऽऽह—**आ द्वैतक्षयादिति** । द्वैतक्षयपर्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितम् । द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्रमित्यर्थः । मधुज्ञाने मध्वेव प्रकाशितं न ब्रह्मेत्याशङ्क्य मधुज्ञानशब्दार्थं व्युत्पादयति—**क्वेत्यादिना** । शब्दस्य क्वचिदाश्रितत्वं रूपवदनुमीयते । तच्च शब्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं पारिशेष्यादाकाशमिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनालाघवादेकमेवेति गम्यते । तथा च बहिरन्तश्चैकमेवाऽऽकाशमनुमानप्रामाण्यादधिगतम् । तथाऽधिदैवमध्यात्मं च ब्रह्म प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्धं व्याचष्टे—**किमिवेत्यादिना** ॥ १२ ॥

---

१. तार्किकैराकाश एक एवेत्यनुमीयते । तथाहि शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः, अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादिति परिशेषानुमानम् । तत्र शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वात् रूपवदिति हेतौ विशेष-

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते । नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥१३॥

यद्युक्तितः श्रुतितश्च निर्धारितं जीवस्य परस्य चाऽऽत्मनो जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्तूयते शास्त्रेण [1]व्यासादिभिश्च । यच्च सर्वप्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रबहिष्कृतैः कुतार्किकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं निन्द्यते "न तु तद्द्वितीयमस्ति" । "द्वितीयाद्वै भयं भवति" । "उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति" । "इदं सर्वं यदयमात्मा" । "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च ब्रह्मविद्भिः । यच्चैतत्तदेवं हि समञ्जसमृज्ववबोधं न्याय्यमित्यर्थः । यास्तु तार्किकपरिकल्पिताः कुदृष्टयस्ता अनृज्व्यो निरूप्यमाणा न घटनां प्राञ्चन्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यत् स्तूयते तद्विधीयते यन्निन्द्यते तन्निषिध्यते इति न्यायाच्च एकत्वपरं शास्त्रमित्याह—**जीवात्मनोरिति । अभेदेनेति ।** "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती"ति एकत्वफलोपदेशेनेत्यर्थः । "वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" । अहं हरिस्सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत् ततः कारणकार्यजातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति । "सर्वभूतस्थमात्मानमि"त्यादिवाक्यैः सहस्रशो व्यासादिभिः स्तूयत इत्यर्थः । अन्यैश्च ब्रह्मविद्भिः— "अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदृष्टयः" । "किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥" "अश्रद्दधानाः पुरुषाः" इत्यादिवाक्यैर्निन्द्यत इत्यर्थः । "या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥" इति **मनुवचनाद्वैशेषिका**दिभिः विरचिता द्वैतदृष्टयः असमञ्जसा इत्याह—**यास्त्विति । निरूप्यमाणा न घटनां प्राञ्चन्तीत्ययमाशयः ।**

आनन्दगिरिटीका

इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्यमित्याह—**जीवात्मनोरिति ।** अभेदेन "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"त्यादिना ब्रह्मभावफलवादेनेत्यर्थः । यत्प्रशस्यते तद्विधेयमित्यादिन्यायादेकत्वदर्शने फलवादोपपत्त्युपलम्भादेकत्वं प्रशस्तत्वाद्विवक्षितमिति भावः । यच्चानेकत्वं सर्वप्राणिसाधारणं तन्निन्द्यमानं दृश्यते । यन्निन्द्यते तन्निषिध्यत इति न्यायान्नानात्वं शास्त्रार्थो न भवतीत्याह—**नानात्वमिति ।** तदुभयमेकत्वप्रशंसनं नानात्वनिन्दनं चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यभ्युपगमे सति युक्तमिति फलितमाह—**तदेवं हीति ।** श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—**यदिति ।** अनन्यत्वाभावशङ्कां व्यावर्त्यैकरसत्वं दर्शयति—**अभेदेनेति ।** तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्पदमादाय व्याख्येयम् । शास्त्रेणाभेदवेदनेन फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपराशरादिभिश्च वेदार्थं व्याचक्षाणैरेकत्वं स्तूयते "वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" । "अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ।" इत्यादिवाक्यैरित्याह—**व्यासादिभिश्चेति ।** द्वितीयार्धं विभजते—**यच्चेति ।** तन्निन्द्यत इति यच्छब्देनोपक्रमाद्द्रष्टव्यम् । "अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः" । किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा" इत्यादिवाक्यैर्व्यासादयोऽपि द्वैतदर्शनं निन्दन्तीत्याह—**अन्यैश्चेति ।** एवमनेकत्वदर्शनस्य निन्दितत्वेन निषिद्धत्वान्नानेकत्वं शास्त्रीयमित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह—**यच्चैतदिति ।** विषयभेदेन प्रशंसनं निन्दनं चेत्यर्थः । **एवं हीति ।** द्वैतस्याशास्त्रीयत्वमद्वैतस्यैव तत्तात्पर्यगम्यत्वमित्यङ्गीकारे सतीत्यर्थः । भेददृष्टीनामपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्शननिन्दनस्य कुतो न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**यास्त्विति ।**

सिद्धिः । शब्दो गुणश्चक्षुरिन्द्रियायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवदित्यनुमानेन तस्य गुणत्वसिद्धिः । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वात् सुखवदित्यनुमानेन पृथिव्यादिचतुष्टयानाश्रितत्वसिद्धिः । शब्दः कालदिङ्मनआश्रितो न विशेषगुणत्वाद्रूपवत् । शब्द आत्मानाश्रितो बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् व्यतिरेकेण सुखवदित्याद्यनुमानैः शब्दस्याष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ तदाश्रयतयाऽतिरिक्तमाकाशनामकं द्रव्यमभ्युपेयमित्यर्थः । तच्चैकं लाघवादुपाधिभेदेन श्रोत्रभेदस्य घटाकाशादिभेदस्य चोपपादनसम्भवादित्यर्थः ।

१. सकलमिदमहं च वासुदेवः सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यजभेदमोहम् (वि० पु०) ।

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् । भविष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४॥

ननु श्रुत्याऽपि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेरुत्पत्त्यर्थो[1]पनिषद्वाक्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं, कर्मकाण्डे

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सांख्यानां तावत् प्रकृतिपुरुषौ नित्यौ तयोरविवेकात्संसारः तर्हि मोक्षेऽपि अविवेकस्य तमसो भावादनिर्मोक्षः स्यात् । नहि तेषां गुणपुरुषातिरिक्तं वस्तु । सात्त्विकेन विवेकेन प्रतिबन्धश्चेत्कल्प्यते तर्हि तस्यासत उत्पत्तिरिष्टा स्यात् । कृतकत्वाच्च तस्य क्षये मुक्तानां पुनर्बन्धः स्यात् । किञ्च दृगव्यवधानं हि जडस्य दृश्यत्वम् तच्च मोक्षेऽप्यस्तीति न संसारात्सांख्यानां विशेषः । **वैशेषिकादीनाम**पि नित्यानि मनांसि सर्वगतात्मभिर्मोक्षेऽपि संयुक्तानीति शरीराद्यर्थः प्रयत्नोऽपि स्यात् । न च अदृष्टज एव संयोगः प्रयत्नहेतुः नादृष्टजत्वं संयोगस्य न चात्मनि क्रिया गुणो वा, निर्गुणत्वान्निष्क्रियत्वाच्च । न च औपाधिकं वस्तु इत्यकौशलम् । किञ्चादृष्टजस्सुखादिसमवाय एव किं न स्यात् ? किं संयोगेनान्तर्गडूयमानेन । न च क्रिया करणसंयोगपूर्विकेति नियमः । मनश्चलने व्यभिचारात् न च कार्यसमवायनियमाभ्यां, व्यापारे व्यभिचारादहृष्टमेव वाऽसमवायि किं न स्यात् । किञ्च मोक्षेऽपि अदृष्टसंयोगस्ते न विरुध्यते । अतीतानन्तकल्पसञ्चितादृष्टानामनन्तत्वादेव क्षयायोगात् । उक्तं हि—

अन्तर्न्यूनातिरिक्तत्वैर्युज्यते परिमाणवत् । वस्तुन्यपरिमेये तु नूनं तेषामसम्भवः ॥ इति ।

न च क्षयकारणमपि पश्यामः । न तावज्जीवज्ञानं तत्क्षयकारणमतिप्रसङ्गात् । "सहस्रशीर्षा पुरुष" इत्यारभ्याधिदैविकमीश्वरं प्रस्तुत्य "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" इति तज्ज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधात् । न चेश्वरगोचरमपि परोक्षज्ञानं सर्वकर्मक्षयकारणं ध्यानादिविधानानर्थक्यात् । न च सामान्यतो दृष्टानुमितस्याऽऽपरोक्ष्यं दृष्टचरम् । न चानिरोधदोषोपहतम्मनस्सम्यगापरोक्ष्यं प्रसूते मृतपुत्राद्यापरोक्ष्यवत् । श्रुतिस्तु "यस्य स्यादद्धा न विचिकित्से"ति सम्यग्ज्ञानात्फलमाह—न च "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति" स्मृतेः सत्यानां कर्मणां ईश्वरोपासनात् निवृत्तिरिति वाच्यम् । वचनस्य पदार्थसामर्थ्यानाधायकत्वात् । तस्मात् सर्वकर्मक्षयकारणाभावादहृष्टजोऽपि मनस्संयोगो मोक्षे न स्यात् । अथ देहावस्थितयोरेव आत्ममनसोः संयोगः प्रयत्नमुत्पादयति । न सर्वगतस्यात्मनो देहाधिकरणत्वायोगात् । मनसोऽपि स्वतन्त्रस्य देहान्तरे वा नावस्थाननियामकमस्ति । न चादृष्टाक्षिप्तं तिष्ठतीति वाच्यम् । संयोगादिसम्बन्धशून्यस्याचेतनस्याक्षेपकत्वासम्भवात् । अदृष्टमनोऽवस्थानयोरितरेतराश्रयात् । अन्धपरम्परान्यायेन याऽनादिताकल्पना । न चेश्वरेच्छया नियमितं तिष्ठतीति वाच्यं, अस्या अपि तेन साक्षात् सम्बन्धविरहात् । स्वाश्रयसंयोगद्वारेण नियामकत्वे गर्दभेच्छायाः किं न स्यात् । किञ्च, मुक्तजीवानां सर्वगतत्वेन सूकरादिदेहान्तस्थमनोभिः संयोगसम्भवात् विष्ठाभक्षणादि प्रयत्नतः किं न स्यात् । तस्मात्तार्किकपशुपालैः स्वशिष्यपालनायैवाविचारसुन्दरद्वैतदृष्टिदामनी निरमायीति निर्मलं स्वमनीषिकया ॥ १३ ॥

नेयं द्वैतदृष्टिरास्माकीनैः निरमायीति, किन्तु श्रुत्यैव व्यधायि इत्याशङ्कते—**ननु श्रुत्याऽपीत्यादिना ।**

आनन्दगिरिटीका

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोमूला हि ताः स्मृताः ॥"

इति मनुवचनादित्यर्थः । न्यायविरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह–**निरूप्यमाणा इति** । वैशेषिकवैनाशिकादिकल्पना भेदानुसारिण्यो भेदश्च परस्पराश्रयतादिदोषदूषितो न प्रमीयते । तेन भेदवादानामुत्प्रेक्षामूलानामसमञ्जसतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

न भेदवादानामुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**जीवात्मनोरिति** । उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिः सम्यग्ज्ञानं तदर्थोपनिषदां प्रवृत्त्यपेक्षया प्राक्प्रवृत्तकर्मकाण्डेन यत्परापरयोर्नानात्वमुक्तं तदोदनं पचतीति भविष्यत्प्रवृत्त्या तण्डुलेष्वोदनत्ववद्गौणमेव न मुख्यभेदार्थत्वं श्रुतेर्युज्यते । भेदस्यापूर्वत्वपुरुषार्थत्वयोरभावादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—**नन्विति** । न केवलमस्माभिरुत्प्रेक्षितमिदं किं तु श्रुत्याऽपि दर्शितमित्यपेरर्थः । भेदं वदन्त्याः

१. उत्पत्त्यर्थेति—एकत्वज्ञानार्थेत्यर्थः । एवमेव पाठः क्वचित् ।

अनेकशः कामभेदत इदङ्कामोऽदःकाम इति। परश्च "स दाधार पृथिवीं द्याम्" इत्यादिमन्त्रवर्णैः। तत्र कथं कर्मज्ञानकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यत इति। अत्रोच्यते—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"। "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः"। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत"। "तदैक्षत। तत्तेजोऽसृजत" इत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः प्राक्पृथक्त्वं कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं यत्तन्न परमार्थम्। किं तर्हि गौणम्। महाकाशघटाकाशादिभेदवत्। यथौदनं पचतीति भविष्यद्वृत्त्या तद्वत्। न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते। स्वाभाविकाविद्यावत्प्राणिभेददृष्ट्यनुवादित्वादात्मभेदवाक्यानाम्। इह चोपनिषत्सूत्पत्तिप्रलयादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितम्। "तत्त्वमसि" "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद" इत्यादिभिः। अत उपनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपिपादयिषितं भविष्यतीति भाविनीमेववृत्तिमाश्रित्य लोके भेददृष्ट्यनुवादो गौण एवेत्यभिप्रायः। [1]अथ वा "तदैक्षत"। "तत्तेजोऽसृजत" इत्याद्युत्पत्तेः प्राक् "एकमेवाद्वितीयम्" इत्येकत्वं प्रकीर्तितम्। तदेव च "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इत्येकत्वं भविष्यतीति तां भविष्यद्वृत्तिमपेक्ष्य यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्र क्वचिद्वाक्ये गम्यमानं तद्गौणम्। यथौदनं पचतीति तद्वत्॥ १४॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तत्परातत्परयोस्तत्परं बलवदिति न्यायेन अखण्डवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमाह—**अत्रोच्यत इत्यादिना**। न केवलमपूर्वार्थत्वादद्वैतवाक्यानां तत्परत्वं सोपपत्तिकत्वादपीत्याह—**इह चोपनिषत्स्विति**। सृष्टेः प्रागद्वितीयं ब्रह्मैवासीत् तदेवेदं सृष्ट्वा प्रविष्टं जीव उच्यते। अतो जीवस्य ब्रह्मता सम्भवतीत्युपपत्तिः। नवकृत्वोऽभ्यासोऽपि तात्पर्यलिङ्गमित्याह—**तत्त्वमसीति**। साध्याहारं योजनान्तरमाह—**अथ वेति**। उपक्रमोपसंहारयोरेकरूपत्वं तात्पर्यलिङ्गमत्र दर्शितम्। इत एवोत्पत्त्यादिश्रुतिभ्यः सकाशादाकृष्योद्भाव्यायं दोषः प्रणवे परिहृतः। इह पुनः किमर्थं उपन्यास इत्यध्याहारेण चोद्यं परिहरति–उत्पत्त्यादिश्रुतीनां ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यप्रतिपादनेच्छयाऽयमुपन्यासः। पूर्वन्तु मिथ्यासृष्टिपरत्वमुक्तमिति न पौनरुक्त्यम्। यत् शब्दशक्तिवशात् भाति न स एव श्रुत्यर्थो भवति किन्तु यत्र तात्पर्यं स श्रुत्यर्थ इत्यत्रोदाहरणमाह—**यथेति**॥ १४॥

आनन्दगिरिटीका

श्रुतेस्तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं सूचयति—**अनेकश इति**। कर्मकाण्डे तत्तत्कामनाभेदेन नियोज्यभेदसिद्धावपि कथं जीवपरयोर्भेदः सिध्यति परस्य तत्रानुक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**परश्चेति**। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति मन्त्रे प्रकृतो हिरण्यगर्भः सर्वनाम्ना परामृश्यते। स इमां पृथिवीं द्यामपि धृतवान्। अन्यथा गुरुत्वात्तयोरवस्थानायोगात्। न च हिरण्यगर्भातिरिक्तमीश्वरं परे बुध्यन्ते मन्त्रवर्णैः। परश्च प्रकीर्तित इति सम्बन्धः। कर्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डेनापबाध्य ज्ञानकाण्डार्थस्यैवैकत्वस्य सामञ्जस्यमवधार्यतामित्याशङ्क्य बाध्यबाधकभावनिर्धारणे कारणानवधारणान्मैवमित्याह—**तत्रेति**। श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—**अत्रेत्यादिना**। पृथक्त्वस्य गौणत्वे प्रागुक्तमेव दृष्टान्तमाह—**महाकाशेति**। तत्रैव श्लोकसूचितमुदाहरणमाह—**यथेति**। मुख्यत्वं हीत्यादि व्याचष्टे—**न हीति**। भेदस्यापूर्वत्वाद्यभावान्न वाक्यानां तत्परत्वं तत्परातत्परयोश्च तत्परं वाक्यं बलवदिति न्यायादखण्डवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमित्यर्थः। अद्वैतवाक्यानामपि कथमद्वैते तात्पर्यमित्याशङ्क्यापूर्वार्थत्वादुपपत्तिमत्त्वाच्चेत्याह—**इह चेति**। अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचरत्वादपूर्वमेकमेवाद्वितीयमिति प्रागवस्थायां ब्रह्माद्वितीयं श्रुतम्। तदेवेदं सृष्ट्वा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुप्रविष्टं जीवोऽभिलप्यते। तेन जीवस्य ब्रह्मता सम्भवतीत्युपपत्त्याऽपि श्रुतेरद्वैतार्थत्वं गम्यते। सृष्ट्यादिश्रुतीनामद्वैते तात्पर्यं न सृष्ट्यादावित्यनन्तरमेव वक्ष्यते। तस्मादद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यात्तदर्थस्यैव तात्त्विकतेत्यर्थः। न केवलमुपपत्तेरेवाद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यं किं तु नवकृत्वोऽभ्यासादपीत्याह—**तत्त्वमिति**। भेददृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्यं प्रतिभातीत्याह—**अन्योऽसाविति**। आदिशब्देनाद्वैतवादीनि द्वैतनिषेधीनि च वचनान्तराणि गृह्यन्ते। एकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितमिति पूर्वेण सम्बन्धः। एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्ये सिद्धे तृतीयपादावष्टम्भेन फलितमाह—**अत इति**। श्लोकस्य साध्याहारं व्याख्यानान्तरमाह—**अथ वेत्यादिना**॥ १४॥

---

१. अस्मिन्पक्षे उत्पत्तिः प्रपञ्चोत्पत्तिः, ततः प्राक् "एकमेवाद्वितीयमि"त्येकत्वं यत्प्रकीर्तितं तच्च भविष्यद्वृत्त्या तत्त्वमसीत्येकत्वमुत्तरत्र वक्ष्यतीति जीवात्मनोः पृथक्त्ववचनं तु गौणमिति, यत् प्रागुत्पत्तेः इत्यतः पूर्वमित्येकत्वमित्यध्याहारः। पृथक्त्वमित्यस्य गौणमित्यनेन सम्बन्धः।

[1]मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥१५॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाप्युत्पत्तेरूर्ध्वं जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इति । मैवम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् । पूर्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः सङ्घाता घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति इत एवोत्पत्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकृष्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामैदंपर्यप्रतिपिपादयिषयोपन्यासः। मृल्लोहविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्या चोदिता प्रकाशिताऽन्यथाऽन्यथा च स सर्वः सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायोपायोऽस्माकम्, यथा प्राणसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवेधाद्याख्यायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय । तदप्यसिद्धमिति चेत् । न । शाखाभेदेष्वन्यथाऽन्यथा च प्राणादिसम्वादश्रवणात् । यदि हि

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

वागादिप्राणानामहं श्रेयानिति कोलाहलः सम्वादः स यथाश्रुतार्थो न भवति अचेतनत्वादित्यर्थः। देवासुरसंग्रामे देवा असुराभिभवाय यज्ञमारेभिरे वागादींश्चोद्गातृत्वेन वव्रिरे तांश्च वागादीन् कल्याणासङ्गजेन पाप्मना असुरा विविधुः, इत्याद्याख्यायिका न यथाश्रुतार्था वागादीनां वागभावेन उद्गानासामर्थ्यात् । किञ्चासुरैः अधर्षितत्त्वात् प्राणोत्क्रान्तौ च देहपातप्रसिद्धेः प्राणः श्रेष्ठ इत्यवधारणाय सा कल्पितेत्यर्थः। देवताशब्दप्रयोगाच्चेतना वागादय इति मुख्यार्थमेव सम्वादादिगुणश्रवणमतोऽसिद्धमुदाहरणमित्याह—**तदपीति** । प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतोः यथाश्रुतेऽर्थेऽर्थवादानां प्रामाण्यमिति **देवताधिकरणन्यायेना**विरोधापेक्षमेव अर्थवादप्रामाण्यम् । इह तु परस्परपराहतिदर्शनान्न प्रामाण्यमित्याह—**नेति** । क्वचिद्विवदमानानां प्रजापतिमुपागतानां "यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतममेव भवति स वः श्रेष्ठः" इत्युक्तानां प्रवासः श्रूयते । क्वचित्तु स्वातन्त्र्येण यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पतेत् स श्रेष्ठः इत्यालोक्यते । क्वचिद्वाक् चक्षुः श्रोत्रमनांसि मुख्यातिरिक्ताश्चत्वारः प्राणाः श्रूयन्ते ।

आनन्दगिरिटीका

सृष्ट्यादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव सृष्ट्यादिभेददृष्टेरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**मृल्लोहेति** । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वमुपेत्य व्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति—**नन्विति** । तासां स्वार्थनिष्ठत्वाभावान्निरवकाशं चोद्यमिति परिहरति—**मैवमिति** । परिहृतत्वाच्च नेदं चोद्यं सावकाशमित्याह—**पूर्वमपीति** । यदि प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रुतिभ्यः सकाशादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गमाकृष्योद्भाव्य सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थपरत्वं परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासो वृथा स्यादित्याशङ्कते—**इत एवेति**। उत्पत्त्यादिश्रुतीनां मिथ्यासृष्टिपरत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु तासां ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यप्रतिपादनेच्छया पुनरुपन्यासः सिध्यतीत्युत्तरमाह—**इह पुनरिति** । पादत्रयगतान्यक्षराणि योजयति—**मृदित्यादिना** । यः शब्दशक्त्या प्रतीयते न स श्रुत्यर्थो भवति किं तु तात्पर्यगम्यस्यैव श्रुत्यर्थतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । वागादीनां प्राणानामहं श्रेयानहं श्रेयानिति मिथः संघर्षः सम्वादस्तत्र याऽऽख्यायिका श्रूयते नासौ श्रुत्यर्थो भवति वागादीनामचेतनत्वात् । तथा सृष्ट्यादिश्रुतिरपि न स्वार्थे तात्पर्यवतीत्यर्थः। उदाहरणान्तरं सूचयति—**वागादीति** । देवासुरसङ्ग्रामे देवास्तावदसुरानभिभवितुं यज्ञमुपचक्रमिरे । वागादींश्चोद्गातृत्वेन वव्रिरे । तांश्च वागादीन्कल्याणासङ्गजेन पाप्मनाऽसुरा विविधुरित्याद्याख्यायिका च न यथाश्रुतार्था। वागादीनां वागभावेनोद्गानासामर्थ्यात् । किं त्वसुरैरधर्षितत्वात्प्राणोत्क्रान्तौ देहपातप्रसिद्धेश्च प्राणः श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैशिष्ट्यनिश्चये बुद्ध्यवतारशेषत्वेन सा कल्पिता । तथैव प्रकृतेऽपि सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थे तात्पर्याभावात्तत्कार्यस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात्तदेवास्तीत्यद्वैतबुद्ध्यवतारोपायत्वेन सृष्ट्यादिप्रक्रिया कल्पितेत्यर्थः। देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वं वागादीनामिति मुख्यार्थत्वं सम्वादादिश्रवणस्य, अतोऽसिद्धमुदाहरणमिति शङ्कते—**तदपीति** । सम्वादविसम्वादयोरसतोः श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमर्थवादानामित्यङ्गीकारादविरोधापेक्षमेवार्थवादप्रामाण्यम्। इह तु परस्परव्याहतिदर्शनान्न प्रामाण्यमिति परिहरति—**न शाखाभेदेष्विति**। प्राणादीत्यादिशब्देन मुख्यप्राणातिरिक्ता वागादयो गृह्यन्ते । उक्तमेव समाधानं व्यतिरेकमुखेन विवृणोति—**यदि हीति** । क्वचिद्विवदमानानां प्राणानां स्वयमेव निर्णेतुमशक्तानां प्रजापतिमुप-

---

१. अन्यथा अन्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या । लोहं सुवर्णम्, अवताराय ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदः विगानमित्यर्थः (कल्प० १.४.१५) ।

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥१६॥

संवादः परमार्थं एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वशाखास्वश्रोष्यद्विरुद्धानेकप्रकारेण नाश्रोष्यत् । श्रूयते तु । तस्मान्न तादर्थ्यं संवादश्रुतीनाम् । तथोत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येतव्यानि । कल्पसर्गभेदात्संवादश्रुतीनामुत्पत्तिश्रुतीनां च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेन्न। निष्प्रयोजनत्वाद्यथोक्तबुद्ध्यवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न ह्यन्यप्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रुतीनां शक्यं कल्पयितुम्। तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति चेन्न । कलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मैकत्वबुद्ध्यवतारायैव नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः । अतो नास्त्युत्पत्त्यादिकृतो भेदः कथञ्चन ॥ १५ ॥

यदि पर एवाऽऽत्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः परमार्थः सन् "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थेयमुपासनोपदिष्टा। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"। "य आत्माऽपहतपाप्मा" "स क्रतुं कुर्वीत" । "आत्मेत्येवो-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

क्वचित् त्वगादयोऽपीत्येवं परस्परपराहृतिरित्यर्थः। तथोत्पत्तिवाक्यानि क्वचिदाकाशादिक्रमेण सृष्टिः। क्वचिद् तेजआदिक्रमेण क्वचित्प्राणादिक्रमेण इत्येवं परस्परपराहृतिदर्शनादविवक्षितार्थानीत्यर्थः। व्यवस्थयाऽर्थवत्वं शङ्कते–**कल्पसर्गभेदादिति ।** सिद्धे प्रामाण्ये व्यवस्था कल्प्येत तदेव नाद्यापि निश्चितमित्याह—**नेति**। प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानार्थं तत् सङ्कीर्तनम्, अत एव गुणोपसंहारपादे वियत्पादे च सूत्रकृता ऐकरूप्यं न्यरूपि तत्राह—**नेति** । "तं यथा यथोपासते तदेव भवती"ति श्रुतेः न्यायसाम्यात् कलहादिध्यानात् तत्प्राप्तिः फलं स्यात्। तच्चानिष्टम्। सूत्रकारप्रयासश्च मन्दमतिव्याकुलत्वपरिहारार्थं इति भावः ॥ १५ ॥

एवं तावद्भेदोत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते परिहृत्योपासनाविध्यनुपपत्तिविरोधं परिहरति–**आश्रम इत्यादिना। कार्यब्रह्मोपासका** हीनदृष्टयः। **कारणब्रह्मोपासका मध्यदृष्टयः** अद्वितीयब्रह्मदर्शिनः उत्तमदृष्टयः उपास्यं ब्रह्मैव, तत्वे**नोपासनविध्युपपत्तेः** ॥ १६ ॥

आनन्दगिरिटीका

गतानां यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठतरमिव तिष्ठति स वः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः श्रूयते। क्वचित्तु स्वातन्त्र्येण। यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरमिदं पतति स नः श्रेयानित्यालोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते। क्वचित्पुनर्वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसीति मुख्यप्राणातिरिक्ताश्चत्वारः श्रूयन्ते। क्वचित्त्वगादयोऽपीत्येवं विरुद्धानेकप्रकारेण सम्वादश्रवणमस्तीत्याह—**श्रूयते त्विति ।** प्राणसम्वादश्रुतीनां मिथो विरोधान्नास्ति स्वार्थे प्रामाण्यमित्युपसंहरति—**तस्मादिति ।** उक्तदृष्टान्तानुरोधादुत्पत्तिवाक्यान्यपि न विवक्षितार्थानि। क्वचिदाकाशादिक्रमेण सृष्टिः क्वचिदग्न्यादिक्रमेण क्वचित्प्राणादिक्रमेण क्वचिदक्रमेणेत्येवं परस्परपराहृतिदर्शनादित्याह—**तथेति ।** प्रतिकल्पं सृष्टिभेदस्येष्टत्वादुक्तश्रुतीनामपि प्रतिसर्गमन्यथात्वाद्व्यवस्थयाऽर्थवत्त्वं स्यादिति शङ्कते—**कल्पेति ।** सिद्धे प्रामाण्ये व्यवस्था कल्प्यते। तदेव नाद्यापि सिद्धमित्युत्तरमाह—**नेत्यादिना ।** तासां प्रयोजनवत्त्वं त्वयाऽपि स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—**यथोक्तेति ।** प्रयोजनान्तराभावं प्रकटयति—**न हीति ।** प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानार्थं प्राणादिसङ्कीर्तनमिति शङ्कते—**तथात्वेति ।** तं **यथा** यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः न्यायसाम्यात्कलहादिध्यानात्तत्प्राप्तिः फलं स्यात् तच्चानिष्टमिति परिहरति—**नेत्यादिना ।** प्राणसम्वादश्रुतीनां प्राणवैशिष्ट्यावबोधावतारार्थत्वमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—**तस्मादिति ।** उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिपरत्वाभावे फलितं चतुर्थपादावष्टम्भेन स्पष्टयति—**अत इति** ॥ १५ ॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते परिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिविरोधं परिहरति—**आश्रमा इति ।** आश्रमिणो **वर्णिनश्च** कार्यब्रह्मोपासका हीनदृष्टयः। कारणब्रह्मोपासका मध्यमदृष्टयः। अद्वितीयब्रह्मदर्शनशीलास्तूत्तमदृष्टयः। एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये मन्दानां मध्यमानां चोत्तमदृष्टिप्रवेशार्थं दयालुना वेदेनोपासनोपदिष्टा । तथा चोपासनानुष्ठानद्वारेणोत्तमामेकत्वदृष्टिं क्रमेण प्राप्ता उत्तमेष्वेवान्तर्भविष्यन्तीत्यर्थः। श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—**यदीति ।** तस्यैव परमार्थतः सत्त्वे प्रमाणमाह—**एकमेवेति ।** द्वैतप्रतीतेर्मिथ्याद्वैतविषयत्वेनाविरोधमाह—**असदिति ।** अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे ध्यानविधिविरोधमाह–**किमर्थेति ।** उपासनोपदेशमेव विशदयति–**आत्मेति ।** तत्र हि निदिध्यासितव्य इत्युपासनोपदिश्यते। य आत्मेत्यादौ तु स विजिज्ञासितव्य इति ध्यानविधिः। स क्रतुमित्यत्र सशब्देन शमादि-

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् । परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥१७॥

पासीत्" इत्यादिश्रुतिभ्यः। कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । शृणु तत्र कारणम् । आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्णिनश्च मार्गगाः । आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्त्रिविधाः । कथम् । हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः । हीना निकृष्टा मध्यमोत्कृष्टा च दृष्टिर्दर्शनसामर्थ्यं येषां ते मन्दमध्यमोत्तमबुद्धिसामर्थ्योपेता इत्यर्थः। उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्दमध्यमदृष्ट्याश्रमाद्यर्थं कर्माणि च, न चाऽऽत्मैक एवाद्वितीय इति । निश्चितोत्तमदृष्ट्यर्थं दयालुना वेदेनानुकम्पया सन्मार्गगाः सन्तः कथमिमामुत्तमामेकत्वदृष्टिं प्राप्नुयुरिति । [1]"यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" ॥ "तत्त्वमसि" "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वादद्वयात्मदर्शनं सम्यग्दर्शनं तद्बाह्यत्वान्मिथ्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्पदत्वात् । कथं ? स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपिलकणादबुद्धार्हतादिदृष्ट्यनुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः। एवमेवैष परमार्थो नान्यथेति तत्र तत्रानुरक्ताः प्रतिपक्षं चाऽऽत्मनः पश्यन्तस्तं द्विषन्त इत्येवं रागद्वेषोपेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्यं विरुध्यन्ते। तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यद्यपि तद्विरोधो नास्ति तथापि मतान्तराणां प्रमाणमूलत्वात् तद्विरोधोऽस्ति अद्वैतदर्शनस्येत्याशङ्क्य तेषां भ्रममूलत्वं सूत्रयति—**स्वसिद्धान्तेत्यादिना**। यथा स्वहस्तपादादिभिः कदाचिदाघाते कृते विद्वेषो न जायते परबुध्यभावात् तथा द्वैताभिमानिभिः उपद्रवे कृतेऽपि अद्वैतदर्शिनः तद्विद्वेषो न जायते, सर्वानन्यत्वात् परबुद्ध्यभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिटीका

मानधिकारी परामृश्यते । अद्वैतस्यैव वस्तुत्वे कर्मविधिविरोधोऽपि प्रसरतीत्याह—**कर्माणि चेति** । किमर्थान्युपदिष्टानीति सम्बन्धः । अद्वैताधिकारिणोऽधिकार्यन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाशमिति परिहरति—**शृण्विति** । तत्रेत्युपासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च गृह्यते । तदेव कारणमक्षरयोजनया प्रकटयति—**आश्रमा इति** । आश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो गृह्यन्तां वर्णिनस्तु कथं गृह्येरन्नित्याशङ्क्याऽऽह—**आश्रमेति** । शूद्रान्व्यावर्त्य त्रैवर्णिकानामेव ग्रहणार्थं मार्गगा इति विशेषणम् । त्रैविध्यमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—**कथमित्यादिना** । कार्यब्रह्मविषयत्वान्निकृष्टत्वम् । मध्यमत्वं कारणब्रह्मविषयत्वात् । उत्कृष्टमद्वैतविषयत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याकरोति—**उपासनेति**। कर्मोपदेशस्यापि तदर्थत्वमाह—**कर्माणि चेति** । व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—**न चेति** । वेदेनोपासनाद्युपदेशे मन्दानां मध्यमानां च कथमनुग्रहः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**सन्मार्गगा इति** । प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा कर्माणि चेति पूर्वेण सम्बन्धः। उपास्यं ब्रह्मैव न भवतीति प्रतिषेधान्मन्दमध्यमदृष्टिविषयत्वमुपासनस्य प्रतिभातीत्याह—**यन्मनसेति** । अद्वैतदृष्टीनां तु वर्णाश्रमभेदाभिमानाभावादेव नोपासनं कर्म वा सम्भवतीत्याह—**तत्त्वमसीति** ॥१६॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरैर्विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वान्मैवमित्याह—**स्वसिद्धान्तेति** । श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति—**शास्त्रेति** । तद्बाह्यत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्येते । द्वैतदर्शनस्य मिथ्यादर्शनत्वे हेत्वन्तरपरत्वमवतारितस्य दर्शयति—**इतश्चेति** । इतःशब्दार्थमेव दर्शयति—**द्वैतिनामिति** । आदिशब्देन मदमानादयो गृहीताः । स्वीयं स्वीयं सिद्धान्तं व्यवस्थापयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां वादिनां कुतो दोषास्पदत्वमित्याक्षिपति—**कथमिति** । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति—**स्वसिद्धान्तेत्यादिना** । निश्चयमेव स्फोरयति—**एवमेवेति** । रागास्पदत्वेऽपि तेषां द्वेषास्पदत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—**प्रतिपक्षमिति** । उत्तरार्द्धं विभजते—**स्वसिद्धान्तेति** । यद्धि वादिनां प्रत्येकं स्वसिद्धान्तत्वेनोपसंगृहीतं दर्शनं तन्निर्धारणार्थमन्योन्यं वादिनो विरोधमाचरन्तो दृश्यन्ते। न च तैरद्वैतदर्शनं विरुध्यमानमध्यवसीयते। [2]यथा स्वकीयकरचरणादि-

---

१. यन्मनसेति—ब्रह्मण उपास्यत्वप्रतिषेधेनोपासनोपदेशो मन्दमध्यमदृष्टिविषय एवेति ज्ञायते उत्तमदृष्टीनां ज्ञाननिष्ठत्वात् ।

२. तदुक्तं भागवते—"जिह्वां क्वचित् सन्दशति स्वदद्भिः, तद्वेदनायां कतमाय कुप्येदि"ति ।

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते। तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥१८॥

वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते तथा स्वहस्तपादादिभिः। एवं रागद्वेषादिदोषानास्पदत्वादात्मैकत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते। अद्वैतं परमार्थो हि यस्माद्द्वैतं नानात्वं तस्याद्वैतस्य भेदस्तद्भेदस्तस्य कार्यमित्यर्थः। "एकमेवाद्वितीयम्"। "तत्तेजोऽसृजत" इति श्रुतेः उपपत्तेश्च। स्वचित्तस्पन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ चाभावात्। अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम्। द्वैतिनां तु तेषां [१]परमार्थतश्चापरमार्थतश्चोभयथाऽपि द्वैतमेव। यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरस्माकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानाम्। तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः। "इन्द्रो मायाभिः

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

स्वमतपर्यालोचनया तावदविरोधमाह—**अद्वैतं परमार्थो हीति**। श्रुतिप्रामाण्यात् द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमात् कार्यस्य च पृथक् सत्ताप्रतिषेधात् तत्सत्यमित्यवधारणात् नाद्वैतदर्शनेन विरुध्यत इत्यर्थः। स्वचित्तस्पन्दनाभावे सुषुप्ते मिथ्याज्ञानोपरमे द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं सिद्धं, ततस्स्वप्नजाग्रद्भेदानामुद्भेददर्शनादुपपत्तेरपि द्वैतमद्वैतकार्यं कार्याभिमते च न कारणं विरुध्यत इत्यर्थः।

इदानीं द्वैतमतपर्यालोचनयापि न विरोध इत्याह—**द्वैतिनां त्विति**। परमार्थ आत्मादिः, अपरमार्थः स्वप्नादिः उभयमपि द्वैतमेव नाद्वैतं नामास्ति तेषामविद्यमानेन च विरोधे न प्रमाणं ते वक्तुं शक्यत इति भावः। यद्यन्योन्यदृष्ट्योर्विरोधस्तदापि निरूपणीयं–किं द्वे अपि दृष्टी प्रमाणं? उताप्रमाणं? उत एका भ्रान्तिरिति? नाद्यो, न वाऽन्त्यः, सति विरोधे द्वयोः मात्वायोगात्। न द्वितीयो निरास्पदभ्रमायोगात्। तृतीये तु कस्य भ्रान्तित्वमिति विवक्षायां भेदबुद्धेः भ्रान्तित्वं युक्तं सापेक्षविषयत्वादन्योन्याश्रयादिदोषदुष्टत्वादेकत्वबुद्धेश्च निरपेक्षविषयत्वादनेकस्यैकपूर्वकत्वेन उभयसम्प्रतिपत्तेश्च प्रामाण्यं युक्तं ततः किमित्यत आह—**यदि च तेषामिति**। ब्रह्म न स्वतःस्फुटनधर्मि निरवयवत्वात् नित्यत्वादजत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा मृदादीत्युक्तम् ॥ १८ ॥

आनन्दगिरिटीका

भिराघाते कदाचिदाचरितेऽपि द्वेषो न जायते। [२]परबुद्ध्यभावात्तथा द्वैताभिमानिभिरुपद्रवे क्षुद्रे कृतेऽपि नाद्वैतदर्शिनस्तेषु द्वेषो जायते। सर्वानन्यत्वात्परबुद्ध्यभावादित्यर्थः। अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शनत्वं प्रतिज्ञातं कथं प्रदर्शितया प्रक्रियया प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—**एवमिति** ॥ १७ ॥

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषयद्वारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथमविरोधवाचोयुक्तिरित्याशङ्क्य स्वमतपर्यालोचनया तावदविरोधमाह—**अद्वैतमिति**। मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य तथाविधं द्वैतमेव नास्तीति मत्वाऽऽह—**तेषामिति**। द्वैतिनां परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतम्। तच्च सम्प्रतिपन्नद्वैतवन्मिथ्येत्येवं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यशङ्को भवतीत्यर्थः। श्लोकप्रतिषेध्यं प्रश्नं करोति—**केनेति**। श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्षाणो हेतुमाह—**उच्यत इति**। द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाणमाह—**एकमेवेति**। श्रुतिप्रामाण्याद्द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमात्कार्यस्य च कारणाद्भेदेन सत्त्वनिषेधात्तत्सत्यमित्यवधारणान्नाद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः। अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह—**उपपत्तेश्चेति**। तामेवोपपत्तिं संक्षिप्य दर्शयति—**स्वचित्तेति**। सुषुप्त्याद्यवस्थायां स्वकीयचित्तस्पन्दनाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं सिद्धम्। ततश्च स्वप्नवज्जाग्रद्भेदानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तेर्द्वैतमद्वैतकार्यं, न च कारणं तत्कार्यप्रतिभासैर्विरुध्यते कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वात्कारणातिरेकेणाभावादित्यर्थः। तेषामित्यादिभागं विभजते—**द्वैतिनां त्विति**। परमार्थद्वैतांशेनाद्वैतविरोधमाशङ्क्य द्विधा व्यवहारेऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव सम्प्रतिपन्नवन्मिथ्यात्वसिद्धेर्न तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्वानः सन्नाह—**यदि चेति**। भ्रान्तिमूलद्वैतदर्शनैरद्वैतदर्शनं प्रमाणमूलमविरुद्धमित्येतद्-

१. परमार्थतः कारणस्य। अपरमार्थतः कार्यस्य। उभयोरपि मिथ्यात्वात्। अस्माकं तु परमार्थतः अद्वैतम्। अपरमार्थतः कार्यस्य मिथ्यात्वादद्वैतमेव।

२. अत एव तत्र भवद्भिः भाष्यकारैः "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इत्यधिकरणे "केचित्तु पारमार्थिकं जैवं रूपं मन्यन्ते अस्मदीयाश्च केचित्" इति द्वैतिनोऽधिकृत्य "अस्मदीया" इत्युक्तम्।

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजं कथंचन । तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥१९॥
[1]अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः । अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥२०॥

पुरुरूप ईयते" "न तु तद्द्वितीयमस्ति" इति श्रुतेः । यथा [2]मत्तगजारूढ उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति **गजारूढोऽहं वाहय** मां प्रतीति ब्रुवाणमपि तं प्रति न वाहयत्यविरोधबुद्ध्या तद्वत् । ततः परमार्थतो ब्रह्मविदात्मैव द्वैतिनाम् । **तेनायं** हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः ॥ १८ ॥

द्वैतमद्वैतभेद इत्युक्ते द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति स्यात्कस्यचिदाशङ्केत्यत आह—यत्परमार्थसदद्वैतं **मायया भिद्यते ह्येतत्तैमिरिकानेकचन्द्रवद्रज्जुः सर्पधारादिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः । सावयवं ह्यवय**वान्यथात्वेन भिद्यते । यथा मृद् घटादिभेदैः । तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा कथञ्चन केनचिदपि प्रकारेण न **भिद्यत** इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यमृतमजमद्वयं स्वभावतः सन्मर्त्यतां व्रजेत् । यथाऽग्निः शीतताम् । तच्चानिष्टं स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमार्थतः । **तस्मान्न परमार्थसद्द्वैतम्** ॥ १९ ॥

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्व्याख्यातारो ब्रह्मवादिनो वावदूका अजातस्यैवाऽऽत्मतत्त्वस्यामृतस्य **स्वभावतो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव तेषां जातं चेत्तदेव मर्त्यतामेष्यत्यवश्यम् । स चाजातो ह्यमृतो भावः स्वभावतः सन्नात्मा कथं मर्त्यतामेष्यति न कथञ्चन मर्त्यत्वं स्वभाववैपरीत्यमेष्यतीत्यर्थः** ॥ २० ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

विपक्षे बाधकमाह—**तत्त्वत इति** ॥ १९ ॥

एवं तावद्यादृशं द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वं घटते तत्स्वमतेनोक्त्वा स्वयूथ्यं प्रत्याह—**अजातस्यैवेति** ॥ २० ॥

आनन्दगिरिटीका

दृष्टान्तेनोपपादयति—**यथेत्यादिना** । कार्यकारणभूतयोर्द्वैताद्वैतयोरविरोधे सिद्धे फलितमाह—**तत इति** । अद्वैतिनां द्वैतिनां च प्रातिस्विकपक्षपर्यालोचनातो द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षो विरुद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति—**तेनेति** ॥ १८ ॥

अद्वैतमेव द्वैतात्मना परिणमते चेद्द्वैतमपि तात्त्विकं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**माययेति** । विवर्तवादानङ्गीकारे दोषमाह—**तत्त्वत इति** । पूर्वार्धव्यावर्त्यामाशङ्कामादर्शयति—**द्वैतमिति** । तत्र पूर्वार्धाक्षराण्यवतार्य व्याकरोति—**अत आहेति** । विमतो भेदो मिथ्या भेदत्वाच्चन्द्रादिभेदवदित्यर्थः । विमतं तत्त्वतो भेदरहितम्, निरवयवत्वान्नित्यत्वादजत्वाच्च व्यतिरेकेण मृदादिवदित्याह—**नेत्यादिना** । निरवयवत्वेऽपि वस्तुनः स्फुटनधर्मत्वमाशङ्क्याऽऽह—**सावयवं हीति** । उक्तमनुमानं निगमयति—**तस्मादिति** । अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्नञनुकर्षणमन्वयार्थं, कार्यत्वधर्मत्वांशत्वादिरत्र प्रकारोऽभिप्रेतः । विपक्षे दोषं वदन्द्वितीयार्धं विवृणोति—**तत्त्वत इति** । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—**तच्चेति** । विवर्तवादमुपसंहरति—**अजमिति** । स्थिते विवर्तवादे फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ १९ ॥

स्वपक्षमुक्त्वा स्वयूथ्यपक्षमनुभाष्य दूषयति—**अजातस्येति** । अनुवादभागं विभजते—**ये त्विति** । **स्वभावत** एवाजातस्य स्वभावत एवामृतस्य चाऽऽत्मतत्त्वस्य परमार्थत एव जातिमुत्पत्तिं ये स्वयूथ्याः स्वीकुर्वन्तीत्य**र्थः** । "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरि"ति न्यायेन दूषयति—**तेषामिति**। अजातो हीत्याद्यक्षराण्युक्तेऽर्थे योजयति—**स चेति** ॥२०॥

---

१. अजातस्य भावस्योत्पत्तिवादिनो ब्रह्मपरिणामो जगदिति वादिनः । प्रपञ्चात्मना ब्रह्मणः **परिणामे** ब्रह्मणः उत्पत्तिरेवाङ्गीकृता स्यादित्यर्थः ।

२. मत्तगजारूढं भूमिष्ठो भ्रान्तः "अहं गजारूढः मां प्रति त्वदीयगजं प्रेरय न मे भीतिः" इति वदति । गजारूढस्तु भ्रान्तोऽयमिति ज्ञात्वा न वाहयति तद्वत् अद्वैती द्वैतदृष्टिं स्वविरोधिनं न **मन्यते** तेषां द्वैतिनां परमार्थतोऽपरमार्थतश्चोभयथा द्वैतमेव व्यवहारगोचरस्तत्रापरमार्थेन द्वैतेन नाद्वैतिनां विरोधः । परमार्थेन तु विरोधः स्यात् । परन्तु परमार्थभूतद्वैतं नास्त्येव सर्वस्य चित्तस्पन्दमात्रत्वादित्यध्याहृत्य श्लोको योजनीयः ।

न भवत्यमृतं मर्त्यं [1]न मर्त्यममृतं तथा । प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ।।२१।।
स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् । कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ।।२२।।
[2]भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने समा श्रुतिः । निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ।।२३।।

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्यं लोके नापि मर्त्यममृतं तथा । ततः प्रकृतेः स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथंचिद्भविष्यति । अग्नेरिवौष्ण्यस्य ।। २१ ।।

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः स भावः स्वभावतोऽमृतः इति प्रतिज्ञा मृषैव । कथं तर्हि कृतकेनामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति निश्चलोऽमृतस्वभावतया न कथञ्चित्स्थास्यति । आत्मजातिवादिनः सर्वदाऽजं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्मर्त्यम् । अतोऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ।। २२ ।।

नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न सङ्गच्छते प्रामाण्यम् । बाढं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

पूर्वश्लोकार्थे हेतुमाह—**न भवत्यमृतमिति** ।। २१ ।।

ननु सृष्टेः प्रागमृतं ब्रह्म कारणरूपेण, कार्यकरणे तु सृष्ट्युत्तरकालं मर्त्यतां याति ततो रूपभेदान्न दोष इत्याशङ्क्याऽऽह—**यस्य पुनरिति** । सृष्टेः प्रागपि कारणस्यैव कार्याकारजन्मयोग्यता मर्त्यत्वावगमात् मृषैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि प्रतिज्ञा युक्तेत्याकाङ्क्षायां कृतकेन मर्त्यविलयनेनामृतस्कन्धवादिनः स कारणाख्यो भवतीति प्रतिज्ञा युक्तेत्यर्थः । भवतु प्रलयकालेऽमृतावस्था कार्यमात्रं वस्त्वित्यहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाभावान्मोक्षो न स्यादित्याह—**आत्मजातिवादिन इति** ।। २२ ।।

नोत्प्रेक्षामात्रेणास्माभिः परिणामवाद आश्रितः किन्तु सृष्टिश्रुतिबलात् सा च न घटत इत्याह—**नन्विति** ।

आनन्दगिरिटीका

पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति—**न भवतीति** । तत्र पूर्वार्धं हेतुत्वेन व्याचष्टे—**यस्मादिति** । उत्तरार्धं हेतुमत्त्वेन योजयति—**तत इति** । यथाऽग्नेः स्वभावभूतस्योष्णत्वस्यान्यथात्वं शैत्यगमनमयुक्तं तथाऽन्यत्रापि स्वभावस्यान्यथात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्यर्थः ।। २१ ।।

ननु ब्रह्म कारणरूपेण प्रागुत्पत्तेरमृतमपि कार्याकारेणोत्पत्त्युत्तरकालं मर्त्यतां गमिष्यति । ततो रूपभेदादुभयमविरुद्धमिति तत्राऽऽह—**स्वभावेनेति** । पूर्वार्धं साध्याहारं योजयति—**यस्येति** । प्रागवस्थायामपि कारणस्यैव [3]**कार्याकारेण** जन्मयोग्यतया मर्त्यत्वावगमान्मृषैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेत्याशङ्क्य कृतकेन मर्त्यविलयेनामृतस्तस्य वादिनः स कारणाख्यो भावो[न] भवतीति प्रतिज्ञा युक्तेत्याह—**कथमित्यादिना** । भवतु प्रलयावस्थायाममृतावस्थापरिणामेनामृतत्वं ततो[नित्यो] वा किं [न] स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**कृतकेनेति** । कृतकत्वस्य यत्कृतकं तदनित्यमिति विनाशित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः । किं चास्यामवस्थायां कार्यमात्रं वस्त्वित्यजं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाभावान्मोक्षो न स्यादित्याह—**आत्मेति** ।। २२ ।।

परिणामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति—**भूतत इति** । परिणामवादे विवर्तवादे च सृष्टिश्रुतेरविशेषादद्वैतानुरोधिश्रुतियुक्तिवशाद्विवर्तवादस्यैव स्वीकर्तव्यतेति भावः । सृष्टिश्रुतेरद्वैतानुगुण्ये प्रमाणयुक्त्यनुगृहीतमद्वैतमेवाभ्युपगन्तव्यमिति फलितमाह—**निश्चितमिति** । श्लोकव्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—**नन्विति** ।

---

१. न मर्त्यममृतं तथा—इति दृष्टान्तप्रदर्शनं यथा मर्त्यममृतं न भवेत् तथाऽमृतं न मर्त्यमित्यर्थः ।

२. भूतत इति—सृष्टिश्रुतिमादाय नाद्वैतविरोधः शङ्कितुं शक्यते । "आत्मन आकाशः सम्भूत" इतिवत् "रथान् रथयोगान्पथः सृजते" इत्यपरमार्थसृष्टिश्रुतेरपि सद्भावेन सृष्टिश्रुत्या प्रपञ्चतात्त्विकत्वनिर्धारणासम्भवात् । अतः श्रुत्या निश्चितं वाचारम्भणश्रुत्या, युक्तिसहितं च यदुक्तं ब्रह्म सत्यत्वं जगन्मिथ्यात्वं तदेव ग्राह्यमित्यर्थः ।

३. कार्याकारपरिणामेन ।

सा त्वन्यपरा । उपायः सोऽवतारायेत्यवोचाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं प्रति सृष्टिश्रुत्यक्षराणामानुलोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरिहारार्थौ । भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुन्यभूततो मायया वा मायाविनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा तुल्या सृष्टिश्रुतिः । ननु गौणमुख्ययोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता । न । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्चेत्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविषयैव सर्वा गौणी मुख्या च सृष्टिर्न परमार्थतः । "सबाह्याभ्य तरो ह्यज" इति श्रुतेः । तस्माच्छ्रुत्या निश्चितं यदेकमेवाद्वितीयमजममृतमिति युक्तियुक्तं च युक्त्या च सम्पन्नं तदेवेत्यवोचाम पूर्वैर्ग्रन्थैः । तदेव श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥ २३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

विवक्षितार्थं प्रतीति—मिथ्यासृष्टिवादे श्रुतिपदानामसृजत अभवदित्यादीनामानुलोम्यमाञ्जस्यं विरुध्यत इति शङ्कापरिहारार्थमित्यर्थः । "माया ह्येषा मया सृष्टे"तिवत् "तत्तेजोऽसृजते"ति श्रुतिः । देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदितिवत् "सच्च त्यच्चाभवदि"ति । सत्यविशेषणाभावादित्यर्थः । यद्यपि 'अग्निर्माणवक' इत्यादौ माणवकेऽपि अग्निशब्दप्रयोगो दृष्टः तथापि अग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं वह्निप्रतीतिरेव भवति, मुखमिव प्रथमं प्रकाशत इत्यर्थे मुख्यपदव्युत्पत्तेः । अतः सत्यसृष्टिरेव मुख्योऽर्थो ग्राह्य इत्याह—**नन्विति** । परिहरति—**नेति** । सत्यसृष्टेः शब्दार्थस्य ममाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । लौकिकानां प्रसिद्धत्वेऽपि न तत्र श्रुतितात्पर्यं प्रयोजनाभावादित्युक्तमित्यर्थः । **अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वादित्येतत्प्रपञ्चयति—अविद्येति** । गौणी स्वप्नरथादिसृष्टिः मुख्या घटादिसृष्टिः सर्वाप्यविद्याभूमावेव विपर्यये अभावात् । तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनोऽन्यथाभावासम्भवात् । यौक्तिकबाधेन खकाण्र्यादिवत् मिथ्यात्वावगमादिति भावः । किञ्च, तत्त्वनिष्ठश्रुतिबाधादपि मिथ्यासृष्टिविषयत्वमित्याह—**सबाह्येति** । किं तर्हि परमार्थमित्यत आह—**तस्मादिति** । निरवयवत्वादित्यादियुक्तिसम्पन्नश्चेत्यर्थः । केतः केतुः चेतश्चित्तं प्रज्ञा मायेत्यादिप्रज्ञानामसु मायाशब्दो न मिथ्यार्थ इत्याह—**नन्विति** । सत्यं प्रज्ञानामसु पाठोऽस्ति तथापि न ब्रह्मचैतन्यं प्रज्ञानिवृत्तिश्रवणात् । किन्तु इन्द्रियजन्या तस्याश्चाविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितयाऽविद्यात्वे सति मिथ्यात्वान्न दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आनन्दगिरिटीका

यद्यात्मा कार्याकारेण न जायते तर्हि सृष्टिश्रुतिरश्लिष्टा स्यादित्यर्थः । सृष्ट्यनुवादिनी श्रुतिरस्तीत्यङ्गीकरोति—**बाढमिति** । तस्या मिथ्यासृष्ट्यनुवादित्वेन कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**सा त्विति** । कथमद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्रुतेरुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**उपाय इति** । यदि सृष्टिश्रुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधसमाधी अधस्तादेवोक्तौ तर्हि पुनश्चोद्यं तत्परिहारश्चायुक्तौ पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—**इदानीमिति** । मिथ्यासृष्टिवादे श्रुतिपदानामसृजताभवदित्यादीनामसामञ्जस्यविरोधाशङ्कायां तावन्मात्रं परिहर्तुं पुनश्चोद्यपरिहारावित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमुक्त्वा पूर्वार्धाक्षराणि व्याकरोति—**भूतत इति** । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिवत्तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतिः । सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदितिवत् । न च सत्यत्वं विशेषणमत्रोपलभ्यते । तेन मायामय्यां सृष्टाविष्टायामपि सृष्टिश्रुतिः श्लिष्टेत्यर्थः । "गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय" इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते—**नन्विति**। अग्निर्माणवक इत्यत्र माणवकेऽग्निशब्दप्रयोगेऽप्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं वह्निप्रतीतेर्मुख्यमेव प्रथमं प्रतिभातीति मुख्ये पदव्युत्पत्तेर्मुख्यार्थतया सत्या सृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः । मुख्यसृष्ट्यङ्गीकारेऽपि सत्या सृष्टिर्न सिध्यति । अस्मत्पक्षे सत्यायाः सृष्टेः सृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति परिहरति—**नेत्यादिना** । लौकिकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि फलाभावान्न तत्र श्रुतितात्पर्यमित्याह—**निष्प्रयोजनत्वाच्चेति** । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वमेव स्पष्टयति—**अविद्येति** । **गौणी** स्वप्ने रथादिसृष्टिः । मुख्या जागरे घटादिसृष्टिः सर्वाऽप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सत्यामेव भावान्न तत्त्वदृष्ट्या काऽपि सृष्टिः सम्भवति । तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनोऽन्यथाभावासम्भवात्तदतिरेकेण च सृष्टेरयोगादित्यर्थः । वस्तुस्वरूपालोचनया वास्तव्याः सृष्टेरश्लिष्टत्वे श्रुतिमनुकूलयति—**सबाह्येति** । सृष्टेरविद्याविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्क्योत्तरार्धं विभजते—**तस्मादिति** । निरवयवत्वं विभुत्वमित्यादियुक्तिः । तेनाद्वैतमेव श्रुतितात्पर्यगम्यं न द्वैतमिति फलितमाह—**तदेवेति** ॥ २३ ॥

नेह नानेति चाऽऽम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि। अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥२४॥
सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिषिध्यते। को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥२५॥

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह—यदि हि भूतत एव सृष्टिः स्यात्ततः सत्यमेव नाना वस्त्विति तदभावप्रदर्शनार्थमाम्नायो न स्यात्। अस्ति च "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" इत्यादिराम्नायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः। तस्मादात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्था कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसम्वादवत्। "इन्द्रो मायाभिः" इत्यभूतार्थप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात्। ननु प्रज्ञावचनो मायाशब्दः। सत्यम्। इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्यामयत्वेन मायात्वाभ्युपगमाददोषः। मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिरविद्यारूपाभिरित्यर्थः। 'अजायमानो बहुधा विजायते" इति श्रुतेः। तस्मान्माययैव जायते तु सः। तुशब्दोऽवधारणार्थः—माययैवेति। न ह्यजायमानत्वं बहुधा जन्म चैकत्र सम्भवति। अग्नाविव शैत्यमौष्ण्यं च। फलवत्त्वाच्चाऽऽत्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः। "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इत्यादिमन्त्रवर्णात्। "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" इति निन्दितत्वाच्च सृष्ट्यादिभेददृष्टेः ॥ २४ ॥

"अन्धं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासते" इति सम्भूतेरुपास्यत्वापवादात्सम्भवः प्रतिषिध्यते। न हि

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

इतश्च भेददृष्टिर्मिथ्येत्याह—**सम्भूतेरिति**। सम्यग्भूतिरैश्वर्यं यस्याः सा सम्भूतिः, हिरण्यगर्भादिः देवमध्ये

आनन्दगिरिटीका

सृष्टेर्मृषात्वस्पष्टीकरणद्वारेणाद्वैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्धारयितुं श्रौतनिश्चयमेव विवृणोति—**नेहेति**। आकाङ्क्षां प्रदर्श्य श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—**कथमित्यादिना**। तत्राऽऽद्यपादे व्यतिरेकं दर्शयित्वा पुनरन्वयाख्यानेन व्याचष्टे—**यदि हीति**। द्वैतभावश्चेत्प्रतिषिध्यते कथं तर्हि सृष्टिरुपदिश्यते तत्राऽऽह—**तस्मादिति**। यथा प्राणवैशिष्ट्यदृष्ट्यर्थं प्राणसम्वादः श्रुतिषु कल्प्यते तथा सृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पिता। वास्तव्याः सृष्टेरयोगस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः। कल्पिता सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरं दर्शयन्द्वितीयं पादमवतार्य तात्पर्यमाह—**इन्द्र इति**। मायाशब्देन सृष्टेर्व्यपदेशादसौ युक्तेति शेषः। [1]अभिधानग्रन्थे प्रज्ञानामसु पाठान्मायाशब्दो मिथ्यार्थो न भवतीति शङ्कते—**नन्विति**। मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु क्वाचित्कं पाठमङ्गीकरोति—**सत्यमिति**। कथं तर्हि मिथ्यार्थत्वं तत्राऽऽह—**इन्द्रियेति**। न हि मायाशब्दिता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यम्। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादौ निवृत्तिश्रवणात्। किं त्वसाविन्द्रियजन्या तस्याश्चाविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितयाऽविद्यात्वेन मिथ्यात्वान्मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वे नानुपपत्तिरित्यर्थः। तात्पर्यार्थमुक्त्वा तत्रैवाक्षरानुगुण्यमाह—**मायाभिरिति**। पुरुरूपः सन्नीयत इति सम्बन्धः। मायामयी सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरपरत्वेन तृतीयपादमवतारयति—**अजायमान इति**। अजायमानस्य बहुधा विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति—**तस्मादिति**। अश्रुतस्य कथमेवकारस्याऽऽवापः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**तुशब्द इति**। अवधारणरूपमर्थमेवाभिनयति—**माययैवेति**। कस्मादित्थमवधार्यते। वास्तवे जन्मनि का वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह—**न ह्यजेति**। आत्मैकत्वज्ञानमेव सृष्टिश्रुतितात्पर्यगम्यं सृष्टिस्तु तच्छेषत्वादविवक्षितेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—**फलवत्त्वाच्चेति**। तस्य फलवत्त्वे प्रमाणमाह—**तत्रेति**। एकत्वमाचार्योपदेशमनुपश्यतः साक्षात्कुर्वतस्तत्रैकत्वसाक्षात्कारे सति शोकमोहोपलक्षितः संसारो न भवतीत्यर्थः। न केवलं विफलत्वाद्भेददृष्टिरविवक्षिता किं तु निन्दितत्वेन निषिद्धत्वादनर्थकरत्वाच्चेत्याह—**मृत्योरिति** ॥ २४ ॥

भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह—**सम्भूतेरिति**[2]। सम्यग्भूतिरैश्वर्यं यस्याः सा सम्भूतिर्देवता हिरण्यगर्भाख्या।

---

१. प्रज्ञावचनो मायाशब्दः मायावयुनमिति प्रज्ञानामत्वेन निरुक्तवचनात् (निघण्टुः ३.९) अभिधानग्रन्थः निरुक्तम्। इन्द्रियवृत्तयः मायाकार्यान्तःकरणपरिणामा अतो मायामय्य एवेत्यर्थः। इन्द्रः परमेश्वरः इन्द्रियजप्रज्ञाविषयतया बहुरूपो भवति। मायिकं तस्य प्रपञ्चात्मकं रूपं इन्द्रियैर्ज्ञायते। "मम माया दुरत्यया" "माया ह्येषा मया सृष्टा" इत्यादावनिर्वचनीयमायाशक्तावपि मायाशब्दप्रयोगो द्रष्टव्यः।

२. ईशभाष्ये "अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते" इत्यारभ्य "विद्यां चाविद्यां चे"ति विद्याकर्मणोः उपासनकर्मणोः समुच्चयमुक्त्वा "अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते" इत्यादिना असम्भूते-

परमार्थतः सम्भूतायां सम्भूतौ तदपवाद उपपद्यते। ननु विनाशेन सम्भूतेः समुच्चयविध्यर्थः सम्भूत्यपवादः। यथा "अन्धं तमः प्रविशन्ति तेऽविद्यामुपासते" इति। सत्यमेव देवतादर्शनस्य सम्भूतिविषयस्य विनाशशब्दवाच्यस्य कर्मणः समुच्चयविधानार्थः सम्भूत्यपवादः। तथाऽपि विनाशाख्यस्य कर्मणः स्वाभाविकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य मृत्योरतितरणार्थत्ववद्देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्मफलरागप्रवृत्तिरूपस्य साध्यसाधनैषणाद्वयलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थत्वम्। एवं ह्येषणाद्वयरूपान्मृत्योरशुद्धेर्वियुक्तः पुरुषः संस्कृतः स्यादतो मृत्योरतितरणार्था देवता-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

श्रेष्ठस्य निन्दितत्वात् प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन कार्यमेव निषिध्यत इति वस्तु न भवतीत्यर्थः। अवस्तुत्वख्यापनार्था निन्दा न भवति किन्तु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयविध्यर्था फलवत्त्वादित्याह—**नन्विति**। चोद्यमनुजानाति—**सत्यमिति**। तथापि अविद्याभूमिषु फलवत्त्वात् समुच्चयस्यावस्तुत्वं न व्यावर्तत इति संक्षेपः। समुच्चयः किं कामिना अनुष्ठेयः ? किं वा निष्कामेन ? आद्ये देवताभाव एवामृतत्वं, द्वितीये तु यथा नित्यस्याग्निहोत्रादेः अशास्त्रीयप्रवृत्तिरूपमृत्युतरणार्थत्वं तथा साध्यसाधनैषणारूपमृत्युतरणार्थत्वं वाच्यमित्यर्थः। संस्कारार्थत्वे मृत्युतरणार्थत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—**एवं होति**। कामचारवादभक्षणादिरूपस्वाभाविकप्रवृत्त्यशुद्धिवियोगसंस्कारो यथा नित्याग्निहोत्रादेः फलं तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं कामाख्याशुद्धिवियोग इत्यर्थः। ननु—"अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे"ति मन्त्रे व्यतिक्रमहेतुरविद्याऽऽम्नायते कथं 'सम्भूत्या अमृतमश्नुत" इत्येतत्समुच्चयफलं मृत्युतरणमिति व्याख्यायत इत्याशङ्क्याऽऽह—**अतो मृत्योरिति**। "विद्ययाऽमृतमश्नुत" इत्यनेन मुख्यामृतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्

आनन्दगिरिटीका

तस्याश्च कार्यमध्ये श्रेष्ठाया निन्दितत्वात्प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन सम्भवशब्दितं कार्यमेव निषिध्यते। तथा च सिद्धं तस्यावस्तुत्वमित्यर्थः। कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेश्च यथोक्तार्थसिद्धिरित्याह—**को न्वेनमिति**। पूर्वार्धं व्याकरोति—**अन्धमिति**। सम्भूत्युपासनाया मन्त्रार्धेनाऽऽद्येन निन्दां विधाय ततो भूय इवेत्यादिनोत्तरार्धेन सम्भूतेरुक्ताया देवताया हेयत्वमुपपाद्यते। ततश्च प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादात्ततोऽर्वाक्तनं सर्वमेव सम्भवशब्दितं कार्यमात्रं निषिध्यते। तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः। सम्भूतेरपवादेऽपि तस्मिन्मिथ्यात्वनियमाभावान्न कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमित्याशङ्क्याऽऽह—**न होति**। सम्भूतिनिन्दा तदवस्तुत्वख्यापनार्था न भवति। किं तु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयविध्यर्था। समुच्चयविधानस्य फलवत्त्वादिति शङ्कते—**नन्विति**। अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। अत्र खल्वविद्याशब्दितकर्मापवादो विद्याकर्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति श्रवणादित्यर्थः। उक्तं चोद्यमनुजानाति—**सत्यमिति**। तर्हि सम्भूत्यपवादस्तदवस्तुत्वख्यापको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्याविद्यावस्थायामवस्थितफलवत्त्वाद्यदवस्तुत्वं सम्भूत्यादेर्निन्दाधीनमुक्तं तत्तदवस्थमेवेति मन्वानः सन्नाह—**तथाऽपीति**। यथाऽग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मणोऽशास्त्रीयप्रवृत्तिरूपमृत्युतरणार्थत्वं तथा साधनाद्येषणारूपमृत्युतरणार्थत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यम्। तथा च सम्भूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः। मृत्युतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—**एवं होति**। कामचार-

---

र्मायायाः प्रकृतेरुपासनम् "य उ सम्भूत्यामि"ति कार्यब्रह्मणः उपासनं च समुच्चित्यानुष्ठेयमिति व्याख्यातम्। अत्र तु ईशावास्यस्य माध्यन्दिनशाखाभिमतः पाठ आदृतः। तत्र च सम्भूतिवाक्यमादौ पठित्वा पश्चात् "येऽविद्यामुपासते" इत्यादिवाक्यानि पठितानि। तदनुरुध्य कारिकाभाष्यप्रवृत्तिः। तत्र च 'ये सम्भूतिमि'त्येव पाठ आद्रियते, न तु "येऽसम्भूतिमि"ति पदच्छेदः। अत्र च सम्भूत्युपासनं हिरण्यगर्भोपासनं, विनाशः कर्म तयोः समुच्चयो विधीयते इत्यभिप्रायः। तत्र च विनाशेन कर्मणा स्वाभाविकाज्ञानप्रवृत्तिः निरुध्यते। समुच्चयस्य साध्यसाधनैषणाद्वयरूपमृत्योरतितरणं प्रयोजनम्। अग्रिमखण्डेषु "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" इत्यत्र कर्महिरण्यगर्भोपासनसमुच्चयः अविद्या। तेन पूर्वोक्तैषणाद्वयनिर्मुक्तो भूत्वा विद्यया ब्रह्मविद्यया अमृतप्राप्तिः। तत्र च विद्याविद्ययोः क्रमिकः समुच्चयः न समकालीनः। अस्मिन्पक्षे—अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यां कर्मैव उपासते कुर्वन्ति। ततो भूयश्च विद्यायां परब्रह्मविद्यायामेव रताः, न तु तत्साधननिष्कामकर्मानुष्ठानसगुणब्रह्मोपासनादिकं कुर्वन्तीत्यर्थः।

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः । सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥२६॥

दर्शनकर्मसमुच्चयलक्षणा ह्यविद्या । एवमेवैषणालक्षणाविद्याया मृत्योरतितीर्णस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थालोचनपरस्य नान्तरीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनैकेन पुरुषेण सम्बध्यमानाऽविद्यया समुच्चीयत इत्युच्यते । अतोऽन्यार्थत्वादमृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थ एव भवति सम्भूत्यपवादः । यद्यप्यशुद्धिवियोगहेतुरतन्निष्ठत्वात् । अत एव सम्भूतेरपवादात्सम्भूतेरापेक्षिकमेव सत्त्वमिति । परमार्थसदात्मैकत्वमपेक्ष्यामृताख्यः सम्भवः प्रतिषिध्यते । एवं मायानिर्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्याविद्यानाशे [1]स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेनं जनयेत् । न हि रज्ज्वामविद्यारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत्कश्चित् । तथा न कश्चिदेनं जनयेदिति को न्वित्याक्षेपार्थत्वात्कारणं प्रतिषिध्यते । अविद्योद्भूतस्य नष्टस्य जनयितृ कारणं न किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । "नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्" इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

सर्वविशेषप्रतिषेधेन "अथात आदेशो नेति नेति" इति प्रतिपादितस्याऽऽत्मनो दुर्बोध्यत्वं मन्यमाना श्रुतिः

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

समुच्चयात् मुख्यामृतत्वं न घटते यतोऽतः समुच्चयलक्षणैवाविद्या तत्रोच्यते । आपेक्षिकमृत्युत्तरणहेतुत्वाविशेषादित्यर्थः । समुच्चयलक्षणा चेदविद्या कथं तस्या ब्रह्मविद्यासमुच्चयो "विद्याञ्चाविद्याञ्चे"त्यनेनोक्तः इत्याशङ्क्य उपायोपेयभावेनेत्याह—**एवमेवैषणेति** । नान्तरीयकीति अवश्यम्भाविनी प्रतिबन्धकाभावादित्यर्थः । भवत्वेवं मन्त्रार्थः ततः प्रकृते किमायातमित्याह—**अतोऽन्यार्थत्वादिति** । अन्यार्थत्वमशुद्धिवियोगहेतुत्वमिष्टं चेत् किमित्यपवाद इत्याशङ्क्याह—**यद्यपीति** । **अतन्निष्ठत्वादिति**। परमार्थामृतत्वफलत्वाभावादित्यर्थः। "को न्वेनं जनयेत्पुनरि"ति श्रुत्यर्थमाह—**मायेति** । विशिष्टरूपेण जीवस्य मिथ्यात्वात् । मायानिर्मितहस्त्याद्युदाहरणं न विरुध्यते ॥ २५ ॥

आनन्दगिरिटीका

कामवादकामभक्षणादिलक्षणस्वाभाविकप्रवृत्तिरूपाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्याग्निहोत्रादिफलं तथा निष्कामेणानुष्ठितसमुच्चयफलं कामाख्याशुद्धिव्यावृत्तिरित्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेति मन्त्रे मृत्युतरणहेतुरविद्येति श्रवणात् । सम्भूत्याऽमृतमश्नुत इति च सम्भूतेरमृतत्वफलाभिधानात्कथं समुच्चयफलं मृत्योरतितरणमित्याशङ्क्याऽऽह—**अत इति** । यतो न समुच्चयान्मुख्यममृतत्वं घटते तस्य विद्ययाऽमृतमश्नुत इति वक्ष्यमाणत्वात्[2] । अतः समुच्चयलक्षणाऽविद्याऽविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यत्र निर्दिश्यते । आपेक्षिकमृत्युतरणहेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । यद्यविद्याशब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते कथं तर्हि विद्यां चाविद्यां चेत्यनेन विद्याविद्ययोः समुच्चयो निर्दिश्यते । न हि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यया समुच्चयः सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**एवमिति** । नान्तरीयकत्वमवश्यम्भावित्वं प्रतिबन्धकाभावे कार्योत्पत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । एवं मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह—**अत इति** । अन्यार्थत्वं समुच्चयस्याशुद्धिक्षयहेतुत्वं तच्चेदिष्टं किमित्यपवादस्तत्राऽऽह—**यद्यपीति** । तथाऽप्यतन्निष्ठत्वात्परमार्थामृतत्वफलत्वाभावात्तदपवादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्नाद्यभागविभजनमुपसंहरति—**अत एवेति** । को न्वेनं जनयेत्पुनरिति श्रुत्यर्थमाचक्षाणो द्वितीयार्धं विभजते—**एवं मायेत्यादिना** । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**न हीति** । न कश्चिदेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यत इति सम्बन्धः । प्रश्नार्थे किंशब्दे दृश्यमाने कथं कारणप्रतिषेधसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**को न्विति** । अक्षरार्थमुक्त्वा द्वितीयार्धस्य तात्पर्यमाह—**अविद्येति** । ततश्चेदुद्भूतो जीवः कथं तस्य जनयितृ कारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशङ्क्याऽऽह—**नष्टस्येति** । जीवस्य जनयितृकारणाभावे प्रमाणमाह—**नायमिति** । तस्याविद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति—**न बभूवेति** ॥ २५ ॥

इतोऽपि द्वैतं वस्तु न भवतीत्याह—**स एष इति** । द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातं मूर्तामूर्तादि सर्वमेव त्याज्यमग्राह्यं नेति नेतीति वीप्सया यतो निषेधति श्रुतिरतः स एष इत्युपक्रम्य प्रतिपादितस्याऽऽत्मतत्त्वस्य कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रथोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीतिवीप्सातात्पर्यमाह—**सर्वेति** । रूपद्वयोपन्यासानन्तरं तन्निषेधमन्तरेण

१. स्वभावस्वरूपत्वात् = स्वात्मकभावरूपत्वात् । स्वभावः स्वस्वरूपमधिष्ठानम् ।

२. माध्यन्दिनपाठे अन्धं तमः·······येऽविद्यामुपासते इति वाक्यं सम्भूतिवाक्यानन्तरं पठितं, अतः तदभिप्रायेण वक्ष्यमाणत्वोक्तिः ।

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः। तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपिपादयिषया यद्यद्व्याख्यातं तत्सर्वं निह्नुते। ग्राह्यं जनिमद्बुद्धिविषयमपलपति। अर्थात् "स एष नेति नेति" इत्यात्मनोऽदृश्यतां[1] दर्शयन्ती श्रुतिरुपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्ग्राह्यता मा भूदित्यग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निह्नुत इत्यर्थः। ततश्चैवमुपायस्योपेयनिष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यैकरूपत्वमिति तस्य सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते स्वयमेव ॥ २६ ॥

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वमद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेतत्। युक्त्या चाधुनैतदेव

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

इतश्च द्वैतं न वस्त्वित्याह—**स एषेति**। केनाभिप्रायेण निह्नुत इत्याकाङ्क्षायामाह—**उपायस्येति**। यथा निष्क्रियोऽहमिति प्रत्ययदार्ढ्याय विहितस्य संन्यासस्य मन्दमतिभिः वस्तुत्वमवादि, तथा ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावबोधाय "द्वे वाव ब्रह्मणे रूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्चे"त्याद्युपदिष्टं मन्दमतिभिः ब्रह्मण एव तत्त्वतो रूपं प्रपञ्च इति गृह्येतातस्तन्माभूदिति मन्वाना श्रुतिः निह्नुत इत्यर्थः। उपायस्य वस्तुत्वाभावे कथं निर्विशेषात्मप्रतिपत्तिः इत्याशङ्क्याह—**ततश्चैवमिति**। वाक्यतात्पर्यालोचनसमुत्पन्नचित्तावस्थाविशेषव्यक्तमात्मतत्वं स्वयमेव सम्विदन्तरनिरपेक्षं प्रकाशत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिटीका

निर्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिसम्भवादादेशो निर्विशेषस्याऽऽत्मतत्त्वस्योपदेशस्तावत्प्रस्तूयते। एवं प्रस्तुत्य नेति नेतीति वीप्सया सर्वस्य मूर्तामूर्तादिविशेषस्याऽऽरोपितस्य निषेधो दर्शितस्तेन चाऽऽत्मा जिज्ञासितो विशिष्टो निर्दिष्ट इत्यर्थः। स चेदेवं मूर्तामूर्ताधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रदेशान्तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे—**प्रतिपादितस्येति**। यद्यपि मूर्तामूर्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथाऽपि तस्य परमसूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञानत्वं मन्यते श्रुतिः। सा पुनरुपायविशेषसद्भावाभिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेच्छया यद्यदारोपितं तत्तदशेषमपह्नुत्यावशिष्टमात्मस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः। सर्वमित्यादि स्पष्टीकुर्वाणः स एष इति व्याचष्टे—**ग्राह्यमिति**। स एष इत्याद्या श्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यद्दृश्यं कार्यं मनसां वाचां च गोचरीभूतं तदशेषमर्थादपलपति। सा हि परमार्थवस्त्वदृश्यमिति ब्रुवाणा दृश्यस्य वस्तुत्वे नोपपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्धमित्यर्थः। ननु किमिति श्रुतिर्व्याख्यातं विशेषजातं निह्नुते [2]पङ्कप्रक्षालनन्यायापातादित्याशङ्क्याग्राह्यभावेनेत्यादि व्याकरोति—**उपायस्येति**। द्वे वावेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीयब्रह्मात्ममात्रपर्यवसायितामप्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मवदेवोपायत्वेनाभिमतस्यापि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन ग्राह्यत्वाशङ्का या सा मा भूदित्यशेषविशेषराहित्येनाद्वितीयब्रह्मस्वरूपनिर्धारणार्थमारोपितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः। उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्य च सदैकरूपत्वात्कथं तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याजमित्यादि व्याचष्टे—**ततश्चेति**। समारोपितस्य सर्वस्य निषेधादेव स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वाभावनिश्चयादारोपितसर्पादेरधिष्ठानातिरेकेणासत्त्ववदुपायस्य मूर्तादिरूपेयाद्वितीयब्रह्ममात्रतामेव प्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मणश्च सदैकरूपत्वकूटस्थनित्यदृष्टिस्वभावत्वादि जानतस्तस्योत्तमस्याधिकारिणः स्वयमेवान्यापेक्षामन्तरेणाऽऽत्मतत्त्वमुक्तविशेषणं प्रकाशीभवति। कल्पितस्य चोपायत्वं प्रतिबिम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

आत्मतत्त्वमजमद्वितीयं परामार्थभूतम्। द्वैतं तु मायाकल्पितमसदिति प्रतिपादितम्। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**सतो हीति**। यदात्मतत्त्वं सदा सदेकरूपं तस्य मायया जगदाकारेण जन्म युक्तम्। मायाया दुर्निरूपार्थसमर्थनपटीयस्त्वात्परमार्थतस्त्वेकरूपमनेकरूपतया नोत्पत्तुं पारयति विरोधादित्यर्थः। विपक्षे दोषमाह—**तत्त्वत इति**।

---

१. आत्मनोऽदृश्यतां—नेति नेतीत्यनेन वीप्सया दृश्यं सर्वं आत्मा न भवतीति प्रतिपादिते आत्मा द्रष्टेति निश्चितं भवतीत्यर्थः। अदृश्यतां दृश्यभिन्नत्वम्। प्रपञ्चनिषेधः आत्मनि बुद्धिव्यवस्थापनोपायत्वेन निर्दिष्टो नोपेयत्वेन उपेयस्त्वात्मा उपायस्याग्राह्यत्वादेव तस्य निह्नवः।

२. पङ्कप्रक्षालनन्यायः "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमि"ति न्यायः।

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते । वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ॥२८॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः । तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥२९॥

पुनर्निर्धार्यत इत्याह—तत्रैतत्स्यात्-सदाऽग्राह्यमेव चेदसदेवाऽऽत्मतत्त्वमिति। तन्न। कार्यग्रहणात्। यथा सतो मायाविनो मायया जन्म कार्यम् । एवं जगतो जन्म कार्यं गृह्यमाणं मायाविनमिव परमार्थसन्तमात्मानं जगज्जन्ममायास्पदमवगमयति। यस्मात्सतो हि विद्यमानात्कारणान्मायानिर्मितस्य हस्त्यादिकार्यस्येव जगज्जन्म युज्यते नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत एवाऽऽत्मनो जन्म युज्यते। अथ वा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽग्राह्यस्यापि सत एवाऽऽत्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते। न तु तत्त्वत एवाजस्याऽऽत्मनो जन्म । यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्रूपेण जायते वादिनो न हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं विरोधात् । ततस्तस्यार्थाज्जातं जायत इत्यापन्नं ततश्चानवस्था जाताज्जायमानत्वेन। तस्मादजमेकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

असद्वादिनामसतोऽभावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथञ्चन जन्म युज्यते। अदृष्टत्वात् । न हि वन्ध्यापुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते तस्मादत्रासद्वादो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते। यथा रज्ज्वां विकल्पितः सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन्नेवं मनः

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सत इति पञ्चम्यन्तं पदमादाय निमित्तकारणपरतया व्याख्याय इदानीं सत इति षष्ठ्यन्तं पदमादाय उपादानपरतया व्याचष्टे—**अथवेत्यादिना** ॥ २७ ॥

कार्यं सत्पूर्वकमिति न निश्चिता व्याप्तिः, असद्वादिभिः असतस्सज्जन्माङ्गीकरणादित्याशङ्क्याह—**असत इति**॥२८॥

ननु—आधिदैविकसृष्टिः यद्यपि सत्पूर्विका तथापि अध्यात्मं ग्राह्यग्राहकाकारसृष्टौ मन एव कारणं निरूपितं

आनन्दगिरिटीका

यस्य वादिनो मते ब्रह्मैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्य जायमानत्वप्रतिज्ञाया व्याहतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्थेत्यर्थः। अद्वैतमावेदयन्त्या द्वैतनिषेधकश्रुत्या दृश्यत्वजडत्वादियुक्त्या च तथाविधया निर्धारितमर्थं श्लोकाक्षरार्थकथनार्थमनुवदति—**एवमिति**। उक्तमेव वस्तु युक्त्यन्तरेण पुनर्निर्धारयितुमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह—**अधुनेति**। पूर्वार्धं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कयति—**तत्रेति**। श्लोकः सप्तम्या परामृश्यते। यन्न कदाचिदपि गृह्यते तदत्यन्तासदेव शशविषाणादिवदेष्टव्यं प्रमाणाभावे प्रमेयासिद्धेरित्यर्थः। कार्यलिङ्गकानुमानवशादात्मतत्त्वस्य कारणत्वेन सत्त्वनिर्णयान्नासत्त्वं चोद्यमिति दूषयति—**तन्नेति**। संगृहीतमर्थं दृष्टान्तेन विवृणोति—**यथेति**। विमतं सदधिष्ठानं कार्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः। उक्तेऽर्थे पूर्वार्धाक्षराणि योजयति—**यस्मादिति**। तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविवादमिति शेषः। नासत इति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वायोगादित्यर्थः। **न त्विति**। तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च जन्मायोगादित्यर्थः। सत इति पञ्चम्यन्तं पदं गृहीत्वा निमित्तकारणपरतया व्याख्यातम्। सम्प्रति सत इति षष्ठ्यन्तं पदमादायोपादानपरतया व्याख्यां करोति—**अथ वेति**। यथा रज्जोः सर्पधाराद्याकारेण मायाकृतं जन्म तथैवाग्राह्यस्यापि सद्रूपस्याऽऽत्मतत्त्वस्य जगदात्मना जन्म मायाप्रयुक्तं प्रतिपत्तव्यम्। जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः। उत्तरार्धं विभजते—**यस्येत्यादिना**। मायिकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ २७ ॥

सत्पूर्वकं कार्यमिति न व्याप्तिः। असद्वादिभिरसतः सज्जन्माभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह—**असत इति**। तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—**वन्ध्येति**। पूर्वार्धं व्याकरोति—**असद्वादिनामिति**। असतो निःस्वरूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्यकारेण न युक्तं जन्मेत्यत्र हेतुमाह—**अदृष्टत्वादिति**। उत्तरार्धं व्याकुर्वन्नदृष्टत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**न हीति**। सद्वादो मायया सम्भवति। असद्वादस्तु तयाऽपि नेति विशेषं दर्शयन्नुपसंहरति—**तस्मादिति**। कार्यकारणनिरूपणमत्रेति परामृश्यते ॥ २८ ॥

सत्तत्त्वस्यैव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति—**यथेति**। सत एव मायया जन्मेत्ययुक्तम्। अवस्थाद्वयेऽपि द्वैतस्य मनःस्पन्दिततत्वस्वीकारादिति। श्लोकव्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति—**कथमिति**। अधिष्ठानरूपेण मनोऽपि सदिति

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः । अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥३०॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् । मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥३१॥

परमार्थविज्ञप्त्याऽऽत्मरूपेणावेक्ष्यमाणं सद्ग्राह्यग्राहकरूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्पः । तथा तद्वदेव जाग्रज्जागरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत इवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सद्द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः । न हि स्वप्ने हस्त्यादि ग्राह्यं तद्ग्राहकं वा चक्षुरादिद्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात् ॥३०॥

रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एवेत्युक्तम् । तत्र किं प्रमाणमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह— कथं ? तेन हि मनसा विकल्प्यमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तदभावेऽभावात् ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तच्च कल्पितम् । अतः कथं कार्येण सत्कारणानुमानमित्याह—**कथं पुनरिति** । अधिष्ठानरूपेण मनोऽपि सदित्याह—**यथा रज्ज्वामिति** ॥ २९ ॥

मनसा सद्वितीयत्वादद्वयं ब्रह्म कारणं सर्वस्येति प्रतिज्ञाहानिः इत्याशङ्क्य सच्चिद्रूपेणाद्वयमाह—**अद्वयं चेति** । विमतं विज्ञानातिरेकेण नास्ति ग्राह्यग्राहकत्वात् स्वप्नगतग्राह्यग्राहकत्ववदित्याह—**जाग्रदपीति** । स्वप्ने दृष्टं हस्त्यादि नास्तीति दृष्टस्यैव बाधात् दृष्टिमात्रं तत्र सत्यमिति युज्यते । जागरिते चक्षुरादेरपि भावात् न ज्ञानमात्रं वस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—**परमार्थसदिति** । यत्कदाचिदपि न व्यभिचरति तत् तस्य परमार्थरूपं प्रसिद्धं द्वैतञ्च सदा प्रकाशमानमेव व्यवहारपथमवतरतीत्यतोऽहंप्रकाशे चक्षुः प्रकाशते नीलादि प्रकाशते इति सर्वस्य परमार्थसंविज्ज्ञप्तिमात्ररूपाविशेषात्कल्पनैव नीलादि पश्यामीति ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः । तदुक्तम्—

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥

यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति । स्वभावसंवित्सुविभाति केवला ग्राह्यं ग्रहीतेति मृषैव कल्पना ॥

द्वैतं मनोमात्रं तद्भावनियतभावत्वात् यो यो यद्भावनियतभावः स तन्मात्रो यथा मृद्भावनियतभावो घटादि मृन्मात्रं इत्यनुमानम् ॥ ३० ॥

मनसस्तत्त्वतः चैतन्यरूपस्याभावासम्भवात् कथमन्वयव्यतिरेकावित्याह—**कथमिति** । परिहरति—**तेन हीति** । चैतन्यात्मकेन मनसा विकल्प्यमानेन मृषैव स्पन्दमानेन दृश्यमिदं विश्वमिति कल्पितरूपस्याभावसम्भवादन्वयव्यतिरेकौ सम्भवत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आनन्दगिरिटीका

सदृष्टान्तमुत्तरमाह—**उच्यत इति** । मनसः सन्मात्रत्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तं व्याचष्टे—**ग्राह्येति** । दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेत्यादिना** । मायाधीनं मनःस्पन्दनमवस्तुभूतमिति द्योतयितुमिवेत्युक्तम् ॥ २९ ॥

मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयं तर्हि द्वैतस्य स्वीकृतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—**अद्वयं चेति** । दृष्टान्तभागं विभजते—**रज्ज्वति** । दृष्टान्ते चैतन्यातिरिक्तस्य ग्राह्यग्राहकभेदस्य मनःस्पन्दितस्यासत्त्वं साधयति—**न हीति** । तथैव जागरितेऽपि परमार्थात्मस्वरूपेणाद्वयं सन्मनो ग्राह्यग्राहकद्वैताकारेणावभासते । तथा च परमार्थसतो विज्ञानमात्रस्यावस्थाद्वयेऽपि विशेषाभावात्तस्मिन्नेवाधिष्ठाने मायाकल्पितं मनः स्पन्दते । द्वयाकारमित्यङ्गीकारात् न कारणद्वयं शङ्कितव्यमित्याह—**जाग्रदपीति** ॥ ३० ॥

मनोमात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह—**मनोदृश्यमिति** । वृत्तमनूद्य श्लोकतात्पर्यमाह—**रज्ज्वति** । यथा रज्जुः सर्परूपेण विकल्पते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पनात्मकम् । तच्चाविद्याकल्पितमित्युक्तेऽर्थे प्रमाणगवेषणायां विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यतीत्यर्थः तदेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयन्प्रथमार्धाक्षराणि व्याचष्टे—**कथमित्यादिना** । विमतं मनोमात्रं तद्भावनियतभावत्वात् । यथा मृद्भावनियतभावो मृन्मात्रो घटादिरित्यनुमानमारचयति—**द्वैतमिति** । उक्तमेव

आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा । अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥३२॥
अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते । ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं[1] विबुध्यते ॥३३॥

मनसो ह्यमनीभावे निरोधे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां रज्ज्वामिव सर्पे लयं गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्यभावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कथं पुनरमनीभाव इति । उच्यते—आत्मैव सत्यमात्मसत्यं मृत्तिकावत् "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतेः । तस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्ववबोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन सङ्कल्प्याभावतया न सङ्कल्पयते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्नेः । यदा यस्मिन्काले तदा तस्मिन्कालेऽमनस्तामममनोभावं याति ग्राह्याभावे तन्मनोऽग्रहं ग्रहणविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यसदिदं द्वैतं केन स्वमजमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति । उच्यते । अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितमत एवाजं ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसता ब्रह्मणाऽभिन्नं प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते"ऽग्न्युष्णवत् । "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्य तदिदं ब्रह्मज्ञेयमुष्णस्येवाग्निवदभिन्नम् । तेनाऽऽत्मस्वरूपेणाजेन ज्ञानेनाजं ज्ञेयमात्म-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सङ्कल्पो हि मनसो व्यावहारिकं रूपं, स च सङ्कल्प्याभावात् मनसो मानसविकल्पाभावात् स्फुरति च यत्तदात्मैवेति न विवेकदृष्ट्या मनो नामास्तीत्याह—**अमनस्तामिति** ॥ ३२ ॥

मनो ह्यात्मव्यञ्जकं तदभावे कथमात्मस्फुरणमित्याह—**यद्यसदिति** । पराभिप्रायेण ब्रह्म ज्ञेयमिति ज्ञानविशेषणम् । स्वाभिप्रायेण सम्भवमाह—**उष्णस्येवेति** । यथोष्णस्य गुणस्य गुणी वह्निर्न गोचरः तथा ज्ञानस्य गुणस्य न ब्रह्म ज्ञेयं सम्भवति तदधीनसिद्धित्वे गुणस्य प्राधान्यापातादित्यर्थः । कथं तर्हि घटत इत्याह—**अग्निवदभिन्नमिति**।

आनन्दगिरिटीका

व्यतिरेकं स्फोरयन्द्वितीयार्धं विभजते—**मनसो हीति** । समाधिस्वापयोर्द्वैतस्यानुपलम्भेऽपि नासत्त्वमित्याशङ्क्य 'मानाधीना मेयसिद्धिरि'त्यभिप्रेत्याऽऽह—**इत्यभावादिति** ॥ ३१ ॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति—**आत्मेति**। समाधिस्वापयोरननुभवेऽपि मनसः स्वरूपेण नित्यत्वान्नामनस्त्वमित्याक्षिपति—**कथमिति** । सङ्कल्पो हि मनसो व्यावहारिकं रूपम् । सङ्कल्पश्च सङ्कल्प्यापेक्षत्वात्तदभावे न भवति । सर्वमात्मैवेत्यवगमे च सङ्कल्प्याभावान्मनसो मनस्त्वं न वर्तते तथाऽपि स्फुरति चेदात्मैवेति न विवेकिदृष्ट्या मनो नामास्तीति श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—**उच्यत इति** । तस्यैव सत्यत्वे दृष्टान्तमाह—**मृत्तिकावदिति** । यथा घटशरावादिष्वसत्येषु मृत्तिकामात्रमनुस्यूतं सत्यमिष्यते तथैवानात्मस्वसत्येष्वात्ममात्रं सत्यमेष्टव्यम् । तत्सत्यमित्यवधारणादेवकारस्य दृष्टान्तनिविष्टस्य दार्ष्टान्तिकेऽनुषङ्गादित्यर्थः । उक्ते दृष्टान्ते प्रमाणमाह—**वाचारम्भणमिति** । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—**तस्येत्यादिना** । तेन तत्त्वज्ञानेनाऽऽत्मातिरिक्तार्थाभावे निश्चिते सङ्कल्पविषयाभावनिर्धारणया सङ्कल्पाभावे दृष्टान्तमाह—**दाह्येति** । यथाऽग्नेर्दाह्याभावे ज्वलनं न भवति तथा सङ्कल्प्याभावे सङ्कल्पो निरवकाशः स्यादित्यर्थः । सङ्कल्प्याभावे किं मनसो भवति तदाह—**यदेति** ॥ ३२ ॥

मनसश्चेन्मनस्त्वं व्यावर्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यञ्जकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—**अकल्पकमिति** । श्लोकव्यावर्त्यां शङ्कामाह—**यदीति** । मनोमुख्यस्य द्वैतस्यासत्त्वे व्यञ्जकाभावान्नाऽऽत्मबोधः सम्भवति "मनसैवानुद्रष्टव्यमि"ति श्रुतेः । मनसश्चासत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवाऽऽत्मनोऽवबोधसम्भवान्नातिरिक्ते मनस्यपेक्षेत्युत्तरमाह—**उच्यत इति** । ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति—**न हीति** । सत्यग्नौ तदात्मकमौष्ण्यं न परिलुप्यते तथेत्युत्तरमाह—**अग्न्युष्णवदिति** । "प्रज्ञानं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमादिपदम् । ज्ञेयाभिन्न-

१. अजेनाजं विबुध्यते आत्मनैवात्मा ज्ञायते । न चात्र कर्मकर्तृभावो विरुद्धः, आत्मनः स्वप्रकाशत्वात् । स्वप्रकाशत्वं च स्वात्मनि सर्वदा संशयादिराहित्यम्, स्वव्यवहारानुकूलचैतन्यरूपत्वमिति यावत् ।

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः । प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥३४॥

तत्त्वं स्वयमेव विबुध्यतेऽवगच्छति नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैकरसघनत्वान्न ज्ञानान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्मसत्यानुबोधेन सङ्कल्पमकुर्वद्बाह्यविषयाभावे निरिन्धनाग्निवत्प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम् । एवं च मनसो ह्यमनीभावे द्वैताभावश्चोक्तः । तस्यैवं निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचारो विशेषेण ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तस्थस्य मनसः प्रचारस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेषात्किं तत्र विज्ञेयमिति । अत्रोच्यते । नैवम् । यस्मात्सुषुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोग्रस्तस्यान्तर्लीनानेकानर्थप्रवृत्तिबीजवासनावतो मनसः आत्मसत्यानुबोधहुताशविप्लुष्टाविद्याद्यनर्थप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्तसर्वक्लेशरजसः स्वतन्त्रः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यथाऽग्निरुष्णस्वभावः तथाऽजं नित्यं ब्रह्मैव ज्ञानं "कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे"ति श्रुतेः । अनेनाजं नित्यमिति पदद्वयं व्याख्यातम् । अहमात्मा परं ब्रह्मेत्यभिज्ञाभिवदनव्यवहारोऽपि विदुषः स्वरूपज्ञानप्रयुक्त एवेत्याह—**तेनेति** ॥ ३३ ॥

मुमुक्षूणां ज्ञानफलं न स्वर्गवत् परोक्षं किन्तु तृप्तिवत्प्रत्यक्षं अतो ज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वाय निरुद्धस्य मनसः कीदृशं वर्तनं ज्ञातव्यमेतत् प्रासङ्गिकमाह—**निगृहीतस्येत्यादिना**—अन्तर्लीना गुप्ताः अनेकार्थप्रवृत्तीनां बीजभूतवासना विद्यन्ते यस्मिंस्तस्यात्मसत्यानुबोध एव हुताशोऽग्निस्तेन विप्लुष्टानि दग्धान्यविद्यादीनि अनर्थप्रवृत्तिबीजानि यस्य तस्येत्यर्थः । शान्तसर्वक्लेशमलस्य स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानलक्षण इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आनन्दगिरिटीका

मित्युक्तं स्फुटयति—**तस्यैवेति** । आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वान्नार्थान्तरापेक्षेत्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति—**नित्येति** ॥ ३३ ॥

मोक्षमाणस्य ज्ञानफलं स्वर्गवन्न परोक्षं किं तु तृप्तिवत्प्रत्यक्षम् । अतश्च प्रकृतज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वार्थं प्रसङ्गं प्रकरोति—**निगृहीतस्येति** । न तस्य विज्ञेयत्वं सषुप्ते प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**सुषुप्त इति** । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं वृत्तं कीतर्यति—**आत्मेति** । तस्य सत्यस्य प्रागुक्तेनानुबोधेन सम्यग्ज्ञानेन बाह्यस्य विषयस्य सङ्कल्प्यस्याभावे निरालम्बनस्य प्रचारासम्भवे च मनः सङ्कल्पमकुर्वत्प्रशान्तं निरुद्धं च प्रभवतीत्यन्वयः । निर्विषयं मनः शाम्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—**निरिन्धनेति** । निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तौ मनःस्पन्दितस्य द्वैतस्याभावमुक्तं स्मारयति—**एवं चेति** । एवं वृत्तमनूद्य पादत्रयस्यार्थमाह—**तस्येति** । एवं विषयाभावेनेति यावत् । आत्मसत्यानुबोधो विवेकशब्दार्थः । प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्प्रत्यक्षत्वं विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तम् । चतुर्थपादव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—**नन्विति** । निरुद्धस्यापि मनसः प्रचार इति सम्बन्धः । विशेषप्रत्ययाभावस्य निरोधे स्वापे च विशेषाभावादिति हेत्वर्थः । तत्र प्रचारे प्रसिद्धे सतीति यावत् । चतुर्थपादमुत्तरत्वेनावतारयति—**अत्रेति** । निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्येव प्रचारस्य सुज्ञानत्वान्न तत्र ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह—**नैवमिति** । विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषणं चित्तभ्रमं व्यावर्तयितुं तमोविशेषणम् । अन्तर्लीना गुप्ता अनेकानर्थफलानां प्रवृत्तीनां बीजभूता वासना यस्मिन्मनसि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषणम् । आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो व्याख्यातः स एव हुताशोऽग्निस्तेन विप्लुष्टान्यविद्यादीन्यनेकानर्थापर्यन्तप्रवृत्तीनां बीजानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं, प्रकर्षेण शान्तं सर्वक्लेशात्मकं रजो यस्येति तस्यैव विशेषणान्तरम् । स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः । यथोक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारविसदृशस्य दुर्ज्ञानत्वे स्थिते फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ ३४ ॥

[1]लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते । तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥३५॥
अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् । सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥३६॥

प्रचारभेदे हेतुमाह—लीयते सुषुप्तौ हि यस्मात् सर्वाभिरविद्यादिप्रत्ययबीजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं बीजभावमापद्यते तत्। विवेकविज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं सन्न लीयते तमोबीजभावं नाऽऽपद्यते तस्माद्युक्तः प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य च मनसः। यदा ग्राह्यग्राहकाविद्याकृतमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यतस्तदेव निर्भयम्। द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्याभावात्। शान्तमभयं ब्रह्म। यद्विद्वान्न बिभेति कुतश्चन। तदेव विशेष्यते ज्ञप्तिर्ज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकरसघनमित्यर्थः। समन्ततः समन्तात्सर्वतो व्योमवन्नैरन्तर्येण व्यापकमित्यर्थः॥ ३५॥

जन्मनिमित्ताभावात्सबाह्याभ्यन्तरमजम्। अविद्यानिमित्तं हि जन्म रज्जुसर्पवदित्यवोचाम। सा चाविद्याऽऽत्मसत्यानुबोधेन निरुद्धा। अतोऽजमत एवानिद्रम्। अविद्यालक्षणाऽनादिर्माया निद्रा। स्वापात्प्रबुद्धोऽद्वयस्वरूपेणाऽऽत्मनाऽतोऽस्वप्नम्। अप्रबोधकृते ह्यस्य नामरूपे प्रबोधाच्च ते रज्जुसर्पवद्विनष्टे इति न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते वा न केनचित्प्रकारेणेत्यनामकमरूपकं च तत्। "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिश्रुतेः। किं च सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा भारूपमग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात्। ग्रहणाग्रहणे हि रात्र्यहनी तमश्चाविद्यालक्षणं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

पुनः कीदृशं तन्निरुद्धमनसः स्वरूपमित्याह—**अजमनिद्रमिति**। सदा भावरूपत्वे हेतुमाह—**अग्रहणेति**। जीवो ह्युपाधिस्थोऽहंरूपग्रहणानुदयेऽभिभूतो भवति। कर्ताऽहमित्यन्यथाग्रहणोदये चाविर्भूतो भवति तदभावाद्बिम्बकल्पं ब्रह्मैव सदैव विभातमित्यर्थः। ननु श्रुत्याचार्योपदेशात्पूर्वं ब्रह्मग्रहणं नासीत्। इदानीं जातमिति प्रसिद्धेः ब्रह्मण्यपि ग्रहणाग्रहणे स्त इति तत्राह—**ग्रहणाग्रहणे**। रात्र्यहनी इव कल्पिते, यथा सवित्रपेक्षया न रात्र्यहनी स्तः। किन्तु

आनन्दगिरिटीका

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—**लीयते हीति**। समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति—**तदेवेति**। पूर्वार्धस्य तात्पर्यमाह—**प्रचारेति**। मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चेति वक्तव्यम्। यस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः। अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितारागादयो गृह्यन्ते। सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह लयप्रकारं कथयति—**तमोरूपमिति**। आपद्यत इति सम्बन्धः। जाड्यं रूपमवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यतो विशिनष्टि—**अविशेषेत्यादिना**। एवमाद्यं पादं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे—**तदिति**। पूर्वविभागविभजनेन फलितमाह—**तस्मादिति**। तदेव निर्भयं ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह—**यदेति**। समाहितं मनो ग्राह्यं ग्राहकमित्यविद्याकृतं यन्मलद्वयं तेन वर्जितं यदा तदेति सम्बन्धः। मनसो ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमित्याह—**इत्यत इति**। तत्र हेतुमतःशब्देन सूचितमाह—**द्वैतेति**। यदुपशान्तं ब्रह्माभयमित्युक्तं तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति—**यद्विद्वानिति**। ननु यथोक्तं ब्रह्म प्रकाशते न वा प्रकाशते। प्रकाशते चेदुपायापेक्षायामद्वैतव्याघातः। न चेत्प्रकाशते पुरुषार्थत्वासिद्धिरिति तत्राऽऽह—**तदेवेति**। तस्य ब्रह्मत्वसिद्धये परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति—**समन्तत इति**॥३५॥

प्रकृतमेव ब्रह्म प्रकारान्तरेण निरूपयति—**अजमित्यादिना**। न च तस्मिन्निरुपाधिके ब्रह्मणि ज्ञाते कर्तव्यशेषः सम्भवतीत्याह—**नेति**। अजत्वमुपपादयति—**जन्मेति**। किं तज्जन्मनिमित्तं यदभावादजत्वमुपपाद्यते तदाह—**अविद्येति**। कुतस्तर्हि तन्निवृत्त्याऽजत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह—**सा चेति**। निमित्तनिवृत्त्याऽजत्वसिद्धेर्युक्तमनिद्रत्वं निद्राशब्देनाविद्याभिलापादित्याह—**अत एवेति**। विशेषणान्तरं साधयति—**अविद्यालक्षणेति**। उत्तरविशेषणद्वयं विवृणोति—**अप्रबोधेति**। ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाणमाह—**यत इति**। विशेषणान्तरमाह—**किं चेति**। सदा भारूपत्वे हेतुमाह—**अग्रहणेति**। जीवे ह्युपाधिस्थेऽहंरूपग्रहणानुदये तिरोभावः। कर्ताऽहमित्यन्यथाग्रहणोदये

१. सुषुप्तस्य मनःप्रचारोऽन्य इत्युक्तम्। सुषुप्ते अविद्यायां मनसो लयः। समाधौ तु लय एव नास्ति मनसः। अपि तु निरोध एव। मनस्तदा निर्भयं ब्रह्मैव सम्पद्यते। केवलं ज्ञानालोक एव तदा प्रकाशते।

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः । सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥

सदाऽप्रभातत्वे कारणं तदभावान्नित्यचैतन्यभारूपत्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वं च तज्ज्ञस्वरूपं चेति [1]सर्वज्ञम् । नेह ब्रह्मण्येवंविध उपचरणमुपचारः कर्तव्यः यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण [2]समाधानाद्युपचारः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वाद्ब्रह्मणः कथञ्चन न कथञ्चिदपि कर्तव्यसम्भवोऽविद्यानाशे[3] इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह—अभिलप्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाक्करणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्माद्विगतः । वागत्रोपलक्षणार्था सर्वबाह्यकरणवर्जित इत्येतत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति चिन्ता बुद्धिस्तस्याः समुत्थितोऽन्तःकरणवर्जित इत्यर्थः । "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति श्रुतेः । "अक्षरात्परतः परः" ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

उदयास्तमयकल्पनया तथा ब्रह्मस्वभावपर्यालोचनया ग्रहणाग्रहणे न स्तः, किन्तूपाधिस्थताकल्पनयेत्यर्थः । इतश्च सदा विभातं निरुपाधिकं ब्रह्मेत्याह—**तमश्चेति** । एवं विदुषो निरुद्धस्य मनसः परब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्त्वा ये विदुषोऽपि समाध्यादि कर्तव्यमाहुः तान्व्यावर्तयति—**नेह ब्रह्मणीत्यादिना** । यावदविद्या हि समाध्यादि कर्तव्यं नाविद्यानाशे व्यतिरिक्तस्य मनसोऽभावात् यतो व्यावर्तनीयं तस्याप्यभावादविद्यालेशात् विलसदपि मनः आत्मप्रकाशरूपेणैव व्यवतिष्ठते । उक्तं हि—

यत्र यत्र गता दृष्टिः यत्र यत्र गतं मनः । तत्र तत्र शिवं शान्तं पश्यन्ते वेदपारगाः ॥
कायाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि । यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ इति ॥ ३६ ॥

विद्वानेव ब्रह्मेति पुँल्लिङ्गत्वेन निर्देशः, नास्ति लिङ्गं ब्रह्मणीति वाऽनियमेन प्रयुङ्क्ते सम्यगाधीयते निक्षिप्यते विद्ययाऽस्मिन् ब्रह्मणि जीव इति वा समाधिर्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

आनन्दगिरिटीका

चाऽऽविर्भावो भवति तदभावाद्ब्रह्मस्वरूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुत्याचार्योपदेशात्पूर्वं ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वं तद्ग्रहणमिति प्रसिद्धे ब्रह्मण्यपि ग्रहणाग्रहणे स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह—**ग्रहणेति** । यथा सवित्रपेक्षया रात्र्यहनी न स्तः किन्तूदयास्तमयकल्पनया कल्प्येते तथा ब्रह्मस्वभावालोचनया ग्रहणाग्रहणे न विद्यते किं तूपाधिद्वारा कल्प्येते । तेन ब्रह्मणः सदा भारूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । इतश्च निरुपाधिकं ब्रह्म सदाविभातमेषितव्यमित्याह—**तमश्चेति** । अप्रभातत्व इति च्छेदः । तदभावो ब्रह्मदृष्ट्या तमः सम्बन्धाभावः । उक्तमेव हेतूकृत्य विशेषणान्तरं विशदयति—**अत एवेति** । विदुषो निरुद्धमनसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तम् । ये तु विदुषोऽपि समाध्यादि कर्तव्यमाचक्षते तान्प्रत्याह—**नेहेति** । एवंविधत्वं निरुपाधिकत्वमुपचारः समाध्यादिः । निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो न कर्तव्यशेषोऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्योदाहरणेन साधयति—**यथेत्यादिना** । अन्येषामनात्मविदामिति यावत् । अविद्यादशायामेव सर्वो व्यवहारो विद्यादशायां चाविद्याया असत्त्वान्न कोऽपि व्यवहारः । बाधितानुवृत्त्या तु व्यवहाराभाससिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

विद्वानेव ब्रह्मेत्यङ्गीकृत्य प्रकृतं ब्रह्म पुँल्लिङ्गत्वेन निर्दिशति—**सर्वेति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**अनामेति** । अत्रेति प्रकृतपदोपादाने तर्हि सर्वकरणवर्जितत्वस्यात्रैव सिद्धत्वादुत्तरविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वबाह्येति** । बाह्यकरणसम्बन्धराहित्यवदन्तःकरणसम्बन्धराहित्यं दर्शयति—**तथेति** । उभयविधकरणसम्बन्धवैधुर्येणाऽऽत्मनः शुद्धत्वे प्रमाणमाह—**अप्राण इति** । कारणसम्बन्धराहित्यमाह—**अक्षरादिति** । तस्य परत्वं कार्यापेक्षया द्रष्टव्यम् ।

---

१. अत्र सर्वज्ञमित्यस्य सर्ववस्तुविषयकज्ञानवत् नार्थः । विदुषो विद्ययाऽविद्यातत्कार्ययोर्निरस्तत्वात् द्वैताभावात् । अतः सर्वश्चासौ ज्ञश्चेत्येवार्थः । सर्वो ब्रह्मव्यतिरेकेण सर्वस्याभावात् । ज्ञः ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः ।

२. समाधानादि—समाधिकर्तव्यता नास्त्यस्माकं सर्वदा भारूपब्रह्मप्रतिपत्तेः ।

३. अविद्यानाशे—नाशाय कर्तव्यं नास्ति अविद्याया नष्टत्वादित्यर्थः । अथवा अविद्याया नष्टत्वाद् व्यवहारे किमपि कर्तव्यं नास्तीत्यर्थः ।

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते । आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥३८॥
[1]अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥३९॥

यस्मात्सर्वविशेषवर्जितोऽतः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्योतिः सदैव ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण । समाधिः समाधिनिमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा समाधिः । अचलोऽविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥ ३७ ॥

यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचलोऽभय इत्युक्तमतो—न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणमुपादानं, नोत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तद्द्वयमिह ब्रह्मणि सम्भवति । विकारहेतोरन्यस्याभावान्निरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिन्ता न सम्भवति यत्रामनस्त्वात्कुतस्तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । यदैवाऽऽत्मसत्यानुबोधो जातस्तदैवाऽऽत्मसंस्थं विषयाभावादग्न्युष्णवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जितम् । समतां गतं परं साम्यमापन्नं भवति । यदादौ प्रतिज्ञातमतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतमितीदं तदुपपत्तितः शास्त्रतश्चोक्तमुपसंह्रियते । अजाति समतां गतमित्येतस्मादात्मसत्यानुबोधात्कार्पण्यविषयमन्यत् । "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः[2]" इति श्रुतेः । प्राप्यैतत्सर्वः कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

यद्यपीदमित्थं परमार्थतत्त्वम् । अस्पर्शयोगो नामायं सर्वसम्बन्धाख्यस्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

इदानीं विद्वद्दृष्ट्या विधिप्रतिषेधनिमित्ते लौकिके च हानोपादाने अपि न सम्भवत इत्याह—**ग्रहो न तत्रेत्यादिना** ॥ ३८ ॥

यदि परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलकमिदमद्वैतदर्शनं किमिति सर्वैर्नाऽऽद्रीयत इत्याशङ्क्याऽऽह—**अस्पर्शयोग**

आनन्दगिरिटीका

उक्तं हेतूकृत्य विशेषणान्तरं विशदयति—**यस्मादिति** । अस्मिन्परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निक्षिप्यते जीवस्तदुपाधिश्चेति । समाधिः परमात्मा । समाधिनिमित्तया प्रज्ञया तस्यावगम्यत्वाद्वा समाधित्वमवगन्तव्यम् । अत एवेत्युक्तं स्फुटयति—**विक्रियेति** ॥ ३७ ॥

प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्वैदिकयोर्वा लौकिकयोर्वा हानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह—**ग्रहो नेति** । मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोरवकाशो नास्तीत्याह—**चिन्तेति** । यथोक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह—**आत्मेति** । प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसंहरति—**अजातीति** । किमिति लौकिकौ वैदिकौ वा ग्रहोत्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राऽऽह—**यस्मादिति** । उक्तमेवार्थमुपपादयति—**यत्र हीति** । ब्रह्मणि विक्रियाभावे हेतुमाह—**विकारेति** । तस्य विक्रियाविषयत्वाभावेऽपि हेतुं कथयति—**निरवयवत्वाच्चेति** । विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह—**अत इति** । द्वितीयं पादमवतार्य व्याचष्टे—**चिन्तेत्यादिना** । तृतीयं पादं विभजते—**यदैवेति** । चतुर्थं पादं व्याकरोति—**अजातीति** । नन्विदं प्रकरणादावुक्तं किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राऽऽह—**यदादाविति** । ननु ग्रहो न तत्रेत्यादौ पूर्वत्र तत्त्वज्ञानमुक्तं न त्वकार्पण्यं तत्कथमकार्पण्यं वक्ष्यामीत्युपक्रान्तस्यात्रोपसंहारः सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानस्यैवाकार्पण्यरूपत्वादुक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह—**तस्मादिति** । तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यविषयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति—**यो वा इति** । तत्त्वज्ञानराहित्ये कृपणत्वमुक्त्वा तद्वत्त्वे फलितमाह—**प्राप्येति** ॥ ३८ ॥

परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलकं चेदद्वैतदर्शनं किमिति तर्हि सर्वैरेव नाऽऽद्रियते तत्राऽऽह—**अस्पर्शेति** । परमार्थतत्त्वं कर्मनिष्ठानां बहिर्मुखाणां दुर्दर्शनमित्यत्र हेतुमाह—**योगिन इति** । यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफलकमिति तदङ्गीकरोति—**यद्यपीति** । परमार्थतत्त्वं ब्रह्मेदं प्रत्यग्भूतम् । इत्थं प्रागुक्तपरिपाट्या कूटस्थसच्चिदा-

---

१. अस्पर्शयोगः स्पर्शः सम्बन्धः तद्रहितो योगः ब्रह्मणि एकीभाव "असङ्गो ह्ययं पुरुष" इत्युक्तेः ब्रह्मभावं प्राप्तस्य सर्वसम्बन्धाभावसिद्धिः । सर्वयोगिभिः द्वैतदर्शियोगिभिः । भयनिमित्तं द्वितीयवस्तु । तत्त्वज्ञाने सति तदभावात् अयं ज्ञानयोगो भयवर्जितः । द्वैतदर्शिनस्तु अहङ्कारस्यापि नाशात् आत्मनाशं मन्यन्ते ।

२. कृपणः पणक्रीतदासादिसदृशः सर्वदा इदं कर्तव्यं यजमानायेदं कर्तव्यमात्मने इति विचारपरो दुःखी ।

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् । दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥४०॥

स्मर्यते प्रसिद्धमुपनिषत्सु । दुःखेन दृश्यत इति दुर्दर्शः सर्वैर्योगिभिः, वेदान्तविहितविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिरात्मसत्यानुबोधायासलभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मात्सर्वभयवर्जितादप्यात्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति अभयेऽस्मिन्भयदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला अविवेकिन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेव मन इन्द्रियादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्मस्वरूपाणामभयं मोक्षाख्या चाक्षया शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथञ्चनेत्यवोचाम । ये त्वतोऽन्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्यदात्मव्यतिरिक्तमात्मसम्बन्धि पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानुबोधरहितानां मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां योगिनाम् । किं च दुःखक्षयोऽपि, न ह्यात्मसम्बन्धिनि मनसि प्रचलिते दुःखक्षयोऽस्त्यविवेकिनाम् । किं चाऽऽत्मप्रबोधोऽपि मनोनिग्रहायत्त एव । तथाऽक्षयाऽपि मोक्षाख्या शान्तिस्तेषां मनोनिग्रहायत्तैव ॥ ४० ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

इति । यद्यपीदमित्थं परमात्मतत्त्वं स्वरूपावस्थानं फलं प्राप्यते अद्वैतबोधात् तथापि मूढा न भजन्त इति शेषः । हेतुगर्भितं विशेषणं वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेन च स्पर्शो न भवत्यद्वैतानुभवोऽस्पर्शः, स एव योगो जीवस्य ब्रह्मभावेन योजनात् । अतो ये धर्माधर्मयोरभिनिविष्टा ये च भोगं कामयमानाः ब्रह्मभावं स्त्र्यादिभोगरहितं नेच्छन्ति ते नादरन्त्यद्वैतबोधमित्यर्थः । उपनिषत्सु "न कर्मणा लिप्यते पापकेने"त्यादिषु आत्मसत्यानुबोधे य आयासः श्रवणमननादिलक्षणस्तेन लभ्यत इत्यर्थः । योगिनः कर्मिणः श्रोत्रियाः ब्राह्मण्याद्यस्माकं यास्यतीति मन्वाना अलेपकवादात् त्रस्यन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवं तावदुत्तमबुद्धीनामद्वैतात्मदर्शनफलं मनोनिरोधमभिधाय मन्ददृष्टीनां मनोनिरोधायत्तमात्मदर्शनमाह—**मनसो निग्रहायत्तमित्यादिना** ॥ ४० ॥

आनन्दगिरिटीका

नन्दात्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात्प्राप्यते तथाऽपि मूढास्तन्निष्ठा न भवन्तीति शेषः । यस्य तत्त्वानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तमिदानीं विशिनष्टि—**अस्पर्शेति** । तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेन च स्पर्शो न भवत्यस्मादित्यद्वैतानुभवोऽस्पर्शः । स एव योगो जीवस्य ब्रह्मभावेन योजनादित्याह—**सर्वेति** । नामेतिनिपातस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह—**नामेत्यादिना** । उपनिषत्सु "न लिप्यते कर्मणा पापकेने"त्याद्यासु । दुःखं श्रवणमननादिलक्षणम् । योगिशब्दस्य ज्ञानिविषयत्वं व्यावर्तयति—**वेदान्तेति** । कैस्तर्हि यथोक्तस्यानुभवस्य लभ्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**आत्मेति** । उत्तरार्धं विभजते—**योगिन इति** । कर्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मण्याद्यस्माकं नङ्क्ष्यतीति मत्वा तत्त्वज्ञानाद्बिभ्यतीत्यर्थः । अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानवशाद्भयनिमित्तं पश्यन्तीत्याह—**सर्वेति** । भयदर्शित्वं विशदयति—**अभयेति** ॥३९॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनमद्वैतदृष्टिफलं च मनोनिरोधमुक्त्वा मन्ददृष्टीनां मनोनिरोधाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति—**मनस इति** । अभयमित्यशेषभयनिवृत्तिसाधनमात्मदर्शनमुच्यते । सर्वयोगिनां सर्वेषां योगिनां कर्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिशुद्धिमतामित्यर्थः । मनोनिरोधाधीनं प्रागुक्तमनूद्य तत्फलं कैवल्यं कथयति—**दुःखेति** । श्लोकस्य विषयं परिशिनष्टि—**येषामिति** । अभयं भयराहित्यमसंत्रासात्मकमित्यर्थः । उक्तलक्षणा शान्तिर्निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । विदुषां जीवन्मुक्तानां मुक्तेः सिद्धत्वान्न साधनापेक्षेत्याह—**नान्यायत्तेति** । तत्र वाक्योपक्रममनुकूलयति—**नेत्यादिना** । उत्तमेभ्यो ज्ञानवद्भ्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिकारिणोऽवतारयति—**ये त्विति** । योगिनः सुकृतानुष्ठायिनस्तदनुष्ठानादेव सन्मार्गगामिनस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथञ्चिदुपजातं चेदलं मनोनिग्रहेणेत्याशङ्क्याऽऽह—**तेषामिति** । अभयं तदेव तत्त्वज्ञानम् । दुःखनिवृत्तिरपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह—**किं चेति** । तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति—**न हीति** । इतश्च मनो निग्रहीतव्यमित्याह—**किं चेति** । अभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति—**आत्मेति** । इतश्च मनोनिग्रहोऽर्थवानित्याह—**तथेति** । तेषां साधकानां मुमुक्षूणामिति यावत् ॥ ४० ॥

[1]उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना । मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥४१॥
उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः । सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥४२॥
दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् । अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥४३॥

मनोनिग्रहोऽपि तेषामुदधेः कुशाग्रेणैकबिन्दुनोत्सेचनेन शोषणव्यवसायवद्व्यवसायवतामनवसन्नान्तःकरणानामनिर्वेदादपरिखेदतो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायः ? नेत्युच्यते । अपरिखिन्नव्यवसायवान्सन्वक्ष्यमाणेनोपायेन कामभोगविषयेषु विक्षिप्तं मनो निगृह्णीयान्निरुन्ध्यादात्मन्येवेत्यर्थः । किं च लीयतेऽस्मिन्निति सुषुप्तो लयस्तस्मिँल्लये च सुप्रसन्नमायासवर्जितमपीत्येतन्निगृह्णीयादित्यनुवर्तते । सुप्रसन्नं चेत्कस्मान्निगृह्यत इति । उच्यते । यस्माद्यथा कामोऽनर्थहेतुस्तथा लयोऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो निग्रहवल्लयादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात्कामनिमित्तो भोग इच्छाविषयस्तस्माद्विप्रसृतं मनो निवर्तयेद्वैराग्यभावनयेत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतच्छास्त्राचार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभावात् ॥ ४३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अक्ष्णो निमीलनेऽन्धकारं पश्यामः उन्मीलने घटादीनि न कदाचित् ब्रह्मेति मत्वा यदि उद्विजन्ते तदा मनोनिरोधोऽपि तेषां न सम्भवति । अनुद्विग्नचित्तानान्तु जन्मसहस्रैः सम्भाव्यत इत्याह—**अपरिखेदत इति** ॥ ४१ ॥

आनन्दगिरिटीका

कथं मुमुक्षूणां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्याऽऽह—**उत्सेक इति** । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतश्लोकनिविष्टाक्षराणि व्याचष्टे—**मनोनिग्रहोऽपीति** । तेषां व्यवसायवतामुद्योगभागिनामनुद्वेगवतामिति सम्बन्धः । चक्षुषो निमीलने तमो दृश्यते तस्य चोन्मीलने घटाद्येवोपलभ्यते न कदाचिदपि ब्रह्मेत्युद्वेगपरिवर्जनात्प्रागुदीरितानां मनोनिग्रहः सम्भवति तदाह—**अपरिखेदत इति** ॥ ४१ ॥

समाधिं कुर्वतस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धका लयविक्षेपसुखरागास्तेभ्यो मनसो वक्ष्यमाणोपायेन निग्रहं कुर्यात् । अन्यथा समाधिसाफल्यानुपपत्तेरित्याह—**उपायेनेति** । प्रागुक्तादुपायादेव मनोनिग्रहपरिग्रहे श्रवणादिविध्यानर्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते—**किमिति** । पूर्वोक्तोपायवतः श्रवणाद्यनुतिष्ठतो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्युत्तरमाह—**नेत्युच्यत इति** । तृतीयपादं व्याचष्टे—**किं चेति**। लीयते स्थानद्वयमिति शेषः । चतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—**सुप्रसन्नमित्यादिना** ॥ ४२ ॥

उपायेन निगृह्णीयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यरूपमुपदिशति—**दुःखमिति** । ज्ञानाभ्यासाख्यमुपायान्तरमुपन्यस्यति—**अजमिति** । अक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति—**कः स इति** । तत्र पूर्वार्धं व्याकरोति—**उच्यत इत्यादिना** । वैराग्यभावना तत्र तत्र द्वैतविषये दोषानुसन्धानेन वैतृष्ण्यभावना । तया कामभोगान्मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयार्धं ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति—**अजमित्यादिना** ॥ ४३ ॥

---

१. उत्सेक इति—अत्र जीवन्मुक्तिविवेके श्रीविद्यारण्यस्वामिपादाः सम्प्रदायसिद्धामाख्यायिकां वदन्ति । तथाहि–कस्यचित् पक्षिणोऽण्डानि तीरस्थानि उदधिः उत्सेकेनापजहार । तं च समुद्रं शोषयिष्यामीति प्रवृत्तः स पक्षी स्वमुखाग्रेणैकैकं जलबिन्दुं बहिः प्रक्षिपतिस्म । तदा बहुभिः बन्धुवर्गैर्वार्यमाणोऽप्यनुपरतः प्रत्युत तानपि सहकारिणो वव्रे । तांश्च पतनोत्पतनाभ्यां बहुधा क्लिश्यतस्सर्वानवलोक्य कृपालुर्नारदो गरुडं समीपे प्रेषयामास । ततो गरुडपक्षवातेन शुष्यन् समुद्रो भीतः तान्यण्डान्यानीय पक्षिणे ददौ । एवमखेदेन मनोनिरोधे परमधर्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णातीति ।

लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः। सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥
नाऽऽस्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्। निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥४५॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन लये सुषुप्ते लीनं सम्बोधयेन्मनः। आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत्। चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम्। विक्षिप्तं च कामभोगेषु शमयेत्पुनः। एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्सम्बोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि साम्यमापन्नमन्तरालावस्थं सकषायं रागबीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात्। ततोऽपि यत्नतः साम्यमापादयेत्। यदा तु समप्राप्तं भवति। समप्राप्त्यभिमुखीभवतीत्यर्थः। ततस्तन्न विचालयेद्विषयाभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधित्सतो योगिनो यत्सुखं जायते तन्नाऽऽस्वादयेत्। तत्र न रज्येतेत्यर्थः। कथं तर्हि ? निःसङ्गो निस्पृहः प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरिकल्पितं मृषैवेति विभावयेत्। ततोऽपि सुखरागान्निगृह्णीयादित्यर्थः। यदा पुनः सुखरागान्निवृत्तं निश्चलस्वभावं सन्निश्चरद्बहिर्निर्गच्छद्भवति चित्तं ततस्ततो नियम्योक्तोपायेनाऽऽत्मन्येवैकीकुर्यात्प्रयत्नतः। चित्स्वरूपसत्तामात्रमेवाऽऽपादयेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

समाधिं कुर्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रतिबन्धका लयविक्षेपकषायसुखरागाः। तत्र लयो निद्रा, विक्षेपो मनोरथः, कषायश्चित्तस्य ताटस्थ्यं, अन्तरालावसादनिरासाय सुखाभिलाषः आलस्यं, तेषामजं पूर्णं ब्रह्मैवास्मीति

आनन्दगिरिटीका

ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां लयाद्विक्षेपाच्च व्यावर्तितं मनो रागप्रतिबद्धं श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासप्रसूतसम्प्रज्ञातसमाधिनाऽसम्प्रज्ञातसमाधिपर्यन्तेन [योजयितुं] ततोऽपि प्रतिबन्धाद्व्यावर्तनीयमित्याह—**लय इति**। श्लोकाक्षराणि व्याकरोति-**एवमित्यादिना**। ज्ञानाभ्यासश्रवणाद्यावृत्तिर्विषयेषु क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं वैराग्यं, लयो निद्रा। सम्प्रबोधनमेवाभिनयति—**आत्मेति**। मनसि प्रकृते किमिति चित्तमुच्यते तत्राऽऽह—**चित्तमिति**। विक्षिप्तं विप्रसृतं शमयेद्व्यावर्तयेदिति यावत्। पुनरित्यत्र विवक्षितमर्थमाह—**एवमिति**। उभयतो व्यावर्तितं मनस्तर्हि निर्विशेषब्रह्मरूपतां गतमित्याशङ्क्याऽऽह—**नापीति**। अन्तरालावस्थमनसः स्वरूपं तृतीयपादावष्टम्भेन स्पष्टयति—**सकषायमिति**। रागस्य बीजत्वं पराचीनविषयप्रवृत्तिं प्रति प्रतिपत्तव्यम्। यथोक्तं मनो ज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—**ततोऽपीति**। अन्तरालावस्था पञ्चम्या परामृश्यते। लयावस्थादि दृष्टान्तयितुमपिशब्दः। यत्नतः सम्प्रज्ञातसमाधेरिति यावत्। साम्यमसम्प्रज्ञातसमाधिमित्यर्थः। चतुर्थपादस्यार्थमाह—**यदा त्विति**। **समाधिद्वयद्वारेण** समं निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मनस्तन्मात्रतया समाप्तं चेदप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-**समप्राप्तेति**। ततो निर्विशेषवस्तुप्राप्त्याभिमुख्यादनन्तरमित्यर्थः। किं तन्मनसश्चालनं यत्प्रतिषिध्यते तत्राऽऽह—**विषयेति** ॥४४॥

समाधित्सायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिलाषादपि मनो निरोद्धव्यमित्याह—**नाऽऽस्वादयेदिति**। **तत्रेति** समाध्यवस्थोच्यते। किं तु तस्यामवस्थायां सुखं यदुपलभ्यते तदज्ञानविजृम्भितं मिथ्यैवेति प्रज्ञया विवेकज्ञानेन निस्पृहः सन्भावयेदित्याह—**निस्सङ्ग इति**। किं च यच्चित्तं प्राचीनवैराग्याद्युपायेन निश्चलं प्रत्यगात्मप्रवणं प्रसाधितं तद्यदि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गन्तुमिच्छेत्तदा सम्प्रज्ञातसमाधेरसम्प्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात्प्रयत्नात्तदात्मन्येवैकीकृत्य तन्मात्रमापाद्य परिशुद्धपरिपूर्णब्रह्मात्मकः स्वयं तिष्ठेदित्याह—**निश्चरदिति**। प्रथमपादाक्षराणि योजयति—**समाधित्सत इति**। तस्य समाध्यवस्थायामिति शेषः। द्वितीयपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—**कथमित्यादिना**। निःस्पृहो यथोक्ते सुखेऽनुरागरहितः सन्नित्यर्थः। विवेकरूपा बुद्धिरागन्तुकस्य रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वमित्येवमात्मिका तया भावयेदिति सम्बन्धः। भावनाप्रकारमभिनयति—**यदित्यादिना**। प्रथमार्धस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थं निगमयति—**ततोऽपीति**। उत्तरार्धं विभजते—**यदेत्यादिना**। पूर्वोक्तसमाध्यनुरोधादात्मन्येव निश्चलस्वभावं सच्चित्तं यथोक्तं सुखरागनिमित्तं तदुपायरागनिमित्तं वा निश्चरद्भवतीति सम्बन्धः। तच्च चित्तं बाह्यविषयाभिमुख्यादुक्तोपायेन ज्ञानाभ्यासादिना व्यावर्त्याऽऽत्मन्येव परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयत्नतः सम्प्रज्ञातसमाधिवशादेकीकुर्यात्। असम्प्रज्ञातसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवाऽऽपादयेदित्यर्थः। तदेव स्पष्टयति—**चित्स्वरूपेति** ॥ ४५ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः । अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥४६॥
स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् । अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥४७॥
न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते । एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥४८॥

इति गौडपादीयकारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम्

यथोक्तोपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न लीयते न च पुनर्विषयेषु विक्षिप्यते, अनिङ्गनमचलं निवातप्रदीपकल्पम् । अनाभासं न केनचित्कल्पितेन विषयभावेनावभासत इति । यदैवंलक्षणं चित्तं तदा निष्पन्नं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं स्वस्थं स्वात्मनि स्थितम् । शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । सनिर्वाणं निर्वृत्तिर्निर्वाणं कैवल्यं सह निर्वाणेन वर्तते । तच्चाकथ्यं न शक्यते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारणविषयत्वात् । सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तद्योगिप्रत्यक्षमेव । न जातमित्यजं यथा विषयविषयम् । अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं स्वस्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥ ४७ ॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिर्मृल्लोहादिवत्सृष्टिरुपासना चोक्ता परमार्थस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थ-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सम्प्रज्ञातसमाधिरूपप्रत्ययप्रवाहकरणेन यत्र यत्र मनो धावति तत्र तत्र क्षयिष्णुत्वादिदोषानुसन्धानेन च क्रमेण क्षये कदा ब्रह्म सम्पन्नं चित्तं भवतीति तदाह—**यदा न लीयत इति** ॥ ४२-४३-४४-४५-४६ ॥

येन ब्रह्मरूपेणासम्प्रज्ञातसमाधौ चित्तं व्यवतिष्ठते तद्विशिनष्टि—**स्वस्थमित्यादिना** । आत्मसत्यानुबोधेन लक्ष्यते प्राप्यत इति तथोक्तम् । यथेक्षुक्षीरादिमाधुर्यं स्वप्रत्यक्षमेव तथा योगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्यैवात्यन्तासाधारणविषयत्वादकथ्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

पूर्वग्रन्थेषूक्तानां मनोनिरोधादीनामुपायानां व्यावहारिकमेव सत्यत्वं मन्दाधिकारिविषयत्वात् । अतो नोपायसत्यत्वेनाद्वैतविरोधः परमार्थसत्यं त्वजं सर्वमिति दर्शनस्यैवोत्तमाधिकारिविषयस्य तत्त्वावेदनं प्रामाण्यमित्याह—**न कश्चिदिति** ॥ ४८ ॥

इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते गौडपादीयटिप्पणेऽद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम्

आनन्दगिरिटीका

कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्ममात्रमापद्यते तत्राऽऽह—**यदेति** । त्रिविधप्रतिबन्धविधुरं विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते तदा ब्रह्म सम्पन्नं भवतीत्यर्थः । अक्षराणि व्याचष्टे—**यथोक्तेनेत्यादिना** । उपायो ज्ञानाभ्यासादिः । निगृहीतं विषयेभ्यो विमुखीकृतं न लीयते न निद्रापारवश्येन कारणात्मतां गतमित्यर्थः । अचलं रागादिवासनाशून्यमित्यर्थः । अचलत्वे दृष्टान्तः—**निवातेति** । किं तु ब्रह्माकारेणेत्येवंलक्षणं चित्तं यदा सम्पद्यते तदेति योजना । निष्पन्नं ब्रह्मेत्युक्तमेव स्फुटयति—**ब्रह्मस्वरूपेणेति** ॥ ४६ ॥

असम्प्रज्ञातसमाध्यवस्थायां येन रूपेण चित्तमभिनिष्पद्यते तद्ब्रह्मस्वरूपं विशिनष्टि—**स्वस्थमिति** । ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तमिति शेषः । तत्र विदुषां संमतिमुदाहरति—**सर्वज्ञमिति** । यथोक्तमित्यसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थरूपतामाह—**सुखमिति** । वैषयिकं सुखं व्यवच्छेत्तुं परमार्थेति विशेषणम् । किं तत्र ज्ञानेनेत्याशङ्क्याऽऽह—**आत्मेति** । तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमाह—**स्वात्मनीति** । सर्वस्य त्रिविधस्यानर्थस्योपशमेनोपलक्षितत्वादपि पुरुषार्थत्वसिद्धिरित्याह—**सर्वेति** । निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिर्निरवशेषानर्थोच्छित्तिश्चेत्येवंलक्षणं मोक्षमाचक्षते । तत्कथमिदं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—**सनिर्वाणमिति** । तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यभेदस्येव स्वानुभवमात्राधिगम्यत्वादवाच्यत्वमाह—**तच्चेति** । यदुक्तं परमार्थसुखमिति तदिदानीमुपपादयति—**सुखमिति** । तर्हि सर्वेषामेव तद्भूयादित्याशङ्क्याऽऽह—**योगीति** । ज्ञानस्याजातत्वे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—**यथेति** ॥ ४७ ॥

उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतहानिः । अन्यथा तदप्रमितिरित्याशङ्क्याऽऽह—**न कश्चिदिति** । तत्र हेतुमाह—**सम्भवोऽस्येति** । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं भूमिकां व्याकरोति—**सर्वोऽपीति** । व्यावहारिकसत्यत्व-

सत्येति । परमार्थसत्यं तु न कश्चिज्जायते जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽजस्यास्यैकस्याऽऽत्मनः सम्भवः कारणं न विद्यते नास्ति । यस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वेषूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं यस्मिन्सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणुमात्रमपि किंचिन्न जायत इति ॥४८॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीयागमशास्त्रभाष्येऽद्वैताख्यं तृतीयप्रकरणम्

आनन्दगिरिटीका

मेवोपायानां न परमार्थसत्यत्वमित्यङ्गीकृत्य पारमार्थिकसत्यस्य प्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्तेत्याह—**मृदिति** । यदुक्तं मनोनिग्रहादीनां परमार्थत्वेऽद्वैतहानिरिति तत्राऽऽह—**नेत्यादिना** । तेषामपरमार्थत्वे कथमद्वैतप्रतिपत्तिरित्यपि न, व्यावहारिकसत्यानामपि तत्प्रमितिहेतुत्वस्य प्रतिबिम्बवदुपपत्तेरिति भावः । उपायानां व्यावहारिकसत्यत्वेनैव पारमार्थिकं सत्यत्वं किं न स्यादिति तत्राऽऽह—**परमार्थेति** । तदेव स्पष्टयति—**कर्तेति** । स्वभावतोऽजत्वं हेतूकर्तव्यम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**अत इति** । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयति—**यस्मादिति** । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**पूर्वेष्विति** । पूर्वेषु ग्रन्थेष्विति शेषः । इतिशब्दोऽद्वैतप्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौडपादीयकारिकाभाष्यटीकायां अद्वैताख्यं तृतीयप्रकरणम्[१]

---

१. अयमत्र संग्रहः—"प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः" इति मोक्षार्थिना विज्ञेयत्वेन श्रुतिनिर्दिष्टे चतुर्थे पादे प्रपञ्चोपशमः इत्येशं वैतथ्यप्रकरणेन प्रसाध्य "अद्वैतमि"त्युक्ताद्वैतरूपत्वप्रदर्शनायाचार्यैरद्वैतप्रकरणमारब्धम् । 'द्विधेतं द्वीतमित्याहुस्तद्भावो द्वैतमुच्यते । तन्निषेधेन चाद्वैतं प्रत्यग्वस्त्वभिधीयते ॥" इति वार्तिककारोक्तरीत्या द्वैताभावोपलक्षितं ब्रह्मैवाद्वैतपदार्थः । अत्र न विद्यते द्वैतं यत्रेति बहुव्रीहिसमास आश्रितः । न द्वैतमद्वैतमिति विग्रहे तु केवलप्रपञ्चाभावो लभ्येत । स च शून्यवादानुकूलः । अत एव कोशे बुद्धनामसु "अद्वयवादो"ति बुद्धस्य नामान्तरमनुक्रम्यते । तदिदमद्वैतं युक्त्या श्रुत्या चात्र समर्थ्यते ।

यद्यपि प्रपञ्चमिथ्यात्वं वैतथ्यप्रकरणेन व्यवस्थापितमेव तथाप्यत्र द्वैतस्य केवलं मानसत्वं स्वप्नदृष्टान्तेन समर्थ्यते । अपि च जीवनानात्वं व्यवहारसिद्धं सुखादिवैचित्र्यं च विभिन्नजीवेषु कथमुपपादनीयमिति शङ्काऽत्र आकाशघटाकाशदृष्टान्तेन सम्यगुपपाद्यते । कर्मोपासनकाण्डयोर्वेदस्थयोर्मन्दाधिकारिविषयत्वेन सार्थक्यं च निर्णीयते । अद्वैतसाक्षात्कारे मार्गद्वयं श्रीमधुसूदनस्वामिभिः गीताविवरणे प्रतिपादितम् । एकः विचारमार्गेण प्रपञ्चाभावं ब्रह्मणि ज्ञात्वा जीवस्य तत्र योजनम् । अयमेवास्पर्शयोगः । न विद्यते वर्णाश्रमादिधर्मस्पर्शः पापादिमलं च यस्मिन् अद्वैतात्मज्ञाने सोऽस्पर्शः, स च ब्रह्मणा योजनात् योगः इति नाम्नैव स्फुटीकृतः । अपरश्च मार्गः ब्रह्मणि निर्विशेषे मनसः ऐकाग्र्यपरम्परया मनसो नाशस्तेन ब्रह्मात्मना संस्थितिरूपा जीवन्मुक्तिः । मार्गद्वयमप्यत्र विस्तरेण प्रत्यपादि श्रीगौडपादाचार्यैः । ध्यानयोगसाधनानि च विशेषतः प्रावर्णि । भारतीयदर्शनेष्वथवा जगत्यां यानि यानि दर्शनानि भूतभविष्यद्वर्तमानकालेषु सन्ति परिकल्पयिष्यमाणानि वा तेभ्यस्सर्वेभ्यो विशिष्टतममिदं वैदिकदर्शनं, "स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढं । परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते" । इति कारिकोक्तरीत्या वेदान्तदर्शनस्य स्वहस्तपादादिषु नरस्येव द्वैतदर्शनेषु न परकीयत्वबुद्धिः । येन दर्शनान्तरावलम्बिषु परकीयत्वबुद्धिस्तेषु द्वेषश्च प्रादुर्भवेत् । अतः सर्वैरेव द्वैतवादिभिः स्वस्वाभिमतोपास्यदेवतापार्थक्ये सत्यपि परमपुरुषार्थसाधनत्वेनाद्वैतदर्शनानुसरणं श्रेयसे भवेदिति दिक् । अत एव "कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने" इति । "अद्वैतवीथीपथिकैरुपास्याः स्वाराज्यसिंहासनबद्धदीक्षाः । शठेन केनापि वयं हठेन दासीकृतागोपवधूविटेन ॥" इति च वदन्तः श्रीमधुसूदनसरस्वत्यः, तथा "सर्वं सदाशिव सहस्व ममापराधं, स्वामिन्ननन्यशरणः शरणं गतोऽस्मि" इति वदन्तः श्रीमदप्पय्यदीक्षिताश्चाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धराः अस्मिन् भारते वर्षे विरेजुः ।

अथालातशान्त्याख्यं चतुर्थं प्रकरणम्

[1]ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् । ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥ १ ॥

ओङ्कारनिर्णयद्वारेणाऽऽगमतः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य बाह्यविषयभेदवैतथ्याच्च सिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षान्निर्धारितस्य "एतदुत्तमं सत्यमि"त्युपसंहारः कृतः अन्ते। तस्यैतस्याऽऽगमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैनाशिकाश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्रागद्वेषादिक्लेशास्पदं दर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितं क्लेशानास्पदत्वादात्मैकत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यद्वैतदर्शनस्तुतये । तदिह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतयाऽसम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शनसिद्धिरुपसंहर्तव्या[2]ऽऽवीतन्यायेनेत्यलातशान्तिरारभ्यते । तत्राद्वैतदर्शनसम्प्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपेणैव नमस्कारार्थोऽयमाद्यश्लोकः। आचार्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थेष्यते शास्त्रारम्भे। आकाशेनेषदसमाप्तमाकाशकल्पमाकाशतुल्य-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यदाश्रयाः प्रसिद्ध्यन्ति विवादा वादिनामिह । अविरुद्धः स्वयंसिद्धः सोऽहं संवित्स्वभावकः ॥

ग्रन्थारम्भेऽन्यार्थोऽप्योङ्कारोपदेशः स्वभावान्मङ्गलाय भवतीति नान्यन्मङ्गलमाचरितम् । अन्ते च परं देवं नमस्करिष्यति । सन्मङ्गलाश्च ग्रन्थाः प्रचारिणः प्रायेणेति मध्येऽपि देवताचार्यनमस्कारेण मङ्गलमाचरति **ज्ञानेनेति** ॥ १ ॥

आनन्दगिरिटीका

आद्यन्तमध्यमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्याऽऽदावोङ्कारोच्चारणवदन्ते परदेवताप्रणामवन्मध्येऽपि परदेवतारूपमुपदेष्टारं प्रणमति—**ज्ञानेनेति**। पूर्वोत्तरप्रकरणसम्बन्धसिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकरणत्रये वृत्तमर्थं क्रमादनुद्रवति—**ओङ्कारेति**। अद्वैत इत्यद्वैतोपलक्षितं तृतीयं प्रकरणमुच्यते। चतुर्थं प्रकरणमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुवदति—**तस्येति**। द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्ता गृह्यन्ते। वैनाशिका नैरात्म्यवादिनः। रागद्वेषादीत्यादिशब्देनातिरिक्तक्लेशोपादानम् । पक्षान्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—**क्लेशेति**। पातनिकामेवं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—**तदिहेति**। तदसम्यग्दर्शनत्वमिति सम्बन्धः। आवीतन्यायो व्यतिरेकन्यायः। यथा यत्कृतकं तदनित्यमित्यन्वयादनित्यत्वेऽवगतेऽपि यन्नानित्यं न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि व्यभिचारशङ्कानिरासित्वेन व्याप्तिनिश्चयार्थमिष्यते। तथा तर्कतः सम्भावितस्याऽऽगमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षभूतवादान्तरापाकरणप्रपञ्चमन्तरेण पाक्षिकासम्यक्त्वशङ्का स्यादद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन तत्सिद्धिरुपसंहर्तव्येत्यलातशान्तिदृष्टान्तोपलक्षितमारभ्यते प्रकरणमित्यर्थः। विशेषेण स्पष्टमितो वीतः स न भवतीत्यवीतः। अवीत एवाऽऽवीतः। तेन न्यायेन व्यतिरेकेणेति यावत्। प्रकरणस्य तात्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यमाह—**तत्रेति**। तत्र चतुर्थप्रकरणं सप्तम्या परामृश्यते। किमित्यद्वैतरूपेणाऽऽचार्यो नमस्क्रियते तत्राऽऽह—**आचार्येति**।

---

१. आकाशकल्पेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेन गगनोपमान् धर्मान् सम्बुद्धवान् गगनोपमाः धर्माः जीवाः ते ज्ञेयाः, तथा च सर्वजीवाभिन्नज्ञानरूपी नारायणः सर्वात्मेत्यर्थः।

२. आवीतन्यायः—सांख्यतत्त्वकौमुद्यामुक्तं **श्रीवाचस्पतिमिश्रैः** अनुमानं द्विविधं वीतमवीतं च, अन्वयमुखेन प्रवर्तमानं विधायकं वीतं व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम्। तत्रावीतं शेषवत्। शेषः परिशेषः स एव विषयः, यस्यानुमानज्ञानस्य तत् शेषवत्। तदुक्तं भाष्ये—प्रसक्तप्रतिनिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात् शिष्यमाणे सम्प्रत्ययः शेषः। अयं च व्यतिरेकी—यथा पटः तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्यादर्शनात् यत् यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरं कार्यं गृह्यते न चात्र पटे गुरुत्वान्तरं गृह्यते तन्तुगुरुत्वात् तस्मात्ततो न भिन्न इति। प्रकृते च यद्यत् दर्शनमन्योन्यविरुद्धं तदसम्यग्दर्शनम्। यत् सम्यग्दर्शनं तन्नान्यदर्शनेन विरुध्यते, वेदान्तदर्शनं च नान्येन विरुध्यते। "परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते।" यथा देहः स्वहस्तपादादिभिः इत्युक्तं प्राक्।

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः । अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

मेतत् । तेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञानेन, किम्, धर्मानात्मनः, किंविशिष्टान् ? गगनोपमान्गगनमुपमा येषां ते गगनोपमास्तानात्मनो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्विशेषणम्—ज्ञेयैर्धर्मैरात्मभिरभिन्नमग्न्युष्णवत्सवितृप्रकाशवच्च ज्ञानं तेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनोपमान्धर्मान्य सम्बुद्धः सम्बुद्धवानित्ययमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं वन्देऽभिवादये द्विपदां वरं द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं पुरुषोत्तममित्यभिप्रायः । उपदेष्टृनमस्कारमुखेन ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण प्रतिज्ञातं भवति ॥१॥

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये । स्पर्शनं स्पर्शः सम्बन्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाचिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव, वै नामेति ब्रह्मविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स च सर्वसत्त्वसुखो भवति । कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखरूपः, यथा तपः । अयं तु न तथा । किं तर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः । यथेह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयं तु सुखो हितश्च । नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किं चाविवादो विरुद्धवदनं विवादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः । कस्मात् ? यतोऽविरुद्धश्च य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः शास्त्रेण तं नमाम्यहं प्रणमामीत्यर्थः ॥ २ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

वृत्तानुवादपूर्वकं चतुर्थप्रकरणारम्भं सम्भवयति—**ओङ्कारेत्यादिना** । अवीतन्यायेन = व्यतिरेकन्यायेन, यथा यत्कृतकं तदनित्यमित्यन्वयबलादनित्यत्वावगमेऽपि यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति व्यतिरेक इष्यते तार्किकैः, व्यभिचारशङ्कानिरासेन व्याप्तिनिश्चयाय, तथा तर्कतस्सम्भावितस्यागमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षभूतवादान्तरापाकरणं यावन्न प्रपञ्चयते तावत् पाक्षिक्यसम्यक्त्वाशङ्काऽद्वयदर्शनस्य न व्यावर्तत इति तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शनसिद्धिरुपसंहर्तव्येत्यलातशान्तिदृष्टान्तोपलक्षितं प्रकरणमारभ्यत इत्यर्थः । आकाशस्य जडत्वाधिक्यात् स्वप्रकाशं ज्ञानमाकाशेनेषदसमाप्तमित्यर्थः । सर्वसत्त्वानां देहेन्द्रियलक्षणानां निरायाससुखहेतुत्वात् सुखयतीति सुखकर्तरि कृत्प्रत्ययोऽत एव पुँल्लिङ्गता न नपुंसकलिङ्गताऽनुभवसाधनस्य । दृष्टाह्लादहेतुः सुखं, परोक्षाह्लादहेतुर्हितः शरीरपातादूर्ध्वमपि परमानन्दाव्यभिचारादित्यर्थः । उक्तं हि—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ इति ।

अविरुद्धः आत्मप्रकाशत्वात् । न हि आत्मप्रकाशः कस्यापि विरुद्ध्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

आनन्दगिरिटीका

अभिप्रेतार्थः शास्त्रस्याविघ्नेन परिसमाप्तिस्तदर्थे विप्रतिपत्त्यादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य जडत्वाधिक्याज्ज्ञानं स्वप्रकाशमाकाशेनेषदसमाप्तं वक्तव्यम् । विभुत्वादावुपमा द्रष्टव्या । बहुवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायम् । तेषामपि चिन्मात्रत्वं विवक्षित्वोक्तम्—**ज्ञानस्यैवेति** । तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचष्टे । आचार्यो हि पुरा बदरिकाश्रमे नरनारायणाधिष्ठिते नारायण भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत । ततो भगवानतिप्रसन्नस्तस्मै विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुरुत्वं परमेश्वरस्येति भावः । ननु प्रकरणे प्रारभ्यमाणे प्रतिपाद्ये प्रमेये वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राऽऽह—**उपदेष्ट्विति** ॥ १ ॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगस्तुतये तन्नमस्कारं प्रस्तौति—**अस्पर्शेति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**अधुनेति** । तस्य च स्तुतिस्तत्साधनेषु प्रवृत्तावुपयुज्यते । सम्प्रत्यक्षराणि व्याकुर्वन्नस्पर्शयोगशब्दं व्याकरोति—**स्पर्शनमिति** । योगस्यान्यसम्बन्धप्रसङ्गाभावात्कथमस्पर्शत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**ब्रह्मेति** । निपातयोरर्थं कथयति—**वै नामेति** । सर्वेषां सत्त्वानां देहभृतां सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशेषणेन दर्शयति—**स चेति** । सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति—**भवतीति** । हितविशेषणस्य तात्पर्यमाह—**तथेह भवतीत्यादिना** । तस्य हितत्वे हेतुमाह—**नित्यमिति** । तस्यैव विशेषणान्तरमाह—**किं चेति** । तत्र हेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—**कस्मादिति** । आत्मप्रकाशत्वाद्ब्रह्मस्वभावस्याविरुद्धत्वम् । न हि कस्यचिदात्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः । यथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य सम्प्रदायागतत्वमाह—**य ईदृश इति** । तन्नमस्कारव्याजेन तस्य स्तुतिस्तदुपायेषु श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमत्र विवक्षितेत्याह—**तं नमामीति** ॥ २ ॥

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि । अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥
भूतं न जायते किंचिदभूतं नैव जायते । विवदन्तो द्वया ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥
ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् । विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥
अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः । अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥ ६ ॥
न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा । प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ ७ ॥

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि सांख्या न सर्वं एव द्वैतिनः । यस्मादभूतस्याविद्यमानस्यापरे वैशेषिकाः नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः प्राज्ञाभिमानिन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो ह्यन्योन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

तैरेवं विरुद्धवदनेनान्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं भवतीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किञ्चिद्विद्यमानत्वादेवाऽऽत्मवदित्येवं वदन्नसद्वादी सांख्यपक्षं प्रतिषेधति सज्जन्म । तथाऽभूतमविद्यमानमविद्यमानत्वान्नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन्सांख्योऽप्यसद्वादिपक्षमसज्जन्म प्रतिषेधति । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो द्वया द्वैतिनोऽप्येतेऽन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजातिमनुत्पत्तिमर्थात्ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं न तैः सार्धं विवदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन । यथा तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तमविवादं विवादरहितं परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निबोधत हे शिष्याः ! ॥ ५ ॥

सदसद्वादिनः सर्वेऽपीति । पुरस्तात्कृतभाष्यः श्लोकः ॥ ६ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अद्वैतदर्शनस्याविवादाय द्वैतिनां तावद्विवादमाह—**भूतस्येत्यादिना** ॥ ३-४-५ ॥

यत् द्वैतधीकः शिष्यो वाददूषणं द्वैतवादेषु पश्यति तदप्यस्माभिरनुज्ञायत इत्याह—**अजातस्यैवेति** ॥ ६ ॥

यच्चाब्रह्मवादिभिः परिणामिब्रह्मवादेषु दूषणमुच्यते तदप्यनुमतमित्याह—**न भवतीति** । मर्त्यत्वे उत्पत्तेः

आनन्दगिरिटीका

अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतिनां विवादं तावदुदाहरति—**भूतस्येति** । एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो जेतुमिच्छन्तीत्याह—**विवदन्त इति** । प्रश्नपूर्वकं श्लोकाक्षराणि योजयति—**कथमित्यादिना** । एवकारार्थे हेतुमाह—**यस्मादिति** । प्राज्ञाभिमानिनो जातिमिच्छन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः । चतुर्थपादं साध्याहारं व्याकरोति—**विवदन्त इति** ॥ ३ ॥

पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति—**भूतमित्यादिना** । श्लोकाक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति—**तैरिति** । तत्राऽऽद्यं पादमवतार्य व्याकरोति—**उच्यत इति** । द्वितीयपादं विभजते—**तथेति** । द्वितीयार्धं विभजते—**विवदन्त इत्यादिना** । सदसदतिरिक्तवस्त्वभावाद्वस्तुत उत्पत्तेरनुपपत्तिरित्याह—**अर्थादिति** ॥ ४ ॥

तर्हि प्रतिवादिभिरुक्तत्वादजातिरपि भवता प्रत्याख्येयेत्याशङ्क्याऽऽह—**ख्याप्यमानामिति** । प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे फलितमाह—**अविवादमिति** । अक्षराणि व्याचष्टे—**तैरित्यादिना** । अद्वैतवादिनो द्वैतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—**यथा त इति** । चतुर्थपादार्थमाह—**अत इति** ॥ ५ ॥

जातस्यैव जन्मन आनर्थक्यादनवस्थानाच्चाजातस्यैव पदार्थस्य जन्म सद्वादिनोऽसद्वादिनश्च सर्वेऽपि स्वीकुर्वन्तीति परपक्षमनुवदति—**अजातस्येति** । तत्र शिष्टाभीष्टदोषं प्रदर्श्याभ्यनुजानाति—**अजातो हीति** । के ते वादिनो यैरेवमिष्यते तत्राऽऽह—**सदसदिति** । अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वान्न पुनर्व्याख्यानसापेक्षाणीत्याह—**पुरस्तादिति** ॥ ६ ॥

परिणामिब्रह्मवादे यदब्रह्मवादिभिर्दूषणमुच्यते तदप्यनुज्ञातमेवेति मत्वाऽऽह—**न भवतीति** । अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपे स्थिते मर्त्यं भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च मर्त्यं कार्यं स्वरूपे स्थिते प्रलयावस्थायाममृतं ब्रह्म सम्पद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे तस्यैवाभावान्नान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—**प्रकृतेरिति** । किं च यस्य परिणामवादिनः

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् । कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥
सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या । प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥
जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः । जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥१०॥

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणामन्योन्यविरोधख्यापितानुपपत्त्यनुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥७-८॥

यस्माल्लौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह—सम्यक्सिद्धिः [1]संसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिः प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्कालयोरपि योगिनां न विपर्येति तथैव सा। तथा स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा यथाऽग्न्यादीनामुष्णप्रकाशादिलक्षणा, साऽपि न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे च। तथा सहजाऽऽत्मना सहैव जाता यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा। अन्याऽपि या काचिदकृता केनचिन्न कृता यथाऽपां निम्नदेशगमनादिलक्षणा। अन्याऽपि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा प्रकृतिरिति विज्ञेया लोके। मिथ्याकल्पितेषु लौकिकेष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति किमुताजस्वभावेषु परमार्थवस्तुष्वमृतत्वलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वादिभिः कल्प्यते कल्पनायां वा को दोष इत्याह—जरामरणनिर्मुक्ताः। जरामरणादिसर्वविक्रियावर्जिता इत्यर्थः। के। सर्वे धर्माः सर्वे आत्मान इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

पूर्वममृतं ब्रह्म तद्रूपे स्थिते न भवति मर्त्यं तद्रूपविरोधात्। तथा मर्त्यं कार्यं स्वरूपे स्थिते प्रलयकाले नामृतं ब्रह्म सम्पद्यते। नष्टे तु स्वरूपे तस्यैवाभावात्। अभावभूतस्याप्यभावरूपे स्थिते नष्टे वा नामृतत्वमित्याह—**प्रकृतेरिति** ॥ ७ ॥

किञ्च यस्य परिणामवादिनः स्वभावेनात्मनः परमात्माख्यो धर्मः कार्यभावापत्त्या मर्त्यतां गच्छति तस्य कृतकेन समुच्चयानुष्ठानेनामृतो मुक्तो जीवः कथं स्थास्यति निश्चलः कथमपि न स्थास्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यतीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—**यस्मादिति**। प्रासङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थं व्याख्याय प्रकृतेरन्यथात्वाभावे यत्फलति स्वसिद्धान्ते तत्किंपुनर्न्यायेनाऽऽह—**मिथ्याकल्पितेष्वपीति** ॥ ९ ॥

आनन्दगिरिटीका

स्वभावेनामृतः सन्परमात्माख्यो धर्मशब्दितो भावो मर्त्यतां कार्यभावापत्त्या गच्छति तस्य कृतकेन समुच्चयानुष्ठानेनामृतो जातो मुक्तो वक्तव्यः। स च कथं निश्चलः स्थातुं पारयति। यत्कृतकं तदनित्यमितिन्यायविरोधादित्याह—**स्वभावेनेति**। पुनरुक्तिमाशङ्क्य प्रत्यादिशति—**उक्तार्थानामिति** ॥ ७-८ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथयति—**सांसिद्धिकीति**। श्लोकाक्षराणि व्याकुर्वन्प्रकृतेरन्यथात्वाभावे हेतुमाह—**यस्मादिति**। तस्मादजाऽमृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति किमु वक्तव्यमिति योजना। कैमुतिकन्यायद्योतनार्थोऽपिशब्दः। विवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रश्नपूर्वकं विभजते—**काऽसावित्यादिना**। साङ्गयोगमनुष्ठाय परिसमापनं संसिद्धिः। सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तौ सामग्रीसम्पन्नानाम्। या काचित्स्वभावं न जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्यादिकेति शेषः। प्रासङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथात्वाभावे प्रागुक्ते स्वसिद्धान्ते यत्फलति तदिदानीं किंपुनर्न्यायेन कथयति—**मिथ्येति** ॥ ९ ॥

प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते—**जरेति**। आत्मानो हि सर्वविक्रियारहिताः स्वभावतो भवन्तीत्यर्थः। तेषामुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह—**जरामरणमिति**। सर्वविक्रियाशून्ये स्वात्मनि विक्रियाकल्पनायां तद्वासनया स्वभावहानिः स्यादित्यर्थः। श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुमाकाङ्क्षां दर्शयति—**किंविषयेति**।

---

१. संसिद्धिः प्रकृतिस्समे। स्वरूपं च स्वभावश्चेति त्रिकाण्डिवचनादेतेषां शब्दानां पर्यायत्वेऽपि पौनरुक्त्यपरिहाराय विशेषार्थकथनम्। सांख्याः कार्यकारणानन्यत्ववादिनः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यं कारणरूपेण सदिति वदन्ति।

[1]कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते । जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथं च तत् ॥११॥
[2]कारणाद्यद्यनन्यत्वं ततः कार्यमजं यदि । जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥१२॥

एवंस्वभावाः सन्तो धर्मा जरामरणमिच्छन्त इच्छन्त इवेच्छन्तो रज्ज्वामिव सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्च्यवन्ते स्वभावतश्चलन्तीत्यर्थः। तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावभावितत्वदोषेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

कथं सज्जातिवादिभिः सांख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह वैशेषिकः। कारणं मृद्वदुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै कार्यं; कारणमेव कार्याकारेण परिणमते यस्य वादिन इत्यर्थः। तस्याजमेव सत्प्रधानादिकारणं महदादिकार्यरूपेण जायत इत्यर्थः। महदाद्याकारेण चेज्जायमानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैः। विप्रतिषिद्धं चेदं जायतेऽजं चेति। नित्यं च तैरुच्यते प्रधानं; भिन्नं विदीर्णं स्फुटितमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः। न हि सावयवं घटादि एकदेशस्फुटनधर्मि नित्यं दृष्टं लोक इत्यर्थः। विदीर्णं च स्यादेकदेशेन, अजं नित्यं चेत्येतद्विप्रतिषिद्धं तैरभिधीयत इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह—कारणादजात्कार्यस्य यद्यनन्यत्वमिष्टं त्वया ततः कार्यमजमिति

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

प्रासङ्गिकमेव जीवानां प्रकृतिं निरूपयितुमुपक्रमते—**किं विषयेति**। किमाश्रयेत्यर्थः। प्रासङ्गिकं त्यक्त्वा पुनर्यत्साङ्ख्यपक्षे वैशेषिकेन दूषणमुच्यते तदभ्यनुज्ञानार्थमाह—**कारणमित्यादिना** ॥ १०–११ ॥

किञ्च, अभेदवादी पृष्टव्यः किं कारणाभिन्नं कार्यमुत कार्याभिन्नं कारणम्? आद्यं प्रत्याह—**कारणाद्यद्यनन्यत्वमिति**। अस्मिन्पक्षे कार्यमजं स्यादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदति—यदि जायमानाद्धि वै कार्यादनन्यत्वं कारणस्येति शेषः। दूषयति—कारणं ते कथं ध्रुवमिति योजना ॥ १२ ॥

आनन्दगिरिटीका

आश्रयविषयो विषयशब्दः। अप्रकृतं प्रकृतेराश्रयनिरूपणमित्याशङ्क्याऽऽह—**यस्या इति**। प्रश्नान्तरं प्रकरोति—**कल्पनायामिति**। तत्र पूर्वार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति—**आहेत्यादिना**। उत्तरार्धं विभजते—**एवंस्वभावा इति** ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकं परित्यज्य सांख्यपक्षे वैशेषिकादिभिरुच्यमानं दूषणमभ्यनुज्ञातमनुभाषते—**कारणमिति**। कारणस्य जायमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—**जायमानमिति**। सावयवत्वाच्च प्रधानस्य नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह—**भिन्नमिति**। श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**कथमिति**। तत्र प्रथमपादाक्षराणि योजयति—**कारणमित्यादिना**। तदेव स्पष्टयति—**कारणमेवेति**। द्वितीयपादं विभजते—**तस्येति**। प्रधानादीत्यादिशब्देन तदवयवाः सत्त्वादयो गृह्यन्ते। महदादीत्यादिशब्देनाहङ्कारादिग्रहणम्। तृतीयपादं व्याकरोति—**महदादीति**। विप्रतिषेधं विशदयति—**जायत इति**। चतुर्थपादार्थमाह—**नित्यं चेति**। विमतमनित्यं सावयवत्वाद्घटादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तं साधयति—**न हीति**। साङ्ख्यस्मृतिविरुद्धमनुमानमित्याशङ्क्याऽऽह—**विदीर्णं चेति** ॥ ११ ॥

किं च कार्यकारणयोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्यं? किं वा कार्याभिन्नं कारणमिति विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—**कारणादिति**। अतोऽस्मिन्पक्षे कार्यमजं स्यात्। तथाविधकारणाभिन्नत्वादिति दूषयति—**अत इति**। द्वितीयमनुवदति—**यदीति**। जायमानात्कार्यात्कारणमभिन्नं यदीति योजना। न तर्हि कारणं ध्रुवं भवितुमर्हति कार्याभिन्नत्वात्तस्य चाध्रुवत्वादिति दूषयति—**कारणमिति**। श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**उक्तस्येति**। कार्यकारणयोरभेदवादे विप्रतिषेधो दर्शितः। तस्यैव दृढीकरणार्थमयं श्लोक इत्यर्थः। पूर्वार्धक्षिरोत्थमर्थमाह—**कारणादिति**। प्राप्तेरनिष्ट-

१. सांख्यमतं दूषयति—कारणमिति। भिन्नमित्यस्यार्थमाह—विदीर्णमिति।

२. श्लोके यदीत्यनर्थकम् कारणाद्यद्यनन्यत्वमित्यत्र यदिशब्दश्रवणात्। कार्यमजं स्यादित्यर्थः जायमानात्कार्यात् 'अभिन्नं' इत्याध्याहृत्य कारणं कथं ध्रुवं भवेदिति योजनीयम्। **न हि कुक्कुटचा इति**। कार्यस्य कारणाभिन्नत्वमुत्पत्तिमत्त्वं च त्वया अङ्गीक्रियते, तच्चायुक्तम्, कारणाभेदे तद्वन्नित्यत्वापत्तिः, उत्पत्तिमत्त्वे च कारणाभेदो न वक्तव्यः, न हि उभयं स्वीकर्तुं शक्यं अर्धकुक्कुटीन्यायापत्तेरित्यर्थः।

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै । जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥१३॥
हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च । हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥१४॥

प्राप्तम् । इदं चान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्यमजं चेति तव । किं चान्यत्कार्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणमनन्यन्नित्यं ध्रुवं च ते कथं भवेत् । न हि कुक्कुटया एकदेशः पच्यत एकदेशः प्रसवाय कल्प्यते ॥ १२ ॥

किं चान्यत्, अजादनुत्पन्नाद्वस्तुनो जायते यस्य वादिनः कार्यं दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै, दृष्टान्ताभावेऽर्थादजान्न किञ्चिज्जायत इति सिद्धं भवतीत्यर्थः । यदा पुनर्जाताज्जायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः, तदप्यन्यस्माज्जातात्तदप्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्येत । अनवस्थानं स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

"यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्" इति परमार्थतो द्वैताभावः श्रुत्योक्तस्तमाश्रित्याऽऽह—हेतोर्धर्माधर्मादिरादिः कारणं देहादिसङ्घातः फलं येषां वादिनाम् । तथाऽऽदिः कारणम् । हेतुर्धर्माधर्मादिः । फलस्य च देहादिसङ्घातस्य । एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेनाऽऽदिमत्त्वं ब्रुवद्भिरेवं हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न हि नित्यस्य कूटस्थस्याऽऽत्मनो हेतुफलात्मता सम्भवति ॥ १४ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

किञ्च, सांख्येन अजातप्रधानाद्भिन्नं जायत इत्यत्र च नोभयसम्मतो दृष्टान्तोऽस्तीत्याह—**अजाद्वै जायते यस्येति** ॥ १३ ॥

एवं तावदन्योन्यपक्षप्रतिषेधेन यदजत्वं द्वैतिभिः ख्यापितं तदभ्यनुज्ञातं कः खलु अनुकूलमाचरेदिति न्यायेन । इदानीं श्रुत्यापि यद्द्वैतं निराकारि तदपि विद्वदनुभावानुसार्येवेत्यभ्यनुज्ञायत इत्याह—**यत्र त्वस्येति** । हेतोः फलस्य चानादिस्वभावः कथं तैरुपवर्ण्यते हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिः । अथात्मपरिणामत्वात् हेतुफलयोरुपादानरूपेणानादित्वं तत्राह—**न हीति** । निरंशस्य सकृत्परिणामे तत्रोपक्षयात् कार्यान्तरं न स्यादवशेषे च सांशत्वापातादनिर्मोक्षत्वादिप्रसङ्ग इति भावः ॥ १४ ॥

आनन्दगिरिटीका

पर्यवसायित्वमाह—**इदं चेति** । प्रधानस्याजत्वं जायमानत्वं च विप्रतिषिद्धमित्युक्तम् । ततोऽन्यदित्युक्तमेव व्यनक्ति—**कार्यमिति** । अभेदेऽपि मायावादे नैष दोषः कारणस्य कार्यादनन्यत्वानभ्युपगमात् । कार्यस्यैव कारणमात्रत्वाङ्गीकारादिति मत्वाऽऽह—**तवेति** । द्वितीयार्धं विभजते—**किं चान्यदिति** । अभेदवादेऽपि कार्यस्यानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति व्यवस्था किमिति न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति** ॥ १२ ॥

किं च यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजादभिन्नं कार्यं जायते महदादीत्यभ्युपगम्यते तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो वक्तव्यः, तदवष्टम्भेनैव तेनार्थव्यवस्थापनात् । न चात्रोभयसम्प्रतिपन्नो दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह—**अजादिति** । यद्यजान्नित्याद्वस्तुनो जायमानमभ्युपगन्तुं न शक्यते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युपगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—**जाताच्चेति** । सांख्यसमये दोषान्तरप्रदर्शनपरत्वं श्लोकस्य प्रतिजानीते—**किं चान्यदिति** । तत्र पूर्वार्धाक्षराणि योजयति—**अजादिति** । दृष्टान्ताभावेऽपि प्रमाणान्तरादर्थप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**दृष्टान्तेति** । परस्य खल्वनुमानाधीनमर्थपरिज्ञानम् । न च दृष्टान्ताभावेऽनुमानमवकल्पते तस्मान्न सांख्यसमयः सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीयार्धं व्याचष्टे—**यदा पुनरित्यादिना** ॥ १३ ॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन ख्यापितं वस्तुनोऽजन्यत्वमद्वैतवादिनाऽभ्यनुज्ञातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रौतं विद्वदनुभवानुसारित्वात्तेनाभ्यनुज्ञातमेवेत्याह—**हेतोरिति** । हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्तस्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं शक्यते । हेतुफलयोरादिमत्त्वस्य कण्ठोक्तत्वादतो हेतुफलात्मकं द्वैतमनिरूपितरूपमवस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**यत्र त्विति** । तमाश्रित्य कार्यकारणात्मकस्य द्वैतस्य दुर्निरूपत्वमाहेति योजना । हेतुफलयोरात्मपरिणामत्वादादिमत्त्वमुपादानरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मनो निरंशस्य कूटस्थस्य नित्यस्य परिणामानुपपत्तेर्मैवमित्याह—**न हीति** ॥ १४ ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च । तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥१५॥
सम्भवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया । युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ॥१६॥
फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति । अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥१७॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्यत इति । उच्यते । हेतुजन्यादेव फलाद्धेतोर्जन्माभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति यथा पुत्राज्जन्म पितुः ॥ १५ ॥

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्मन्यसे–सम्भवे हेतुफलयोरुत्पत्तौ क्रम एषितव्यस्त्वयाऽन्वेष्टव्यो हेतुः पूर्वं पश्चात्फलं चेति । इतश्च युगपत्सम्भवे यस्माद्धेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासम्बन्धः । यथा युगपत्सम्भवतोः सव्येतरगोविषाणयोः ॥ १६ ॥

कथमसम्बन्ध इत्याह—जन्यात्स्वतोऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानः सञ्शशविषाणादेरिवासतो न हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अलब्धात्मकोऽप्रसिद्धः सञ्शशविषाणादिकल्पस्तव कथं फलमुत्पादयिष्यति । न हीतरेतरापेक्षसिद्ध्योः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेन सम्बन्धः क्वचिद्दृष्टः, अन्यथा वेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

एवं तावत् हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिः इत्युपपाद्य तयोः कार्यकारणभावोऽपि न सम्भवतीत्याह—**हेतोरादिरिति ।** तत्त्वतो हेतुफलभावं निरूपयता हेतुर्लब्धसत्ताको निरूपणीयः । स च धर्माधर्माख्यो हेतुर्नात्ममात्राल्लब्धसत्ताकः कैवल्येऽपि प्रसङ्गात् । न च देहान् तस्याद्याप्यप्रसिद्धेः, नो खलु हेतुसद्भावे विप्रतिपन्नस्य सिद्धवत्फलोपादानेन उत्तरं युक्तम् । न चाद्वितीयं ब्रह्मातिरिक्तं वस्त्वपश्यतः फलं प्रसिद्धम् । असिद्धस्य च न हेतुत्वसम्भव इत्याह—**यथा पुत्रादिति** ॥ १५ ॥

विरोध इत्यसम्भवो न युक्तोऽभ्युपगन्तुं, सम्भवत्येव हेतुफलभाव इति चेन्मन्यसे तर्हि त्वया नियतपूर्वभावी हेतुर्नियतोत्तरभावि च फलं निरूपणीयमित्याह—**सम्भव इति** ॥ १६ ॥

ययोर्युगपद्भावस्तयोर्न कार्यकारणभावो यथा शृङ्गयोरिति व्याप्तिरुक्ता । साऽनुग्राहकतर्काभावे न प्रमाणमिति तार्किकरीतिमनुसृत्य तर्कमाह—**फलादुत्पद्यमान इति ।** युगपद्भावे हेतुफलयोरन्यतरस्यापि पूर्वक्षणेऽसत्ता इत्यसतोश्शशशृङ्गयोरिवान्योन्यापेक्षया जन्यजनकभावो नोपपद्यते शशशृङ्गादिष्वपि प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १७ ॥

आनन्दगिरिटीका

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं ब्रुवता तदात्मकस्य संसारस्यानादित्वं विप्रतिषिद्धमित्युपपादितम् । सम्प्रति कार्यकारणभावोऽपि तयोर्न सम्भवतीत्याह—**हेतोरित्यादिना ।** हेतुफलयोरन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगच्छद्भिरभ्युपगम्यते विरुद्धमित्येतत्प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—**कथमित्यादिना ।** ईदृशत्वमेव विशदयति—**यथेति** ॥ १५ ॥

प्रतीतितो हेतुफलयोरुत्पत्तेरुपगन्तव्यत्वान्न युक्तं तन्निराकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—**सम्भव इति ।** तयोरुदये प्रातीतिके नियतपूर्वभावी हेतुर्नियतोत्तरभावि फलमित्यभ्युपगमे हेतुमाह—**युगपदिति ।** यथोक्तो विरोधो हेतुफलभावस्यासम्भवः स न युक्तोऽभ्युपगन्तुं प्रतीतिविरोधादिति व्यावर्त्यां शङ्कामनुवदति—**यथेति ।** तत्रोत्तरत्वेन श्लोकाक्षराणि योजयति—**सम्भव इति ।** प्रतीत्या क्रमस्वीकारवदुपपत्तेश्चेत्याह—**इतश्चेति ।** तामेवोपपत्तिं स्फोरयति—**युगपदिति ।** ययोर्युगपत्सम्भवस्तयोर्न कार्यकारणत्वं यथा विषाणयोरिति व्याप्तेर्व्यक्तत्वात्क्रमस्याऽऽवश्यकतेत्यर्थः ॥१६॥

उक्तव्याप्तेरनुग्राहकं तर्कमुपन्यस्यति—**फलादिति ।** हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलत्वं ब्रुवतो मते हेत्वधीनतयाऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानो हेतुर्न ततो लब्धात्मको भवत्यलब्धात्मकश्चासत्त्वान्न फलमुत्पादयितुं शक्नोति । अतो हेतुफलभावस्यैवासिद्धिरित्यर्थः । हेतुफलयोरक्रमवतोर्न कार्यकारणभावेन सम्बन्धः सिध्यतीत्येतदाकाङ्क्षापूर्वकं साधयति—**कथमित्यादिना ।** स्वतो हेतुस्वरूपाज्जन्यं फलं तदधीनत्वेन लब्धात्मकं स्वतश्चालब्धात्मकम् । तत उत्पद्यमानः सन्नेष हेतुर्न प्रसिध्यति । न खलु शशविषाणादेरसतः सकाशात्किञ्चिल्लब्धात्मकमुपलभ्यते । हेतुश्चेदप्रसिद्धोऽलब्धात्मकोऽभ्युपगतः स तर्हि यथाविधोऽसद्रूपः सन्न फलमुत्पादयितुमुत्सहते । न हि सद्वादिमते फलमसतः सकाशादुपलब्धचरमित्यर्थः । तथाऽपि कथं हेतुफलयोरसम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति ।** अन्यथा

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः । कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥१८॥
अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः । एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥१९॥
बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः । न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥२०॥

असम्बन्धतादोषेणापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे यदि हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया कतरत्पूर्वनिष्पन्नं हेतुफलयोर्यस्य पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्यात्पूर्वसिद्धयपेक्षया तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिः अपरिज्ञानं तत्त्वाविवेको मूढतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं त्वयोक्तः क्रमो हेतोः फलस्य सिद्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरितीतरेतरानन्तर्यलक्षणस्तस्य कोपो विपर्यासोऽन्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेरजातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्यपक्षदोषं ब्रुवद्भिर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिरुक्तं शब्दमात्रमाश्रित्य [1]च्छलमिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्यथा।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

"पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा" इत्यादिश्रुतिबलात् धर्मादेः हेतुफलभाव इष्यते चेत्तदपि नासम्भावितार्था श्रुतिः प्रमाणमित्यवश्यं पूर्वापरीभावो वक्तव्य इत्याह—**यदि हेतोरिति** ॥ १८ ॥

अन्योन्याश्रयदोषात् तद्वक्तुं न शक्यते चेत्तदा अप्रतिभा निग्रहस्थानमित्याह—**अशक्तिरिति** । कथकाशक्तिसूचकं निग्रहस्थानमिति हि परिभाषन्ते तार्किकाः। प्रतिज्ञाहानिरपि भवतीत्याह—**क्रमकोप इति** । सर्वस्याजत्वं श्रुतिविद्वदनुभवसिद्धमपि गुप्तमासीदधुनाऽस्माकं द्वैतिनां कलकलेन प्रकटमभूत्, यथा केषाञ्चित् गुह्यं परस्परकोलाहलेन लोकस्य विदितं भवति तद्वदित्याह—**एवं हेत्विति** ॥ १९ ॥

अनवस्थाभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयत्वं प्रागुक्तं परिहर्तुं शङ्कते—**नन्वित्यादिना** । अद्वैतदर्शिनस्तत्त्वतो बीजा-

आनन्दगिरिटीका

वेत्याधाराधेयभावादिकथनं हेतुफलयोर्यौगपद्ये सत्यन्यतरस्यापि न पूर्वक्षणे सत्तेत्यसतोः शशविषाणयोरिवान्योन्याप्रामाण्यापेक्षया जन्यजनकत्वं नोपपद्यते शशविषाणादिष्वपि प्रसङ्गादित्युक्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवती"त्यादिश्रुतेर्धर्मादिषु हेतुफलभावमाशङ्क्य श्रुतेरसम्भावितार्थे प्रामाण्यायोगादवश्यं पौर्वापर्यं वक्तव्यमित्याह—**यदीति** । श्लोकाक्षराणि योजयति—**असम्बन्धतेत्यादिना** ॥ १८ ॥

हेतुफलयोरिदं पूर्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्पराश्रयात् । अतश्चेदं पूर्वनिष्पन्नमिति वक्तुमशक्यमित्याह—**अशक्तिरिति** । उत्तरावसरे चेदुत्तरापरिज्ञानं तर्हि कथकाशक्तिसूचकं तन्निग्रहस्थानमप्रतिभाभिधानीयमापततीत्यर्थः । किं च यदि क्रमस्य नियतपूर्वापरभावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणमुत्तरं कार्यमिति प्रतिज्ञा हीयेत । तथा च प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहान्तरमापद्येतेत्याह—**क्रमेति** । अन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन सतोऽसतश्च जन्मनी प्रत्याख्याते । क्रमाक्रमाभ्यामुत्पत्तेरनुपपत्तेरजातिरेवास्मदभिप्रेता वादिभिरादर्शिता भवतीत्युपसंहरति—**एवं हीति**। तत्राऽऽद्यं पादं व्याकरोति—**अथेत्यादिना** । क्रमपक्षे पूर्वनिष्पन्नमेतच्छब्देन परामृश्यते । द्वितीयपादं योजयति—**अथ वेत्यादिना** । द्वितीयार्धं विवृणोति—**एवमिति** ॥ १९ ॥

बीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**बीजेति**। दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वेऽपि साधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति** । श्लोकापोद्यं चोद्यमुद्भावयति—**नन्विति**। शब्दमात्रं विवक्षितार्थशून्यम् । शब्दमाश्रित्य च्छलप्रयोगमेवोदाहरति—**पुत्रादिति** । आदिशब्देन फलादुत्पद्यमानः

---

१. छलमिति—अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्, यथा नवकम्बलोऽयं देवदत्त इति नवीनकम्बलाभिप्रायेण केनचिदुक्ते अन्यस्तं दूषयति, कुतोऽस्य नवकम्बलाः सन्ति? अतिदरिद्रत्वादिति । एवमत्रापि धर्माधर्मवशात् शरीरोत्पत्तिः शरीरेण च धर्माधर्मौ सम्पाद्येते इत्युक्ते अन्योन्याश्रयो भवतोद्भावितः, स च न प्रसरति व्यक्तिभेदात् । अन्यौ धर्माधर्मौ शरीरोत्पादकौ अन्यौ च शरीरेणोत्पाद्याविति यथा बीजाङ्कुरौ अन्येभ्योऽङ्कुरेभ्यो बीजमुत्पद्यते अन्यांश्चाङ्कुराञ्जनयति ।

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् । जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥२१॥

विषाणवच्चासम्बन्ध इत्यादि । न ह्यस्माभिरसिद्धाद्धेतोः फलसिद्धिरसिद्धाद्वा फलाद्धेतुसिद्धिरभ्युपगता । किं तर्हि । बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रोच्यते—बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तो यः स साध्येन तुल्यो ममेत्यभिप्रायः । ननु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो बीजाङ्कुरयोरनादिः, न, पूर्वस्य पूर्वस्यापरवदादिमत्त्वाभ्युपगमात् । यथेदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो बीजादादिमान्बीजं चापरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमत् । एवं पूर्वः पूर्वोऽङ्कुरो बीजं च पूर्वं पूर्वमादिमदेवेति प्रत्येकं सर्वस्य बीजाङ्कुरजातस्याऽऽदिमत्त्वात्कस्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं हेतुफलानाम् । अथ बीजाङ्कुरसन्ततेरनादिमत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वानुपपत्तेः । न हि बीजाङ्कुरव्यतिरेकेण बीजाङ्कुरसन्ततिर्नामैकाऽभ्युपगम्यते हेतुफलसन्ततिर्वा तदनादित्ववादिभिः । तस्मात्सूक्तं हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यत इति । तथा चान्यदप्यनुपपत्तेर्न च्छलमित्यभिप्रायः । न च लोके साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धौ सिद्धिनिमित्तं प्रयुज्यते प्रमाणकुशलैरित्यर्थः । हेतुरिति दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमकत्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥ २० ॥

कथं बुद्धैरजातिः परिदीपितेत्याह—यदेतद्धेतुफलयोः पूर्वापरापरिज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकमवबोधक-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

ङ्कुरयोरपि कर्मकारणाभवोऽसिद्ध इत्युक्तं तत्र प्रत्यक्षसाधकमाह—**ननु प्रत्यक्ष इति** । न तावत् चाक्षुषमेकं ज्ञानं बीजस्य पूर्वभावित्वेऽङ्कुरस्य चोत्तरभावित्वे तयोः सम्बन्धे च व्याप्यवर्ति वर्तमानमात्रग्राहकत्वात्, नाप्यनेकं युगपत् भवति भावेऽपि परस्परवार्तानभिज्ञत्वात् नोभयावच्छिन्नसम्बन्धे मानं, संस्कारसहितमपि मनो न सम्बन्धे प्रत्यक्षं स्मृतिहेतुत्वात् सम्बन्धविषयकसंस्कारस्याप्यसिद्धेः । किञ्च, यथाऽङ्कुरस्य कार्यत्वात्कारणाकाङ्क्षा तथा बीजस्यापीति निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्न कुत्रापीति न प्रत्यक्षं मानमित्याह—**न पूर्वस्येति** । यच्चानादित्वं बीजाङ्कुरयोः जगन्नित्यत्ववादिभिर्वर्णितमनवस्थापरिहाराय तत्राह—**पूर्वस्येति** । तदसङ्गतमित्याह—**यथेदानीमिति** । प्रवाहरूपेणानादित्वमित्यपि न वाच्यम् । प्रवाहस्य वस्त्वतिरिक्तस्यानभ्युपगमात् अनुपलम्भाच्चेत्याह—**नैकत्वेति** । यच्चावाचि छलमिदं त्वयोक्तमिति तत्राह—**तथा चेति** । नवकम्बलयोऽयं माणवक इत्युक्ते संख्यार्थोपादानेन प्रतिषेधे भवेच्छलम् ।

आनन्दगिरिटीका

सन्न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गृह्यते । कार्यकारणभावो हेतुफलयोरित्यत्रानभिप्रेतमर्थं कथयति—**न हीति** । तत्रैव प्रश्नपूर्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति—**किं तर्हीति** । दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या परिहरति—**अत्रेति** । मायावादिमते क्वचिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्यासम्प्रतिपत्तेर्ममेत्युक्तम् । प्रत्यक्षावष्टम्भेन दृष्टान्तं साधयन्नाशङ्कते—**नन्विति** । किं बीजाङ्कुरव्यक्त्योरिदं कार्यकारणत्वमिष्यते किं वा बीजाङ्कुरसन्तानयोरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**न पूर्वस्येति** । तदेव प्रपञ्चयति—**यथेत्यादिना** । बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्चोक्तप्रकारेणानादित्वस्यान्योन्यकारणत्वस्य चानुपपत्तिरिति शेषः । कल्पान्तरमुत्थापयति—**अथेति** । बीजसन्ततेरङ्कुरसन्ततेश्चानादित्वमन्योन्यकारणत्वं चाविरुद्धं सिध्यति । बीजजातीयादङ्कुरजातीयमङ्कुरजातीयाद्बीजजातीयमुत्पद्यमानमुपलभ्यते । तथैव हेतुजातीयात्फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतुजातीयमविरुद्धमित्यर्थः । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च सन्ततेरेकस्या व्यक्तेर्व्यतिरेकेणासम्भवान्नैवमिति दूषयति—**नेत्यादिना** । तदेव प्रपञ्चयति—**न हीति** । तदनादित्ववादिभिस्तासु व्यक्तिषु मिथो हेतुत्वमनादित्वं तद्वदनशीलैरिति यावत् । अन्योन्याश्रयत्वादनवस्थानाद्वा हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलभावस्य वक्तुमशक्यत्वाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनुपपत्तिः सिद्धेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । दृष्टान्तस्यासम्प्रतिपन्नत्वे स्थिते कार्यकारणस्य क्वचिदपि सम्प्रतिपत्त्यभावात्पुत्राज्जन्म पितुर्यथेत्यादि न च्छलप्रयुक्तमिति फलितमाह—**तथा चेति** । एवं श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे—**न चेति** । किमिति हेतुशब्दस्य मुख्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोऽर्थो गृह्यते, प्रकरणसामर्थ्यादित्याह—**प्रकृतो हीति** । हेतुफलभावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहर्तुमितिशब्दः ॥ २० ॥

यत्पुनरन्योन्यपक्षं प्रतिक्षिपद्भिरजातिर्वस्तुतो ज्ञापिता परीक्षकैरित्युपक्षिप्तं तत्र कथमजातिर्वस्तुतो ज्ञापितेत्याशङ्क्याऽऽह—**पूर्वापरेति** । कार्यस्य गृह्यमाणत्वादजातिरसिद्धेत्याशङ्क्य कारणस्यापि तर्हि ग्राह्यत्वादितरेतराश्रयादजातिरभिव्यक्ता सिध्यतीत्याह—**जायमानादिति** । तत्र पूर्वार्धं प्रश्नद्वारा विवृणोति—**कथमित्यादिना** ।

स्वतो वा परतो वाऽपि न किंचिद्वस्तु जायते । सदसत्सदसद्वाऽपि न किंचिद्वस्तु जायते ॥२२॥

मित्यर्थः । जायमानो हि च धर्मो गृह्यते, कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते । अवश्यं हि जायमानस्य ग्रहीत्रा तज्जनकं ग्रहीतव्यम् । जन्यजनकयोः सम्बन्धस्यानपेतत्वात् । तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥ २१ ॥

इतश्च न जायते किञ्चित् । यज्जायमानं वस्तु स्वतः परत उभयतो वा सदसत्सदसद्वा न जायते न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म सम्भवति । न तावत्स्वयमेवापरिनिष्पन्नत्वात्स्वतः स्वरूपात्स्वयमेव जायते यथा घटस्तस्मादेव घटात् । नापि परतोऽन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः पटात्पटान्तरम् । तथा नोभयतः । विरोधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः पटो वा न जायते । ननु मृदो घटो जायते पितुश्च पुत्रः । सत्यम् । अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानाम् । तावेव शब्दप्रत्ययौ विवेकिभिः परीक्ष्येते किं सत्यमेव तावुत मृषेति यावता परीक्ष्यमाणे शब्दप्रत्ययविषयं वस्तु

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

नवः कम्बलोऽस्येत्यर्थान्तरसम्भवात् । प्रकृते तु हेतुफलशब्दयोरस्माकमर्थाप्रसिद्धेस्त्वदभिमतार्थसिद्धस्य चानुपपत्तेरन्यदप्यस्माभिरुक्तं न छलमित्यर्थः ॥ २०–२१ ॥

आद्यं दूषयति—**न तावत्स्वयमेवेति** । स्वसिद्धौ स्वसिद्धिः इत्यात्माश्रयत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**नापि परत इति** । अन्यत्वं चेज्जनकत्वे प्रयोजनकं सर्वं सर्वस्य जनकं स्यादित्यादिप्रसङ्गः । यत् यज्जनने शक्तं तत् जनकमिति चेत्—अहोऽस्य पाण्डित्यं यदयमसिद्धेन शक्तिविषयेणासिद्धं जनकं नियच्छति । न च प्रत्यक्षम्, शक्तेरनिन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव नानुमेयं, नार्थापत्तितोऽपि, भ्रमादप्युपपत्तेः । किञ्च, अन्यत्वं जन्यजनकयोः प्रसिद्धिबाधितं सुवर्णं कुण्डमित्याद्यभेदप्रसिद्धेः । न चासम्बन्धादत्यन्तभिन्नयोः, सम्बन्धवशेन सामानाधिकरण्यं दृष्टं धवलः प्रासाद इत्यादि भ्रमदृष्टेश्च । किञ्च, न सम्बन्धात् सामानाधिकरण्यं; प्रवृत्त्यैक्यात् सोऽयं देवदत्त इत्यादौ दृष्टं भिन्नशब्दप्रवृत्तिरपि कल्पितभेदात् तद्वदुपपद्यते । अन्यथा अन्योन्याश्रयादि ।

तृतीयं दूषयति—**नोभय इति** । भिन्नजातीयानां विरुद्धानामेककार्यारम्भकत्वविरोधादित्यर्थः । **सत्यमेवेति** । सत्यालम्बनावुत मृषार्थाविति परीक्षायां न सत्यालम्बत्वं पश्यन्ति ब्रह्मविदः । तत्र **हेतुर्यावतेति** । मृद्व्यतिरेकेण घटो नाम शब्दमात्रमेव तथा पिता भूतसङ्घातः पुत्रोऽपि तथैवेति शब्द एवातिरिच्यते पञ्चकद्वयाभावादित्यर्थः ।

आनन्दगिरिटीका

नियते पौर्वापर्ये निर्धारिते जातिः सिध्यति । तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयार्धं विभजते—**जायमानो हीति** । कार्यग्रहणे कारणं ग्रहीतव्यमिति कुतो नियम्यते तत्राऽऽह—**अवश्यं हीति** । कार्यकारणयोर्नियतसम्बन्धवतोरितरेतराश्रयाद्दुर्ग्रहत्वादजातिरेव वस्तुतो ज्ञापितेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । कार्यकारणयोर्दुर्ज्ञानत्वं तच्छब्देन परामृश्यते॥२१॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्वकं साधयति—**स्वतो वेत्यादिना** । कस्यचिदपि वस्तुनो जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—**इतश्चेति** । इतःशब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनूद्य षोढा विकल्पयति—**यज्जायमानमिति** । सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसम्भावनां सूचयति—**न तस्येति** । तत्राऽऽद्यं दूषयति—**न तावदिति** । स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वस्मादेव स्वरूपान्न तावज्जायते स्वयमेव स्वापेक्षामन्तरेण स्वकारणाधीनतया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—**नापीति** । न खल्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकम् । घटादपि पटोत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति वाच्यम् । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति—**तथेति** । विरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति—**यथेति** । न हि घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायमानो दृश्यते । तथा जायमानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुपपन्नमित्यर्थः । अन्यत्वे सत्यपि जन्यजनकभावस्य प्रत्यक्षत्वान्नासौ शक्यते प्रतिक्षेप्तुमिति शङ्कते—**नन्विति** । किं प्रत्यक्षानुसारिणौ शब्दप्रत्ययावविवेकिनामिष्येते किं वा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—**सत्यमिति** । द्वितीयं प्रत्याह—**तावेवेति** । मृषैवेति परीक्ष्यमाणे सतीति सम्बन्धः । तत्र जन्मशब्दधीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव वाचारम्भणश्रवणान्न परमार्थतो यावता विद्यते, तस्मादसत्यालम्बनत्व-

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः । आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥२३॥

घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत् "वाचारम्भणम्" इति श्रुतेः। सच्चेन्न जायते सत्त्वान्मृत्पित्रादिवत्। यद्यसत्तथाऽपि न जायतेऽसत्त्वादेव शशविषाणादिवत्। अथ सदसत्तथाऽपि न जायते विरुद्धस्यैकस्यासम्भवात्। अतो न किञ्चिद्वस्तु जायत इति सिद्धम्। [1]येषां पुनर्जनिरेव जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वं च वस्तुनः, ते दूरत एव न्यायापेताः। इदमित्थमित्यवधारणक्षणान्तरानवस्थानादननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

किं च हेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बलाद्धेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगतं स्यात्। तत्कथम्, अनादेरादि-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

चतुर्थं पराचष्टे—**सच्चेदिति**। अभिव्यक्तिरपि तथा सती चेत् सदा स्यादभिव्यक्त्यन्तराभ्युपगमे त्वनवस्था स्यादित्यर्थः। पञ्चमं प्रत्याचष्टे—**यद्यसदिति**। प्रागसज्जात इत्यपि संकेतमात्रम्, असतो जन्मसिद्धौ प्राग् विशेषणाज्जन्मापेक्षं सिद्ध्यति, तत्सिद्धौ च तस्य जन्म सिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयादिति। षष्ठं दूषयति—**अथ सदसदिति**। कार्त्स्न्येन सत्त्वे तथैव समाप्तत्वादसत्त्वं नोपपद्यते अंशयोश्च व्यवस्थितत्वान्नैकं द्व्यात्मकं सम्भवतीत्यर्थः। बौद्धपक्षेऽप्यधिकमाह—**येषां पुनरित्यादिना**। जनिस्तावत्क्रिया धात्वर्थत्वात्। सैव जायत इति कर्तृप्रत्ययेन निर्देशात् कारकं भवति। अन्यथा वस्तु जायते। जनिर्जायत इति गौरवात्। सैव जातिरूपेण क्रियाफलमिति एकस्मिन्नेव क्रियात्वं कारकत्वं फलत्वं च येषां मते समारोपितमभ्युपगम्यत इत्यर्थः। एतच्च क्षणिकत्वाधीनं, यतः क्रियां कुर्वाणं कारकमुच्यते तत्र हेतुतया पूर्वक्षणवर्तित्वमाश्रयतया क्रियाक्षणेऽप्यवस्थानमिति स्थायित्वं स्यात्, अतः समारोपसिद्धये क्षणिकत्वं च वस्तुनोऽभ्युपगम्यते यत् सत् तत्क्षणिकं यथा प्रदीपः सन्तश्चामी भावा इत्याद्यनुमानेनेत्यर्थः। इदमित्यभिज्ञाय इत्थमित्यवधारणक्षणान्तरेऽनवस्थानात्क्षणिकवादिनो जनिरेव जायत इत्यवधारणानुपपत्तिः। सर्वं क्षणिकमिति च सर्वानुवादेन क्षणिकत्वावधारणायोगादप्रसिद्धविशेषणः पक्षः व्याप्त्यनवधारणं दृष्टान्तासिद्धिश्चेत्यर्थः। सम्प्रति सन्ततेः सत्त्वेन सन्ततः सर्वोऽयं व्यवहार इति न वाच्यम्। अर्थक्रियाकारित्वेन सन्ततेः परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात्। किञ्च चैत्रानुभूते मैत्रस्य स्मृत्यदर्शनात् पूर्वोत्तरक्षणयोरत्यन्तविलक्षणत्वात् योऽहं रूपमन्वभूवं सोऽहं स्मरामीत्यनुभूते स्मृतिर्न स्याद्। अतो युक्त्यनुगृहीतप्रत्यभिज्ञाबाधितमनुमानमित्याह—**अनुभूतस्येति** ॥ २२ ॥

इतश्च न किञ्चित्तत्त्वतो जायत इत्याह—**हेतुर्न जायत इति**। सादेश्चेद्धेतोरुत्पत्तावभिहितैवानवस्था फलञ्चापि न जायते। अनादेर्हेतोरिति पूर्वेण सम्बन्धः। कदाचित्कत्वेन प्रसिद्धस्य धर्मादेः अनादित्वानङ्गीकरणात् अन्यथा

आनन्दगिरिटीका

मेव शब्दप्रत्यययोरेष्टव्यमिति योजना। चतुर्थं शिथिलयति—**सच्चेदिति**। पञ्चमं निराकरोति—**यदीति**। षष्ठं प्रत्यादिशति—**अथेत्यादिना**। षण्णां विकल्पानां निरासे फलितं निगमयति—**अतो नेति**। क्रियाकारकफलनानात्वपक्षे जन्मानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूद्य दूषयति—**येषां पुनरिति**। बौद्धानां न्यायावष्टम्भेन वस्तु व्यवस्थापयतां कुतो न्यायबाह्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**इदमिति**। इदमा वस्तु परामृष्टम्। इत्थमिति क्षणिकत्वं विवक्षितम्। एवमवधारणावच्छिन्ने क्षणे वस्त्ववच्छेदकक्षणातिरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानाभावान्न तस्मिन्ननुभवः सिध्यतीत्यर्थः। न च तस्मिन्ननुभूतेऽर्थे स्मृतिरुत्पद्यते। तथा च वस्तुनि प्रत्ययद्वयासिद्धौ व्यवहारासिद्धिरित्याह—**अननुभूतस्येति** ॥२२॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेत्वन्तरमाह—**हेतुर्नेति**। नानादेः फलाद्धेतुर्जायते। न हि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्म युक्तं सदा तज्जन्मप्रसङ्गादित्यर्थः। फलमपि न हेतोरनादेर्जायते दोषसाम्यादित्याह—**फलं चेति**। नापि स्वभावतो निमित्तमन्तरेण फलं हेतुर्वा जायते। तत्र हेतुमाह—**आदिरिति**। कारणरहितस्य जन्मानुपलब्धे-

१. **येषां पुनरिति**—विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानापेक्षया वस्त्वन्तराभावात् सर्वस्य क्षणिकविज्ञानरूपत्वात् क्रियैव कारकं उभयोर्विज्ञानरूपत्वात्। प्रथमक्षणे वस्तूत्पत्तिः द्वितीये च तस्य क्षणिकत्वावधारणं वक्तव्यं तच्च न सम्भवति, प्रथमक्षणस्थवस्तुनो द्वितीयेऽभावात्। तदभावे कस्य क्षणिकत्वमिति निर्णयसम्भवः।

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः। संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥२४॥

रहितात्फलाद्धेतुर्न जायते। न ह्यनुत्पन्नादनादेः फलाद्धेतोर्जन्मेष्यते त्वया। फलं चाऽऽदिरहितादनादेर्हेतोरजात्स्वभावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते। तस्मादनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगम्यते। यस्मादादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता जातिर्न विद्यते। कारणवत एव ह्यादिरभ्युपगम्यते नाकारणवतः ॥ २३ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति—प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वम्। निमित्तं कारणं विषय इत्येतत्सनिमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयतेत्येतत्प्रतिजानीमहे। न हि निर्विषया प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात्। तस्याः सनिमित्तत्वात्। अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य नाशतो नाशोऽभावः प्रसज्येतेत्यर्थः। न च प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्यक्षत्वात्। अतः प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् परेषां तन्त्रं परतन्त्रमित्यन्यशास्त्रं तस्य परतन्त्रस्य परतन्त्राश्रयबाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता मताऽभिप्रेता। न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रस्वरूपाया नीलपीतादिबाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभावभेदेनैव वैचित्र्यं सम्भवति। स्फटिकस्येव नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः। इतश्च

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

प्रसिद्धिविरोधादित्यर्थः। लोकायतिकमतापनुत्तय आह—**स्वभावत इति**। निर्निमित्तमेव फलं शरीरादि न जायत इति पूर्वेण सम्बन्धः तत्र प्रसिद्धं हेतुमाह—**आदिः** कारणं न विद्यते यस्य शशशृङ्गादेः तस्यादिरुत्पत्तिः न विद्यत इति हि प्रसिद्धम्। अतः कारणाभावे कार्याभावप्रसिद्धेः कार्यार्थिनां च विशिष्टदेशकालनिमित्तप्रतीक्षाप्रतीतेः न स्वभाववादोऽपि युक्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं जन्मासम्भवादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमुक्तं तत्र प्रत्यये वैचित्र्यान्यथानुपपत्या दुःखोपपदानुत्पत्त्या च जडस्यापि सद्भावं शङ्कते—**प्रज्ञप्तेरित्यादिना**। प्रकाशमात्रस्वभावत्वात्प्रज्ञप्तेः स्वतस्तावत् वैचित्र्यं न घटते। न चौपाधिकं नीलपीताद्युपाध्यभावे घटते इत्याह—**न हि प्रज्ञप्तेरिति**। द्वैतिनस्तव तार्किकत्वाभिमानात् त्वया

आनन्दगिरिटीका

रित्यर्थः। वस्तुनो वस्तुतो जन्माभावे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य सूचयति—**किं चेति**। हेत्वन्तरमेव दर्शयितुं प्रथमं प्रतिज्ञां करोति—**हेत्विति**। फलाद्धेतुर्जायते ततश्च फलमित्यभ्युपगमात्कथमजन्माभ्युपगतमिति पृच्छति—**कथमिति**। तत्राऽऽद्यपादाक्षरयोजनया परिहरति—**अनादेरिति**। तदेवोपपादयति—**न हीति**। फलं कार्यकरणसङ्घातः। हेतुर्धर्मादिः। फलं चापीति भागं विभजते—**फलं चेति**। अजाज्जायत इति नाभ्युपगम्यत इति सम्बन्धः। स्वभावत इति पदं योजयति—**स्वभावत एवेति**। फलितं निगमयति—**तस्मादिति**। न हेतुफलयोर्जन्मवतोरनादित्वमभ्युपगतुं शक्यम्। अभ्युपगमे च जन्मैव तयोराकस्मिकं स्यादित्यर्थः। स्वभाववादनिराकरणं प्रतिज्ञातमुत्तरार्धावष्टम्भेन प्रतिपादयति—**यस्मादिति** ॥ २३ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मायोगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तम्। इदानीं बाह्यार्थवादमुत्थापयति-**प्रज्ञप्तेरिति**। ज्ञानस्य निर्विषयत्वे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिं प्रमाणयति—**अन्यथेति**। अग्निदाहादिप्रयुक्तदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तेश्चास्ति बाह्यार्थ इत्याह—**संक्लेशस्येति**। परतन्त्रं परकीयं शास्त्रं तस्यास्तिता तद्विषयस्य बाह्यार्थस्य विद्यमानतेति यावत्। श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**उक्तस्यैवेति**। वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मेत्युक्तार्थस्तस्यैव दृढीकरणं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते तया पुनराक्षेपमुखेन बाह्यार्थवादिनां प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः। ब्रह्मस्वरूपभूतां प्रज्ञप्तिं प्रतिषेधति—**शब्दादीति**। साकारवादं व्युदस्यति—**स्वात्मेति**। प्रज्ञप्तेर्विषयनिरपेक्षत्वान्न स्वातिरिक्तविषयतेत्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति**। सनिमित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरणम्। तमेव हेतुं द्वितीयपादयोजनया विशदयति-**अन्यथेति**। प्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे—**न चेति**। प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्यानेन कथयति—**अत इति**। ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव बाह्यालम्बनं वैचित्र्यमन्तरेण स्वगतं वैचित्र्यं घटिष्यते तत्राऽऽह—**न हीति**। औपाधिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्यमित्याशङ्क्य बाह्यार्थातिरिक्तोपाध्यनधिगमान्नैवमित्याह—**स्फटिकस्येति**। तृतीयपादं हेत्वन्तरपरत्वेनावतारयति—**ततश्चेति**। तस्योपलब्धिमुपपादयति—**उपलभ्यते हीति**। तदुपलम्भेऽपि कुतो बाह्यार्थसिद्धि-

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् । निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥२५॥

परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता। संक्लेशनं संक्लेशो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते ह्यग्निदाहादिनिमित्तं दुःखं; यद्यग्न्यादि बाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात्ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु, अतस्तेन मन्यामहेऽस्ति बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे संक्लेशो युक्तः । अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

अत्रोच्यते—बाढमेवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्लेशोपलब्धियुक्तिदर्शनादिष्यते त्वया । स्थिरीभव तावत्त्वं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र । ब्रूहि किं तत इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञप्त्यालम्बनाभिमतस्य घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वं वैचित्र्याहेतुत्वमिष्यतेऽस्माभिः, कथं, भूतदर्शनात्परमार्थदर्शनादित्येतत् । नहि घटो यथाभूतमृद्रूपदर्शने सति तद्व्यतिरेकेणास्ति । यथाऽश्वान्महिषः, पटो वा तन्तुव्यतिरेकेण । तन्तवश्चांशुव्यतिरेकेणेत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शन आ शब्दप्रत्ययनिरोधान्नैव निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथ वाऽभूतदर्शनाद्बाह्यार्थस्यानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव सर्पादेरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । न

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

युक्तिदर्शनात् प्रज्ञप्तेः सविषयत्वमिष्यत इत्येतत्सत्यं, तर्हि अत्रैव स्थिरीभव प्रतीतिमात्रशरणो मा भूरित्याऽऽह—**स्वभावेति** । विचारदृष्टिमेवालम्ब्याहं वर्ते किं ततो दूषणं ब्रूहि इत्युक्ते सिद्धान्त्याह—**अत्रोच्यत इति** । चक्षुषान्तर्बहिर्वा निरीक्ष्यमाणे, त्वचा स्पृश्यमाने, जिह्वया आस्वाद्यमाने, घ्राणेन घ्रायमाणे च न मृद्व्यतिरिक्तं घटे तत्त्वमुपलभामहे । ततः तत्प्रत्ययस्तावन्न तत्त्वतः सालम्बनः तद्दृष्टान्तमादाय विमतः प्रत्ययस्तत्त्वतो न सालम्बनः प्रत्ययत्वात् सम्मतवदित्यनुमानमुज्जृम्भते ।

यद्यप्येतद्विज्ञानवाद्यभिमतं तथापि "कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे"त्यादिश्रुत्यनुसारादनुमतं ब्रह्मविदामपीति भूतदर्शनम् । यौक्तिकत्वदर्शनं व्याख्यायाधिष्ठानभूतानुभवादध्यस्तस्य जडस्यासत्त्वं व्याचष्टे—**अथवेति** ।

किञ्च, विमतोऽर्थ आलम्बनतया न स्वप्रत्ययजनकः भ्रान्तिविषयत्वात् रज्जुसर्पवदित्याऽऽह—**भ्रान्तीति** । हेत्वसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—**तदभाव इति**। ननु देहाद्यभिमानिनां तावत् चक्षुरादिभिर्बाह्योऽर्थो भाति । कथमद्वैतदर्शिनां

आनन्दगिरिटीका

रित्याशङ्क्याऽऽह—**यदीति** । उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य मा भूदिति चेन्न । स्वानुभवविरोधादित्याह—**उपलभ्यते त्विति** । विशिष्टदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तिसिद्धं फलमाह—**अत इति** । विज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थाभावेऽपि क्लेशोपलब्धिरविरुद्धेत्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति** । अन्यत्र दाहच्छेदादिव्यतिरिक्ते चन्दनपङ्कलेपादाविति यावत् ॥ २४ ॥

द्वाभ्यामर्थापत्तिभ्यां बाह्यार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादमुद्भावयति—**प्रज्ञप्तेरिति** । अस्तु का नाम वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह—**निमित्तस्येति** । मतान्तरे प्राप्ते तन्निराकरणमुच्यते विज्ञानवादिनेति श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**अत्रेति** । तत्र पूर्वार्धं विभजते—**बाढमित्यादिना** । द्वैतिनस्तव तर्कप्रधानत्वान्न प्रतीतिमात्रशरणता युक्तेति मत्वाऽऽह—**स्थिरीभवेति** । वस्तुनो बाह्यस्यार्थस्य तथात्वं प्रज्ञप्तिविषयत्वं तस्याभ्युपगमे कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येतस्मिन्नर्थे त्वं स्थिरीभवेति योजना। विचारदृष्टिमेवावष्टभ्याहं वर्ते किं ततो दूषणं ब्रूहीति पृच्छति—**ब्रूहीति** । तत्रोत्तरार्धं सिद्धान्ती व्याकुर्वन्नुत्तरमाह—**उच्यत इत्यादिना** । घटादेर्वैचित्र्याहेतुत्वे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—**कथमित्यादिना** । परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति—**न हीति** । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—**यथेति** । घटे दर्शितं न्यायं पटेऽपि दर्शयति—**पटो वेति** । तन्तुष्वपि न्यायसाम्यमुदाहरति—**तन्तव इति** । परमार्थदर्शनफलमुपसंहरति—**इत्येवमिति** । घटादीनां स्वकारणव्यतिरेकेणासतां न प्रत्ययवैचित्र्यहेतुत्वमतो घटादिप्रत्ययवत्प्रत्ययान्तराण्यपि प्रत्ययत्वाविशेषाद्वास्तवालम्बनवर्जितानि मन्तव्यानीत्यर्थः । भूतदर्शनं यौक्तिकं तत्त्वदर्शनं ततो निमित्तस्यानिमित्तत्वमिति व्याख्यातम् । इदानीमभूतदर्शनादिति पदच्छेदेन व्याख्यानान्तरमाह—**अथ वेति** । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादेरारोपितस्य दर्शनान्न तस्य वस्तुतो दर्शनं प्रत्यालम्बनत्वमिष्टम् । तथैवाधिष्ठानज्ञानापेक्षया परमार्थतो दर्शनाद्बाह्यस्यार्थस्य ज्ञानं प्रत्यालम्बनत्वं वास्तवमभ्युपगन्तुमशक्यमित्यर्थः । किं च विमतो बाह्यार्थो न तत्त्वतो ज्ञानं प्रत्यालम्बनं भ्रान्तिविषयत्वाद्रज्ज्वां सर्पादिवदित्याह—**भ्रान्तीति** । हेतुं साधयति—**तदभाव इति** । भ्रान्त्यभावे बाह्यार्थो न

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च । अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥२६॥
निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु । अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

हि सुषुप्तसमाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभाव आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते। न ह्युन्मत्तावगतं वस्त्वनुन्मत्तैरपि तथाभूतं गम्यते। एतेन द्वयदर्शनं संक्लेशोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता ॥ २५ ॥

यस्मान्नास्ति बाह्यं निमित्तमतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं बाह्यालम्बनविषयम्। नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत्। अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थवदेव बाह्यः शब्दाद्यर्थो यतः। उक्तहेतुत्वाच्च। नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पृथक्चित्तमेव हि घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥ २६ ॥

ननु विपर्यासस्तर्ह्यसति घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य। तथा च सत्यविपर्यासः क्वचिद्वक्तव्य इति। अत्रोच्यते। निमित्तं विषयमतीतानागतवर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न स्पृशेदेव। यदि हि क्वचित्संस्पृशेत्सोऽ-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

चाक्षुषादेः स्फुरणमात्रत्वं तत्राह—**न हीति**। तथाप्यर्थापत्योः किं दूषणमुक्तं भवति। तदाह—**एतेनेति**। तत्त्वदर्शिनां स्फुरणातिरिक्तवस्त्वनुलम्भप्रदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं दुःखोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता। अतोऽनुपपद्यमाना दर्शनादय एव अर्थापत्तिद्वयव्यवहाराङ्गमिति अन्यथाप्युपपत्तिरिति भावः ॥ २५ ॥

ज्ञानस्य सविषयत्वप्रसिद्धेः तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**चित्तमिति**। स्फुरणमिह चित्तशब्देनोपलक्ष्यते तन्न कुत्रापि सकर्मकं जानातेस्तु सकर्मकत्वं क्रियात्वकल्पनया द्रष्टव्यम्।

किञ्च, जागरितगतोऽर्थो न सन् अर्थत्वात् स्वप्नार्थवत्। अतोऽपि ज्ञानं न सविषयमित्याह—**अभूतो हीति**। उक्तहेतुत्वाच्चेति भ्रान्तविषयत्वाच्चेत्यर्थः। अर्थजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञानस्यार्थाभासजन्यत्वं भविष्यतीति न वाच्यमित्याह—**नापीति**। पूर्वसिद्ध एव हि जनकः प्रसिद्धः। न चाभासस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वमस्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

आनन्दगिरिटीका

भातीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति—**न हीति**। देहाभिमानवतो बाह्यार्थप्रतिभानध्रौव्याद्द्वैतदर्शिनोऽपि तत्प्रतिभानमप्रत्यूहं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह—**न ह्युन्मत्तेति**। बाह्यार्थसमर्थनार्थमुक्तमर्थापत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह—**एतेनेति**। तत्त्वदर्शिनां स्फुरणातिरिक्तवस्त्वनुपलम्भप्रदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं दुःखोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता। तेनानुपपद्यमानार्थापत्तिद्वयस्यानुत्थानम्। व्यवहारदृष्ट्या तु पूर्वभ्रमसमारोपितस्वप्नवदेव संवेदने वैचित्र्यं दुःखं च व्यवहाराङ्गमित्यन्यथाऽप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वप्रसिद्धेस्तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**चित्तमिति**। न हि स्फुरणं सकर्मकं तस्य सकर्मकत्वप्रसिद्ध्यभावात्। जानातेस्तेषु सकर्मकत्वं क्रियाफलत्वकल्पनया स्वीकृतमिति भावः। चित्तस्यार्थस्पर्शित्वाभावेऽपि तदाभासस्पर्शित्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**नार्थेति**। तत्र हेतुमाह—**अभूत इति**। प्रथमपादं व्याचष्टे—**यस्मादिति**। विमतं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति। द्वितीयं पादं विभजते—**नापीति**। न हि दृष्टान्ते तस्यार्थाभासस्पर्शित्वं तस्यैव तदात्मना भानादित्यर्थः। तृतीयपादं व्याकरोति—**अभूतो हीति**। विमतोऽर्थः सन्न भवत्यर्थत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानान्न ज्ञानस्याऽऽलम्बनमित्यर्थः। विमतोऽर्थः स्वविषयज्ञानजनको न भवति भ्रान्तिविषयत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्युक्तमनुमानं स्मारयति—**उक्तेति**। अर्थजन्यत्वाभावे विज्ञानस्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह—**नापीति** ॥ २६ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वाभावे तस्य तथात्वप्रथा भ्रान्तिर्भवेत्। भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रतियोगिनीत्यन्यथाख्यातिमाशङ्क्याऽऽह—**निमित्तमिति**। कालत्रयेऽपि ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थस्पर्शित्वाभावे तद्वासनाभावात्तज्जन्या नान्यथाख्यातिः सिध्यति। भ्रान्तिस्तु विधान्तरेणापि भविष्यतीत्याह—**अनिमित्त इति**। श्लोकव्यावर्त्यमाशङ्कां दर्शयति—**नन्विति**। यदि घटादिर्बाह्योऽर्थो न गृह्यते तर्हि तस्मिन्नसत्येव तदाभासता ज्ञानस्य विपर्यासः। अतस्मिंस्तद्बुद्धेस्तथात्वात्। विपर्यासे च स्वीकृते क्वचिदप्यविपर्यासो वक्तव्यः, भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वस्यान्यथाख्यातिवादिभिरिष्टत्वादित्यर्थः। तत्र पूर्वार्धयोजनया परिहरति—**अत्रेति**। उक्तमेवार्थमुत्तरार्धयोजनया साधयति—**यदीति**। अभ्रान्तेरभावादसम्भवं

[1]तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते । तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥२८॥

विपर्यासः परमार्थत इत्यतस्तदपेक्षयाऽसति घटे घटाद्याभासता विपर्यासः स्यान्न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थसंस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथञ्चिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव हि स्वभावश्चित्तस्य । यदुतासति निमित्ते घटादौ तद्वदवभासनम् ॥ २७ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं बाह्यार्थवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय तदिदमुच्यते—तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितमस्माभिरपि भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि चित्तस्य जायमानावभासताऽसत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायतेऽतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिकत्वदुःखित्वशून्यत्वानात्मत्वादि च, तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं द्रष्टुमशक्यं पश्यन्तः खे वै पश्यन्ति ते पदं पक्ष्यादीनाम् । अत इतरेभ्योऽपि द्वैतिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्य-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

क्वचित्सत एव अन्यत्र असत्त्वेऽपि दोषात्ख्यातिरन्यथाख्यातिरिष्टा नात्र सम्भवतीति चेत् न, क्वचिदपि ज्ञानस्य सविषयत्वादर्शनात्। कथं तर्हि घटाद्याकारनिर्भासनं तत्राह—**अयमेव हीति**। अन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं स्वभावशब्देन विवक्षितमविद्येति केचित् ॥ २७ ॥

वृत्तानुवादपूर्वकं श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**प्रज्ञप्तेरित्यादिना**। घटस्फुरणं मे जातमित्यादिसंविज्जन्म न सत्यं दृश्यत्वान्नीलादिवदित्याह—**असत्येव हि जन्मनीति** । क्षणिकत्वं स्थायित्वविरोधिस्वरूपत्वं दुःखक्लेशाः, शून्यं सुषुप्तादौ विच्छित्तिः, अनात्मत्वमसातत्यगमनं, असर्वगतत्वमादिशब्दादत्यन्तविलक्षणत्वमन्योन्यसादृश्यञ्च गृह्यते तानि ये पश्यन्ति ते वै पश्यन्ति खे पदमित्यन्वयः। तत्र हेतुः—**तेनैव चित्तेनेति** । स्वस्कन्धाधिरोहकल्पायाः स्ववृत्तेरशक्यत्वात्तद्दृश्यतां विना तद्धर्मावगत्यसम्भवाच्चेत्यर्थः । पश्यन्त एवेति अविपरिलुप्तदृक्स्वभावतां सूचयति । सर्वाभावसिद्धिर्हि दृग्बलात् भवति दृशः पुनरभावः कथं सिध्यतीति भावः ॥ २८ ॥

आनन्दगिरिटीका

भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह—**अयमेवेति** । स्वभावशब्देनाविद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्विकेति नियमः । सविषयाणां भ्रमाणामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

बाह्यार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञानवादमिदानीमपवदति—**तस्मादिति** । प्रतिक्षणं विज्ञानस्य जन्म दृश्यते विज्ञानवादिभिरित्याशङ्क्याऽऽह—**तस्येति** । वृत्तसङ्कीर्तनपूर्वकं श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**प्रज्ञप्तेरिति** । तच्च बाह्यार्थवादिनो बाह्योऽर्थो विज्ञानवदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तं तत्पुनराचार्येण भवत्वेवमित्यनुज्ञातम्, बाह्यार्थवाददूषणस्य स्वमतेऽपि संमतत्वादित्याह—**बाह्यार्थ इति** । बाह्यार्थवाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह—**तदेवेति** । असत्येव घटादौ घटाद्याभासत्वं विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवादनिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः । सम्प्रति विज्ञानवाददूषणमवतारयति—**तदिदमिति** । तस्मादित्यादि व्याचष्टे—**यस्मादिति** । भूतदर्शनाद्घटादेर्मृदादिमात्रं भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि विज्ञप्तिमात्रं तत्त्वं तस्य शास्त्रतो दर्शनादिति यावत् । द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विभजते—**यथेति** । विमतं विज्ञानजन्म न तात्त्विकं दृश्यत्वान्नीलपीतादिवदित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—**अत इति** । तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्मायोगाद्ये तस्य तात्त्विकं जन्म पश्यन्ति ते पक्ष्यादीनां खेऽपि पदं पश्यन्तीत्यन्वयः । अनात्मत्वादीत्यादिशब्देनान्योन्यविलक्षणत्वमन्योन्यसादृश्यं च गृह्यते । तत्र हेतुं सूचयति—**तेनैवेति** । स्ववृत्तेरनुपपत्तेस्तद्दृश्यतामन्तरेण च तद्धर्मदृश्यताऽसम्भवादित्यर्थः । विज्ञानवादे फलितं विशेषं दर्शयति—**अत इति** । शून्यवादिनं प्रति विशेषं कथयति—**येऽपीति** । पश्यन्त एवेत्यविलुप्तदृग्रूपता द्योत्यते । दृग्बलादेव सर्वाभावः सिध्यति । दृगभावस्तु कथं सिध्येत् । न च तावद्दृगेव तदभावं साधयेत् । तयोरेककालत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

1. तस्मान्न जायते चित्तम्—विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं (२५), चित्तं न संस्पृशत्यर्थं (२६) निमित्तं न सदा चित्तं (२७) इति श्लोकत्रयमित्युक्तं बौद्धग्रन्थेष्वन्वेषणीयम् ।

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः । प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥२९॥
अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति । अनन्तता चाऽऽदिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

वादिनः पश्यन्त एव सर्वशून्यतां स्वदर्शनस्यापि शून्यतां प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनाऽपि जिघृक्षन्ति ॥ २८ ॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धम् । यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं [1]यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः परिकल्प्यते तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तस्य ततस्तस्मादजातरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

अयं चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष उच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसारस्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्तितः सिद्धिं नोपयास्यति । न ह्यनादिः सन्नन्तवान्कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । बीजाङ्कुरसम्बन्धनैरन्तर्यविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकवस्त्वभावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि [2]विज्ञानप्राप्तिकालप्रभवस्य मोक्षस्याऽऽदिमतो न भविष्यति । घटादिष्वदर्शनात् । घटादिविनाशवदवस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रतिज्ञाहानिः असत्त्वादेव शशविषाणस्येवाऽऽदिमत्त्वाभावश्च ॥ ३० ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यदि क्षणिकत्वं शून्यत्वं वा न सम्भवति किं तर्हि सम्भवतीति तत्राह—**अजातमिति** ॥ २९ ॥

इतश्चाजं सर्वमित्ययमेव परमार्थ इत्याह—**अनादेरिति** । **अतीतकोटिरहितस्येति** । पूर्वं नासीदित्यवच्छेदरहितस्येत्यर्थः । सन्ताने व्यभिचारमाशङ्क्य दूषयति—**बीजाङ्कुरेति** । भावत्वादिविशेष्यांशः तत्र न वर्तत इत्यर्थः । किञ्च, मोक्षो नानन्तकः आदिमत्वात् घटादिवदिति प्रसङ्गान्तरमाह—**तथानन्तताऽपीति**। यथा घटादिध्वंसः कृतकोऽपि नित्यः तथा बन्धध्वंसः कृतकोऽपि नित्यो भविष्यतीति अनैकान्तिकत्वमाह—**घटादीति** । परिहरति—**तथा चेति** ।

आनन्दगिरिटीका

किं च सर्वशून्यतां वदन्तः शून्यतादर्शनस्य च शून्यतां वदन्ति । तथा च स्वपक्षासिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—**स्वदर्शनस्येति** । **ततोऽपीति** । विज्ञानवादिभ्योऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यदि विज्ञानस्य बाह्यालम्बनत्वं क्षणिकत्वं शून्यत्वं च न सम्भवति किं तर्हि तत्त्वमेकरूपं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**अजातमिति** । तस्याश्च प्रकृतेरन्यथात्वं पुरस्तादेव निरस्तमित्याह—**प्रकृतेरिति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**उक्तैरिति** । कूटस्थमद्वितीयं ब्रह्मेति यत्पूर्वत्र प्रतिज्ञातं तज्जन्मनो दुर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धम् । तस्यैव सिद्धस्यार्थस्य फलमुपसंहर्तुमेष श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्धं योजयति—**अजातमिति** । यदि चित्तं स्फुरणमजातमभीष्टं तर्हि तद्ब्रह्मैव तस्य कौटस्थ्यैकस्वाभाव्यात्तत्पुनर्वस्तुतो न जातमेव मायया जन्मवदिति कल्प्यते चेत्तस्याजातिरेवाजातत्वात्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः । द्वितीयार्धं योजयति—**अजातरूपाया इति**। तस्याश्चेदन्यथात्वं स्वरूपहानिरापतेदित्यर्थः ॥२९॥

कूटस्थं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—**अनादेरिति** । विमतः संसारो नान्तवाननादिभावत्वादात्मवदित्यर्थः । किं च मोक्षोऽनन्तो न, भावत्वे सत्यादिमत्त्वाद्घटवदित्याह—**अनन्तेति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**अयं चेति** । तत्र पूर्वार्धं व्याकरोति—**अनादेरिति** । अतीतकोटिरहितस्य पूर्वं नाऽऽसीदित्यवच्छेदवर्जितस्येत्यर्थः । योऽनादिभावः सोऽन्तवान्नेति व्याप्तिरात्मनि व्यक्तेत्याह—**न हीति** । बीजाङ्कुरयोर्हेतुफलभावेन सम्बन्धस्तस्य नैरन्तर्यं सन्तानस्तस्यानादिभावत्वेऽपि विच्छेदस्यान्तस्य दृष्टत्वादनैकान्तिकतेति शङ्कते—**बीजेति** । भावत्वविशेष्यांशस्य तत्रावर्तनान्न व्यभिचारशङ्केति दूषयति—**नैकेति** । द्वितीयार्धं व्याचष्टे—**तथेति** । यत्राऽऽदिमत्त्वं तत्र नानन्तत्वमिति व्याप्तिभूमिमाह—**घटादिष्विति**। यथा कृतकोऽपि घटादिध्वंसो नित्यस्तथा बन्धध्वंसोऽपि भविष्यतीत्यनैकान्तिकत्वमाशङ्कते—**घटादीति** । मोक्षस्याभावत्वे सति परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भज्येतेति दूषयति—**तथा चेति** । किं च प्रागसतः सत्तासमवायरूपं कार्यत्वं तदपि मोक्षस्यासत्त्वे न सिध्यतीत्याह—**असत्त्वादेवेति** ॥ ३० ॥

---

१. चित्तस्यैव स्फुरणरूपत्वं तवेष्टं चेत् तत् ब्रह्मैव तस्य भेदः जन्म च न स्तः ।

२. तत्त्वज्ञानकालेत्यर्थः ।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥३१॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते । तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥३२॥

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात् । संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥३३॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानौ श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रसङ्गेन पठितौ ॥ ३१-३२ ॥

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः प्रपञ्च्यत एतैः श्लोकैः ॥ ३३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अभावत्वे सति मोक्षस्य परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञाया हानिः स्यात् । प्रध्वंसोऽस्तीति सत्त्वसमारोपेण यथोच्यते तथा मोक्षोऽस्तीति सत्त्वसमारोपेणोच्यत इत्यर्थः । किञ्च, असतः सत्तासमवायादिलक्षणं कार्यत्वमभिमतं तार्किकाणां, तदपि मोक्षस्यासत्त्वे न स्यादित्याह—**असत्त्वादेवेति** । कादाचित्कत्वं प्रध्वंसस्य कार्यत्वमित्यपि वाङ्मात्रं कालसम्बन्धस्य भवनस्य चासम्भवादिति ॥ ३० ॥

भवतु तर्हि मोक्षस्याद्यन्तवत्त्वं ततः को दोष इत्याशङ्क्याऽऽह—आदावन्ते च यन्नास्त्यूषरोदकादि वर्तमानेऽपि तत्तथा नास्त्येवेति सम्मतं तथा वितथैरूषरोदकादिभिः सदृशा आद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यात्वेन समा मोक्षादयः अवितथा इव मूढैर्लक्षिताः स्युरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु—ऊषरोदकादिना स्नानपानादिप्रयोजनं न निष्पद्यते मोक्षस्वर्गपशुपुत्रादिषु सुखादिप्राप्तिः प्रयोजनं दृश्यते । अतो न वैतथ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—सप्रयोजनता तेषां मोक्षादीनां स्वप्ने विप्रतिपद्यते व्यभिचरति । जागरिते हि मुक्तोऽहं पुत्रवानहमिति मत्वा हृष्टो नरके पतितं विनष्टपुत्रञ्चात्मानं स्वप्ने पश्यन् शोचति । अतो नात्यन्तिकं सप्रयोजनत्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

किञ्च, येन येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिष्टं स सर्वोऽपि जागरिते तुल्यः । तस्मादप्यजं संविन्मात्रं तत्त्वमिति दर्शयितुमुपक्रमते—**सर्वे धर्मा इत्यादिना** । कायस्यान्तर्निदर्शनात् यदि स्वप्ने मिथ्यात्वं तर्हि विराट्कायस्यान्तर्दर्शनात् सर्वे जाग्रद्धर्मा अपि मृषेत्यर्थः । यद्युचितदेशवैधुर्यात् स्वप्नस्य मिथ्यात्वं तर्हि संवृते निश्छिद्रेऽस्मिन् ब्रह्मणि प्रदेशवत्प्रदेशान्तरविधुरेऽखण्डे भूतानां विद्यमानानां दर्शनं कुतः स्यात् ? न कुतोऽपि अनवकाशत्वात् ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आनन्दगिरिटीका

अस्तु तर्हि मोक्षस्याऽऽद्यन्तवत्त्वं तत्राऽऽह—**आदाविति** । यदित्यूषरोदकादि गृह्यते । तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । वितथैस्तैरेव मरीच्युदकादिभिः । सादृश्यमाद्यन्तवत्त्वम् । विमता मोक्षादयो न परमार्थसन्तो भवितुमर्हन्त्याद्यन्तवत्त्वान्मरीच्युदकादिवदित्यर्थः । कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वप्रथेत्याशङ्क्याऽऽह—**अवितथा इति** । लक्षिता मूढैरविचारकैरिति शेषः । ऊषरोदकादीनां स्नानपानादिप्रयोजनानुपलम्भान्मोक्षस्वर्गादीनां तु सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिलम्भान्न मोक्षादिवैतथ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**सप्रयोजनतेति** । तेषां मोक्षादीनामिति यावत् । पुनरुक्तिशङ्कां वारयति—**वैतथ्य इति** ॥ ३१-३२ ॥

किं च येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिष्टं तस्य जागरितेऽपि तुल्यत्वाज्जन्मादिरहितं संविन्मात्रं तत्त्वमेष्टव्यमिति विवक्षित्वाऽऽह—**सर्व इति** । यदि देहान्तर्दर्शनान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्येष्टं तर्हि वैराजदेहे सर्वस्य जागरितस्य दर्शनान्मिथ्यात्वं दुर्वारमित्यर्थः । किं च योग्यदेशवैधुर्यान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्य यद्यभीष्टं तर्हि संवृते प्रदेशे प्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यखण्डैकरसे भूतानां विद्यमानानां दर्शनं न कुतोऽपि स्याद्ब्रह्मणोऽनवकाशत्वादित्याह—**संवृत इति** । अवतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां जात्याभासमित्यस्मात्प्राक्तनानां तात्पर्यमाह—**निमित्तस्येति** ॥ ३३ ॥

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ । प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥३४॥

मित्राद्यैः सह संमन्त्र्य सम्बुद्धो न प्रपद्यते । गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३५॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् । यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥३६॥

जागरिते गत्यागमनकालो नियतो देशः प्रमाणतो यस्तस्यानियमान्नियमस्याभावात्स्वप्ने न देशान्तरगमनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

मित्राद्यैः सह संमन्त्र्य तदेव मन्त्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते । गृहीतं च यत्किञ्चिद्धिरण्यादि न प्राप्नोति । गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चाऽन्दृश्यते यः कायः सोऽवस्तुकस्ततोऽन्यस्य स्वापदेशस्थस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात् । यथा स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं जागरितेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसमत्वादसज्जागरितमपीति प्रकरणार्थः ॥ ३६ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

किञ्च, गतौ नियतस्य कालस्याभावात् स्वप्ने गत्वा दर्शनं नेष्टं तथा मरणादूर्ध्वमर्चिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मदर्शनमपि न युक्तं कालानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । यद्देशस्थः स्वप्नं पश्यति प्रबुद्धस्तस्मिन्देशे न विद्यत इति मिथ्यात्वमिष्टम् । तथा यद्देशस्थः संसारं पश्यति ब्रह्मभावं प्रतिबुद्धस्तस्मिन्देशे न विद्यत पूर्वरूपेणानवस्थानात्, अतो जागरितस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च, स्वप्नेऽपि विसम्वादादप्रामाण्यमिष्टं तथा जागरितेऽपि परं श्रेयोऽस्माभिः साधनीयमिति सब्रह्मचारिभिस्सह समालोच्याविद्यानिद्रातः प्रबुद्धो न तच्छ्रेयस्सत्यत्वमालोचितं प्रतिपद्यते नित्यमुक्तत्वनिश्चयात् सर्वस्यातो मुमुक्षुत्वं श्रवणादिकर्तव्यता च भ्रान्त्यैवेत्यर्थः । किञ्च, स्वप्नवदेव गृहीतमुपदेशादि विद्वान्न पश्यति तत्साध्यफलाभावात् । अथवा लोकदृष्ट्या यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्रान्नोदकादि तत् विद्वान्नैव किञ्चित्करोमीति प्रत्ययबाधात् स्वसम्बन्धित्वेन नैव पश्यति इत्याह । सन्मात्रमेवेत्यर्थः । किञ्च, स्वप्ने येन कायेन पर्यटति

आनन्दगिरिटीका

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—**न युक्तमित्यादिना** । स्वप्ने देशान्तरगतौ नियतकालाभावान्न गत्वा दर्शनमिष्टं तथा मरणादूर्ध्वमर्चिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मदर्शनमयुक्तं कालानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । किं च यद्देशस्थः स्वप्नं पश्यति प्रतिबुद्धस्तस्मिन्देशे नास्तीति मिथ्यात्वमभीष्टम् । तथा यस्मिन्देशे स्थितः संसारमनुभवति ब्रह्मभावं प्रतिपन्नस्तस्मिन्देहदेशे नास्ति परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानादतो जागरितस्यापि मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह—**प्रतिबुद्धश्चेति** । श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति—**जागरित इति** ॥ ३४ ॥

किं च यथा स्वप्ने विसम्वादादप्रामाण्यमिष्टं तथा जागरितेऽपि परं श्रेयोऽस्माभिः साधनीयमिति सब्रह्मवादिभिः सह समालोच्याविद्यानिद्रातः प्रतिबुद्धो नैव [1]श्रेयःसाध्यत्वमालोचितं प्रतिपद्यते । सर्वस्य नित्यमुक्तत्वनिश्चयात् । अतो मुमुक्षुत्वं श्रवणादिकर्तव्यता च भ्रान्त्यैवेत्याह—**मित्राद्यैरिति** । किं च स्वप्नवदेव गृहीतमुपदेशादि विद्वान्न पश्यति तत्साध्यफलाभावादित्याह—**गृहीतं चेति** । अथ वा लोकदृष्ट्या यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्रान्नोदकादि तद्विद्वान्नैव किञ्चित्करोमीति प्रतिबुद्धोऽन्यप्रत्ययबाधान्न स्वसम्बन्धित्वेनाधिगच्छति । तेन तदाभासमात्रमेवेत्याह—**गृहीतं चेति** । उक्तमर्थं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि योजयति—**मित्राद्यैरित्यादिना** ॥ ३५ ॥

किं च स्वप्नावस्थायां येन देहेन नाड्यादिषु पर्यटति स मिथ्या पृथग्भूतस्य निश्चलस्य देहस्य दर्शनात् । तथा जागरिते येन परिव्राजकादिशरीरेण लोकस्य पूज्यो द्वेष्यो वा दृश्यते स मिथ्या कथ्यते । पृथगेव कूटस्थब्रह्माख्यशरीरस्यानुभवादित्याह—**स्वप्ने चेति** । किं च यथा स्वप्ने देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिथ्याभूतमेषितव्यमित्याह—**यथेति** । पूर्वार्धगतान्यक्षराणि योजयति—**स्वप्न इति** । उत्तरार्धगतानि व्याकरोति—**यथेत्यादिना** । प्रकरणार्थमुपसंहरति—**स्वप्न इति** ॥ ३६ ॥

१. श्रेयसो मोक्षस्य साध्यत्वमस्माभिः इति ।

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते । तद्धेतुत्वात्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥३७॥
उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् । न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथंचन ॥३८॥
असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः । असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३९॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो, जागरितवज्जागरितस्येव ग्रहणाद्ग्राह्यग्राहकरूपेण स्वप्नस्य तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्य स स्वप्नस्तद्धेतुर्जागरितकार्यमिष्यते । तद्धेतुत्वाज्जागरितकार्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदृश एव सज्जागरितं न त्वन्येषाम् । यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासमानं[1] न तु साधारणं विद्यमानवस्तु[2] स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

ननु स्वप्नकारणत्वेऽपि जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् । अत्यन्तचलो हि स्वप्नो जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्यमेवमविवेकिनां स्यात् । विवेकिनां तु न कस्यचिद्वस्तुन उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पादस्याऽऽत्मैव सर्वमित्यजं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु "सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज" इति । यदपि मन्यसे जागरितात्सतोऽसत्स्वप्नो जायत इति तदसत् । न भूताद्विद्यमानादभूतस्यासतः सम्भवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः शशविषाणादेः सम्भवो दृष्टः कथञ्चिदपि ॥३८॥

ननूक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथमुत्पादोऽप्रसिद्ध इत्युच्यते । शृणु, तत्र यथा कार्यकारण-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

सोऽसन् पृथङ्निश्चलकायदर्शनात् । तथा जागरिते येन परिव्राजकादिदेहेन लोकस्य पूज्यो द्वेष्यो वा भवति सोऽसन् कूटस्थब्रह्माख्यकायस्यानुभवादित्यर्थः । किं बहुना यथा स्वाप्नः कायोऽसन् तथा जाग्रद्दृश्यजडजातमवस्तुकं चैतन्यातिरिक्तमसदेवेत्यर्थः । सति प्रमातरि बाध्यत्वं स्वप्नस्य मिथ्यात्वं तद्दर्शनात् स्वप्नदृगपेक्षया जागरितस्य सत्त्वं न परमार्थतः स्वप्नं मिथ्याभूतं प्रति कारणत्वादेवेत्याह—तस्यैव स्वप्नदृश एव सदित्यनेकप्रतिपत्तृसाधारण-वस्तुवदवभासमानं जागरितं न तत्त्वतस्साधारणं तत्त्वतः प्रतिपत्तृभेदाभावात्, "एको देवः सर्वभूतेषु गूढ"इत्यादि-श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३५–३८ ॥

आनन्दगिरिटीका

यथा जागरितं तथा स्वप्नो गृह्यते । तथा च स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वाद्यः स्वप्नद्रष्टा तस्यैव जागरितं सदिति स्वप्नवत्तन्मिथ्यात्वमित्याह—**ग्रहणादिति** । किं च जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकसाधारणत्वं च वस्तुतो नास्ति स्वप्नकारणत्वात्किं तु तथा भासमानत्वमित्याह—**तद्धेतुत्वादिति** । जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—**इतश्चेति** । इतःशब्दार्थमेव स्फोरयन्पूर्वार्धं योजयति—**जागरितवदिति** । उत्तरार्धं योजयति—**तद्धेतुत्वादिति** । सति प्रमातरि बाध्यत्वं स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपलम्भात्परमार्थतः सत्त्वम् । कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् । न हि सर्वसाधारणं विद्यमानं जागरितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**यथेत्यादिना** ॥ ३७ ॥

कार्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोर्न मिथ्यात्वमविशिष्टमत्यन्तवैषम्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**उत्पादस्येति** । यत्तु कार्यकारणत्वं सत्यासत्ययोरिव स्वप्नजागरितयोरित्युक्तं तद्दुरुक्तमित्याह—**न चेति** । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्का-माह—**नन्विति** । किमिदं वैलक्षण्यमविवेकिनां प्रतिभाति किं वा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—**सत्यमिति** । द्वितीयं प्रत्याह—**विवेकिनां त्विति** । द्वितीयभागमाकाङ्क्षाद्वारा विभजते—**यदपीत्यादिना** । सम्भवो नासतोऽस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति—**न हीति** । कथञ्चिदपि सतोऽसतो वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदुक्तमुत्पादस्याप्रसिद्धत्वं तदयुक्तम् स्वप्नजागरितयोस्त्वया कार्यकारणत्वाङ्गीकरणादित्याशङ्क्याऽऽह—**असदिति** । जागरिते दृष्टस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितस्य स्वप्नं प्रति कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तस्य जागरितं प्रति कारणत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**असत्स्वप्नेति** । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामुत्थाप-यति—**नन्विति** । पूर्वापरविरोधे चोदिते परिहारे कथ्यमाने मनःसमाधानं प्रार्थयते—**शृण्विति** । तमेव प्रकारं

१. जागरितमपीति शेषः । २. विद्यमानं वस्तु यस्य तत् ।

नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा । सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ॥४०॥

भावोऽस्माभिरभिप्रेत इति । असदविद्यमानं रज्जुसर्पवद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्तन्मयः स्वप्नेऽपि जागरितवद्ग्राह्यग्राहकरूपेण विकल्पयन्पश्यति तथाऽसत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यत्यविकल्पयन् । चशब्दात्तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदाचिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्नहेतुरुच्यते न तु परमार्थसदिति कृत्वा ॥ ३९ ॥

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उपपद्यते । कथम् । नास्त्यसद्धेतुकमसच्छशविषाणादि हेतुः कारणं यस्यासत एव खकुसुमादेस्तदसद्धेतुकमसन्न विद्यते । तथा सदपि घटादिवस्तु असद्धेतुकं शशविषाणादिकार्यं नास्ति । तथा सच्च विद्यमानं घटादि विद्यमानघटादिवस्त्वन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव सम्भवति । न चान्यः कार्यकारणभावः सम्भवति शक्यो वा कल्पयितुम् । अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

जागरितस्य स्वप्नवासनामयत्वाप्रसिद्धेः स्वप्नस्य च जागरितवासनामयत्वप्रसिद्धेः जागरितं कारणं स्वप्नः कार्यमित्युक्तं इदानीं तदपि न नियतमित्याह—**चशब्दादिति** ॥ ३९ ॥

व्यवहारदृष्ट्या स्वप्नजागरितयोः कार्यकारणभाव इत्याह—**नास्त्यसद्धेतुकमिति** । अवस्तुन एवाज्ञानादेव वस्त्वेव कार्यं जायत इति कुमायावादिनां दृष्टिः तां व्यावर्तयति । आद्युपादानादसद्रूपे भेदाभावात् न तत्र कार्यकारणभावः शशविषाणादाविवेत्यर्थः । तथा हि–असद्रूपं भिद्यमानं नासदाकारेण भिद्यते प्रतियोगिनोऽसत्त्वाभावापातात् । व्यावर्तकासाधारणाकारमन्तरेण व्यावृत्तधीप्रकाराभावप्रसङ्गात् । सदाकारेण भेदेनासत्त्वं उभयोः पूर्वोत्तरकालयोश्चानिर्वाच्यताऽविशेषे व्यर्थं जन्म कारकोपादानं च, अतो नानिर्वाच्यं जायत इति । शून्यात् सत्कार्यं जायत इति शून्यवादः । तं निराचष्टे—द्वितीयपादेन—**सदसद्धेतुकं तथेति** । कार्यप्रसवशक्त्यात्मत्वं हि कारणत्वमसतो निरात्मकस्य कथं स्यात् । न च कार्ये शून्यान्वयो भाति, नाप्युदाहरणमिति भावः । कार्यकारणयोः द्वयोरपि सत्यत्वमिति सांख्यादयः । तान् प्रत्याचष्टे—तृतीयपादेन । सच्च सद्धेतुकं नास्तीति । सद्रूपे भेदाभावात् सतोऽन्यस्यासत्त्वात् सत्त्वस्य किञ्चित्[दा]कारेण कारणत्वेऽतिप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । सद्ब्रह्म कारणं मिथ्याप्रपञ्चसृष्टेरिति ब्रह्मविदः

आनन्दगिरिटीका

प्रकटयन्नक्षराणि योजयति—**असदिति** । तुच्छत्वं व्यवच्छिनत्ति—**रज्ज्वति** । दर्शनस्याऽऽभासत्वं सूचयति—**विकल्पितमिति** । यथा जाग्रद्दृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्नो जागरितकार्यत्वेन व्यवह्रियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तत्कार्यत्वं जागरितस्य प्राप्तमित्याशङ्क्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे—**तथेति** । यत्तु स्वप्नजागरितयोरुक्तं कार्यकारणत्वं तदपि न नियतमिति निपातार्थं कथयति—**चशब्दादिति** । तस्मात्प्रायशः स्वप्नस्य जाग्रद्वासनाधीनत्वादिति यावत् । जागरितस्य परमार्थसत्त्वात्कार्यस्य स्वप्नस्यापि तादात्म्यात्तथात्वं विवक्षित्वा कार्यकारणत्वप्रथा कथं न भवतीति व्यावर्त्य कथयति—**नत्विति** ॥ ३९ ॥

व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं स्वप्नजागरितयोरुक्तम् । तत्त्वदृष्ट्या त्वप्रसिद्धमेव क्वचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन्नवस्तुनोऽज्ञानादवस्त्वेव कार्यं भवतीति मतं व्यावर्तयति—**नास्तीति** । शून्यवादिनस्तु सदेव कार्यं जायते शून्यादिति मन्यन्ते तान्प्रत्याह—**सदिति** । तथेत्यनेन नास्तीत्येतदनुकृष्यते । सांख्यादयस्तु कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं सङ्गिरन्ते तान्प्रत्युक्तम्—**सच्चेति** । सद्ब्रह्म कारणं मिथ्याप्रपञ्चसृष्टेरित्येके वर्णयन्ति तान्निराचष्टे—**सद्धेतुकमिति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**परमार्थतस्त्विति** । प्रसिद्धं कार्यकारणत्वं यया कया च प्रक्रियया प्रतिपादयितुमुचितमन्यथा प्रसिद्धिप्रकोपादित्याक्षिपति—**कथमिति** । अनिर्वाच्यं मायामयं कार्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रसिद्धमयौक्तिकमधिकृत्य प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यभिसन्धायाऽऽद्यं पादं विभजते—**नास्तीत्यादिना** । द्वितीयं पादं व्याचष्टे—**तथेत्यादिना** । तृतीयं पादं व्याकरोति—**तथा सच्चेति** । चतुर्थपादार्थमाह—**असदिति** । अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य योग्यानुपलब्धिविरुद्धत्वान्मैवमित्याह—**न चेति** ॥ ४० ॥

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत् । तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मांस्तत्रैव पश्यति ॥४१॥

उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् । जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥४२॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्यकारणभावाशङ्कामपनयन्नाह । विपर्यासादविवेकतो यथा जाग्रत् जागरिते अचिन्त्यान्भावानशक्यचिन्तनीयान्रज्जुसर्पादीन्भूतवत्परमार्थवत् स्पृशेत् स्पृशन्निव विकल्पयेदित्यर्थः । कश्चित् यथा तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धस्त्यादीन्धर्मान्पश्यन्निव विकल्पयति तत्रैव पश्यति न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

याऽपि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिर्देशितोपदिष्टा—उपलम्भनमुपलम्भस्तस्मादुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्णाश्रमादिधर्मसमाचरणात् । ताभ्यां हेतुभ्यामस्तिवस्तुत्ववादिनामस्ति वस्तुभाव इत्येवंवदनशीलानां दृढाग्रहवतां श्रद्दधानानां मन्दविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः । तां गृह्णन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनां तु स्वयमेवाजाद्वयात्मविषयो विवेको भविष्यतीति [1]न तु परमार्थबुद्धया । ते हि श्रोत्रियाः स्थूलबुद्धित्वादजातेरजातिवस्तुनः सदा त्रस्यन्त्यात्मनाशं मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः । उपायः सोऽवतारायेत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

तान्प्रत्याह—चतुर्थपादेन । सद्धेतुकमसत्कुत ? इति कार्यस्योपादानतादात्म्येन सत्वप्रसङ्गात् कूटस्थस्य सतः चिदेकरसस्य विकारशक्त्ययोगाच्च । मायाद्वारेण ब्रह्म कारणमिति चेत् न, तत्सङ्गाभावे द्वारत्वस्य वाङ्मात्रत्वात् । तत्सङ्गे च असङ्गत्वादिश्रुतिकोपः स्यात् । मिथ्यासङ्गे न दोष इति चेत् न, विशेषणवैफल्यात् । किञ्च, मायाऽपि कारणं नो वा ? आद्ये नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम् । अपि च द्वारशब्दो व्यर्थः । शून्यकारणे चैकवचननिर्देशो [विरुद्धयेत] ''यतो वा इमानि'' इत्यादिकारणत्वमपि तस्याः न, चेतनवर्गं प्रति विरोधात् । न च जडवर्गं प्रति, अवशेषात् । अन्त्ये प्रकृतिश्रुतिविरोधोऽकिञ्चित्करत्वेन द्वारत्वमपि न स्यात् । किञ्च, मायापि प्रकाशते चेत् चिदेव न प्रकाशते चेत् न व्यवहाराङ्गम् । तस्मात्तत्त्वदृष्ट्याऽप्रसिद्ध एव कार्यकारणभावः ॥ ४०–४१ ॥

कथं तर्हि ''जन्माद्यस्य यत'' इत्यादिश्रुतिः जगत्कारणं ब्रह्मासूसुचत् सूत्रकारः । तत्राह—**उपलम्भादिति** ॥ ४२ ॥

आनन्दगिरिटीका

स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—**विपर्यासादिति** । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**पुनरपीति** । अक्षरार्थं कथयति—**विपर्यासादित्यादिना** । कश्चिदित्यस्य पूर्वेण क्रियापदेन सम्बन्धः । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—**यथेत्यादिना** ॥ ४१ ॥

तत्त्वदृष्टया कार्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं जन्मादिसूत्रप्रमुखैः सूत्रैर्जगत्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्कयाऽऽह—**उपलम्भादिति** । अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—**याऽपीत्यादिना** । अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिशतामद्वैतवादिनां मन्दविवेकिषु विवेकदार्ढ्योपायत्वेन कथं तदुपदेशः स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—**तामिति** । यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषं जगद्भवतीत्यभ्युपेतं तदा तदतिरेकेण जगतोऽभावाद्ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चितम् । तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पौर्वापर्येणाऽऽलोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूटस्थाद्वितीयवस्तुविवेकदार्ढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैतवादिभिर्जातिरुपदिष्टा न तु द्वैतस्य श्रुतितो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं गृहीत्वा जातिरुपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—**ते हीति** । तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरुपदिष्टेत्यत्रोपक्रममनुकूलयति—**उपाय इति** ॥ ४२ ॥

---

१. इति निश्चित्य तेषां चित्तसमाधानाय जगज्जन्मोपदिष्टं न तु द्वैतस्य सत्यत्वाऽऽग्रहेणेत्यर्थः ।

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये । जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते । उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥४४॥

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च । अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥४५॥

ये चैवमुपलम्भात्समाचाराच्चाजातेरजातिवस्तुनस्त्रसन्तोऽस्ति वस्त्वित्यद्वयादात्मनो वियन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। तेषामजातेस्त्रसतां श्रद्दधानानां सन्मार्गावलम्बिनां जातिदोषा जात्युपलम्भकृता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात्सोऽप्यल्प एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वस्त्विति । न । उपलम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्युच्यते। उपलभ्यते हि मायाहस्ती हस्तीव, हस्तिनमिवात्र समाचरन्ति बन्धनारोहणादिहस्तिसम्बन्धिभिर्धर्मैर्हस्तीति चोच्यतेऽसन्नपि यथा तथैवोपलम्भात्समाचाराद्द्वैतं भेदरूपमस्ति वस्त्वित्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भसमाचारौ द्वैतवस्तुसद्भावे हेतू भवत इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

किं पुनः परमार्थसद्वस्तु यदास्पदा जात्याद्यसद्बुद्धय इत्याह । अजाति सज्जातिवदवभासत इति जात्याभासम् । तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चलाभासं चलमिवाऽऽभासत इति । यथा स एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्त्वाभासं वस्तु द्रव्यं धर्मि तद्वदवभासत इति वस्त्वाभासम् । यथा स एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति । जायते देवदत्तः स्पन्दते दीर्घो गौर इत्येवमवभासते परमार्थतस्त्वजमचलमवस्तुत्वमद्रव्यं च । किं तदेवंप्रकारं ? विज्ञानं विज्ञप्तिः । जात्यादिरहितत्वाच्छान्तम् । अत एवाद्वयं च तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

ननु—"उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" "ये के चात्महनो जनाः" "अन्धं तमः प्रविशन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणि विकारदर्शिनां भयप्राप्त्या आत्महानिदोषाः श्रूयन्ते। अतः श्रोत्रियाः सूत्रकृता नान्वग्राहिषत तत्राह—**अजातेस्त्रसतां तेषामिति**। "न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छती"त्यादिस्मृतिभ्यो यद्यपि नात्यन्त एवाधः पातः स्यात्। तथापि निन्दानुपपत्त्या कश्चिद्दोषः कल्प्यते तत्राह—**दोषोऽप्यल्प इति।** सम्यग्दर्शनाप्राप्तिहेतुको [गर्भ]वासलक्षण इत्यर्थः ॥ ४३-४४-४५ ॥

आनन्दगिरिटीका

"उदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवती"त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणि विकारदर्शिनां भयप्राप्तिः श्रूयते। तथा च श्रोत्रियाणामपि भेददर्शिनां नानुग्राह्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—**अजातेरिति**। "न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छती"ति स्मृतेस्तेषामात्यन्तिकपतनाभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या कश्चिद्दोषलेशः सम्भवतीत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनाप्राप्तिप्रयुक्तं गर्भवासादिदोषमभ्यनुजानाति-**दोषोऽपीति**। अन्वयमादर्शयन्पादत्रयगतान्यक्षराणि योजयति-**ये चेत्यादिना।** चतुर्थपादं व्याचष्टे—**यद्यपीति**। कश्चिच्चिन्निन्दानुपपत्तिसूचित इति यावत् ॥ ४३ ॥

यत्तु हेतुभ्यां द्वैतस्यास्तित्वमुक्तं तद्दूषयति—**उपलम्भादिति।** श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामनूद्य दूषयति—**नन्वित्यादिना**। व्यभिचारस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—**कथमित्यादिना**। उपलम्भसमाचारौ मायामये हस्तिनि वस्तुत्वाभावेऽपि भवतः, तथा द्वैतेऽपि न तयोरस्ति वस्तुत्वसाधकत्वमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ ४४ ॥

भूतदर्शनावष्टम्भेन निमित्तस्यानिमित्तत्वमुक्तमेतदन्तैः श्लोकैर्विप्रपञ्चितम्। सम्प्रति भूतदर्शनमुपसंहरति–**जात्याभासमिति**। श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—**किं पुनरित्यादिना**। गौरत्वदीर्घत्वोक्त्या देवदत्तस्य गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं स्फुटीक्रियते। पूर्वार्धार्थानुवादेनापरार्धं योजयति—**जायत इत्यादिना**। विशेष्यं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—**किं तदित्यादिना** ॥ ४५ ॥

[1]एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः । एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥४६॥
ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा । ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥४७॥
अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा । अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥४८॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवं धर्मा आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्भिः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वादद्वयस्यैवोपचारतः । एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तस्त्यक्तबाह्यैषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे विपर्यये । "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥ ४६ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्नाह—यथा हि लोक ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलातस्पन्दितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयिविषयाभासमित्यर्थः । किं तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दितमिव स्पन्दितमविद्यया । न ह्यचलस्य विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति । अजाचलमिति ह्युक्तम् ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवालातमृज्वाद्याकारेणाजायमानमनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्पन्दमानमविद्योपरमेऽस्पन्दमानं जात्याद्याकारेणानाभासमजमचलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

चैतन्यस्याजत्वमुपसंहृत्य सर्वजीवानां तावन्मात्रस्वभावत्वादजब्रह्मैकाकारत्वमाह—**एवंधर्मा अजाः स्मृता इति** । उक्तवस्तुज्ञानस्य फलमाह—**एवमेवेति** ॥ ४६ ॥

यदवाद्यजाचलं विज्ञानं जात्याभासं चलाभासं चेति, दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति—**ऋजुवक्रादिकेति** ॥ ४७ ॥

अप्रच्युतप्राच्यस्वरूपस्यासत्यनानाकारावभासो विवर्तः स्पन्दितम् । विज्ञानं शान्तमित्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह—**अस्पन्दमानमिति** ॥ ४८ ॥

आनन्दगिरिटीका

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति—**एवं नेति** । चित्प्रतिबिम्बानां जीवानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादजत्वमविशिष्टमित्याह—**एवमिति** । उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलमाह—**एवमिति** । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—**एवमित्यादिना** । कार्यकारणभावस्य दुर्भणत्वादयो यथोक्ता हेतवः । चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति यावत् । **एवमिति** । प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनभाक्त्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**धर्मा इतीति** । उत्तरार्धं योजयति—**एवमेवेति** । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुख्यानधिकारिणो व्यपदिशति—**त्यक्तेति** । उक्तज्ञानवतां संसारसन्त्रासाभावे प्रमाणमाह—**तत्रेति** ॥४६॥

विज्ञानमजमचलमेव जात्याभासं चलाभासं चेत्युक्तं तदिदानीं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति—**ऋजुवक्रादिकेति** । अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्यासत्यनानाकारावभासो विवर्तस्तदत्र विज्ञानस्य स्पन्दितत्वम् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**यथोक्तमिति** । तत्र दृष्टान्तभागं व्याचष्टे—**यथा हीति** । दार्ष्टान्तिकं योजयति—**तथेति** । किमित्यविद्यामन्तरेण मुख्यमेव स्पन्दनं विज्ञानस्य नेष्यते तत्राऽऽह—**न हीति** । निरवयवस्य विभुनो विज्ञानस्य वस्तुतश्चलनविकलस्याविद्यमानमेव स्पन्दनमित्यत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति—**अजेति** ॥ ४७ ॥

विज्ञानं शान्तमित्युक्तं दृष्टान्ते स्पष्टयति—**अस्पन्दमानमिति** । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—**अस्पन्दमानमित्यादिना** । तथाऽविद्ययेत्यत्राविद्ययेति च्छेदः ॥ ४८ ॥

---

१. एवं न जायते चित्तम्—नित्यविज्ञानरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । धर्माः जीवाः ब्रह्मरूपत्वात् अजाः । विपर्यये भ्रमे तदुपलक्षितसंसारे न पतन्ति विज्ञानस्य नित्यत्वसमर्थनं पूर्वं कृतम् 'तस्य पश्यन्ति ये जातिम् खे वै पश्यन्ति ते पद"मित्यनेन । तत्कथं तस्य स्पन्दनं अत आह—"अविद्यये"ति ।

[1]अलाते स्पन्दमाने वै नाऽऽभासा अन्यतोभुवः । न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते ॥४९॥
न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः । विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥५०॥
विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाऽऽभासा अन्यतोभुवः । न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥५१॥
न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः । कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥५२॥

किं च तस्मिन्नेवालाते स्पन्दमान ऋजुवक्राद्याभासा अलातादन्यतः कुतश्चिदागत्यालाते नैव भवन्तीति नान्यतोभुवः । न च तस्मान्निस्पन्दादलातादन्यत्र निर्गताः । न च निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

किं च न निर्गता अलातात्त आभासा गृहादिव द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः द्रव्यत्वाभावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तेर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवेशादि सम्भवति नावस्तुनः । विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युराभासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् ॥ ५० ॥

अलातेन समानं सर्वं विज्ञानस्य । सदाऽचलत्वं तु विज्ञानस्य विशेषः । जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किंकृता इत्याह । कार्यकारणताऽभावाज्जन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्ते यतः सदैव । यथा

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

दृष्टान्ते कथमृजुवक्रादीनामसत्त्वमित्याकाङ्क्षायां निरूपणासहत्वेनेत्याह—**अलाते स्पन्दमान इति** । देशान्तरादागमनस्यानुपलम्भात् नान्यतोभुव इत्यर्थः । ततो निष्पन्दादलातादन्यत्र ते वर्तन्त इत्यपि वक्तुं न शक्यतेऽनुपलम्भादेवेत्यर्थः । नालातं प्रविशन्ति ते न लीयन्ते तत्रानुपादानत्वादलातस्य । यदि स्पन्दनं निमित्तमलातमुपादानं तदा स्पन्दनाभावेऽपि ऋज्वाद्याकारा अलाते स्युः । निमित्ताभावमात्रान्नैमित्तिकाभावादर्शनादित्यर्थः ॥ ४९-५० ॥

आनन्दगिरिटीका

अलातदृष्टान्ते कथमृजुवक्रादीनामसत्त्वमित्याशङ्कायां निरूपणासहत्वादित्याह—**अलात इति** । यदा खल्वलातं स्पन्दमानमवतिष्ठते तदा तस्मिन्नन्यतो देशान्तरादागत्याऽऽभासा भवन्तीति न शक्यं वक्तुमृजुवक्राद्याभासानां देशान्तरादागमनस्यानवगमात् । यदा तदेवालातं निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्राऽऽभासा भवन्तीत्यपि न युक्तं वक्तुमनुपलम्भाविशेषात् । न चाऽऽभासास्तस्मिन्नेवालाते लीयन्ते तदनुपादानत्वात् । यदि हि स्पन्दनं निमित्तमलातमुपादानं तदा निमित्ताभावमात्रान्नैमित्तिकाभावादर्शनादृजुवक्राद्याकाराः स्पन्दनाभावेऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः । इतश्च दृष्टान्ते दृष्टानामाभासानां मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह—**किं चेति** । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयन्पूर्वार्धाक्षराणि व्याचष्टे—**तस्मिन्नेवेति** । आभासानां देशान्तरागमनस्यानुपलम्भो हेतुः कर्तव्यः । अनुपलब्धिमेव हेतूकृत्य तृतीयपादार्थमाह—**न चेति** । चतुर्थपादार्थमाह—**न च निस्पन्दमिति** ॥ ४९ ॥

ऋजुवक्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसम्भवं साधयति—**नेत्यादिना** । दृष्टान्तनिविष्टाभासवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि जन्माद्याभासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह—**विज्ञानेऽपीति** । ऋजुवक्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाऽऽभासत्वस्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह—**आभासस्येति** । इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वमाभासानामेष्टव्यमित्याह—**किं चेति** । तदेव पूर्वार्धयोजनया विशदयति—**नेति** । ऋजुवक्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि किमिति प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**वस्तुनो हीति** । द्वितीयार्धं योजयन्दार्ष्टान्तिकमाचष्टे—**विज्ञानेऽपीति** ॥ ५० ॥

तुल्यत्वं सार्धेनोत्तरश्लोकेन साधयति—**कथमित्यादिना** । न हि तस्मिन्विज्ञाने यथा कथञ्चिच्चलनवति ततोऽन्यस्मात्कस्माच्चिदागत्य जन्माद्याभासास्तत्र भवितुमर्हन्ति तथाप्रथाभावान्न च तस्माद्विज्ञानादचलतयाऽवस्थितादन्यत्राऽऽभासा भवितुमुत्सहन्ते प्रतीत्यभावस्य तुल्यत्वान्नापि तदेव विज्ञानं प्रविशन्ति तस्य केवलस्य तदुपादानत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थास्ततो निर्गन्तुं वा पारयन्ति । तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने प्रथा तेषामित्याशङ्क्य मृषैवेत्याह—**कार्येति** । आभासानां विज्ञानस्य च कार्यकारणताया

१. अलाते ये चलनादयः उपलब्धास्ते सर्वे भ्रमगोचराः, न तु अन्यत आगता अनन्तरं स्थिरताकाले गता इति वा तत्रैव लीना इति वा वक्तुं शक्यन्ते ।

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि । द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥५३॥

असत्स्वृज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टाऽलातमात्रे तथाऽसत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जात्यादिबुद्धिर्मृषैवेति समुदायार्थः ॥ ५१-५२ ॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यद्धेतुः कारणं स्यान्न तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं स्वतन्त्रं दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणामात्मनामुपपद्यतेऽन्यत्वं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

संक्षेपतस्तात्पर्यमाह —**असत्स्वित्यादिना** ॥ ५१-५२ ॥

इदानीं वैशेषिकादिकल्पितकार्यकारणभावप्रयोजकस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्चाजमेव परमार्थमित्याह—**द्रव्यमित्यादिना** । अवयविद्रव्यस्यावयवद्रव्यमेव समवायिकारणम् । अन्यस्य च कार्यद्रव्यगतस्य गुणस्य कारणगतो गुणः वैशेषिकादिभिः। तत्र निर्गुणत्वात् निष्क्रियत्वाच्चेत् न द्रव्यत्वं तर्हि अन्योन्याश्रयत्वं, यदेकस्वभावत्वाच्च विश्वस्य न कस्यचित्कुतश्चिदन्यत्वं निरूप्यमाणे सम्भवति । यच्चोदयनादिनाऽगादि (जगद्भेद) स्वरूपभेदभिन्नानां परस्परव्यावृत्तिः केवलव्यतिरेकिणा । भेद इति स्वरूपं कोऽर्थः ? किं निर्विशेषणं वस्तु सविशेषणं वा ? आद्ये न विवादः । अन्त्ये व्याघातः सविशेषणं भेदस्वरूपश्चेत् वस्तु, विशेषणस्य स्वरूपादतिरेकप्रसिद्धेः । किञ्च, सस्वभावस्य भेदः स्वरूपम् ? उत निस्स्वभावस्य ? आद्ये द्वैरूप्यं, तच्च विप्रतिषिद्धमेकं द्विरूपश्चेति, द्वितीये न प्रत्यक्षता । न हि निस्स्वभावस्य शशशृङ्गादेश्च स्वभावभेदः प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यः । किञ्च, स्वरूपभेदभानं सप्रतियोगिकम् ? उत निष्प्रतियोगिकम् ? आद्ये न स्वरूपं भेदः सप्रतियोगित्वात् दीर्घत्ववत् । इतरथा न प्रतियोग्यपेक्षं तद्भानं स्यात् इतरस्वरूपभानवत् । अन्त्ये न तद्भेदभानं निष्प्रतियोगिकभानत्वात् इतरस्वरूपभानवत् ।

किञ्च, स्वरूपभानमेव चेद्भेदभानं न विपर्ययः स्यात्, तस्य तदभानहेतुकत्वात् तद्दर्शनेन च विपर्यये अतिप्रसङ्गः। किञ्च, स्वमसाधारणं सर्वतो व्यावृत्तं रूपं स्वरूपं यथा पृथुबुध्नोदराकारो घट इति तस्य भेदत्वे घटो भेद इति प्रकाशेत न तु भिन्न इति । न चासर्वज्ञस्य प्रकाशते । सर्वत इति चावधित्वं भेदाग्रहणे न गृह्यते इत्यन्योन्याश्रयत्वम् । किञ्च, घटत्वजात्याधारो घट इति सिद्धे भेदे सिद्ध्यति । ततश्चान्योन्याश्रयत्वं घटस्वरूपतया भेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ च घटसिद्धिरिति । या च व्यावृत्तिः, सा किं एका वृत्तिः ? अनेका वृत्तिर्वा ? आद्ये घटयोः

आनन्दगिरिटीका

दुर्वचनत्वादाभासाः सर्वदैव निरूपयितुमशक्यत्वान्मायामयाः सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः । सार्धश्लोकतात्पर्यमाह—**अलातेनेति** । तर्हि सक्रियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—**सदेति** । यदि विज्ञानमचलमभीष्टं तर्हि तत्र जात्याद्याभासा हेत्वभावान्न स्युरित्याशङ्क्यान्तिमार्धेन परिहरति—**जात्याद्याभास इत्यादिना** । यतः सदैवाचिन्त्या अतो मृषैवेति शेषः । संक्षेपतस्तात्पर्यमाह—**यथेत्यादिना** ॥ ५१-५२ ॥

यदुक्तं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपक्रमते—**द्रव्यमिति** । अवयवद्रव्यमवयविद्रव्यस्योपादानम् । अवयवगुणाश्चावयविगुणेषु समानजातीयेष्वसमवायिनो दृष्टाः । न चैवमात्मनो द्रव्यत्वं येन समवायित्वम् । न च तद्रूपाणां क्वचिदसमवायित्वं गुणगुणिभावस्यान्यत्वस्य तस्मिन्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि योजयति—**अजमित्यादिना**। अवयवावयविविभागविरहित्वमजत्वम्। एकत्वं गुणगुणिभावशून्यत्वम्। तत्रेत्यात्मतत्त्वं परामृश्यते । तत्र कार्यकारणभावं दूषयितुं सामान्यन्यायमाह—**तेषामिति** । अद्रव्यस्यापि रूपादेस्तन्त्वादिद्वारा पटशौक्ल्यादौ कारणत्वं दृष्टमित्यतो विशिनष्टि—**स्वतन्त्रमिति** । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वेनान्यत्वेन चाऽऽत्मनि कार्यकारणत्वं नेत्याह—**न चेति** । न हि तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निर्गुणत्वात् [१]नापि समवायित्वेन तथात्वमन्योन्याश्रयत्व-

१. **नापि समवायित्वेनेति** । समवायित्वं समवायानुयोगित्वं तदपि कार्यप्रतियोगिकं द्रव्यस्यैव, गुणकर्मणोगुणत्वकर्मत्वसमवायानुयोगित्वेऽपि तयोर्नित्यत्वात् । **अन्योन्याश्रयादिति** । समवायेन द्रव्ये पदार्थोत्पत्तौ तस्य समवायानुयोगित्वं समवायानुयोगित्वे पदार्थोत्पत्तिरित्यन्योन्याश्रयः । अन्यत्वं तु 'नेह नानास्ती'त्यनेन श्रुतिनिषिद्धं दुर्निरूपं च ।

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वाऽपि न धर्मजम् । एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥
यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः । क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥५५॥

वा कुतश्चिद्येनान्यस्य कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपद्येत। अतोऽद्रव्यत्वादनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वाऽऽत्मेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्य आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति न चित्तजा बाह्यधर्मा नापि बाह्यधर्मजं चित्तम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्रत्वात्सर्वधर्माणाम्[1] । एवं न हेतोः फलं जायते नापि फलाद्धेतुरिति हेतुफलयोरजातिं हेतुफलाजातिं प्रविशन्त्यध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफलयोरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते—धर्माधर्माख्यस्य हेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तत्फलं कालान्तरे क्वचित्प्राणिनिकाये जातो भोक्ष्य इति यावद्धेतुफलयोरावेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्यध्यारोपणं तच्चित्ततेत्यर्थः। तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फलस्य चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्मन्त्रौषधिवीर्येणेव ग्रहावेशो यथोक्ताद्वैतदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफलावेशोऽपनीतो भवति तदा तस्मिन्क्षीणे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

व्यावृत्तिरिति न स्यात् । संयोगादेरिवानेकवृत्तिताऽयोगात् व्यावृत्तेरपि वस्तुनोऽव्यावृत्तत्वादनवस्थान्तरम् । स्वपरनिर्वाहकत्वं च परिभाषामात्रं व्यावृत्त्यसिद्धौ स्वपरविभागस्यैवासम्भवात्। प्रयोगदूषणं चाप्रसिद्धविशेषणत्वं, सन्दिग्धविशेष्यत्वं च पक्षस्याबादिभ्यो व्यावृत्त्यनिश्चये पृथिवीत्वनिश्चयाभावात् पृथिवीत्वजातिसमवायोऽपि व्यावृत्त्यनिश्चये निश्चेतुमशक्यः। पृथिवीजातीयानां च व्यक्तीनामानन्त्यादेकेन प्रमाणेन धर्मत्वनिश्चयासम्भवादाश्रयासिद्धः। प्रतियोगिनां चाबादीनामानन्त्यादेकेन प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यत्वात् तदवच्छिन्नव्यावृत्तेरेवा (एका) निश्चयात् सन्दिग्धानैकान्तिकमिति—**अलं विस्तरेण** ॥ ५३ ॥

चिकीर्षितकुम्भादि संवेदनात् कुम्भादयो जायन्ते। जाताश्च कर्मतया स्वसंविज्जनका इत्यादिव्यवहारोऽपि विद्वद्दृष्ट्या कस्यचिदप्यन्यत्वाभावे न सम्भवतीत्याह—**एवं न चित्तजा इति** । यश्च धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावः प्राक्तत्वदृष्ट्या खण्डितः सोऽप्यन्यत्वाभावे सिद्ध इत्याह—**एवं हेतुफलाजातिमिति** ॥ ५४ ॥

न हेतुः जायते नापि फलमिति परमार्थमुक्त्वा अधुना मुमुक्षूणां तदभिनिवेशव्याविवृत्सया तदभिनिवेशभावाभावयोः बन्धमोक्षहेतुत्वमाह—**यावद्धेतुफलावेश इत्यादिना** ॥ ५५ ॥

आनन्दगिरिटीका

प्रसङ्गात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं सर्वस्य सन्मात्रत्वेनैकरूपत्वप्रतिभानात् । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति फलितमाह—**अत इति** ॥ ५३ ॥

चिकीर्षितकुम्भसंवेदनसमनन्तरं कुम्भः सम्भवति। सम्भूतश्चासौ कर्मतया स्वसंविदं जनयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । कस्यचिदपि विद्वद्दृष्ट्यनुरोधेनानन्यत्वादित्याह—**एवमिति** । यश्च धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो विद्वद्दृष्ट्या पुरस्तान्निरस्तः सोऽप्यन्यत्वाभावे न सिध्यतीत्याह—**एवं हेत्विति** । तत्र पूर्वार्धं योजयति—**एवमित्यादिना** । आत्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वमद्रव्यत्वमप्रसिद्धत्वमित्यादयो यथोक्ता हेतवः । बाह्या धर्मा घटादयो नाऽऽत्मनः । न च धर्मशब्दितानां जीवानां चित्तशब्दितात्परस्मादात्मनो जन्मेति युक्तम् । तेषां प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—**विज्ञानेति** । उत्तरार्धं योजयति—**एवं नेति** ॥ ५४ ॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदृष्ट्योपदिष्टम् । इदानीं मुमुक्षूणां तदभिनिवेशव्यावृत्त्यर्थं तदभिनिवेशभावाभावयोस्तदुद्भवानुद्भवौ दर्शयति—**यावदिति** । श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षाप्रदर्शनपुरःसरं विवृणोति—**ये पुनरित्यादिना** ॥ ५५ ॥

---

१. बाह्यपदार्थाः ज्ञानरूपेणैव भान्ति यथा घटो भातीति, ज्ञानं च ब्रह्मेत्यर्थः ।

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः । क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥५६॥
संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै । सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥५७॥
धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः । जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष इत्युच्यते—**यावत्**सम्यग्दर्शनेन **हेतुफलावेशो** न निवर्ततेऽक्षीणः **संसारस्ताव-दायतो** दीर्घो भवतीत्यर्थः । **क्षीणे** पुनर्**हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते** कारणाभावात् ॥ ५६ ॥

नन्वजादात्मनोऽन्यन्नास्त्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य चोत्पत्तिविनाशावुच्येते त्वया । शृणु । **संवृत्या** संवरणं संवृतिरविद्याविषयो लौकिको व्यवहारस्तया संवृत्या **जायते सर्वं तेना**विद्याविषये **शाश्वतं** नित्यं **नास्ति वै** । अत उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्युच्यते । परमार्थ**सद्भावेन** त्व**जं सर्व**मात्मैव यस्मात् । अतो जात्यभावा-**दुच्छेदस्तेन नास्ति वै** कस्यचिद्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

येऽप्यात्मानोऽन्ये च **धर्मा जायन्त इति** कल्प्यन्ते—त इति एवंप्रकारा यथोक्ता संवृतिर्निर्दिश्यत इति । संवृत्यैव **धर्मा जायन्ते न ते तत्त्वतः** परमार्थतो जायन्ते । यत्पुनस्तत्संवृत्या **जन्म तेषां** धर्माणां यथोक्तानां यथा मायया जन्म तथा तन्**मायोपमं** प्रत्येतव्यम् । माया नाम वस्तु तर्हि । नैवम् । **सा च माया न विद्यते,** मायेत्य-विद्यमानस्याऽऽख्येत्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति—**नन्वजादात्मन इत्यादिना** । यथा सर्पाभावं पश्यन् विवेकी नास्ति सर्पो रज्जुरियं कस्मात् वृथैव बिभेषीत्यभिधत्ते । मूढस्तु स्वापराधादेव सर्वं परिकल्प्य बिभेति पलायते च । न तत्र विवेक्यभिधानं मूढदृष्ट्या विरुध्यते इति भावः ॥ ५६-५७ ॥

संवृत्त्या जायते सर्वमित्येतत् स्फुटयति-**धर्मा य इतीत्यादिना** । प्रसिद्धावद्योतक इतिशब्दः सद्भावे ॥५८-५९॥

आनन्दगिरिटीका

अभिनिवेशवशाद्धेतुफलोद्भवे किं भवति तदाह—**यावदिति** । अभिनिवेशनिवृत्त्या तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**क्षीण इति** । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्धं योजयति—**यदीति** । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**क्षीणे पुनरिति** ॥ ५६ ॥

कूटस्थमद्वितीयमात्मतत्त्वमिच्छता कुतो जन्मनाशौ व्यवह्रियेते तत्राऽऽह—**संवृत्येति** । अविद्यया सर्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्याविषये नित्यं नाम नास्त्येवेत्याह—**शाश्वतमिति** । परमार्थतस्तु सर्वमजं कूटस्थमास्थीयते तेन कल्पनां विना विनाशो नास्त्येव हेतुफलादेरित्याह—**सद्भावेनेति** । पूर्वापरविरोधमाशङ्कते—**नन्विति** । न तावदात्मनो जन्मविनाशौ तस्य कूटस्थत्वान्नापि ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीयत्वात् । तथा च हेत्वादेर्बन्धस्य जन्मनाशौ न त्वया वक्तव्यावित्यर्थः । उच्यमाने समाधाने मनःसमाधानमर्थयते—**शृण्विति** । तत्र पूर्वभागाक्षरार्थं कथयति—**संवृत्येत्यादिना** । अविद्याविषये नित्यस्य वस्तुनोऽभावे फलितमाह—**अत इति** । द्वितीयार्धाक्षरार्थमाह—**परमार्थेति** । जात्यभावो जन्मादिविक्रियाभावस्तमेवोच्छेदाभावे हेतुं कथयति—**तेनेति** । यथा पुरोवर्तिनि भुजगा-भावमनुभवन्विवेकी नास्ति भुजङ्गो रज्जुरेषा कथं वृथैव बिभेषीति भ्रान्तमभिदधाति । भ्रान्तस्तु स्वकीयाद-पराधादेव भुजङ्गं परिकल्प्य भीतः सन्पलायते न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते । तथा परमार्थ-कूटस्थात्मदर्शनं व्यावहारिकजन्मादिवचनेनाविरुद्धमिति भावः ॥ ५७ ॥

संवृत्या जायते सर्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति—**धर्मा इति** । तत्राऽऽद्यं पादं विभजते—**येऽपीति** । प्रसिद्धावद्योतकत्वमितिशब्दस्य दर्शयति—**त इत्येवंप्रकारा इति** । एवंप्रकारत्वमेव स्फोरयति—**यथोक्तेति** । अनन्तर-प्रकृता संवृतिरितिशब्देनोक्ता । तथा संवृत्यैव ते धर्मा जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्तीत्यर्थः । न ते तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्चयति—**परमार्थत इति** । संवृत्याऽपि जन्म पारमार्थिकमेवेत्याशङ्क्य तृतीयपादं योजयति—**यत्पुनरिति** । प्रत्येतव्यं जन्मेति शेषः । चतुर्थपादार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—**मायेत्यादिना** ॥ ५८ ॥

यथा मायामयाद्बीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः । नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु योजना ॥५९॥
नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा । यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥६०॥
यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया । तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥६१॥
अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः । अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥६२॥
स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् । अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥६३॥

कथं मायोपमं तेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा मायामयादाम्रादिबीजाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशी वाऽभूतत्वात्तद्वदेव धर्मेषु जन्मनाशादियोजना युक्तिः । न तु परमार्थतो धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

परमार्थतस्त्वात्मस्वजेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ताकेषु शाश्वतोऽशाश्वत इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र येषु वर्ण्यन्ते यैरर्थास्ते वर्णाः शब्दा न प्रवर्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदमेवमिति विवेको विविक्तता तत्र नित्योऽनित्य इति नोच्यते । "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

यत्पुनर्वाग्गोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य तन्मनसः स्पन्दनमात्रं न परमार्थत इति । उक्तार्थौ श्लोकौ ॥ ६१-६२ ॥

इतश्च वाग्गोचरस्याभावो द्वैतस्य । स्वप्नान्पश्यतीति स्वप्नदृक्प्रचरन्पर्यटन्स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान्वर्तमानाञ्जीवान्प्राणिनोऽण्डजान्स्वेदजान्वा यान्सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किम् । उच्यते ॥ ६३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

नहि अजं सर्वमित्येतत्प्रपञ्चयत्ति—**नाजेषु सर्वं धर्मेष्विति** ॥ ६० ॥

यद्यात्मा शब्दागोचरः कथं तर्हि व्याख्यातृभिः आत्मशब्दैरेव प्रतिपाद्यत ? इत्याशङ्क्य चित्तस्पन्दनमात्रम-विचारसुन्दरं तत्प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपमित्याह—**यथा स्वप्न इत्यादिना ।** श्लोकद्वयेन पौनरुक्त्यञ्च नाशङ्कनीयं शङ्कान्तरनिरासात् ॥ ६१-६२ ॥

जीवान् पश्यति यानित्यस्य यच्छब्दस्य ते न विद्यन्त इत्युत्तरलोकस्थतच्छब्देन सम्बन्धः ॥ ६३-६४ ॥

आनन्दगिरिटीका

जन्म मायोपमं तेषामित्युक्तं तदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन साधयति—**यथेत्यादिना ।** श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षां दर्शयन्योजयति—**कथमित्यादिना** ॥ ५९ ॥

यदुक्तं सद्भावेन ह्यजं सर्वमिति तत्प्रपञ्चयति—**नाजेष्विति ।** आत्मनि नित्यानित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह—**यत्रेति ।** श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—**परमार्थतस्त्विति ।** द्वितीयार्धं व्याकरोति—**यत्रेत्यादिना ।** तत्रेति प्रकृतेषु धर्मेष्विति यावत् । आत्मसु नित्यानित्यकथाभावे शब्दागोचरत्वं हेतुस्तत्र प्रमाणमाह—**यत इति** ॥ ६० ॥

आत्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातृभिः शब्दैरेव प्रतिपाद्यतामाचरतीत्याशङ्क्य चित्तस्पन्दनमात्रम-विचारसुन्दरं प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं द्वैतमिति सदृष्टान्तमाह—**यथेति ।** स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकद्वैतस्य चित्तस्पन्दित-मात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**अद्वयं चेति ।** पौनरुक्त्यं श्लोकयोराशङ्क्य शङ्कान्तर-निरासार्थत्वान्मैवमिति मन्वानः सन्नाह—**यत्पुनरिति** ॥ ६१-६२ ॥

वाचो गोचरीभूतस्य द्वैतस्यासत्त्वे हेत्वन्तरमाचक्षाणो दृष्टान्तमाचष्टे—**स्वप्नदृगिति ।** यान्पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्युत्तरत्र सम्बन्धः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**इतश्चेति ।** इतःशब्दार्थमेव स्फुटयन्नक्षराणि व्याचष्टे—**स्वप्नानिति ।** न ते विद्यन्त इति पूर्ववदन्वयः । स्वप्नदृशो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमानत्वेऽपि द्वैतभेद-मिथ्यात्वे किमायातमिति पृच्छति—**तदीति ।** उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह—**उच्यत इति** ॥ ६३ ॥

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् । तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥६४॥
चरञ्जागरिते जाग्रद्दिक्षु वै दशसु स्थितान् । अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥६५॥
जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् । तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥६६॥
उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति चोच्यते । लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥६७॥

स्वप्नदृशश्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तम् । तेन दृश्यास्ते जीवास्ततस्तस्मात्स्वप्नदृक्चित्तात्पृथङ्न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः । **चित्तमेव** ह्यनेकजीवादिभेदाकारेण विकल्प्यते । तथा तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव, तेन स्वप्नदृशा दृश्यं **तद्दृश्यम्** । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तच्चित्ताव्यतिरिक्ताश्चित्तेक्षणीयत्वात्स्वप्नदृक्चित्तेक्षणीयजीववत् । तच्च जीवेक्षणात्मकं **चित्तं** द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टृदृश्यत्वात्स्वप्नचित्तवत् । उक्तार्थमन्यत् ॥ ६५-६६ ॥

[1]**जीवचित्ते उभे चित्तचैत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये** । जीवादिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

दार्ष्टान्तिकं योजयति—**चरञ्जागरित इत्यादिना** ॥ ६५-६६ ॥

जाग्रत्पुरुषो यान् जीवान्पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन कार्यकारणसङ्घाता उच्यन्ते, न चेतनाः, तेषां दृश्यत्वाभावादिति चित्तव्यतिरेकग्राहकप्रमाणबाधात् कालात्ययापदिष्टो हेतुरित्याशङ्क्याह—**उभे हीति** । दृश्ये सिद्धे तदवच्छिन्नदर्शनं सिध्यति तत्सिद्धौ च तदवच्छिन्नदृश्यं सिध्यतीति अन्योन्याश्रयदोषात् न दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहि प्रमाणमस्ति येन बाधः स्यादित्यर्थः । सम्भावनायां हि प्रमाणप्रवृत्तिं वाञ्छन्ति प्रमाणकुशलाः सम्भावना च दृश्यदर्शनयोः नान्यतरस्यापि नैरपेक्ष्येण । अतोऽन्योन्याश्रयदोषपुरस्कारेण सिध्यन् दृश्यदर्शनभावः कल्पनैव बाधश्च यौक्तिको वर्णदैर्घ्यादाविव प्रादर्शि । विद्वत्प्रत्यक्षबाधश्च रज्जुसर्पादाविवागादि । दूषणान्तरविवक्षया पृच्छति—**कथमिति** । प्रामाणिकस्यैव भेदः प्रामाणिकः सम्भवति न दृश्यदर्शनयोः स्वरूपे प्रमाणमस्तीत्याह—**लक्षणाशून्यमिति** ।

आनन्दगिरिटीका

श्लोकाक्षराणि योजयन्कर्मधारयं व्यावर्तयति—**स्वप्नेति** । जीवादिभेदानां स्वप्ने दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं साधयति—**चित्तमेवेति** । तर्हि द्रष्टा चित्तं चेति द्वयं स्वप्ने स्वीकृतम्, नेत्याह—**तथेति** । तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्यावर्तयति—**तेनेति** । स्वप्नावस्थस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे फलितमाह—**अत इति** ॥६४॥

दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—**चरन्नित्यादिना** । जाग्रदवस्थो हि पुरुषो याञ्जीवान्पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन कार्यकारणसङ्घाता गृह्यन्ते चेतनानां दृश्यत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । श्लोकद्वये विवक्षितमनुमानद्वयमारचयति—**जाग्रत इति** । अक्षरव्याख्यानं तु दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्पष्टत्वान्न पृथगपेक्षितमिति विवक्षित्वाऽऽह—**उक्तार्थमिति** ॥ ६५-६६ ॥

दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकप्रमाणप्रतिहतं हेतुद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह—**उभे हीति** । दृश्यदर्शने परस्परापेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे तदवच्छिन्नं दर्शनं सिध्यति तस्य च सिद्धौ तदवच्छिन्नं दृश्यं सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयान्न दृश्यं दर्शनं वा सिध्यतीत्यतो विभागावगाहिप्रमाणाभावान्न तद्बाधो हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किं च सम्भावनायां प्रमाणप्रवृत्तिर्वक्तव्या । न च दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैरपेक्ष्येण सम्भावना भवत्यन्योन्याश्रयदोषात् । तथा च परस्परपुरस्कारेण सिध्येदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाऽऽह—**किं तदिति** । तद्दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना नास्तीत्येवोच्यते प्रागुक्तदोषादित्यर्थः । किं च प्रामाणिकस्यैव प्रामाणिको भेदः सम्भवति । न च दृश्यदर्शनयोः स्वरूपे प्रमाणमस्तीत्याह—**लक्षणेति** । कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागो वादिभिर्गृह्यते तच्चित्ततादोषेणेत्याह—**तन्मतेनेति** । तत्र प्रथमं पादं विभजते—**जीवेति** । ते जीवचित्ते इति सम्बन्धः । अन्योन्यदृश्यत्वमितरेतरग्राह्यत्वं तदेव स्पष्टयति—

१. **जीवचित्ते इति**—अत्र जीवपदेन जीवच्छरीराणि गृह्यन्ते । पूर्वश्लोके "अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान्" इत्युक्तेः । चित्तपदेन च चैतन्यरूप आत्मा । इतरेतरगम्ये इतरेतरज्ञानापेक्षसिद्धिके विषयापेक्षं ज्ञानं (चित्तं) ज्ञानापेक्षश्च विषयो यतः ।

चित्तापेक्षं हि जीवादि दृश्यम्। अतस्ते अन्योन्यदृश्ये। तस्मान्न किञ्चिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्तेक्षणीयं वा किं तदस्तीति विवेकिनोच्यते। न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं वा विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः। कथम्।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यदि तावदज्ञातार्थबोधकं प्रमाणं न तत् दृश्यदर्शनयोः सम्भवति तयोर्ज्ञातत्वेऽज्ञातत्वे च। ज्ञातत्वे चाज्ञाततायाः प्रमातुमशक्यत्वात्। प्रमाणज्ञातत्वानुपपत्त्यैव प्रागज्ञातत्वावगमे चान्योन्याश्रयता।

यच्चागादि **उदयनेन** "तत्त्वानुभूतिः प्रमा" "प्रमासाधनं प्रमाणमि"ति—तत्तावदसम्भवपराहतम्। तत्त्वसाधनयोः अनुभूत्यतिरेकप्रकाशानुपपत्तौ तत्संसर्गासिद्धेः लक्षणप्रवृत्त्ययोगात्। अनुभूतिसंसर्गादेव सा प्रकाशत इति चेत् न, अप्रकाशमानयोः अनुभूतिसंसर्गासाधकत्वदर्शनात्। न च तदनुभूतिरेव स्वस्य तत्संसर्गं साधयति। अन्योन्याश्रयात्। सिद्धे तदनुभूतित्वे तत्संसर्गसाधकत्वं तत्संसर्गसिद्धौ च तदनुभूतित्वमिति। तदाकारेणानुत्पत्तेश्च। न चानुभूत्यन्तरं तत्संसर्गसाधकं तस्मिंस्तथाऽवभासायोगात्। आद्यसामग्र्या समुत्पन्नं चेत्? आद्यसमानविषयं स्यात् सामग्र्यन्तरात्समुत्पत्तौ नान्यविषयावभासः। तत्संस्कारबलाच्चेत्तदवभासः, तर्हि पूर्वानुभूतेः नष्टत्वात् न संसर्गसिद्धिः। किञ्च तत्त्वशब्देनात्यन्ताबाध्योऽर्थो विवक्षितः प्रतिपन्नोपाधौ सत्त्वं वा? आद्ये घटानुभूतावव्याप्तिः न हि घटोऽयमित्याद्यनुभूतौ अत्यन्ताबाध्योऽर्थः प्रकाशते। तत्राप्रकाशमानश्च न तदर्थोऽतिप्रसङ्गात्।

द्वितीये कः प्रतिपन्नस्योपाधिः? कालो वा देशो वा आश्रयो वा, आद्ये न कालस्य प्रतिपन्नोपाधौ सत्त्वम्। द्वितीये नाकाशादेः। तृतीये न परमाण्वादेः। अतः तदनुभूतावव्याप्तिः दिङ्मोहादिना विशेषभागेषु चासञ्जातबाधेषु [1]निधनेष्वप्यतिव्याप्तिः बाधाभावे सत्त्वाभावासिद्धेः स्वतः सिद्ध्यनङ्गीकाराच्च प्रतिषेधविषयतयैव तदसत्त्वसिद्धिः, अतोऽन्योन्याश्रयः सत्त्वावच्छिन्नानुभूतिः प्रमाऽवगन्तव्या, प्रमावगमाच्च सत्त्वावगम इति। किञ्च, प्रतिपन्नोपाधौ सत्त्वं नाम सत्तासमवायः? उत स्वरूपसत्त्वमुत, भवनम्? प्रथमे सत्तासमवायाद्यनुभूतौ अव्याप्तिः। मध्यमे स्वरूपाणां परस्परावृत्तेः तदवच्छिन्नानुभूतेः अननुगमादव्याप्तिः। उत्तमे चाऽऽत्मानुभूतावव्याप्तिः। किञ्च, अस्माकमनुभूतिशब्दः संवित्पर्यायः तत्र स्मृतावतिव्याप्तिः। न चानुभूतिजात्याधारः संविद्विशेषोऽनुभूतिः निरुपाधिकव्यक्तिभेदाभाने जातिकल्पनायोगात्। अन्यथा घटाकाशादावपि प्रसङ्गात्। न च संस्कारातिरिक्तकारणजन्याऽनुभूतिः, तन्मात्रजन्या स्मृतिः इति, तव ईश्वरानुभूतेरननुभूतित्वापातात्। स्वतस्सिद्धायाश्च प्रागभावसाधकाभावात् स्मृतावपि संयोगादेः कारणत्वात्। अतोऽविचारितरमणीयमेतत्। यच्च, यथार्थज्ञानं प्रमाणमिति लक्षणान्तरं तत्र यथार्थत्वं नाम स्वकाले ज्ञानस्य विद्यमानार्थत्वं चेत्? तर्हि भूताद्यनुमानेऽव्याप्तिः। कदाचिद्विद्यमानार्थत्वं चेत् स्मृतावतिव्याप्तिः।

यच्चावर्णि लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमिति। तदप्यसत्। प्रमाणसामान्यलक्षणाभावे तद्व्याप्तविशेषासिद्धेः। पक्षादिलक्षणमन्तरेण च व्यतिरेक्यसिद्धेः स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयतापत्तिः। तस्मात् प्रमाणपदार्थस्य दुर्निरूपत्वात् न दृश्यादिस्वरूपं प्रामाणिकमिति न तद्भेदः प्रामाणिक इति सूक्तम्। ननु न सच्चेत्प्रमाणं प्रमेयं कथं तर्हि नैयायिकादिभिः गृह्यते इति। तत्राह—**तन्मतेनैवेति**। यथा असन्नपि क्षणिकोऽर्थः सद्भावनादोषेण **बौद्धेन** गृह्यते सर्वशून्यतावादिना। **प्राभाकरेण** नियोगः, **भाट्टैः** भावना, **कामुकैश्च** स्त्रीपिण्डोऽस्थिस्नाय्वसृक्विण्मूत्राद्यनेकाशुचिनीडोऽपि तच्चित्तादोषेणैवासन्नपि विभागः सन्मात्रो गृह्यते मूढैरित्यर्थः। विचारचतुराणान्तु नास्ति तद्ग्रह इत्याह—**न हीति**। घटः कुतः सिद्ध्यतीति पृष्टे प्रमाणादिति नोत्तरम्, अतिव्यापकत्वात्, यथा शब्दानित्यत्वे किं मानमिति पृष्टे पृथिव्याद्यनित्यं कार्यत्वादिति। किन्तु घटप्रमाणादित्यवाच्यं तत्रापि विशेषणीभूतो घटः कुतः सिध्यतीत्युक्ते घटप्रमाणादित्येव वाच्यमित्यनवस्था मूकीभावे तु अप्रतिभेत्यर्थः। किञ्च, घटप्रमाणाद्घटः सिध्यतीत्युक्ते

आनन्दगिरिटीका

जीवादीति। द्वितीयपादं व्याचष्टे—**तस्मादिति**। तदेव स्फुटयति—**चित्तं वेति**। किं तदस्तीति पृष्टे सति न किञ्चिदस्तीत्युच्यते विवेकिनेति योजना। उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विवृणोति—**न हीति**। इहेति जागरितोक्तिः। द्वितीयार्धं व्याचिख्यासुतया पृच्छति—**कथमिति**। तदेवावतार्य व्याकरोति—**लक्षणेत्यादिना**। यतस्ततो न तद्भेदस्य प्रामाणिकत्वमिति शेषः। कथं तर्हि लौकिकानां परीक्षकाणां च प्रमाणप्रमेयविभागप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थ-

१. नाशेषु।

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च । तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६८॥
यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च । तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६९॥
यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा । तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥७०॥
न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते । एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न जायते ॥७१॥
चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् । [1]चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥७२॥

लक्षणाशून्यं लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं द्वयं यतस्तन्मतेनैव तच्चित्ततयैव तद्गृह्यते । न हि घटमतिं प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

मायामयो मायाविना यः कृतो निर्मितको मन्त्रौषध्यादिनिष्पादितः । स्वप्नमायानिर्मितका अण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च तथा मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥६८-६९-७०॥

व्यवहारसत्यविषये जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादिजीववदित्युक्तम् । उत्तमं तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥ ७१ ॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवच्चित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं परमार्थत आत्मैवेति निर्विषयं तेन निर्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं कीर्तितम् । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतेः । सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्गमित्यर्थः ॥७२॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

घटाद्घटसिध्यतीत्यापद्यते, यतो घटं प्रत्याख्याय न घटप्रमाणं सिध्यतीत्याह—**नापीति** । किञ्च घटप्रमाणादबाधितो घटे व्यवहारो भवतीति तत्र तत्प्रमाणं चेत्तर्हि प्रमाणेऽपि घटाधीनो व्यवहार इति घटस्तत्र प्रमाणं किं न स्यात् । तदा च न व्यवस्थेत्याह—**न हि तत्रेति** ॥ ६७ ॥

दृश्या अण्डजादयो दर्शनातिरिक्ताः न सिध्यन्तीत्यनुमानस्य भेदग्राहिप्रमाणबाधः शशशृङ्गादिसमत्वे जन्माद्ययोगादित्याशङ्क्याह—**यथेत्यादिना** । संविद्व्यतिरेकेण परमार्थसत्त्वाभावानुमानस्य न जन्मादिप्रत्ययबाधः सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु जन्मादिविकल्पबाहुल्योपलम्भादित्युक्तम् ॥ ६८-६९-७० ॥

यस्तु जन्मादि सत्यमित्यभिमन्यते स प्रागेव निरस्त इति स्मारयति—**न कश्चिदिति** ॥ ७१ ॥

संवेदनस्य कल्पितदृश्योपरक्तरूपेण दृश्यत्वान्न दृष्टिव्यतिरेकेण सत्त्वमिति पूर्वं स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तम् । इदानीं तत्त्वसंवेदनस्य विषयसङ्गाभावादात्मैव सम्वेदनमित्याह—**चित्तस्पन्दितमेवेदमिति** ॥ ७२ ॥

आनन्दगिरिटीका

माह—**तन्मतेनेति** । तदेव प्रपञ्चयति—**न हीति** । घटे किं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गात्[2] नापि घटज्ञानमन्योन्याश्रयप्रसङ्गादतो न घटतज्ज्ञानयोर्मानमेयभावः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दृश्यानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेदग्राहकप्रमाणबाधं परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामसत्त्वे जन्मादिप्रत्ययबाधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—**यथेत्यादिना** । मायामयस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विशेषं बुभुत्समानं प्रत्याह-**मायेति** । संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानुमानस्य न जन्मादिप्रतिभासबाधः । सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु जन्मादिविकल्पबाहुल्योपलम्भादिति श्लोकत्रयस्य तात्पर्यमाह-**स्वप्नेत्यादिना** ॥६८-७०॥

यस्तु जन्मादि सत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रागुक्तं स्मारयति—**न कश्चिदिति** । वृत्तानुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह—**व्यवहारेति** । अक्षराणि न व्याख्येयानि व्याख्यातत्वादित्याह—**उक्तार्थमिति** ॥ ७१ ॥

संवेदनस्य कल्पितदृश्योपहितरूपेण दृश्यत्वान्न द्रष्टुर्व्यतिरेकेण सत्त्वमिति स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषयसम्बन्धाभावादात्मैव संवेदनमित्याह—**चित्तेति** । अक्षरार्थं कथयति—**सर्वमित्यादिना** । निर्विषयत्वेनासङ्गत्वे सिद्धे श्रुतिमपि संवादयति—**असङ्गो हीति** । श्रुतियुक्तिसिद्धमसङ्गत्वं साधयति—**सविषयस्येति** ॥७२॥

१. चित्तं = ब्रह्म । २. अतिप्रसङ्गात्-घटज्ञानेन पटसिद्धिप्रसङ्गात् । केवलज्ञानेन शशविषाणादेः सिद्धिप्रसङ्गात् ।

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ । परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥७३॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता भवति यस्माच्छास्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादेर्विषयस्य विद्यमानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् । यः पदार्थः शास्त्रादिर्विद्यते स कल्पितसंवृत्या कल्पिता च सा परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन संवृतिश्च सा तया योऽस्ति परमार्थेन नास्त्यसौ न विद्यते । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । यश्च परतन्त्राभिसंवृत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात्पदार्थः स परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं तेन कीर्तितमिति ॥ ७३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

ननु—द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षट्पदार्थाः इति **वैशेषिकः** । कथमुच्यते सम्विद्व्यतिरिक्तोऽर्थो नास्तीति तत्राह—**यश्च परतन्त्रेति** । षट्संख्या पदार्थेभ्योऽन्या ? अनन्या वा ? आद्ये पदार्थातिरेकः । अन्त्ये सर्वानन्यत्वे संख्याया अनेकरूपतापातः । एकैकानन्यत्वे द्रव्यात्मकत्वेन गुणादिषु वृत्तिर्न स्यात् । किञ्च, सामान्योपाधौ सामान्यानां विशेषणां चापरिमितत्वात् । न च षड्लक्षणाऽयोगः भावत्वान्विते निषिध्यत इति वाच्यं, तस्यान्यत्वप्रमित्ययोगात् इह चेतरेतराश्रयात् मेलनायोगाच्च । यत्र हि पञ्चलक्षणयोगस्तत्र न तदयोगो यत्र च तदयोगो गुणादौ तत्र न तद्योगः । षण्णां च ते न भावत्वान्वयो विधिप्रत्ययविषयत्वञ्च शुक्तिरूप्येऽप्यस्ति । लक्षणञ्च तव व्यतिरेक्यनुमानं न च षडेव व्यतिरेक्यनुमानादि । पृथिव्यादिव्यावृत्ति गोचराणां तेषां बहुलमुपलम्भात् । किञ्च, लक्षणं गुणादिपञ्चकव्यावृत्तिसमर्थविशेषणयुक्तं क्रियत इति प्रागेव गुणादिपञ्चकं लक्षणतः परस्परव्यावृत्तं द्रव्यप्रमातव्यम्। तल्लक्षणानि च द्रव्यव्यावृत्तिसमर्थविशेषणयुक्तानि प्रमातव्यानीति प्रागेव द्रव्यं लक्षणत इतरव्यावृत्तं प्रमातव्यमित्यन्योन्याश्रयान्नैकमपि सिध्येत् । न च लोकसिद्धं द्रव्यादिस्वरूपं भिन्नं लोकस्यात्र औदासीन्यात् । अनुमानवैयर्थ्याच्च । सर्वञ्च परोक्षमेव ते भासते न चातिरिक्ताभावः शक्योऽसर्वज्ञेन ज्ञातुम् । कपिलादिभिः सर्वज्ञत्वाभिमतैः प्रधानादीनामपि उपलम्भात् न च कणाद एवैकस्सर्वज्ञ इति **कोशपानं**[1] विना **विश्वस्यामः** । न च तेषामपि षट्ष्वेवान्तर्भावः कल्पनीयः। सत्येवैकस्मिन् तत्कल्पनस्य लघीयस्त्वात् किमनया मूर्खशिष्यवृन्दप्रतारणया। निराकारि विस्तरशष्षट्पदार्थारिक्तकल्पना **तत्त्वालोक** इति नेह प्रपञ्च्यते[2] ॥ ७३ ॥

आनन्दगिरिटीका

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वं [3]सङ्गीतं तदसङ्गतं शास्त्रादेर्विषयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**योऽस्तीति**। ननु परमार्थतो वैशेषिकाः षट्पदार्थान्द्रव्यादिसमवायान्तानातिष्ठन्ते तथा च चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राऽऽह—**परेति**। वैशेषिकपारिभाषिकव्यवहारानुरोधेन पदार्थो यो द्रव्यादिः समवायान्तः स्यान्न स परमार्थतोऽस्ति किं तु संवृत्या प्रतिभाति तस्मादविरुद्धमसङ्गत्वमित्यर्थः । व्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति—**नन्विति**। तत्र यस्मादिति सामान्येनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति—**शास्तेति**। आदिशब्देन प्रमाता प्रमाणं प्रमेयमित्यादि गृह्यते। असङ्गत्वाक्षेपं परिहरति—**नैष दोष इति**। तत्र निर्विषयत्वहेतुं प्रश्नपूर्वकं पूर्वार्धयोजनया साधयति—**कस्मादित्यादिना**। परमार्थतो द्वैतस्यासत्त्वे वाक्योपक्रममनुगुणमादर्शयति—**ज्ञात इति**। द्वितीयार्धं योजयति—**यश्चेति**। न हि द्रव्यस्य लक्षणं गुणादिपञ्चकस्य च ततो व्यावर्तकप्रातिस्विकलक्षणप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रकल्प्यते। तथा च [4]तल्लक्षणतस्तत्प्रतिपत्तौ तदितरप्रतिपत्तिः । तत्प्रतिपत्तौ च तल्लक्षणतस्तद्व्यावृत्ततत्तत्प्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयान्न किञ्चिदपि वस्तुतः सिध्येदित्यर्थः । वस्तुतो निर्विषयस्यैव सिद्धत्वादसङ्गत्वं चित्तस्य प्रागुक्तं सङ्गतमेवेत्युपसंहरति—**तेनेति** ॥ ७३ ॥

---

१. कोशपानं—सत्यवदननिर्णयाय दुर्गादिदेवताभिषेकजलप्राशनं (या० स्मृ० २-११२) दिव्यप्रमाणं यथा तप्तपरशुग्रहणम् ।

२. तत्र हि विस्तरेण षोडशपदार्थनिराकरणं प्रमालक्षणनिराकरणञ्च कृतम् । विस्तृतत्वान्नानूद्यते ।

३. संगीतं = कथितम् ।

४. तल्लक्षणतो गुणादिपञ्चकलक्षणतस्तत्प्रतिपत्तौ गुणादिप्रतिपत्तौ तदितरद्रव्यप्रतिपत्तिः द्रव्यप्रतिपत्तौ तदितरगुणादिप्रतिपत्तिः इत्यन्योन्याश्रयः ।

[1]अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः। परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥७४॥
अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते। द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायते ॥७५॥
यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान्। तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥७६॥

ननु शास्त्रादीनां संवृतित्वेऽज इतीयमपि कल्पना संवृतिः स्यात्। सत्यमेवम्। शास्त्रादिकल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्यते। परमार्थेन नाप्यजः। यस्मात्परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रसिद्धिमपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते। अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषये नैव क्रमत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मादसत् द्वैतविषयस्तस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति केवलमभिनिवेश आग्रहमात्रम्। द्वयं तत्र न विद्यते। मिथ्याभिनिवेशमात्रं च जन्मनः कारणं यस्मात्तस्माद्‌द्वयाभावं बुद्ध्वा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्याद्वयाभिनिवेशो यः स न जायते ॥ ७५ ॥

जात्याश्रमविहिता आशीर्वर्जितैरनुष्ठीयमाना धर्मा देवत्वादिप्राप्तिहेतव उत्तमाः केवलाश्च धर्माः। अधर्म-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

परमार्थेन नाप्यज इति व्यपदेशः कैवल्ये अजोऽहमित्यभिधानाभावादित्यर्थः। कुतस्तर्हि जन्मप्राप्तिः येन तत्प्रतिषेधायाजत्वव्यपदेशस्तत्राह—यस्मादिति। परिणामवादप्रसिध्यपेक्षया यस्मात्प्राप्तं जन्मातोऽज इत्युक्तम्। परिणामवाद्यभिमतं जन्म कीदृशमङ्गीकृत्य निषेधः कृतस्तत्राह—स संवृत्येति। यतः कल्पितजन्मप्रतिषेधेनाजत्वोपदेशोऽतः इत्युपसंहारः। यथा शुक्तेः स्वाभाविक अरूप्यत्वेऽपि मिथ्यारूप्याभावेऽध्यस्तजन्मनिषेधोऽवस्त्वेवेत्यर्थः॥७४॥

"सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽहमि"ति ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे सति मिथ्यात्वान्नापुनरावृत्तिफलसाधनत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह—अभूतेति। यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात्तदा तन्निवृत्तये साधनमपि वस्तु क्षमिष्यते। मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य मिथ्योपायजेनापि ज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

'निर्निमित्तो न जायत' इत्येतत्प्रपञ्चयति—यदा न लभत इत्यादिना ॥ ७६ ॥

आनन्दगिरिटीका

शास्त्रादिभेदकल्पनायाः संवृतिसिद्धत्वे तदधीनाऽऽत्मन्यजत्वकल्पनाऽपि संवृतिसिद्धैव स्यादित्याशङ्क्याङ्गीकरोति—अज इति। कल्पितमात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह—परतन्त्रेति। परिणामवादप्रसिद्धजन्मना भ्रान्त्यैवाऽऽत्मा जायते जन्मनश्च विभ्रमत्वे तन्निषेधस्याजत्वस्यापि तथात्वं युक्तमित्यर्थः। श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति। शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्प्रयुक्तमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः। किमजोऽयमात्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किं वा तदुपलक्षितस्य रूपस्येति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—सत्यमिति। अजोऽयमित्यभिधानस्य संवृतिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पितत्वमिष्टमित्यर्थः। कैवल्यावस्थायामजोऽयमित्यभिधानाभावमभ्युपेत्य व्यावर्त्यं दर्शयति—परमार्थेनेति। आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयार्धव्याख्यानेन हेतुमाह—यस्मादिति। परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे या परिणामप्रसिद्धिस्तामपेक्ष्य तन्निषेधेन योऽज इत्यात्मोक्तः स संवृत्यैव यतो जायतेऽतश्च प्रतियोगिनो जन्मनः संवृतिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्वमपि तादृगेवेत्यर्थः। अजत्वादिव्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याकल्पितत्वम्। तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात्। न च कल्पितस्य शास्त्रादेरकल्पिते न प्रमितिहेतुत्वं प्रतिबिम्बादौ बिम्बादिप्रमितिहेतुत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्नापुनरावृत्तिफलसाधनत्वं तत्राऽऽह—अभूतेति। यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात्तदा तन्निवृत्त्यर्थं साधनमपि वस्तुभूतमभिधीयते मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन निवृत्तिः सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति—यस्मादित्यादिना ॥ ७५ ॥

निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदेतत्प्रपञ्चयति—यदेति। उत्तमान्हेतून्विभजते—जातीति। आशीर्वर्जितैः फलतृष्णारहितैरधिकारिभिरिति यावत्। देवत्वादीत्यादिशब्देनोत्कृष्टं जन्म गृह्यते। केवलत्वं धर्माणां प्राधान्यम्।

१. अजः—अजत्वव्यवहारोऽप्याविद्यको, न जायत इत्यजः। जन्मनः संवृत्तिसिद्धत्वात् तदभावोऽपि तथा।

अनिमित्तस्य चित्तस्य याऽनुत्पत्तिः समाऽद्वया । अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥७७॥
बुद्ध्वाऽनिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् । वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्नुते ॥७८॥

व्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था मध्यमाः । तिर्यगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणा प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः । तानुत्तममध्यमाधमानविद्यापरिकल्पितान्यदेकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति यथा बालैर्दृश्यमानं गगने मलं विवेकी न पश्यति तद्वत्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैरुत्तमाधममध्यमफलरूपेण । न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते बीजाद्यभाव इव सस्यादि ॥ ७६ ॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति ह्युक्तम् । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशीत्युच्यते । परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्यानिमित्तस्य चित्तस्येति या मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः स सर्वदा सर्वावस्थासु समा निर्विशेषाऽद्वया च । पूर्वमप्यजातस्यैवानुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्वस्याद्वयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं न द्वयं जन्म च तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य समाऽद्वयैवानुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदाचिद्वा न भवतीति । सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्याभावादनिमित्ततां च सत्यां परमार्थरूपां बुद्ध्वा हेतुं धर्मादिकारणं

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

"तदा न जायते चित्तमि"ति कालपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वं प्राप्तमित्यभिप्रेत्याह—**कीदृशीति** । यथा रूप्यकल्पनाकालेऽपि शुक्तेररूप्यत्वं स्वाभाविकं न व्यभिचरति तथा कालकल्पनाकालेऽपि सम्विदो निर्विशेषाद्वयब्रह्मरूपता स्वाभाविक्यस्त्येव जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्याह—**सर्वदेति** ॥ ७७ ॥

न केवलं मोक्षाधीनमेव चैतन्यस्याजत्वं, किन्तु घटाद्युपरक्तस्यापि सर्वस्य चित्प्रतिबिम्बस्य बिम्बकल्पब्रह्मरूपत्वमिति समैवेत्याह—**अजातस्यैवेति** । तत्र हेतुः—**यस्मादिति** । दृश्यत्वात् रज्जुसर्पवत्तत्त्वतो नास्त्येव द्वयं विषयविषय्याख्यं जन्म च कदाचिदपीत्यर्थः । द्वयाभावं स बुद्ध्वैव न जायत इत्युक्तं तत्प्रपञ्चयति—**बुद्ध्वेत्यादिना** ॥ ७८ ॥

आनन्दगिरिटीका

मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन मध्यमयोनयो गृह्यन्ते । तिर्यगादीत्यादिशब्देनाधमं जन्म संगृह्यते । वाक्यार्थज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विशिनष्टि—**अविद्येति** । अविदुषां प्रतीयमाना हेतवो विदुषां न प्रतिभान्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति—**यथेति** । उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन चतुर्थपादं व्याचष्टे—**न हीति** ॥ ७६ ॥

तदा न जायते चित्तमिति कालपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वमाशङ्क्य परिहरति—**अनिमित्तस्येति** । चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य नित्यसिद्धस्य या सर्वदाऽनुत्पत्तिः सा निर्विशेषाऽद्वितीया चेत्यत्र हेतुमाह—**अजातस्येति** । सर्वस्य द्वैतस्य चित्तदृश्यत्वेन मिथ्यात्वान्नित्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तदनुत्पत्तिरुक्तलक्षणा युक्तेत्यर्थः । उक्तमनूद्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य व्याकरोति—**हेत्वभाव इत्यादिना** । यथा रूप्यकल्पनाकालेऽपि शुक्तेररूप्यत्वं स्वाभाविकं तथा जन्मकल्पनाकालेऽपि संविदो निर्विशेषाद्वितीयब्रह्मता स्वाभाविकी जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्याह—**सर्वदेति** । न केवलं मोक्षावस्थस्यैव चैतन्यस्याजत्वं किं तु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याऽऽह—**सर्वावस्थास्विति** । सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य बिम्बकल्पब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याऽऽह—**अद्वया चेति** । तृतीयपादार्थं कथयति—**पूर्वमपीति** । तत्र हेतुमाह—**यस्मादिति** । तस्माद्रज्जुसर्पवद्द्वैतस्य जन्मनश्च दृश्यत्वाद्वस्तुतोऽसत्त्वादिति यावत् ॥ ७७ ॥

द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति—**बुद्ध्वेति** । द्वैताभावोपलक्षितां सत्तामनाद्यनन्तां परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादियोनिप्राप्तौ धर्मादिहेतुमसाङ्कर्येणाननुतिष्ठन्यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंसारकारणरहितं पदमश्नुवानो न पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे—**यथोक्तेनेति** । दृश्यत्वादिना हेतुना द्वैतस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तो न्यायस्तेन चैतन्यस्य जन्मनि यद्द्वयं निमित्तं तस्याभावतामभावोपलक्षितां सत्तां निमित्ताभावादेवानाद्यनन्तां तस्मादेव सत्यां बुद्ध्वेति योजना । पृथगिति देवतादिप्रकृष्टजन्म-

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते । वस्त्वभावं स बुद्ध्वैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥७९॥
निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः । विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥८०॥
अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् । सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥८१॥

देवादियोनिप्राप्तये पृथगनाप्नुवन्ननुपाददानस्त्यक्तबाह्यैषणः सन्कामशोकादिवर्जितमविद्यादिरहितमभयं पदमश्नुते पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति द्वये द्वयास्तित्वनिश्चयोऽभूताभिनिवेशस्तस्मादविद्याव्यामोहरूपाद्धि सदृशे तदनुरूपे तच्चित्तं प्रवर्तते । तस्य द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा बुद्धवांस्तदा तस्मान्निःसङ्गं निरपेक्षं सद्विनिवर्ततेऽभूताभिनिवेशविषयात् ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरे चाप्रवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य निश्चला चलनवर्जिता ब्रह्मस्वरूपैव तदा स्थितिर्यैषा ब्रह्मस्वरूपा स्थितिश्चित्तस्याद्वयविज्ञानैकरसघनलक्षणा । स हि यस्माद्विषयो गोचरः परमार्थदर्शिनां बुद्धानां तस्मात्तत्साम्यं परं निर्विशेषमजमद्वयं च ॥ ८० ॥

पुनरपि कीदृशश्चासौ बुद्धानां विषय इत्याह—स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नाऽऽदित्याद्यपेक्षं स्वयंज्योतिः-

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अनिमित्ता चेत् सत्या किं तर्हि चित्तस्य प्रवृत्तेर्निमित्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**अभूताभिनिवेशाद्धीत्यनेन** । अस्माकं श्रेयो भविष्यतीति मिथ्याभिनिवेशमात्रात् स्वाभिनिवेशानुरूपे चित्तं प्रवर्तते, कस्यचिज्जटाधारणादौ, कस्यचित्केशोल्लुञ्छनादौ, कस्यचित्तूलमूलमालादौ, कस्यचित्सुरामांसोपहारादिभिः शक्त्यर्चनादावित्यर्थः । कुतस्तर्हि निवर्तत इत्याह—**वस्त्वभावमिति** । व्यभिचारित्वादिहेतुभिः अन्वयाद्यदर्शनेन च साध्यसाधनाख्यद्वयाभावः तं यदा बुद्धवान् तदा वस्त्वभावं स बुद्ध्वैव निस्सङ्गचित्तं यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा निवर्तत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

अभयं पदमश्नुत इत्युक्तमत्र हेतुमाह—**निवृत्तस्येति** । विद्वदनुभवैकगम्यत्वात् कल्पनातीतत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिविशेषणमित्याह—**विषय इति** ॥ ८० ॥

स्वयं प्रभातत्वे हेतुमाह—**सकृद्विभात इति** । यत् सत्तायां प्रकाशं व्यभिचरति तत्पराधीनप्रकाशमिति निश्चेतुं शक्यम् । यथा घटादि चेतनस्तु न सत्तायां प्रकाशं व्यभिचरति । अप्रकाशादेः साक्षित्वादतोऽपराधीनप्रकाश

आनन्दगिरिटीका

प्राप्तये धर्मं मनुष्यत्वप्राप्तये धर्माधर्मौ तिर्यगाद्यधमयोनिप्राप्तये चाधर्ममसाङ्कर्येणाननुतिष्ठन्निति यावत् । प्रकृतस्य ज्ञानवतो धर्माद्यनुष्ठानायोगे हेतुं सूचयति—**त्यक्तेति** । कार्यभूतसर्वानर्थराहित्यमुक्त्वा पुनरभयमित्यस्यार्थमाह—**अविद्येति** ॥ ७८ ॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदाऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**अभूतेति** । व्यभिचारित्वादिहेतुभिरद्वयात्मदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो द्वैतस्य वस्तुनोऽभावं यदा पुमान्बुद्धवांस्तदा वस्त्वभावं पुरुषो बुद्ध्वैव निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा तन्निवृत्तिमनु निवृत्तो भवतीत्यर्थः। अक्षराणि विभजते—**यस्मादित्यादिना**। यस्मादभूताभिनिवेशात्तदनुरूपे चित्तं प्रवर्तते तस्मान्निःसङ्गं निवर्तत इति सम्बन्धः। अभूताभिनिवेशमेव विशदयति—**असतीति**। अभिनिवेशस्याविद्याव्यामोहरूपत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति वक्तुं हीत्युक्तम् । तदनुरूप इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेशो गृह्यते। **तस्येति** । अभिनिवेशविषयस्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

अभयं पदमश्नुत इत्यत्र हेतुमाह—**निवृत्तस्येति** । विद्वदनुभवैकगम्यत्वादशेषकल्पनातीतत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूपत्वमित्याह—**विषय इति** । अक्षरार्थं कथयति—**निवृत्तस्येत्यादिना** ॥ ८० ॥

यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विशिनष्टि—**अजमिति** । स्वयंप्रभातत्वे हेतुमाह—**सकृदिति** । कल्पितस्य सर्वस्य धारणाद्धर्मो नासौ कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हत्यनवस्थानादतः स्वयंज्योतिरित्याह—**धर्म इति** । किं च धीयते निधीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्तादौ साक्षितयाऽऽत्मनः सिद्धेः स्वयंज्योतिष्ट्वमेष्टव्यमित्याह—**धातुरिति**। किं चाऽऽत्मत्वा-

सुखमाव्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा । यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥८२॥
अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः । चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥८३॥

स्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् । एष एवंलक्षण आत्माख्यो धर्मो धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्माल्लौकिकैर्न गृह्यत इत्युच्यते—यस्माद्यस्य कस्यचिद्द्वयवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण ग्रहणावेशेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमाव्रियतेऽनायासेनाऽऽच्छाद्यत इत्यर्थः । द्वयोपलब्धिनिमित्तं हि तत्राऽऽवरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखं च विव्रियते प्रकटीक्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानसावात्माऽद्वयो देव इत्यर्थः । अतो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुश उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः । "आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा" इति श्रुतेः ॥८२॥

अस्ति नास्तीत्यादि—सूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां ग्रहा भगवतः परमात्मन आवरणा एव किमुत मूढजनानां बुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह । अस्त्यात्मेति वादी कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्तीत्यपरो वैनाशिकः । अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्धवैनाशिकः । सदसद्वादी दिग्वासाः । नास्ति नास्तीत्यत्यन्तशून्यवादी । तत्रास्तिभावश्चलः, घटाद्यनित्यविलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः सदाऽविशेषत्वात् । उभयं चलस्थिरविषयत्वात्सदसद्भावः, अभावोऽत्यन्ताभावः प्रकारचतुष्टयस्यापि । तैरेतैश्चलस्थिरोभयाभावैः सदसदादिवादी सर्वोऽपि भगवन्तमावृणोत्येव बालिशोऽविवेकी । यद्यपि पण्डितो बालिश एव परमार्थतत्त्वानवबोधात्किमु स्वभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

इत्यर्थः । कल्पितस्य सर्वस्य धारणात् धर्मः । [यदि] कल्पितस्य सत्ताप्रतीत्योः परतन्त्रस्य धारकोऽधिष्ठानभूतः आत्मापि परतन्त्रस्तदाऽनवस्था स्यादतस्तत्परिहाराय मूलकारणं यथा वादिभिरनाद्यभ्युपगतं तथा स्वतस्सिद्ध आत्माऽभ्युपेय इति भावः । धीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुः । अतः सकलज्ञानसाधनोपसंहारेऽपि सुषुप्तादौ साक्षितयाऽऽत्मनः सिद्धेः । अन्यथा परामर्शायोगात् स्वयंज्योतिष्ट्वमिति भावः । **स्वभावत इति ।**

आनन्दगिरिटीका

देवाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमन्यथा घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह—**स्वभावत इति ।** आकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य तदक्षराणि योजयति—**पुनरपीत्यादिना ।** धातुस्वभावत इत्येकं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे—**वस्त्विति ।** विवक्षितार्थस्तु पूर्वस्मान्नातिरिच्यते ॥ ८१ ॥

आत्मा चेदुक्तलक्षणो विवक्षितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्योपदिष्टस्तथैव सर्वैर्न गृह्यते तत्राऽऽह—**सुखमिति ।** मिथ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपसुखं सदैवाऽऽच्छाद्यते तस्मादेव वस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्वदा प्रकटीक्रियते तेनासौ भगवानात्मा श्रुत्याचार्योपदिष्टोऽपि न विस्पष्टो भवतीत्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—**एवमिति ।** स्वयंज्योतिष्ट्वादिप्रागुपदिष्टप्रकारेणेति यावत् । तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति—**उच्यत इत्यादिना ।** द्वैते गृह्यमाणेऽपि कथमात्मस्वरूपस्य सुखरूपस्यानायासेनाऽऽच्छाद्यमानत्वं तत्राऽऽह—**द्वयेति ।** इतश्चाऽऽत्मतत्त्वं यथावन्न प्रतिभातीत्याह—**दुःखं चेति ।** यथावदात्मप्रथाभावे हेतुमाह—**परमार्थेति ।** देवो याथातथ्येन न भातीति शेषः । सुखस्य विद्यमानस्याऽऽवरणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फलितमाह—**अत इति ।** श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यशून्यत्वं वारयति—**बहुश इति ।** आत्मनि प्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमाणमाह—**आश्चर्यं इति ।**॥८२॥

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति लौकिकपुरुषाभिनिवेशानां तदावरणत्वं किमु वक्तव्यमिति साधयति—**अस्तीत्यादिना ।** श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**अस्तीति ।** प्रमाता देहादिव्यतिरिक्तोऽस्तीत्यादौ वैशेषिकादिपक्षः । देहादिव्यतिरिक्तोऽपि नासौ बुद्धेर्व्यतिरिच्यते क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञनवादिपक्षः । तृतीयो दिगम्बरपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवादिपक्षे शून्यस्याऽऽत्यन्तिकत्वद्योतनार्था वीप्सा । द्वितीयार्धं विभजते—**तत्रेत्यादिना ।** अनित्येभ्यो घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणामितया वैलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स चलः सविशेषः सन्परिणामीत्यर्थः । देहाद्यतिरिक्तोऽपि प्रमाता बुद्ध्यतिरिक्तो नास्तीति यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्विशेषत्वात्तदभावस्येत्याह—**नास्तिभाव इति ।** प्रकारचतुष्टयस्यास्तित्वस्य नास्तित्वस्यास्तिनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे फलितं न्यायमुपसंहरति—**किम्विति ॥** ८३ ॥

कोटयश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदाऽऽवृतः । भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥८४॥
प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् । अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥८५॥
विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते । दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वाञ्शमं व्रजेत् ॥८६॥

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधादबालिशः पण्डितो भवतीत्याह—कोटयः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ता एता उक्ता अस्ति नास्तीत्याद्याश्चतस्रो यासां कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैरुपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदाऽऽवृत आच्छादितस्तेषामेव प्रावादुकानां यः स भगवानाभिरस्तिनास्तीत्यादिकोटिभिश्चतसृभिरप्यस्पृष्टोऽस्त्यादिविकल्पनावर्जित इत्येतत् । येन मुनिना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेष्वौपनिषदः पुरुषः स सर्वदृक्सर्वज्ञः परमार्थपण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

प्राप्यैतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं "स ब्राह्मणः" "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य" इति श्रुतेः । आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिलया अनापन्ना अप्राप्ता यस्याद्वयस्य पदस्य न विद्यन्ते तदनापन्नादिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदम् । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः परमस्मादात्मलाभादूर्ध्वमीहते चेष्टते निष्प्रयोजनमित्यर्थः । "नैव तस्य कृतेनार्थः" इत्यादिस्मृतेः ॥ ८५ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकं यदेतदात्मस्वरूपेणावस्थानं एष विनयः, शमोऽप्येष एव,

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

आत्मत्वादेव स्वयंज्योतिष्ट्वमन्यथाऽऽत्मत्वाभावप्रसङ्गात् घटादिवदिति भावः । घटादिभ्योऽनित्येभ्यस्सुखाद्याकार-परिणामितया वैलक्षण्याच्चायं परिणामी सविशेष इत्यर्थः । देहाद्यतिरिक्तः प्रमाता नास्तीति नास्तिभावस्थितेः, निर्विशेषत्वादभावस्येत्यर्थः । आभिरस्पृष्टोऽस्त्यादिकल्पनासाक्षित्वात् कल्पनाधिष्ठानत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ८१–८४ ॥

परमार्थतः पण्डितस्यापि यावज्जीवादिश्रुतिचोदितमग्निहोत्राद्यनुष्ठेयमिति केचित्तान् प्रत्याह—**प्राप्य-सर्वज्ञतामिति** । गार्हस्थ्याभिमानिन एव प्रत्यवायपरिहारादिप्रयोजनं पश्यतः प्रवृत्तिः स्यात् । न परमार्थदर्शिनः सर्वज्ञतया विशेषाभिमानाभावात् प्राप्तव्यप्रयोजनाभावाच्चेत्यर्थः। "स ब्राह्मणः केन स्यादि"ति ब्रह्मविदि ब्राह्मणपद-प्रयोगात्तस्य प्राप्यं कैवल्यं ब्राह्मण्यं पदमित्यर्थः। "एष नित्यो महिमा ब्राह्मण्यस्ये"ति धर्माद्यस्पृष्टो महिमा ब्राह्मणस्य ब्रह्मणोऽभिहितस्ततो ब्रह्मैव ब्राह्मण्यमिति स्वार्थे तद्धितश्चातुर्वर्ण्यमितिवत् ॥ ८५ ॥

यद्यपि ब्रह्मविदोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तिरूपं कर्म न घटते तथापि निवृत्तिरूपं शमदमादि नियोगतोऽनुष्ठेयं भविष्यति कैवल्यानुगुणत्वात् ब्राह्मणमात्रसम्बन्धितया स्मरणाच्च ।

आनन्दगिरिटीका

आत्मनो यदावरणमुक्तं तदुपसंहरति—**कोटच इति**। यासां कोटीनां परीक्षकपरिकल्पितनिर्णयनिरूपणीयानां ग्रहैरभिनिवेशविशेषैरात्मा सदा समावृतस्ताः खल्वेताश्चतस्रः कोटयः सन्ति। तथा चाऽऽत्मनो न यथावत्प्रथनमित्यर्थः। यदि सदाऽऽत्मा समावृतो न तर्हि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति नैराकाङ्क्ष्यं ज्ञातव्यान्तरपरिशेषादित्याशङ्क्याऽऽह—**भगवानिति** । आत्मा हि वस्तुतोऽस्तीत्यादिकल्पनारहितो येनोपनिषत्प्रवणेन प्रतिपन्नः स सर्वज्ञो ज्ञातव्यान्तरम-पश्यन्परमार्थपण्डितो निराकाङ्क्षो भवतीत्यर्थः । श्लोकनिरस्यामाकाङ्क्षां दर्शयति—**कीदृगिति** । किमिति परमार्थ-तत्त्वं जिज्ञास्यते, तज्ज्ञानात्पाण्डित्यसिद्ध्यर्थमित्याह—**यदवबोधादिति** । तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति—**आहेत्या-दिना** । तेषामेव प्रावादुकानामुपलब्धिनिश्चयैरिति सम्बन्धः । यो भगवानुक्तविशेषणः स येनेति योजना ॥ ८४ ॥

ज्ञानवतोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशादग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**प्राप्येति** । यथोक्तां चतुष्कोटि-विनिर्मुक्तामिति यावत् । समस्तत्वं ज्ञातव्यशेषशून्यत्वं परिपूर्णज्ञप्तिरूपत्वम् । तत्र ब्राह्मण्यपदप्रयोगे प्रमाणमाह—**स ब्राह्मण इति** । स विद्वानपरोक्षीकृतब्रह्मसतत्त्वः सन्फलावस्थो मुख्यो ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो विद्याफलावस्थस्यैव स्वभावो महिमेत्युक्तो निर्विकारो वृद्धिह्रासाभावादेकरूपो भवतीति वाक्यान्तरस्यार्थः। तदेव पदं विशिनष्टि—**अनापन्नादिमध्यान्तमिति**। तद्व्याकरोति—**आदीति** । अन्वयं दर्शयन्नवशिष्टं व्याचष्टे—**तदेव प्राप्येति**। ज्ञानवान्फलावस्थः सन्कृतकृत्यो न तस्य किञ्चिदस्ति कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं प्रमाणयति—**नैव तस्येति**॥८५॥

यावज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वाद्विदुषो नाग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**विप्राणामिति** । ब्रह्मविदां ब्राह्मणानामेष विनयः स्वभावः अतो न नियोगाधीनां

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते । अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥८७॥
अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् । ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥८८॥

प्राकृतः स्वाभाविकोऽकृतक उच्यते । दमोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वात्स्वभावत एव चोपशान्तरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एवं यथोक्तं स्वभावोपशान्तं ब्रह्म विद्वाञ्शममुपशान्तिं स्वाभाविकीं ब्रह्मस्वरूपां व्रजेद्ब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः॥८६॥

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात्संसारकारणानि रागद्वेषदोषास्पदानि प्रावादुकानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि तानीति तद्युक्तिभिरेव दर्शयित्वा चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्रागादिदोषानास्पदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्युपसंहृतम् । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थ आरम्भः—सवस्तु-संवृतिसता वस्तुना सह वर्तत इति सवस्तु । तथा चोपलब्धिरुपलम्भस्तेन सह वर्तत इति सोपलम्भं च शास्त्रादिसर्वव्यवहारास्पदं ग्राह्यग्राहकलक्षणं द्वयं लौकिकं लोकादनपेतं लौकिकं जागरितमित्येतत् । एवंलक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृतेरप्यभावात् । सोपलम्भं वस्तुवदुपलम्भनमुपलम्भोऽसत्यपि वस्तुनि तेन सह वर्तत इति सोपलम्भं च । शुद्धं केवलं प्रविविक्तं जागरितात्स्थूलाल्लौकिकं सर्वप्राणिसाधारणत्वादिष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अवस्त्वनुपलम्भं च ग्राह्यग्रहणवर्जितमित्येतत् लोकोत्तरम् । अत एव लोकातीतम् । ग्राह्यग्रहणविषयो हि

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

शमो दमस्तपश्शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ इति ।

तत्राह—**विप्राणामिति** । औद्धत्याद्यभावस्य स्वाभाविकत्वात् न नियोगतोऽनुष्ठेयत्वमित्यर्थः । आध्यात्मिकप्रवृत्त्युपरमस्याप्यन्वयव्यतिरेकपरिहारेणाऽऽत्ममात्रत्वान्नानुष्ठेयत्वं विद्वद्दृष्ट्या । तदुक्तम्—"निवृत्तिः केवलात्मते"ति ॥ ८६ ॥

वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकरणशेषस्य तात्पर्यमाह—**एवमन्योन्येत्यादिना** । **स्वप्रक्रियेति** । शिष्यस्यारोपदृष्टिमाश्रित्य जाग्रदादिपदार्थशुद्धिपूर्वको बोधनप्रकार इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

आनन्दगिरिटीका

कर्तव्यतामधिकरोति । शमोऽपि स्वाभाविको न नियोगेन क्रियते दमोऽपि स्वभावसिद्धत्वान्न नियोगमपेक्षते । एवं कूटस्थमात्मतत्त्वं विद्वान्पुमानशेषविक्रियाशून्यब्रह्मस्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । अक्षरार्थं कथयति—**विप्राणामित्यादिना** । तमेव स्वाभाविकं विनयं विवृणोति—**यदेतदिति** । एष एवेत्यात्मस्वभावो गृह्यते ॥ ८६ ॥

परमतनिराकरणमुखेनाऽऽत्मतत्त्वमवधारितम् । अधुना स्वप्रक्रिययाऽवस्थात्रयोपन्यासमुखेनापि तदवधारयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति—**सवस्त्विति** । वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकरणशेषस्य तात्पर्यं दर्शयति—**एवमिति** । शिष्यस्याध्यारोपदृष्टिमाश्रित्य जाग्रदादिपदार्थपरिशुद्धिपूर्वको बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तया तस्यैवाऽऽत्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरो ग्रन्थशेष इत्यर्थः । तत्र जागरितमुदाहरति—**सवस्त्विति** । यद्धि प्रातिभासिकं व्यावहारिकं च स्थूलमर्थजातमादित्यादिदेवतानुगृहीतैरिन्द्रियैरुपलभ्यते तज्जागरितमित्यर्थः । द्वयमित्यस्यार्थमाह—**शास्त्रादीति** । तत्र श्लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदुच्यते—**लौकिकमिति** । तद्व्याचष्टे—**लोकादिति** । न केवलमिदं जागरितं लोकप्रसिद्धम् । किं तु वेदान्तेष्वपि परम्परया ज्ञानोपायत्वेन प्रसिद्धमित्याह—**एवंलक्षणमिति** । स्वप्नोपन्यासपरमुत्तरार्धं योजयति—**अवस्त्विति** । बाह्येन्द्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संवृतिशब्दार्थः सोऽपि स्थूलार्थवन्न स्वप्ने सम्भवति । तथा च बाह्येषु करणेषूपसंहृतेषु जागरितवासनानुसारेण मनसस्तदर्थाभासाकारावभासनं स्वप्नशब्दितमित्यर्थः । शुद्धमित्यस्य केवलमितिपर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह—**प्रविविक्तमिति** । तस्यापि लोकप्रसिद्धत्वं लौकिकमित्यनेनोक्तं तद्विवृणोति—**सर्वप्राणीति**॥८७॥

सम्प्रति सुषुप्तं दर्शयति—**अवस्त्विति** । स्थूलं सूक्ष्मं च वस्तु विषयभूतं यत्र न विद्यते तत्तथा । इन्द्रियार्थसम्प्रयोगजन्यो वा स्थूलार्थावगाही वासनात्मको वा यत्रोपलम्भो न सम्भवति तदशेषविशेषविज्ञानशून्यं सुषुप्तमिति विशिनष्टि—**अनुपलम्भं चेति**। नन्विदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम् । न च कारणं लोके प्रसिद्धम् । कार्यस्यैवावस्थाद्वयात्मकस्य तथात्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—**लोकोत्तरमिति** । तस्य साक्षिप्रसिद्धत्वं विवक्षित्वोक्तम्—**इति स्मृतमिति**। ज्ञानज्ञेयात्मकावस्थात्रयं तुरीयं च परमार्थतत्त्वं विद्वदनुभवसमधिगम्यमित्याह—**ज्ञानमिति** । श्लोकगतं पदद्वयमनूद्य विवक्षितमर्थं कथयति—**अवस्त्विति**। ग्राह्यग्रहणविभागवर्जितत्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**ग्राह्येति**।

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् । सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥८९॥
हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः । तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥९०॥

लोकस्तदभावात्सर्वप्रवृत्तिबीजं सुषुप्तमित्येतत्, एवं स्मृतं, सोपायं परमार्थतत्त्वं लौकिकं शुद्धलौकिकं लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते तज्ज्ञानं ज्ञेयमेतान्येव त्रीणि एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः सर्वप्रावादुककल्पितवस्तुनोऽत्रैवान्तर्भावाद्विज्ञेयं परमार्थसत्यं तुर्याख्यमद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैतल्लौकिकादिविज्ञेयान्तं बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

ज्ञाने लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधे । पूर्वं लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पश्चाच्छुद्धं लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्तरमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽजेऽभये विदिते स्वयमेवाऽऽत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वश्चासौ ज्ञश्च सर्वज्ञस्तद्भावः सर्वज्ञता । इहास्मिँल्लोके भवति महाधियो महाबुद्धेः । सर्वलोकातिशयवस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो ज्ञानोद्भवाभिभवौ स्तो यथाऽन्येषां प्रावादुकानाम् ॥ ८९ ॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्तित्वाशङ्का परमार्थतो मा भूदित्याह—हेयानि च लौकिकादीनि

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

स्थानत्रयं विविच्य ज्ञानादिपदार्थान् व्याचष्टे—**सोपायमित्यादिना** । पदार्थपरिशोधनाद्युपायपूर्वकं ब्रह्मात्मैकत्वं स्थानत्रयं च क्रमेण येन मनोवृत्तिरूपेण ज्ञानेन ज्ञायते तदिह ज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः । सर्वैः प्रावादुकैः प्रवदनशीलैः शुष्कतर्कजल्पनापरैः कल्पितस्य कार्यकारणादिरूपस्य वस्तुनोऽवस्थात्रय एवान्तर्भावादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

"आत्मनि विज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादि"ति यत् श्रुत्योक्तं तदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीत्याह—**ज्ञाने चेति** । ज्ञानमात्रं हि तत्त्वमर्थाकारेण सर्वमिति कल्पनया भानात् तत्सर्वं ज्ञप्तिमात्रमिति श्रुत्या आचार्यप्रसादात् सकृद्विदिते स्वरूपस्फुरणस्य व्यभिचाराभावात् सदैव सर्वज्ञप्तिरूपा सर्वज्ञता भवतीत्युक्तम् । तत् स्फुटयति—**नहीति** । बौद्धानां ज्ञानस्य क्षणिकत्वात्पूर्वविनाशोत्तरोत्पादान्तराले न ज्ञानमस्तीति न सर्वदा सर्वज्ञता मुक्तस्य सम्भवति । मम तु ज्ञानस्य कौटस्थ्यात् नोत्पादविनाशाविति सर्वदा सर्वज्ञतेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

आनन्दगिरिटीका

सुषुप्तं चेदलौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वप्रवृत्तीति** । अवस्थाद्वयबीजं सुषुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह—**एवमिति** । अवस्थात्रयमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति—**सोपायमिति** । ज्ञानमत्र मनोवृत्तिरूपं विवक्षितमवस्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वेति** । सर्वैरेव प्रावादुकैः शुष्कतर्कजल्पनशीलैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपवस्तुनोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्भावाज्ज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः । ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञेयमुच्यते तेन तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह–**विज्ञेयमिति** । उपायोपेयभूते यथोक्तेऽर्थे विदुषामभिमतिमादर्शयति—**सदेति** ॥ ८८ ॥

"आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती"ति श्रुत्या यत्प्रतिज्ञातं तदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीति कथयति–**ज्ञाने चेति**। ज्ञानज्ञेयवेदने विवक्षितं क्रममनुक्रामति—**पूर्वमित्यादिना**। यत्पुनरवस्थात्रयातीतं तुरीयं तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति–**स्थानेति** । तुर्ये विदिते सतीति सम्बन्धः । तस्य स्थानत्रयात्मकद्वैताभावोपलक्षितत्वमाह–**अद्वय इति** । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्थ्यं कथयति—**अज इति** । कार्यसम्बन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासम्बन्धाभावमभिदधाति—**अभय इति** । यथोक्ततत्त्वज्ञानस्य परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानं फलमाह—**स्वयमेवेति** । ज्ञानवतो यथोक्तं फलमचिरादिमार्गायत्तमिति शङ्कां वारयति—**इहेति** । उक्तज्ञानवतो महाबुद्धित्वे हेतुमाह—**सर्वलोकेति** । ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानं कदाचिद्भवदपि कालान्तरेऽभिभूतमसत्कल्पं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह–**एवंविद इति** । श्रुत्याचार्यप्रसादाद्विदिते स्वरूपे स्वरूपस्फुरणस्य व्यभिचाराभावात्परिपूर्णज्ञप्तिरूपता विदुषो भवतीत्युक्तं स्फुटयति—**न हीति** ॥ ८९ ॥

अवस्थात्रयस्य ज्ञेयत्वनिर्देशात्परमार्थतोऽस्तित्वमाशङ्क्य परिहरति—**हेयेति** । शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकमवतार्य

प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः । विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किञ्चन ॥९१॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः । यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥९२॥

त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवद्धातव्यानीत्यर्थः। ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वम् । आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तबाह्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्यबाल्यमौनाख्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः कषायाख्यानि पक्तव्यानि । सर्वाण्येतानि हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणोपायत्वेनेत्यर्थः । अग्रयाणतः प्रथमतः, तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात् परमार्थसत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्जयित्वा । उपलम्भनमुपलम्भोऽविद्याकल्पनामात्रम् । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मविद्भिर्न परमार्थसत्यता त्रयाणामित्यर्थः ॥ ९० ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनिरञ्जनसर्वगतत्वैः सर्वे धर्मा आत्मानो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः । बहुवचनकृतभेदाशङ्कां निराकुर्वन्नाह—क्वचन किञ्चन किंचिदणुमात्रमपि तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ९१ ॥

ज्ञेयताऽपि धर्माणां संवृत्यैव न परमार्थत इत्याह—यस्मादादौ बुद्धा आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावत एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्व आत्मानः । न च तेषां निश्चयः कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न सन्दिह्यमानस्वरूपा एवं नैवं चेति । यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनिश्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थं चेत्येवं भवति क्षान्तिर्बोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

पाण्डित्यं—वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमद्वितीयवस्तुविचारचातुर्यम् । बाल्यं—दम्भदर्पाहङ्कारादिराहित्यम् । मौनं—मुनेः कर्म ज्ञानाभ्यासादिकमित्यर्थः ॥ ९० ॥

ज्ञेयात्मस्वरूपतत्त्वं स्फुटयति—**प्रकृत्येति** ॥ ९१ ॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगात् मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं निवर्तयति—**आदिबुद्धा इति** ॥ ९२ ॥

आनन्दगिरिटीका

हेयशब्दार्थं व्याचष्टे—**लौकिकादीनामिति** । तान्येव त्रीणि विभजते—**जागरितेति** । पाण्डित्यं—वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमद्वितीयवस्तुविचारचातुर्यपरिनिष्पन्नं श्रवणम् । बाल्यं—दम्भदर्पाहङ्कारादिराहित्यम्, युक्तितः श्रुतार्थानुसन्धानकुशलत्वम् । मौनं—मुनेः कर्म ज्ञानाभ्यासलक्षणं निदिध्यासनशब्दितम् । तान्येतान्याप्तव्यानि । यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं तथाऽपि कथं हेयादीनां विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**उपायत्वेनेति** । तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तम् । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**तेषामिति** । हेयादीनां रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वान्नास्ति परमार्थत्वशङ्केत्यर्थः ॥९०॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं स्फुटयति—**प्रकृत्येति** । बहुवचनप्रयोगप्राप्तं दोषं प्रत्यादिशति—**विद्यत इति** । कल्पितभेदनिबन्धनं बहुवचनमित्यर्थः । **क्वचनेति** देशकालावस्थाग्रहणम् । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभावस्यांशांशिभावस्य चोपादानम् ॥ ९१ ॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगान्मुख्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदस्यति—**आदिबुद्धा इति** । यथोक्तरीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलमाह—**यस्येति** । प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह—**ज्ञेयताऽपीति** । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेति** । पादान्तरस्यार्थं कथयति—**न चेति** । निश्चितस्वस्वरूपत्वमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—**नेत्यादिना** । न खल्वात्मा स्वसत्तायामेवं नैवमिति सन्दिह्यमानस्वरूपो भवितुमलम् । तस्य स्फुरणाव्यभिचारात्तद्रूपत्वस्य प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः । द्वितीयार्धं व्याकरोति—**यस्येत्यादिना** । आत्मस्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं यथोक्तप्रकारः । बोधाख्यो निश्चयो बोधनिश्चयस्तस्मिन्निरपेक्षत्वं स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति सम्बन्धः । तदेव दृष्टान्तेन साधयति—**यथेत्यादिना** । इतिशब्दो यथेत्यनेन सम्बध्यते ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः । सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥९३॥
वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा । भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥९४॥
अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः । ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥९५॥

तथा नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह—यस्मादादिशान्ता नित्यमेव शान्ता अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुष्ठूपरतस्वभावा इत्यर्थः। सर्वे धर्माः समाश्चाभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मोक्षो वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः। न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदर्थवत्स्यात् ॥ ९३ ॥

ये यथोक्तं परमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्त एवाकृपणा लोके, कृपणा एवान्य इत्याह—यस्माद्भेदनिम्ना भेदानुयायिनः संसारानुगा इत्यर्थः। के। पृथग्वादाः पृथङ्नाना वस्त्वित्येवं वदनं येषां ते पृथग्वादा द्वैतिन इत्यर्थः। तस्मात्ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषां भेदे विचारतां द्वैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्तमानानामित्यर्थः। अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यमित्यभिप्रायः ॥ ९४ ॥

यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपण्डितैर्वेदान्तबहिष्ठैः क्षुद्रैरल्पप्रज्ञैरनवगाह्यमित्याह—अजे साम्ये परमार्थतत्त्व एवमेवेति ये केचित्स्त्र्यादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयज्ञाना

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

"सोऽमृतत्वाय कल्पत" इति वचनादागन्तुकममृतत्वं प्राप्तं यद्यपि; तथापीत्यादिः। पादत्रयोक्तमर्थं चतुर्थपादेन संक्षिप्याह—**अजं साम्यं विशारदमिति**। प्रतिबिम्बकल्पानामनन्तानामपि जीवानां ब्रह्मैव बिम्बकल्पमेकं स्वरूपमिति सर्वेषां नित्यमुक्तत्वादि सिद्धमित्यर्थः। उक्तस्वरूपानङ्गीकारे त्वपुरुषार्थत्वं मोक्षस्यापद्यत इत्याह—**नहीति**। संसारदुःखोपरमणं सुखजन्म वा कृतकं चेत् क्षयिष्णु स्यादित्यर्थः। ॥ ९३ ॥

मुमुक्षुप्ररोचनायाविद्वन्निन्दां विद्वत्स्तुतिञ्च व्यवहारदृष्ट्या करोति श्लोकद्वयेन—**वैशारद्यन्त्वित्यादिना** ॥९४॥

पदैषिणो देवा अपि ज्ञानिनः प्राप्यपदरहितस्य मार्गे मुह्यन्ति। देवानामपि परिच्छिन्नदृष्टित्वादनवगाह्योऽसौ मार्ग इत्यर्थः। "शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च। पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः॥" इत्यादिदुर्लक्ष्यत्वस्मरणादजं साम्यं प्रमेयं तद्विषये न प्रमातार इति ॥ ९५ ॥

आनन्दगिरिटीका

"सोऽमृतत्वाये"त्यादिवचनादागन्तुकममृतत्वं प्रत्युदस्यति—**आदिशान्ता इति**। श्लोकस्य तात्पर्यमक्षरार्थं च निर्दिशति—**तथा नापीत्यादिना**। उक्तमेवार्थं चतुर्थपादेन संक्षिप्य दर्शयति—**अजमिति**। श्लोकार्थमुपसंहरति—**विशुद्धमिति**। उक्तरूपतानङ्गीकारे मोक्षस्यापुरुषार्थता स्यादित्याह—**न हीति**। संसारदुःखोपशमनं सुखजन्म वा यदि क्रियेत तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यम्भावीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

इदानीं मुमुक्षुप्ररोचनार्थमविद्वन्निन्दां दर्शयति—**वैशारद्यं त्विति**। श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति—**ये यथोक्तमिति**। उत्तरार्धमादौ योजयति—**यस्मादिति**। तस्मादित्युत्तरेणास्य सम्बन्धः। प्रथमार्धमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे—**यस्मादित्यादिना**। समनन्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयति—**अत इति** ॥ ९४ ॥

एवमविद्वन्निन्दां प्रदर्श्य विद्वत्प्रशंसां प्रसारयति—**अज इति**। कूटस्थे वस्तुनि निर्विशेषे येषामसम्भावनाविपरीतभावनाविरहि निर्धारणरूपं विज्ञानं सम्भावनोपनीतमस्ति ते हि व्यवहारभूमौ महति निरतिशये तत्त्वे परिज्ञानवत्त्वान्महानुभावा भवन्तीत्यर्थः। ननु तत्त्वविषयज्ञानस्य सर्वलोकसाधारणत्वात्तत्त्वज्ञानवतां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते तत्राऽऽह—**तच्चेति**। श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**यदिदमिति**। यदित्युपक्रमात्तदमहात्मभिरनवगाह्यमिति योजनीयम्। अमहात्मत्वं क्षुद्रहृदयत्वम्। तत्र हेतुः—**अपण्डितैरिति**। अपाण्डित्यं विवेकरहितत्वम्। तत्र हेतुर्वेदान्तेत्यादिना सूच्यते। तेषां पौर्वापर्येण पर्यालोचनापरिचयपराङ्मुखैरित्यर्थः। विचारचातुर्याभावादेव पदार्थवाक्यार्थविभागावगमशून्यत्वमाह—**अल्पप्रज्ञैरिति**। तर्हि पारमार्थिके तत्त्वे केषामेव मनीषा समुन्मिषेदित्याशङ्क्य येषां केषाञ्चिदेव तन्निष्ठानामित्याह—**ये केचिदिति**। स्त्र्यादीनामुपनिषद्द्वारा ज्ञानाधिकाराभावेऽपि द्वारान्तरप्रयुक्तस्तदधिकारः सम्भवतीत्यभिप्रेत्यापीत्युक्तम्। तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेत्य चेदित्युक्तम्। चतुर्थपादं

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते । यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥९६॥
अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः । असङ्गता सदा नास्ति किमुताऽऽवरणच्युतिः ॥९७॥

इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषयीकरोतीत्यर्थः ।

"सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च । देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिणः ॥
शकुनीनामिवाऽऽकाशे गतिर्नैवोपलभ्यते ।" इत्यादिस्मरणात् ॥ ९५ ॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह—अजेष्वनुत्पन्नेष्वचलेषु धर्मेष्वात्मस्वजमचलं च ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्ण्यं प्रकाशश्च यतस्तस्मादसंक्रान्तमर्थान्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्मान्न क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानं तेन कारणेनासङ्गं तत्कीर्तितमाकाशकल्पमित्युक्तम् ॥ ९६ ॥

इतोऽन्येषां वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि बहिरन्तर्वा जायमान उत्पद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽसङ्गताऽसङ्गत्वं सदा नास्ति किमुत वक्तव्यमावरणच्युतिर्बन्धनाशो नास्तीति ॥ ९७ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

वस्तुनः परिच्छेदे कथं महाज्ञानमित्याकाङ्क्षायामाह—**अजेष्विति** । कूटस्थानां जीवानां स्वरूपमेकं ज्ञानं कूटस्थं देशाद्यनवच्छेदात् ब्रह्मोच्यते । अतोऽर्थान्तरभूतब्रह्मविषयत्वाभावात् न तत्त्वविदां महाज्ञानित्वहानिः । अज्ञानसंशयपरिच्छेदभ्रमादिनिवृत्तेः सुनिश्चितब्रह्मवित्त्वमुपचर्यत इति भावः । किञ्च, अस्मन्मते ज्ञानस्यासङ्गत्वमपि सिध्यति, विषयाभावादेव, अतो "मुक्त्यै निर्विषयं मन" इति **मनुवचनमप्यविरुद्धमित्याह—यस्मान्न क्रमत इति** ॥ ९६ ॥

अजब्रह्मात्मकं विश्वमिति स्वमते ज्ञानमसङ्गं सिध्यतीत्युक्तम् । मतान्तरे तु विषयसद्भावादसङ्गता न प्रसिध्यतीत्याह—**अणुमात्रेऽपीति** ॥ ९७ ॥

आनन्दगिरिटीका

व्याचष्टे—**तच्चेति** । ज्ञानवतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वमन्येषामनवगाह्यमित्यत्र प्रमाणमाह—**सर्वभूतेति** । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानामात्मा परं ब्रह्म तद्भूतस्य विदुषः सर्वत्राऽऽत्मभूतस्य सर्वेषु निरुपचरितस्वरूपत्वादेव परमहितस्य परमप्रेमास्पदत्वादेव परमसुखात्मकस्य प्राप्यपुरुषार्थविरहिणो मार्गे देवा विद्यावन्तोऽपि पदमन्वेषमाणा विविधं मोहमुपगच्छन्तीत्यर्थः । महात्मनो ज्ञानवतो गन्तव्यपदरहितस्य परिपूर्णस्य गतिरवगन्तुमशक्येति निदर्शनवशेन विशदयति—**शकुनीनामिति** ॥ ९५ ॥

अजं साम्यमित्युक्तं प्रमेयं तद्विषयनिश्चयान्प्रमाता प्रमाणं तथाविधनिश्चयज्ञानमिति वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**अजेष्विति** । अजा धर्माश्चित्प्रतिबिम्बा जीवा विवक्ष्यन्ते । तेष्वजं ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं बिम्बकल्पं ब्रह्माचलमात्मभूतमभ्युपगम्यते । तथा च मानमेयादिभावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो वस्तुपरिच्छेदाभावादुपपन्नं तज्ज्ञानवतां महाज्ञानत्वमित्यर्थः । किं चास्मन्मते ज्ञानस्य यदसङ्गत्वमङ्गीकृतं तदपि विषयाभावादेव सिध्यति । ततश्च "मुक्त्यै निर्विषयं मन" इति यदुच्यते तदप्यविरुद्धमित्याह—**यतो नेति** । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्धं योजयति—**कथमित्यादिना** । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**यस्मान्नेति** । नित्यविज्ञप्तिरूपस्याऽऽत्मनोऽसङ्गत्वं प्रागपि सूचितमित्याह—**आकाशेति** ॥ ९६ ॥

कूटस्थं ब्रह्मैव तत्त्वमिति स्वमते ज्ञानमसङ्गं सिध्यतीत्युक्तम् । मतान्तरे पुनः सविषयत्वाज्ज्ञानस्यासङ्गत्वमसङ्गतं प्रसज्येतेत्याह—**अणुमात्रेऽपीति** । अविद्वद्दृष्ट्या कस्यचिदपि पदार्थस्य जन्माङ्गीकारे ज्ञानस्य तदनुषङ्गित्वेनासङ्गत्वायोगे बन्धध्वंसलक्षणं प्रयोजनं दूरापास्तं भवतीत्याह—**किमुतेति** । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—**इत इति** । विद्वानद्वैतवादी पञ्चम्या परामृश्यते ॥ ९७ ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः । आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥९८॥
क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिनः । सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥९९॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि धर्माणामावरणम् । नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावरणमविद्यादिबन्धनं येषां ते धर्मा अलब्धावरणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभावशुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः स्वामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपोऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते तद्वत् ॥ ९८ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्मेषु धर्मसंस्थं सवितरीव प्रभा । तायिनः, तायोऽस्यास्तीति तायी, सन्तानवतो निरन्तरस्याऽऽकाशकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा, सर्वे धर्मा आत्मानोऽपि तथा ज्ञानवदेवाऽऽकाशकल्पत्वान्न क्रमन्ते क्वचिदप्यर्थान्तर इत्यर्थः। यदादावुपन्यस्तं ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेनेत्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य तायिनो बुद्धस्य तदनन्यत्वादाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते क्वचिदप्यर्थान्तरे । तथा धर्मा इति । आकाशमिवाचलमविक्रियं निरवयवं नित्यमद्वितीयमसङ्गमदृश्यमग्राह्यमशनायाद्यतीतं ब्रह्मात्मतत्त्वम् । "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेः। ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं परमार्थतत्त्वमद्वयमेतन्न बुद्धेन भाषितम् ।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

अज्ञानाद्यावरणं सिध्यति न तत्त्वविद्दृष्ट्येत्यभिप्रेत्याह—**अलब्धमप्राप्तमिति** । मुख्यक्रियाकर्तृवाचकत्वं प्रकृतिप्रत्यययोर्न नियतमित्यभिप्रेत्योदाहरणमाह—**तथेति** ॥ ९८ ॥

कस्मान्मुख्यं बोद्धृत्वं नेष्यत इति–विद्वद्दृष्ट्या ज्ञानस्य विषयसङ्गाभावादित्याह—**क्रमते न हीति** । किञ्च जीवानां ब्रह्मरूपेण विभुत्वादाकाशवत् क्रियासमवायित्वं न घटते । अतोऽपि न मुख्यं बोद्धृत्वमित्याह—**सर्वे धर्मास्तथेति** । ननु ज्ञानमात्रं परमार्थः ज्ञातृज्ञेयादिभावस्तत्र कल्पित इति सुगतमतमेतत् ब्रह्मविद्भिः स्वीकृतमित्याशङ्क्याह—**ज्ञानं नैतदिति** । भेदाङ्गीकारादित्यर्थः । तदिदमत्रोपसंहृतमिति शेषः । तत्कथयति—**अद्वयेत्यन्तेन** ॥९९॥

आनन्दगिरिटीका

न चेदावरणच्युतिरिष्यते तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अलब्धेति । बोद्धृत्वं तर्हि कथमित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह—**बुध्यन्त इति**। शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—**तेषामित्यादिना**। अविद्वद्दृष्ट्यैवाविद्यावरणं सिध्यति न तत्त्वदृष्ट्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अलब्धेति** । उक्तेऽर्थे हेतुकथनार्थं विशेषणत्रयमित्याह—**यस्मादिति**। तस्माद्बन्धनरहिता इति पूर्वेण सम्बन्धः । आत्मनो यथोक्तस्वभावत्वे बोद्धृत्वं न सिध्यतीत्याक्षिपति—**यद्येवमिति** । पादान्तरेणोत्तरमाह—**उच्यत इति** । मुख्यावेव क्रियाकर्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधेयावित्याशङ्क्य नियममुदाहरणाभ्यां निरस्यति—**यथेत्यादिना** ॥ ९८ ॥

किमिति मुख्ये बोद्धृत्वे सम्भाविते तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानस्य विद्वद्दृष्ट्या विषयसम्बन्धासम्भवादित्याह—**क्रमत इति** । किं च जीवानां ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशवत्क्रियासमवायायोगान्न मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्धुमलमित्याह—**सर्वे इति** । ज्ञानमात्रं पारमार्थिकं तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादि कल्पितमिति सौगतमतमेव भवताऽपि संगृहीतमित्याशङ्क्याऽऽह—**ज्ञानमिति** । तत्र पूर्वार्धाक्षराणि व्याकरोति—**यस्मादिति** । यद्धि परमार्थदर्शिनो ज्ञानं तन्न विषयान्तरेषु क्रमते किं तु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव प्रतिष्ठितं यस्मादिष्यते तस्मान्नास्मिन्मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्धुमर्हतीत्यर्थः । परमार्थदर्शिनो विशेषणम्—**तायिन इति** । तद्व्याचष्टे—**तायोऽस्येत्यादिना** । आत्मनो मुख्यस्य बोद्धृत्वस्याभावे हेत्वन्तरम्—**सर्वे धर्मास्तथेति** । तद्विभजते—**सर्व इत्यादिना** । प्रकरणादावुक्तमेव किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राऽऽह—**यदादाविति** । तदिदमिहोपसंहृतमिति शेषः । क्रमते न हीत्यादेरक्षरार्थमुपसंहरति—**आकाशकल्पस्येति** । सर्वे धर्मास्तथेत्यस्यार्थं निगमयति—**तथेति** । धर्मा न क्रमन्ते क्वचिदपीति शेषः । तथा च नाऽऽत्मनि मुख्यं बोद्धृत्वं किं त्वौपचारिकमिति प्रकृतमुपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वार्धस्य तात्पर्यमाह—**आकाशमिति** ।

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् । बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥१००॥

इति श्रीगौडपादाचार्यकृता माण्डूक्योपनिषत्कारिकाः सम्पूर्णाः

यद्यपि बाह्यार्थनिराकरणं ज्ञानमात्रकल्पना चाद्वयवस्तुसामीप्यमुक्तम् । **इदं तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदान्तेष्वेव विज्ञेयमित्यर्थः** ॥ ९९ ॥

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्ववस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते । दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्ति नास्तीति चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं दुष्प्रवेशं महासमुद्रवदकृतप्रज्ञैः । अजं साम्यं विशारदम् । ईदृक्पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्वाऽवगम्य तद्भूताः सन्तो नमस्कुर्मस्तस्मै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहारगोचरमापाद्य यथाबलं यथाशक्तीत्यर्थः ॥ १०० ॥

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगादगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम् ।
विविधविषयधर्मग्राहिमुग्धेक्षणानां प्रणतभयविहन्तृ ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

भाष्यकारोऽपि प्रतिपादितं ब्रह्म शास्त्रसमाप्तौ संस्मरति—**अजमपीति** । प्रणतानां तदैक्यं प्रतिपन्नानां संसारभयविहन्तृ यत् ब्रह्म तन्नमस्ये अज्ञप्रसिध्यैव । कथंभूतं ? यदजमपि जनियोगं कार्यावस्थां प्रापदैश्वर्ययोगात् मायाप्रतिबिम्बितत्वेन ईश्वरभावापत्त्या जगत्कारणमभवदित्यर्थः । कूटस्थतया विभुतया चागति गतिवर्जिमपि गतिमत्तां प्रापत् ब्रह्मलोकादिभावापत्त्येत्यर्थः । यदेकमपि स्वतोऽनाद्यविद्यासु प्रतिबिम्बभावादनेकजीवभावं प्राप्त

आनन्दगिरिटीका

ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे—**ज्ञानेति** । सकलभेदविकलं परिपूर्णमनादिनिधनं ज्ञप्तिमात्रमुपनिषदेकसमधिगम्यं तत्त्वमिह प्रतिपाद्यते । मतान्तरे तु नैवमिति कुतो मतसाङ्कर्याशङ्काऽवकाशमासादयेदित्यर्थः ॥ ९९ ॥

प्रकरणचतुष्टयविशिष्टस्य शास्त्रस्याऽऽदाविवान्तेऽपि परदेवतातत्त्वमनुस्मरंस्तन्नमस्काररूपं **मङ्गलाचरणं** सम्पादयति—**दुर्दर्शमिति** । दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणानधिगम्यत्वं हेतुं विवक्षित्वा विशिनष्टि—**अतिगम्भीरमिति** । प्रत्यक्षादिभिरनवगाह्यत्वे कूटस्थत्वं निर्विशेषत्वं सर्वसम्बन्धविधुरत्वं हेतुत्रयमभिप्रेत्याऽऽह—**अजमित्यादिना** । विशेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिदनवगतं तन्नास्त्येवेति निश्चेतुं युक्तम्, प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेरित्याशङ्क्योपनिषद्भिरतद्धर्माध्यासापाकरणद्वारेणावगम्यमानत्वान्मैवमित्याह—**पदमिति** । तत्र तर्हि सकलविभागविकले कुतो नमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्हतीत्याशङ्क्याऽऽह—**अनानात्वमिति** । यद्यपि वस्तुतस्तस्मिन्नानात्वं नावकल्पते तथापि **यथासामर्थ्यं** मायाबलमवलम्ब्य काल्पनिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारक्रिया प्रचयादिप्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—**शास्त्रेति** । यदि परमार्थतत्त्वं शास्त्रस्याऽऽदाविवान्तेऽपि नमस्क्रियते तदा तस्याऽऽद्यन्तमध्येष्वनुसन्धेयतया स्तुतिः सिध्यति । तेन तदर्थमादाविवावसानेऽपि प्रह्वीभावस्तद्विषयश्लोकेनोपदिश्यते । तथा च प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिमत्वं समधिगतमित्यर्थः । दुर्दर्शत्वमुक्तं व्यनक्ति—**अस्तीति** । सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्त्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य सम्प्रदायरहितानां तथात्वेऽपि तद्वतां मैवमित्याह—**अकृतेति** । कौटस्थ्यादिसिद्ध्यर्थं व्याख्यातमेव पदत्रयमनुवदति—**अजमिति** । उक्तं वेदान्तैकगम्यं तत्त्वं द्वैताभावोपलक्षितमित्याह—**ईदृगिति** । यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्याद्ब्रह्मीभूतश्चेदाचार्यस्तर्हि कथं तस्मै नमस्कर्तुं प्रवर्तते । न हि परिपूर्णं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह—**अव्यवहार्यमिति** । परमार्थतो व्यवहारागोचरत्वेऽपि परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनुसृत्य व्यवहारगोचरतां परिकल्प्य नमस्कारक्रिया तस्मिन्प्रयोजनवशादाश्रितेत्यर्थः ॥ १०० ॥

इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितपरदेवतातत्त्वमनुस्मृत्य तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति—**अजमपीति** । यद्ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रसिद्धं सर्वथा परिच्छेदरहितं तदहं प्रत्यग्भूतं नमस्ये (नतोऽस्मि) तद्विषयं प्रह्वीभावं करोमीति सम्बन्धः । प्रणामप्रयोजनमाह—**प्रणतेति** । ये हि प्रणता ब्रह्मणि प्रह्वीभूतास्तन्निष्ठास्तिष्ठन्ति तेषां यदविद्यातत्कार्यात्मकं भयं तदाचार्योपदेशजनितबुद्धिवृत्तिफलकारूढं ब्रह्मैव हन्ति । न खलु जडा

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं
भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।
कारुण्यादुद्धारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो-
र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

केषां दृष्ट्या विविधविषयधर्मग्राहिमुग्धेक्षणानां न तत्त्वदृशां; विविधाश्च ते विषयधर्माश्च तद्ग्राहितया मुग्धं विपर्यस्तमीक्षणं येषां तेषामिति विग्रहः ॥ १ ॥

यत्प्रणीतागमो व्याख्यायि तं नमस्करोति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनकीर्तनपूर्वकम्—मत्पूज्यस्य मद्गुरोरतिशयेन पूज्यमत एव परमगुरुं नतोऽस्मि । कथं ? तदीयपादयोः स्वशिरःपातैः । यः कारुण्यादुद्धारामृतमिदं ज्ञानाख्यं देवैरपि दुर्लभम्, भूतोपकाराय । किं दृष्ट्वा कारुण्यमभूदित्याह—भूतान्यालोक्यमग्नानि समुद्रेऽब्धावपारे । संसारेऽविरतं सन्ततं जननमेव ग्राहाः जलचराः । कस्यान्तः स्थितममृतं कुतः सकाशादुद्धृतवानित्याह—प्रज्ञैव मन्थाः तस्य वेधः क्षेपस्तेन क्षुभितश्चासौ जलनिधिर्वेदनामा तस्यान्तरस्थं तदेवोद्धृतवान् स्वप्रज्ञामन्थनक्षेपेण वेदोदधिमालोड्य सारमद्वैतज्ञानामृतमुद्धृतवान् क्षीराब्धेरिव नारायण इत्यर्थः ॥ २ ॥

आनन्दगिरिटीका

बुद्धिवृत्तिर्वस्तुसामर्थ्यमन्तरेणाज्ञानं सकार्यमपनेतुमलम् । बुद्धीद्धो बोधो बोधेद्धा वा बुद्धिरुक्तं फलमादधातीत्यर्थः । तस्यैव ब्रह्मणः सम्प्रति तटस्थलक्षणं विवक्षति—**अजमित्यादिना** । यद्यपि जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमास्थीयते तथाऽपि तदैश्वर्येण तदीयशक्त्यात्मकेनानिर्वाच्याज्ञानवैभवेन योगादाकाशादिकार्यात्मना जन्मसम्बन्धं प्राप्य जगतो निदानमिति व्यपदेशभाग्भवति तथा च श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुतया च गतिवर्जितमवतिष्ठते तथाऽपि यथोक्ताज्ञानमाहात्म्यात्कार्यब्रह्मतां प्राप्य गतिमत्तां गन्तव्यतां बादर्यधिकरणन्यायेन प्रतिपद्यते तदाह—**अगति चेति** । यद्यपि चेदं ब्रह्म वस्तुतो निरस्तसमस्तनानात्वमेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तथाऽपि जीवो जगदीश्वरश्चेत्येतद्यदनाद्यनिर्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्रतिभातीत्याह—**एकमिति** । केषां दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते तदाह—**विविधेति** । विविधाश्च ते विषयधर्माश्च तद्ग्राहितया मुग्धं विपर्यस्तं विवेकविकलमीक्षणं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्मणोऽनेकत्वधीर्न तु तत्त्वतः, शास्त्रदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

सम्प्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं परमगुरूनागमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रणेतृत्वेन व्यवस्थितान्प्रणमति—**प्रज्ञेति** । यो हि कारुण्यादिदं ज्ञानाख्यममृतं भूतहेतोस्तदुपकारार्थमुद्धार तं परमगुरुं नतोऽस्मीति सम्बन्धः । अमुमिति तस्य पुरोदेशे सन्निहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितम् । परमगुरुत्वं पूज्यानामपि गुरूणामतिशयेन पूज्यत्वादाचार्यस्य समधिगतमित्याह—**पूज्येति** । नमस्कारप्रक्रियां प्रकटयति—**पादपातैरिति** । पादौ तदीयौ पादौ तयोः स्वकीयस्योत्तमाङ्गस्य पाता भूयो भूयो नम्रीभावास्तैरिति यावत् । आचार्यो ज्ञानाख्यममृतं कथंभूतमुद्धृतवानित्यपेक्षायामुक्तम्—**अन्तरस्थमिति** । कस्यान्तरस्थमिति विवक्षायामाह—**वेदेति** । कथमित्यत्राऽऽह—**प्रज्ञेति** । मेधासहिता प्रज्ञैव वैशाखो मन्थास्तस्य वेधो वेधनं क्षेपणं तेन क्षुभितो विलोडितो जलनिधिर्वेदनामा तस्यान्तरेऽभ्यन्तरे स्थितमिदममृतमिति यावत् । उक्तस्य ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवान्तरवैषम्यमादर्शयति—**अमरैरिति** । यद्धि भगवता नारायणेन क्षीरसागरान्तरवस्थितममृतं समुद्धृतं तदेव कथञ्चिदमरा लेभिरे । इदं तु तैरनायासलभ्यं न भवति । ज्ञानसामग्रीसम्पन्नैरेव लभ्यत्वादित्यर्थः । यदि कारुण्यादिदममृतमाचार्येण वेदोदधेर्भूतोपकारार्थमुद्धृतं कथं तर्हि कारुण्यं तस्य प्रादुरभूदित्याशङ्क्याऽऽह—**भूतानीति** । योऽयं समुद्रवद्दुरुत्तारः संसारस्तस्मिन्नविरतमनवरतं सन्ततमेव यानि जननानि विग्रहभेदग्रहणानि तान्येव ग्राहा जलचरास्तैर्घोरे क्रूरे भयङ्करे मग्नानि भग्नसङ्कल्पानि परवशानि भूतान्युपलभ्य कारुण्यमाचार्यस्य प्रादुरासीत् । ततश्चेदमृतमुद्धृत्य भूतेभ्यो दत्त्वा तानि रक्षितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो
मज्जोन्मज्जंश्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।
यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्र्या ह्यमोघा
तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये[1] ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य शङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीयागमशास्त्रविवरणेऽलातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणं समाप्तम्

अनुभूतिस्वरूपाचार्यटीका

यत्प्रसादात्स्वस्य ज्ञानमभूत्तं स्वगुरुं नमस्यति—येषां प्रज्ञैवालोकः तन्निर्गता भाः अस्मत्तत्त्वबुद्धिः। तया यत्प्रज्ञालोकभासा मम स्वान्तं मोहान्धकारप्रतिहतिमगमत् तत्पादौ नमस्ये इति सम्बन्धः। स्वान्तोऽवच्छेदो ब्रह्मणो ममाभूत् यस्माच्चित्तन्त्रानाद्यनिर्वाच्याज्ञानात् तत्स्वान्तं मोहान्धकारं तत्कार्यञ्च मज्जनोन्मज्जनं विनाशमगमदसकृदुपजन एवोदन्वान् समुद्रस्तस्मिन् पुनः पुनः बन्धनं जन्ममरणबन्धाधिरोहणं न केवलं मम नष्टं, यत्पादावाश्रितानामन्येषामपि श्रुतस्य शास्त्रस्य ज्ञानस्य शमस्य सकलसंशयोच्छेदस्य विनयस्य ब्रह्मण्येव नम्रीभावस्य प्रवेशस्य प्राप्तिरग्र्या सर्वश्रेष्ठाऽमोघा सफला भवति। तेषां पादौ जगतः पावनीयौ, संसारनिवर्तकौ सर्वभावैः वाङ्मनःकायप्रणिधानैः नमस्करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सत्यं ब्रह्मास्म्यजं शुद्धं निर्भयं भेदवर्जितम्। नानवाप्तं मया किञ्चित् कर्तव्यं वा तदात्मना ॥ १ ॥

इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते गौडपादीयटिप्पणे चतुर्थं प्रकरणम्

आनन्दगिरिटीका

अथाधुना स्वगुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वमङ्गीकृत्य तदीयपादसरसीरुहयुगलं प्रणमति—**यत्प्रज्ञेति**। तेषामस्मद्गुरूणां पादौ सर्वभावैर्वाङ्मनोदेहानां प्रह्वीभावैर्नमस्ये नम्रीभवामीति सम्बन्धः। तौ च जगतः सर्वस्यापि पावनीयौ पवित्रतया पवित्रत्वमापाद्य निर्वृणाते तौ च स्वसम्बन्धिनां सर्वेषां भवः संसारस्तत्प्रयुक्तं भयं स्वकारणेन सहापनुद्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिं कुर्वाते। तानेव गुरून्विशिनष्टि—**यत्प्रज्ञेति**। मे मम स्वान्तमन्तःकरणं तस्मिन्मोहो व्याकुलताहेतुरविवेकस्तस्य कारणं यदनाद्यज्ञानं तद्येषां प्रज्ञैवाऽऽलोकस्तस्य भा दीप्तिस्तया प्रतिहतिं विनाशमगमद्गतवत्तत्पादाविति सम्बन्धः। न केवलमज्ञानमेवाऽऽचार्यप्रसादादपगच्छत्तुच्छीभवति किं तु तत्कार्यमनर्थजातमपि कारणनिवृत्तौ स्थितिमलभमानमाभासीभवतीत्याह—**मज्जोन्मज्जदिति**। असकृदनेकशो देवतिर्यगादियोनिषु योऽयमुपजनो नानाविधदेहभेदसंग्रहोऽसावेवोदन्वानुदधिस्तस्मिन्नतित्रासने भयावहे कदाचिद्यथोक्तमज्ञानं कार्यरूपेण मज्जदनभिव्यक्तमवतिष्ठते तदेव चावस्थाविशेषे तद्रूपेणोन्मज्जदभिव्यक्तमनर्थकरं परिवर्तते। तदेवमतिक्रूरे संसारसागरे परिवर्तमानमज्ञानं सकार्यमाचार्यप्रसादादपनीतमासीदित्यर्थः। न केवलमेकस्य ममैव यथोक्तफलप्राप्तिराचार्यप्रसादादाविरभूत्किं तु तच्चरणपरिचर्यापरायणानामन्येषामपि भूयसामित्याह—**यत्पादाविति**। येषां गुरूणां पादद्वयमाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां तदीयशुश्रूषाप्रणयिमनीषाजुषां श्रुतिर्मनननिदिध्यासनसहकृतं श्रवणज्ञानम्। शमः शान्तिरिन्द्रियोपरतिः। विनयोऽवनतिरनौद्धत्यं तेषां प्राप्तिरग्र्या श्रेष्ठा प्रतिष्ठिता सिध्यति। यस्मादमोघा सफला श्रवणादीनां प्राप्तिस्तस्मादग्र्यत्वं तस्यां सम्भाव्यते। तदेवमाचार्यप्रसादादात्मनोऽन्येषां च बहूनां पुरुषार्थपरिसमाप्तिसम्भवादाचार्यपरिचरणं पुरुषार्थकामैराचरणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविधद्वैतवर्गं निसर्गादुत्खातानर्थसार्थं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावम्।
आम्नायाऽऽत्मानमेकं विधिमुखविमुखं नेति नेतीति गीतं वन्दे वाचां धियां चापदमपि जगतामास्पदं कल्पितानाम् ॥ १ ॥
गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्यातृसंमता। संमिता निर्मिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तमे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौडपादीयभाष्यटीकायामलातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणम्

---

१. "नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्" (पा० अ० ३-१-१९) इति सूत्रे ङित्वानुबन्धस्य प्रत्येकं योजनात् नमसोऽप्यात्मनेपदित्वात् "नमस्ये" इति साधुः।